НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КОВАЛЕНКО НАТАЛІЯ ДМИТРІВНА

УДК 811.161.2’06’28

ДИСЕРТАЦІЯ

ФРАЗЕОЛОГІЯ В ДІАЛЕКТНОМУ МОВЛЕННІ: АРЕАЛЬНЕ ВАРІЮВАННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ

10.02.01 – українська мова

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Н.Д Коваленко

Науковий консультант – Гриценко Павло Юхимович,
доктор філологічних наук, професор

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Коваленко Н.Д. Фразеологія в діалектному мовленні: ареальне варіювання і функціонування. Кваліфікаційна праця на умовах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. Інститут української мови НАН України. Київ, 2021.

У дисертації досліджено особливості ареального поширення і варіювання фразеологізмів українського діалектного мовлення шляхом просторово-значеннєвого аналізу з урахуванням функціональних особливостей і змін їхнього компонентного складу, контекстуальних можливостей. Джерельна база дослідження – це словники говорів української мови, регіональні фразеологічні словники, матеріали до словників, лінгвістичні атласи, збірки текстів зв’язного територіального мовлення та ін. З метою досягнення докладності у вивченні фразеології говірок, окремих мовних явищ, використано текстові фіксації матеріалу і записи за різними програмами-питальниками. Реалізація ідеї різноаспектного вивчення фразеології говірок забезпечує цінним матеріалом не тільки лінгвістику, а й історію, етнографію, фольклористику, що особливо актуально сьогодні, коли зріс інтерес до всебічного вивчення історії української мови, її новітніх явищ, духовної та матеріальної культури українців.

Повнота й достовірність інформації про фразеологізми та їхні компоненти забезпечує об’єктивне визначення не тільки особливостей українських діалектів, їхньої мобільності, а й нарізність побутування лексем і фразем як виразників ментальності етносу. Основними напрямами вивчення структурно-семантичних характеристик і національно-культурної специфіки фразеологізмів, як це можна помітити в сучасних роботах, є дослідження регіонального складника компонентів, які усталилися в структурі фраземи або поширені за її межами; вивчення метафоричних основ внутрішніх форм; етнолінгвістичні описи з орієнтацією на усталені національно-культурні еталони в певному мовному соціумі.

Доведено, що в текстах діалектного мовлення можна спостерігати активізацію всіх потенційних можливостей фразеологізму, що доводить його багатоплановість, а також продукування нових семантичних відтінків із метою привернення уваги слухача.

Виявлено різні значення однакових компонентів, семантичні відмінності в межах груп говірок, наявність ареальних кореляцій, коли територія побутування фразеологізму та його компонента збігається.

Описано специфіку функціонування у складі фразеологізмів номінацій із різних тематичних груп (побутові предмети, господарські знаряддя, назви приміщень та їхніх елементів, флори та фауни та ін.), частоту їхнього вживання, регіональні варіанти, передбачувану й непередбачувану сполучуваність; простежено просторове буття фразем і власне їхніх компонентів.

Особливу увагу надано аналізу національної символіки компонентів фразем (*хата, ворота, мак, верба, груша, лелека, півень, вода* та ін.), систематизовано семантичні можливості таких одиниць, визначено території їхнього побутування, можливі слова-супровідники, системні явища. Вивчення окремих тематичних груп діалектної фразеології чи компонентного складу фразеологічних одиниць з погляду вияву ознак номінації сприяло розкриттю природи називання, з’ясуванню особливостей становлення й функціонування цих особливих номінативних одиниць.

У дослідженні обґрунтовано та апробовано нову методику запису фразеологізмів – автокоментування, коли інформаторів просять пояснити значення запропонованих слів – компонентів фразеологічних одиниць. Така інформація є надзвичайно показовою, тому що дані стосуються не тільки формальної структури, значення, ступеня яскравості конотативного складника, а й дають часову характеристику (колись чули, розказували старші люди, розказувала мама тощо). За питальниками – пригадування, націленість інформанта на опорне слово, добір слів, а в тексті – їхнє

природнє вживання в неповторюваному акті мовотворення, коли носій говірки намагається чіткіше й повніше передати співрозмовнику зміст своєї розповіді, найтонші емоції та стани, дошукуючи слова, влучні фразеологічні одиниці, одночасно озвучуючи відомі чи актуальні для мікросоціуму мовні засоби.

Запропонована методика автокоментування для записів й аналізу фразем говірок уможливить швидше та повніше наповнення емпіричної бази української мови; метод опису компонентного складу фраземіки з різних ареалів можна використати для дослідження територій поширення різних номінацій та їхніх варіантів у складі фразем для визначення змінності говірок, встановлення основних і периферійних рис, динаміки номінацій, наявність ареальних кореляцій.

Теоретичні напрацювання та емпірична база фраземіки українських говірок уможливили порівняльний аналіз різних українських діалектних ареалів як крок до вирішення питань про своєрідність, етимологію, генезу мовних явищ.

Досліджено, що в говірковому мовленні, як і в літературному стандарті, фразеологізми завжди мають опорний компонент, який може по-різному продукувати рівень виразності, але чітко виявлятися в часовому та просторовому зіставленні з іншими говорами мови. У наукових працях останніх десятиріч спостережено, що з часом слова-символи набувають нових відтінків, особливо коли йдеться про їхнє функціонування у фразеологічних одиницях сучасного територіального мовлення, адже мовна семантика безпосередньо пов’язана з картиною світу інформанта.

Фраземи можуть зберігати локальні мовні явища, зокрема визначальні для говірок фотетичні, граматичні риси, “утримувати” втрачені в сучасному мовленні явища. Об’єктивність досліджень фактів сполучуваності слів, граматичних особливостей говірок, структурних відношень між елементами залежить від фотографічного рівня подання значних за обсягом текстів широкої тематики.

З’ясовано роль фразеологізмів як знаків мови у зв’язних текстах усного мовлення, що ускладнена суперечливою природою цих одиниць, взаємодією багатьох чинників у процесі їхнього творення, а також особливостями мотивацій. У діалектних фразеологізмах спостерігаємо різні значення однакових компонентів, семантичні відмінності в межах груп говірок, наявність ареальних кореляцій, коли територія побутування фраземи та її компонента збігається. Доведено, що лексеми, які вийшли з активного вжитку і невідомі говірконосіям, можуть бути зафіксовані у фразеологізмі. Попередній аналіз підтверджує думку про наявність просторових кореляцій, із залученням більшої емпіричної бази української діалектології ареальний опис може бути уточнений і доповнений.

Визначено, що емпірична база української діалектології, сучасні ґрунтовні дослідження утвердили особливий статус текстів зв’язного говіркового мовлення як багатовимірного, комплексного, самодостатнього джерела з невичерпною інформативністю для багатьох суміжних наук. Автентичні спонтанні тексти діалектного мовлення мають усі специфічні риси, властиві усній формі висловлення. Специфіка мовного простору інакше, багатогранніше може виявлятися на підставі текстів, що містять як нефіксовані раніше мовні одиниці, явища, синтаксичні моделі, відбивають їхню реалізацію в контекстуальних ситуаціях, різну актуалізацію смислового та емотивного плану вираження. На прикладі опублікованих текстів українських говорів з’ясовано інформативні можливості цього виду джерела діалектології.

Пошук джерел витворення фразеологічних номінацій, втрата формальних варіантів фразем чи навпаки їхня активізація на певних територіях спричинюють стійкий інтерес до аналізу записів, діалектних, фольклорних та етнографічних текстів, лексикографічних праць як скарбниці матеріальної та духовної культури нації. Саме фразеологія є образним виразником уявлень людини про світ, його будову та закони, а фразеологізми усного мовлення кодують загальні ціннісні уявлення осіб, їхня здатність

щось характеризувати, давати оцінку оточення, зовнішності, поведінки, ситуації та ін. Виявлено, що можуть активізуватись різні особливості об'єкта чи суб'єкта порівняння, а на певних територіях є специфіка метафоричних перенесень, акценти на різних ознаках.

Фразеологічні системи говіркового мовлення, де виявляється декілька діалектних систем, відбивають передусім загальноукраїнські фразеотворчі процеси, однак спостерігаються і властиві лише їм ознаки. З'ясовано, що фразеології говірок притаманні велике розмаїття одиниць, варіювання, відносна мобільність форми й багатство семантики. Аналіз підтвердив належність діалектних одиниць до єдиного українського діалектного простору та засвідчив контакти з чужими мовами й адаптацію таких запозичень у сучасному мовленні.

Реалізація ідеї різноаспектного вивчення фразеології говірок забезпечує цінним матеріалом не тільки лінгвістику, а й історію, етнографію, фольклористику, що особливо актуально сьогодні, коли зріс інтерес до всебічного вивчення історії української мови, її новітніх явищ, духовної та матеріальної культури українців.

Особливо важливим завданням вважаємо упорядкування загальноукраїнського словника фразеології говірок, адже в окремих ареалах побутування народних фразеологізмів можна простежити різне виділення ознак, характеристики явищ чи процесів, необмеженість у виявленні значень, експресії та емоційності, високий рівень варіативності та синонімії, здатність довше зберігати давні слова й вирази та ін. "Різність" засобів висловлення емоцій пояснюють соціальними чинниками, навколишньою природою, регіональними особливостями ведення господарства, місцевими традиціями та інтерпретацією загальнонаціональних, що відповідно фіксується у фразеологічній картині світу.

Ключові слова: фразема, ареальне варіювання, функціонування, автокоментар, говір, говірка, діалектний текст, компонент фраземи.

SUMMARY

Kovalenko N.D. Phraseology in dialectal language: areal variation and functioning. Qualification work on the terms of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philology in the specialty 10.02.01 – the Ukrainian Language. Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 2021.

In the dissertation the peculiarities of areal distribution and variation of phraseological units of Ukrainian dialect language by their spatial-semantic analysis taking into account functional features and changes of component composition, contextual possibilities of phrasemes have been researched. The source base of the research is dictionaries of Ukrainian dialects, regional phraseological dictionaries, materials for dictionaries, linguistic atlases, collections of texts of coherent territorial speech etc. In order to achieve detail in the studying of the phrasemics of dialects, individual linguistic phenomena, textual recordings of material and records for various questionnaires have been applied. Implementation of the idea of multifarious studying of dialect phraseology provides valuable material not only for linguistics but also history, ethnography, folklore, which is especially relevant today, when interest in a comprehensive studying of the Ukrainian language history, its latest phenomena, spiritual and material culture of Ukrainians has increased.

The completeness and reliability of information about phraseological units and their components provides an objective definition not only of the peculiarities of Ukrainian dialects, their mobility, but also the diversity of using the lexical and phraseological units as the expressions of the ethnic mentality. The main directions of studying the structural-semantic characteristics and national-cultural specifics of phraseological units, as it can be seen in modern works, are the studying of dialectal part of the components that have established in the structure of the phraseme or its boundaries; studying of metaphorical bases of internal forms;

ethnolinguistic descriptions with a focus on the established national and cultural standards in a particular language society.

It has been proved that in the texts of dialectal language the activation of all potential possibilities of a phraseological unit, which proves its versatility, as well as the production of new semantic nuances in order to attract the listener's attention can be observed.

Different meanings of the same components, semantic differences within speech groups of dialects, the presence of areal correlations, when the territory of the phraseme and its component coincide, have been revealed.

The specifics of functioning in the phrases of nominations from different thematic groups (household items, household tools, names of premises and their elements, flora and fauna etc.), frequency of their usage, dialectal variants, predictable and unpredictable compatibility have been described; the spatial existence of phrasemes and their actual components has been traced.

Particular attention is paid to the analysis of national symbols of phrase components (*хата, ворота, мак, верба, груша, лелека, півень, вода* etc.), semantic possibilities of such units have been systematized, areas of their existence, possible accompanying words, and systemic phenomena have been defined. Studying of individual thematic groups of dialect phraseology or component composition of phraseological units in terms of showing the features of the nomination helped to reveal the nature of the name, to clarify the peculiarities of forming and functioning of these special nominative units.

In the research work a new method of recording phrasemes as self-commenting, when informants are asked to explain the meaning of the suggested words – components of phraseological units have been substantiates and tested. Such information is extremely indicative, because the data relate not only to the formal structure, meaning, degree of brightness of the connotative component, but also give a temporal characteristic (once heard, told by older people, told by my mother etc.). According to the questionnaires – recollections, the informant's focus on the key word, choice of words, and in the text – their natural use in a unique act

of speech forming, when the speaker tries to convey more clearly and fully the content of his story, the subtlest emotions and states, searching for words, accurate phraseological units, at the same time voicing well-known language means relevant to the micro-society.

The suggested method of auto-commenting for recording and analysis of dialect phrases will allow faster and more complete filling of the empirical base of the Ukrainian language; the method of describing the component composition of phrasemics from different areas can be used to study the territory of distribution of different nominations and their variants in the composition of phrases to determine changes in dialects, define their main and peripheral features, dynamics of nominations, the presence of areal correlations.

Theoretical developments and the empirical basis of Ukrainian dialects phrasemics made it possible to compare the various Ukrainian dialect areas as a step towards solving issues about the originality, etymology, and genesis of linguistic phenomena.

It has been researched that in dialect language, as well as in the literary standard, phraseological units always have a basic component, which can produce a level of expressiveness in different ways, but is clearly manifested in temporal and spatial comparison with other speech languages. In scientific researches of recent decades it has been revealed that over time, word-symbols acquire new shade meanings, especially when it comes to their functioning in the phraseological units of modern territorial language, as linguistic semantics is directly related to the picture of the world of the informant.

Phrasemes can preserve local linguistic phenomena, in particular the phonetic and grammatical features that define the dialects, and “retain” the phenomena lost in modern speech. The objectivity of researching the facts of word combination, grammatical features of dialects, structural relations between the elements depends on the photographic level of presentation of significant texts of a wide topics range.

The role of phrases as signs of language in coherent texts of oral speech has been clarified, which is complicated by the contradictory nature of these units, the interaction of many factors in the process of their creation, as well as the peculiarities of motivations. In dialect phraseology we observe different meanings of the same components, semantic differences within groups of dialects, the presence of areal correlations, when the territory of the phrase and its component coincide. It has been proved that lexical units that have become obsolete and are unknown to dialect speakers can be recorded in phraseology. Preliminary analysis confirms the idea of the presence of spatial correlations, with the involvement of a larger empirical basis of Ukrainian dialectology, the areal description can be clarified and supplemented.

It has been defined that the empirical basis of Ukrainian dialectology, modern thorough researches have confirmed the special status of texts of coherent speech as a multidimensional, complex, self-sufficient source with inexhaustible informativeness for many related sciences. Authentic spontaneous texts of dialectal speech have all the specific features inherent in the oral form of expression. The specificity of the language space can be manifested in a different, multifarious way on the basis of texts that contain previously unrecorded language units, phenomena, syntactic models, reflect their implementation in contextual situations, different actualization of semantic and emotional plan of expression. The informative possibilities of this type of source of dialectology are shown on the example of published texts of Ukrainian dialects.

The search for sources of phraseological nominations, the loss of formal variants of phrasemes or, conversely, their activation in certain areas cause a steady interest in the analysis of records, dialectal, folklore and ethnographic texts, lexicographic works as a treasury of material and spiritual culture. Phraseology is a figurative expresser of human ideas about the world, its structure and laws, and phraseology of oral speech encodes the general values of individuals, their ability to characterize something, to assess the environment, appearance, behavior, situation and others. It has been defined that different features of the object or

subject of comparison can be activated, and in certain areas there are specifics of metaphorical transfers, emphasis on different features.

Thus, phraseological systems of dialect language, where several dialect systems are found, reflect primarily all-Ukrainian phrase-forming processes, but there are also peculiar features. While research it has been defined that phraseological systems of dialects are characterized by a great variety of units, variation, relative mobility of form and richness of semantics. The analysis has confirmed the affiliation of dialect phrases to the unified Ukrainian dialect space and showed contacts with foreign languages and adaptation of such borrowings in modern speech.

Implementation of the idea of multifarious studying of dialect phraseology provides valuable material not only for linguistics but also history, ethnography, folklore, which is especially relevant today, when interest in a comprehensive study of the history of the Ukrainian language, its latest phenomena, spiritual and material culture of Ukrainians has increased.

We consider construction of the all-Ukrainian dictionary of phraseology of dialects to be especially important, because in some areas of folk phraseology we can trace different selection of features, characteristics of phenomena or processes, unlimited expression of meanings, expressions and emotions, high level of variability and synonymy, the ability to keep old words and expressions longer, etc. The “difference” in the means of expression of emotions is explained by social factors, and the surrounding nature, and regional features of housekeeping, local traditions and interpretation of national, which is fixed in the phraseological picture of the world.

Key words: phraseme, areal variation, functioning, auto-commenting, dialect, dialect text, phraseme component.

Список публікацій здобувача

Праці, які відображають основні наукові результати дисертації

Монографія

1. Коваленко Н. Д. Фразеологія в українському діалектному мовленні. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня "Рута"», 2021. 404 с.

Розділи в колективних монографіях

2. Коваленко Н. Д. Фраземи із компонентом *вода* в говорах української мови. *"Вода" в славянской фразеологии и паремиологии* : коллективная монография. Будапешт : Венгерский национальный комитет МКС Института славянской и балтийской филологии Университета им. Лоранда Этвеша, 2013. С. 302–308.

3. Коваленко Н. Д. Концепт *поріг* у фразеології українських говорів. *Концепты и контрасты* : коллективная монография / под. ред. Н. В. Петлюченко. Одесса : Издательский дом "Гельветика", 2017. (Серия "Одесские студии по лингвистике и социальным наукам"). С. 271–277.

Статті у фахових наукових виданнях України

4. Коваленко Н. Д. Фраземи західноподільських говірок на позначення соціального стану людини. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського* : зб. наук. праць. Серія: ФІЛОЛОГІЯ. Вінниця : Вид-во Вінницького держ. пед. ун-ту, 2003. Вип. 6. С. 58–62.

5. Коваленко Н. Д. Лексикографічний опис фразем західноподільських говірок. *Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. С. 379–391.

6. Коваленко Н. Д. Фраземіка як об'єкт діалектологічних досліджень. *Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем.* 2005. № 14. Житомир, 2005. С. 113–120.

7. Коваленко Н. Д. Фразеосемантичне поле “риси характеру людини” в українському діалектному мовленні. *Вісник Прикарпатського ун-ту ім. В.Стефаника. Ювілейний випуск на пошану 100-річчя від дня народження проф. Івана Ковалика. Філологія.* Івано-Франківськ, 2007. Вип. XI-XVIII. С. 605–608.

8. Коваленко Н. Д. Фраземіка родильних обрядів у говірках волинсько-подільського суміжжя. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови* : зб. наук. праць / відп. ред. М.Я. Плющ. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. Вип. 3. Кн. 2. С.183–191.

9. Коваленко Н. Д. Фраземи родильних обрядів у лексикографічному описі (на матеріалі говірок Західного Поділля). *Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство)*. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. Вип. 81 (3). С. 104–107.

10. Коваленко Н. Д. Діалектизми у складі фразеологічних одиниць (на матеріалі подільських і лемківських говірок). *Studia metodologica. Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті*. Тернопіль : Редакційно-видавничий відділ ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. Вип. 27. С. 57–61.

11. Коваленко Н. Д. Зіставно-типологічний метод у дослідженні фраземіки говірок. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія №8. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство)* / за ред. академ. Л.І. Мацько. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. Вип. 2. С. 174–181.

12. Коваленко Н. Д. Деякі риси сучасних південносхідноволинських говірок. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам’янець-Подільський : “Аксіома”, 2009. Вип. 18. С. 144–146.

13. Коваленко Н. Д. Номінації обряду поховання в західноподільських і суміжних говірках. *Вісник Прикарпатського*

національного університету. Філологія (Мовознавство). Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2009. Вип. XXI-XXII. С. 52–54.

14. Коваленко Н. Д. Особливості фразем із компонентом ‘дати’ (на матеріалі семантичного поля “Стосунки між людьми”). *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки.* Кам’янець-Подільський : Аксіома, 2009. Вип. 20. С. 270–272.

15. Коваленко Н. Д. Зіставний метод у дослідженні української діалектної фраземіки (на матеріалі подільських і гуцульських говірок). *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія (Мовознавство)*. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2010. Вип. XXI-XXII. С. 18–21.

16. Коваленко Н. Д. Засади побудови словника народних порівнянь. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам’янець-Подільський : ПП Потапов, 2010. Вип. 23. С. 67–71.

17. Коваленко Н. Д. Матеріали до словника народних порівнянь у західноподільських говірках. *Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем.* 2010. № 22 (II). Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2010. С. 107–114.

18. Коваленко Н. Д. Популяризація діалектологічних досліджень на сторінках журналу “Рідна мова” Івана Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія історична та філологічна*. Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. Вип. VIII. С. 40–44.

19. Коваленко Н. Д. Лексика подільських говірок у “Словарі української мови” Б. Грінченка. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української*

мови : зб. наук. праць. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. Вип. 7. С. 325–330.

20. Коваленко Н. Д., Коваленко Б. О. Службові слова та вигуки в західноподільських говірках. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський : "Аксіома", 2011. Вип. 28. С. 176–178.

21. Коваленко Н. Д. Енантіофраземи-іроніми в діалектному мовленні. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки.* Кам'янець-Подільський : "Аксіома", 2012. Вип. 29. Ч. 1. С. 33–35.

22. Коваленко Н. Д. Семантико-структурні параметри фразем із компонентом "голова" (на матеріалі українських говірок). *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія (Мовознавство)*. Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2012. Вип. XXXII-XXXIII. С. 81–84.

23. Коваленко Н. Д. Фраземи як матеріал для досліджень фонетичних рис говірок. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський : "Аксіома", 2012. Вип. 31. С. 85–88.

24. Коваленко Н. Д. Діалектна фраземіка у "Словарі української мови" Б. Грінченка. *Лексикографічний бюлетень*. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. Вип. 22. С. 14–19.

25. Коваленко Н. Д. Фразеологізми в діалектних текстах про весільні обряди. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2014. №6 (283). С. 89–92.

26. Коваленко Н. Д. Просторовий зв'язок фразем та їхніх компонентів. *Лінгвістика* : зб. наук. праць. Старобільськ : ДЗ "ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2016. №2 (35). С. 115–124.

27. Коваленко Н. Д. Соматизми в діалектному просторі та в складі фразеологізмів. *Проблеми гуманітарних наук* : зб. наук. праць Дрогобицького

державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія “Філологія”. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2016. Вип. 38. С. 298–303.

28. Коваленко Н. Д. Компоненти *тин / пліт* у складі фразем діалектного мовлення. *Лінгвостилістичні студії* : наук. журнал. Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2017. Вип. 6. С. 95–102.

Статті в закордонних наукових виданнях

29. Коваленко Н. Д. Ареалогічний аспект у дослідженні фразем. *Традыцыі матэрыальнай і духоўнай культуры Ўсходняга Палесся: праблемы вывучэння і захавання ў постчарнобыльскі час* : матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гомель, 31 мая 2013 г.). Гомель : ГДУ ім. Ф. Скарыны, 2013. С. 75–78.

30. Коваленко Н. Д. Компонент *хата* в складі паремій українського діалектного мовлення. *Вестник Новгородского государственного университета*. Великий Новгород, 2014. № 77. С. 115–117.

31. Коваленко Н. Д. Специфіка номінації смакових відчуттів у говірковому мовленні. *Актуальні проблеми мовознавства та літературознавства* : зб. наук. праць (періодичне видання). Серія : Лінгвістика і літературознавство / відп. ред. М.Л. Друженець. Тирасполь, 2014. Вип. 1. С. 148–154.

32. Коваленко Н. Д. Фітоніми у творенні фразеологічного значення ‘нерозумний’. *Studia ucrainika Varsoviensia*. Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 2015. №3. С. 57–62.

33. Коваленко Н. Д. Сполучники компаративних фразем у говорах південно-західного наріччя української мови. *Славистиката и българистиката днес: въпроси, идеи, посоки* : сб. с доклади от международната конференция по повод 20-годишнината от създаването на специалност *славянска филология* (16–18 октомври 2014 г., Благоевград).

Благоевград : Университетско издательство „Неофит Рилски“, 2015. С. 244–247.

34. Коваленко Н. Д. Актуалізація фразеологічних одиниць у діалектному тексті. *Studia ucrainika posnaniensia. Zeszyt III* / Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Poznan, 2015. С. 127–133.

35. Коваленко Н. Д. Особливості вживання фразем у народних обрядах зимового циклу. *Чарнобылем не зарасце: традыцыі матэрыяльнай і духоўнай культуры Усходняга Палесся* : зб. навуковых артыкулаў : у 2 ч. / рэдкал. : А. А. Станкевіч (гал. рэд.) [і інш.] ; М-ва адукацыі РБ, Гом. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны. Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2016. Ч. 1. С. 103–108.

36. Коваленко Н. Д. Коди культури у фраземах територіального мовлення. *VZDELÁVANIE A SPOLOČNOSŤ* II : medzinárodný nekonferenčný zborník / Renáta Bernátová (ed.), Tetyana Nestorenko (ed.). Presovská univerzita v Presove, 2017. С. 445–451. Електронне видання. URL: http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Bernatova9

37. Коваленко Н. Д. Текст як джерело вивчення процесів фразеотворення. *Contemporary issues in philological sciences: experience of scholars and educationalists of Poland and Ukraine* : International research and practice conferenct (Lublin, Republic of Poland, april 28-29, 2017). Lublin, 2017. С. 160–163.

38. Коваленко Н. Д., Царюк І. М. Фразеологізми з назвами великодніх свят в українському діалектному мовленні. *Studia ucrainika posnaniensia. Zeszyt 7 (2)* / Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Poznan, 2019. С. 35–42.

39. Коваленко Н. Д., Коваленко Б. О. Символіка лексеми *мак* у фразеологічній картині світу. *Słowiańska frazeologia gwarowa II* / pod redakcją Macieja Raka i i Valerija M. Mokienki. Kraków : Księgarnia Akademicka, 2020. Biblioteka „LingVariów”. T. 28. C. 275–284.

Статті у фахових виданнях України, зареєстрованих у міжнародних наукометричних базах

40. Коваленко Н. Д. Сучасні методики запису та опрацювання фраземіки говірок. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський : "Аксіома", 2013. Кам'янець-Подільський, 2013. Вип. 32. Ч.1. С. 50–52.

41. Коваленко Н. Д. До проблеми кореляції фразем та їхніх компонентів у просторі. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський : "Аксіома", 2013. Кам'янець-Подільський, 2013. Вип. 34. С. 141–145.

42. Коваленко Н. Д. Фраземи з компонентом *піч* у говорах південно-західного наріччя. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки.* Кам'янець-Подільський : "Аксіома", 2015. Вип. 38. С. 169–173.

43. Коваленко Н. Д. Орнітонім *каня* в діалектному мовленні. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки.* Кам'янець-Подільський : "Аксіома", 2015. Вип. 40. С. 114–118.

44. Коваленко Н. Д. Фраземіка південно-західного наріччя: лексикографічний досвід. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія історична та філологічна* / [редкол.: С.А. Копилов (гол. ред.), В. С. Прокопчук, Л.М. Марчук (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. XI. С. 221–224.

45. Коваленко Н. Д. Дієслово *збирати* в південно-західних говорах. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія філологічна* / [редкол. : В. П. Атаманчук (відп. ред.)]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. XII.

С. 144–150.

46. Коваленко Н. Д. Народна фраземіка в лексикографічному опрацюванні Івана Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія філологічна* / [редкол.: В.П. Атаманчук (відп. ред.)]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Вип. XIII. С. 101–105.

47. Коваленко Н. Д. Часова реальність буття у фразеології говірок. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки.* Кам'янець-Подільський : "Аксіома", 2016. Вип. 42. С. 104–108.

48. Коваленко Н. Д. Символізм компонента *бублик* у фразеологізмах українських говірок. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки.* Кам'янець-Подільський : "Аксіома", 2017. Вип. 43. С. 104–107.

49. Коваленко Н. Д., Коваленко Б. О. Пасивна лексика в сучасних діалектних словниках і текстах. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія філологічна* / [редкол.: Л.М. Марчук (гол. ред.), О.А. Рарицький (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. Вип. XV. С. 62–67.

50. Коваленко Н. Д. Фразеологізми з компонентами *сито* і *решето* в діалектному мовленні. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки.* Кам'янець-Подільський : "Аксіома", 2018. Вип. 46. С. 114–118.

51. Коваленко Н. Д. Про моду в українських говірках. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: "Філологічні науки" (мовознавство)* : зб. наук. праць. Дрогобич, 2018. № 9. С. 89–92.

52. Коваленко Н. Д. Сучасні фразеологічні словники говорів південно-західного наріччя. *Наукові праці Кам'янець-Подільського*

національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. Кам'янець-Подільський : "Аксіома", 2018. Вип. 47. С. 101–104.

53. Коваленко Н. Д. Символіка лексеми *голка* у фразеологічній картині світу. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський : "Аксіома", 2019. Вип. 48. С. 165–169.

54. Коваленко Н. Д. Фраземи на позначення понять *голодний, голодувати* в діалектному мовленні. *Філологічний часопис* : наук. журнал. Вип. 2(14). Умань : ВПЦ "Візаві", 2019. С. 40–45.

55. Коваленко Н. Д. Регіональні атласи як джерело досліджень фраземіки говорів. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський : "Аксіома", 2019. Вип. 50. С. 64–67.

56. Коваленко Н. Д., Коваленко Б. О. Словник Івана Огієнка як джерело діалектологічних досліджень. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія філологічна*. Кам'янець-Подільський, 2019. Вип. XVI. С. 31–35.

57. Коваленко Н. Д. Функціональні можливості фразеологізмів у діалектних текстах. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки.* Кам'янець-Подільський : "Аксіома", 2020. Вип. 52. С. 35–39.

58. Коваленко Н. Д. Фразеотвірний потенціал номенів *півень, когут*. *Закарпатські філологічні студії* : наук. журнал. Ужгород : Видавничий дім "Гельветика", 2020. Вип. 14. Т. 2. С. 50–54.

59. Коваленко Н. Д. Номінації процесів пригадування засобами говіркової фразеології. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*. На честь д. філол. наук, проф. В.М. Мокієнка, Почесного Голови Комісії зі слов'янської фразеології при Міжнародному комітеті славістів (до 80-річчя від дня народження). Ужгород : ПП Данило С.І., 2020. Вип. 2 (44). С.168–174.

Статті в інших наукових виданнях

60. Коваленко Н. Д. До характеристики структурних компонентів фразем у говірках української мови. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету* : зб. за підсумковою звітною науковою конференцією викладачів і аспірантів : вип. 2, в 2 т. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, 2003. Т. 1. С. 138–139.

61. Коваленко Н. Д. З історії досліджень фраземіки подільських говірок. *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність* : зб. наук. праць за підсумками міжнародної науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський, 2004. С. 181–183.

62. Коваленко Н. Д. Ад'єктивні фраземи у західноподільському діалектному мовленні. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Філологічні науки* : вип. 11, у 2 т. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. Т. 1. С. 227–231.

63. Коваленко Н. Д. Діалектологічні студії І.Огієнка і сучасні проблеми фразеографії. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія історична та філологічна.* Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, 2006. Вип. III. С. 152–158.

64. Коваленко Н. Д. Засади побудови словника обрядової фраземіки західноподільських говірок. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету* : зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів : вип. 5, у 2 т. Кам'янець-Подільський, 2006. Т. 2. С. 3–4.

65. Коваленко Н. Д. Реалізація семантичних рядів 'дуже товстий' і 'дуже худий' у західноподільських говірках. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія історична та філологічна.* Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, 2007. Вип. IV. С. 241–247.

66. Коваленко Н. Д. Відображення інтимних почуттів людини засобами фразеології (на матеріалі західноподільських говірок). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету* : зб. за підсумками

звітної наукової конференції викладачів і аспірантів : вип. 6, у 2 т. Кам'янець-Подільський, 2007. Т. 2. С. 3–4.

67. Коваленко Н. Д. Фразеосемантичне поле "Трудова діяльність людини" в українському діалектному мовленні. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. Вип. 16. Т. 1. С. 111–117.

68. Коваленко Н. Д. Фраземи на позначення вікового порубіжжя у західноподільських говірках. *Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі. До 100-річчя професора Ф.Т. Жилка* : тези доповідей Міжнародної наукової конференції (5–7 березня 2008 р., Київ). Київ : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. С. 97–99.

69. Коваленко Н. Д. До питання про методи досліджень фраземіки говірок. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів, присвяченої 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету : вип. 7, у 5 т. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2008. Т. 2. С. 26–27.

70. Коваленко Н.Д. Фразеологія як об'єкт ареалогічних досліджень. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки.* Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О.А., 2009. Вип. 1. С. 22–31.

71. Коваленко Н. Д. Моделювання фразеологізмів із соматизмом "язик" (на матеріалі українських говірок). *Мовознавчі студії.* Вип. 2: Фразеологізм і слово у тексті і словнику (За матеріалами Всеукраїнської наукової конференції на пошану 75-річчя від дня народження професора Мар'яна Демського) / упор. : К. Іваночко та ін. Дрогобич : Посвіт, 2010. С. 187–191.

72. Коваленко Н. Д. До проблеми вивчення переселенських говірок зони затоплення Дністровської ГЕС. *Наукові праці Кам'янець-Подільського*

національного університету імені Івана Огієнка : зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів : вип. 7, у 5 т. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. Т. 2. С. 20–22.

73. Коваленко Н. Д. Моделі фразем із соматизмом 'зуб' (на матеріалі українських говірок). *Слов'яни: історія, мова та культура у новій Європі (контактування та своєрідність)* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., 15–16 квіт. 2011 р. / за заг. ред. Ю.О. Шепеля. Дніпродзержинськ : Біла К. О., 2011. С. 73–75.

74. Коваленко Н. Д. Назви кухонного начиння в складі фразем українських говірок. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія* / відп. ред. І. С. Гнатюк. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 202–208.

75. Коваленко Н. Д. Відбиття фонетичних діалектних рис у фраземах. *Актуальні проблеми синтаксису : сучасний стан і перспективи дослідження* : Програма, матеріали та тези доповідей Всеукр. наук. конф., присвяченої 100-річчю від дня народження професора І.І. Слинька / відп. за випуск Н.В. Гуйванюк. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. С. 196–197.

76. Коваленко Н. Д. Вияв багатоплановості фразеологічної одиниці в діалектному тексті. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст* / Інститут української мови НАН України. Київ, 2014. С. 244–248.

77. Коваленко Н. Д. Фразеологізми в сучасних діалектних текстах. *Актуальні проблеми синтаксису: сучасний стан і перспективи дослідження* : матеріали Міжнар. наук. читання, присвячені пам'яті доктора філологічних наук, професора, завідувача кафедри сучасної української мови ЧНУ Ніни Василівни Гуйванюк (14 листопада 2014 р., м.Чернівці) : програма, матеріали й тези доповідей / відп. за вип. О.В. Кульбабська. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. С. 196–197.

78. Коваленко Н. Д. Фразеологізми з компонентом *гарбуз* в українських говорах. *Образне слово Луганщини* : матеріали XIV

Всеукраїнська наук.-практ. конф. імені Віктора Ужченка (15 травня 2015 р., м. Старобільськ) / за заг. ред. проф. А.В. Нікітіної. Старобільськ : Вид-во ДЗ “ЛНУ імені тараса Шевченка”, 2015. Вип. 14. С. 118–121.

79. Коваленко Н. Д. Фразеологічне гніздо з компонентом *грушка* в українських говірках. *Науковий часопис Східноподільського лінгвокраєзнавчого центру* : зб. наук. праць студентів, магістрантів, викладачів / відп. ред. Т.М. Тищенко. Умань : ВПЦ “Візаві”, 2015. Вип. 4. С. 26–30.

80. Коваленко Н. Д. Формування діалектної текстотеки: проблема інформаційної достатності. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій* / Інститут української мови НАН України. Київ, 2015. С. 190–199.

81. Коваленко Н. Д. Фраземи як матеріал для досліджень морфологічних рис говірок. *Комунікативний дискурс: наукова рецепція і стратегії дослідження* : зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції “Комунікативний дискурс: наукова рецепція і стратегії дослідження”, присвяченої 160-річчю від дня народження Івана Франка (м.Київ, 07–08 квітня 2016 р.). Київ : Міленіум, 2016. С. 78–79.

82. Коваленко Н. Д. Аспекти сучасних досліджень фраземіки говорів. *Слобожанська беседа* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Старобільськ, 9 листопада 2016 р.) / ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка” ; за ред. проф. Глуховцевої К. Д. Старобільськ : Вид-во ДЗ “ЛНУ імені тараса Шевченка”, 2016. Вип. 9. С. 73–76.

83. Коваленко Н. Д. Реалізація граматичної категорії числа в подільських говірках. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів : вип. 15, у 3 т. Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Т. 3. С. 76–77.

84. Коваленко Н. Д. Компонент *ворота* у складі фразем українського діалектного мовлення. *Волинь – Житомирщина*: *Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. Житомир, 2017. Вип. 28. С. 62–67.

85. Коваленко Н. Д. Символізм компонента *цвях* у фразеологізмах українських говірок. *Філологічний часопис* : зб. наук. праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / гол. ред. О. Ю. Зелінська. Вип. 2(10). Умань : ВПЦ "Візаві", 2017. С. 141–148.

86. Коваленко Н. Д. Просторове поширення фразем та їхніх компонентів. *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики* : матеріали II Всеукраїнської наукової конференції "Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики" (26–27 травня 2017 р., м. Дніпро, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара) / наук. ред. О.Ю. Висоцький. Дніпро : СПД "Охотнік", 2017. Ч. II. С. 171–172.

87. Коваленко Н. Д. Сучасні фразеологічні словники українських говірок. *Актуальні проблеми філології і професійної підготовки фахівців у полікультурному просторі* : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (15–16 травня 2017 р., м. Одеса, Державний заклад "Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського"). Одеса : Право, 2017. С. 46–48.

88. Коваленко Н. Д. Поширення метатезованих форм у сучасних говірках південно-західного наріччя. *III Таврійські філологічні читання* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (19–20 травня 2017 р., м. Херсон). Херсон : Видавничий дім "Гельветика", 2017. С. 33–35.

89. Коваленко Н. Д. Фразеологічне гніздо з компонентом *стіна* в українських говірках. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів : вип. 16, у 3 т. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Т. 3. С. 72–73.

90. Коваленко Н. Д. Фразеологічна реалізація позитивних переживань людини. *Мова і засоби масової комунікації на сучасному історичному етапі* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 8–9 вересня 2017 р.). Львів : ГО “Наукова філологічна організація “ЛОГОС”, 2017. С. 68–71.

91. Коваленко Н. Д. Регіональні особливості фразеології Чорнобильської зони. *Діалекти в синхронії та діахронії. Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоекології* / відп. ред. П.Ю. Гриценко. Київ : КММ, 2017. С.188–199.

92. Коваленко Н. Д. Лексикографічно-текстографічна репрезентація понять ‘давно’, ‘дуже давно’ в українських говірках. *Філологічний часопис* : науковий журнал. Вип. 1 (11). Умань : ВПЦ “Візаві”, 2018. С. 64–70.

93. Коваленко Н. Д. Назви різдвяних свят у складі фразеологізмів. *Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників філологічних наук* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 23–24 лютого 2918 р.). Одеса : Південноукраїнська організація “Центр філологічних досліджень”, 2018. С. 12–14.

94. Коваленко Н. Д. Відображення родинної обрядовості у фраземіці сучасних говірок. *Соціокультурні та комунікативні аспекти функціонування мовних одиниць* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з нагоди ювілею доктора філологічних наук, професора Катерини Дмитрівни Городенської (29–30 листопада 2018 р., м. Київ). Київ : Міленіум, 2018. С. 122–124.

95. Коваленко Н. Д. Категорія комунікабельності у текстах українських говірок Румунії. *Економічні, політичні та культурологічні аспекти європейської інтеграції України в умовах нових глобалізаційних викликів* : матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (16–17 квітня 2018 р., м. Ужгород). Ужгород : Видавничий дім “Гельветика”, 2018. С. 407–408.

96. Коваленко Н. Д. Назви зимових обрядів у кодах фразеології. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка :* зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів : вип. 17, у 3 т. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. Т. 3. С. 69–70.

97. Коваленко Н. Д. Орнітонім *лелека* в сучасному українському діалектному мовленні. *Філологічний часопис* : науковий журнал. Вип. 2 (12). Умань : ВПЦ "Візаві", 2018. С. 43–49.

98. Коваленко Н. Д. Орнітонім *індик* як компонент фразем діалектного мовлення. *Філологічний часопис* : науковий журнал. Вип. 1 (13). Умань : ВПЦ "Візаві", 2019. С. 52–58.

99. Коваленко Н. Д. Назви господарських будівель у складі народних фразем. *Мова та мовлення: лінгвокультурологічний, комунікативний та дидактичний аспекти* : зб. матеріалів I Міжнародної науково-практичної конференції (м. Кам'янець-Подільський, 20–21 листопада 2019 р.). Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. С. 51–54.

100. Коваленко Н. Д. Народні уявлення про душу в кодах фразеології (на матеріалі подільських і суміжних говірок). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. *Серія філологічна*. Кам'янець-Подільський, 2020. Вип. XVII. С. 53–60.

101. Коваленко Н. Д. Реалізація оцінки переміщення людини в просторі засобами фразеології. *Актуальні питання розвитку філологічних наук у XXI столітті:* Міжнародна науково-практична конференція, м. Одеса, 26–27 березня 2021 р. Одеса : Південноукраїнська організація "Центр філологічних досліджень", 2021. С. 6–9.

Словники

102. Коваленко Н. Д. Слова з язика, як бджоли з вулика. Матеріали до словника народних порівнянь подільських і волинських говірок Хмельниччини. Кам’янець-Подільський : ПП Буйницький О.А., 2011. 144 с.

103. Коваленко Н. Д. Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок. Кам’янець-Подільський : ТОВ “Друкарня «Рута»”, 2019. 412 с.

Збірки діалектних текстів

104. Коваленко Н. Д., Коваленко Б. О. Волинські говірки Хмельниччини. Збірник діалектних текстів. Кам’янець-Подільський : ТОВ “Друкарня «Рута»”, 2019. 344 с.

105. Коваленко Н. Д. Західноподільські та суміжні говірки. Тексти : у 2-х т. Кам'янець-Подільський : ТОВ “Друкарня «Рута»”, 2020. Т. 1. 536 с. Т. 2. 512 с.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ……..……. 32

ВСТУП ……..……. 34

РОЗДІЛ 1

ФРАЗЕМІКА УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК: СТАН І ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕНЬ ……. 44

1.1. Теоретичні засади вивчення фразеологізмів діалектного мовлення……. 44

1.2. Формування фразеологічного корпусу говірок ……..... 59

1.3. Зіставний метод в ареальній фразеології..…….…… 68

1.4. Актуальність та особливості фіксації фразеологізмів територіального мовлення…… 86

1.5. Дослідження фразеології трансформованих мікросоціумів …….. 104

Висновки до розділу 1…… 116

РОЗДІЛ 2

ІНФОРМАЦІЙНА ДОСТАТНІСТЬ ЕМПІРИЧНОЇ БАЗИ ФРАЗЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК ……..… 118

2.1. Фіксація фразеологізмів у словниках українських говорів……. 118

2.2. Сучасні фразеологічні словники говорів української мови ……..…. 138

2.3. Фразеологія говірок у лінгвістичних атласах ……..… 154

2.4. Інформативність текстів зв’язного мовлення для дослідження фразеології говірок ……..……..….. 162

Висновки до розділу 2…… 183

РОЗДІЛ 3

ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ДЛЯ МОВОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ……..…. 185

3.1. Фразеологізми як матеріал для досліджень фонетичних рис говірок …185

3.2. Регіоналізми в складі фразеологізмів…… 190

3.3. Відбиття у фразеологізмах морфологічних особливостей говірок…… 214

3.4. Текст як джерело вивчення процесів фразеотворення ……..……. 224

3.5. Актуалізація фразеологізмів у діалектному тексті ……...…..…….237

3.6. Лексикографічно-текстографічна репрезентація абстрактних понять в українських говірках ……. 254

3.6.1. Вербалізація понять ‘*давно’, ‘дуже давно’*……...…… 254

3.6.2. Реалізація понять ‘*пам’ятати’, ‘забувати’* ……..…... 267

3.6.3. Експлікація поняття ‘*смачно’* …… 277

Висновки до розділу 3…… 282

РОЗДІЛ 4

ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА У ДЗЕРКАЛІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ГОВІРОК…….. ……284

4.1. Символіка назв житла, його частин, огорожі в складі фразеологізмів ..284

4.1.1. Компонент *хата* ……...……285

4.1.2. Компонент *піч* ……..…….……291

4.1.3. Компонент *двері* ……..…….……295

4.1.4. Компонент *поріг* ……..…….……301

4.1.5. Компоненти *кут, вугол* ……..…….…… 310

4.1.6. Компонент *стіна* ……..…….…….. 316

4.1.7. Компоненти *тин, пліт* …… 319

4.1.8. Компонент *ворота* ……..…… 325

4.2. Символічне значення фразеологізмів говірок із компонентами на позначення предметів господарювання ……..… 331

4.2.1. Назви кухонного начиння ……331

4.2.2. Компоненти *решето, сито* ……..… 336

4.2.3. Компонент *голка* ……..…. 344

4.2.4. Компонент *цвях* …… 351

4.3. Компонент *вода* у формуванні культурних кодів …….…….. 356

4.4. Компонент *бублик*……..... 360

4.5. Назви флори й фауни в складі фразеології говірок ……..……365

4.5.1. Компонент *лелека* …… 368

4.5.2. Компонент *каня* ……...… 375

4.5.3. Компонент *індик* …….…… 380

4.5.4. Компонент *півень / когут* …….…….. 387

4.5.5. Компонент *грушка* …….…….…. 393

4.5.6 Компонент *гарбуз* ……..….….. 398

4.5.7. Компонент *мак*……..…….….. 400

Висновки до розділу 4 …….…….. 413

ВИСНОВКИ …….. 415

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ НАУКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ ……..….423

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЇХ СКОРОЧЕНЬ …….. 464

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Скорочення назв говірок

бойк. – бойківські

бук. – буковинські

вол. – волинські

гуц. – гуцульські

закарп. – закарпатські

зах.вол. – західноволинські

зах.поліс. – західнополіські

зах.под. – західноподільські

зах.степ. – західностепові

карп. – карпатські

лемк. – лемківські

наддніпр. – наддніпрянські

наддністр. – наддністрянські

надс. – надсянські

півд.вол. – південноволинські

півд.київ. – південнокиївські

под. – подільські

поліс. – поліські

слобож. – слобожанські

с.поліс. – середньополіські

сх.слобож. – східнослобожанські

сх.под. – східноподільські

сх.поліс. – східнополіські

сх.степ. – східностепові

Інші скорочення

відм. – відмінок

вигук. – вигукове

вульг. – вульгарне

жарт. – жартівливе

знев. – зневажливе

ірон. – іронічне

к. – карта

крим. – кримінальне

мол. – молодіжне

образл. – образливе

орнітол. – орнітологічне

с. – село

ВСТУП

Вивчення сталих виразів діалектного мовлення, у яких відбиваються найтонші риси ментальності, уможливлює дослідження говірок не тільки на всіх мовних рівнях (від фонетичного до синтаксичного), а й пізнання мовленнєво-мисленнєвих процесів людини, її духовної сутності, сприйняття навколишнього світу. Лише залучаючи до аналізу фраземи можна спостерігати специфіку функціонування окремих номінацій, частоту їхнього вживання, передбачувану й непередбачувану сполучуваність.

Реалізація ідеї різноаспектного вивчення фраземіки говірок забезпечує цінним матеріалом не тільки лінгвістику, а й історію, етнографію, фольклористику, що особливо актуально сьогодні, коли зріс інтерес до всебічного вивчення історії української мови, її новітніх явищ, духовної та матеріальної культури українців.

Дескриптивне, лінгвогеографічне та лексикографічне представлення українських говірок (АУМ, праці Ф. Т. Жилка, С. П. Бевзенка, Й. О. Дзендзелівського, І. Г. Матвіяса, К. Ф. Германа, П. Ю. Гриценка, Г. Л. Аркушина, Г. І. Мартинової, К. Д. Глуховцевої та ін.) уможливлює зіставний аналіз різних українських говорів, що є важливим у пізнанні формування діалектів і літературного стандарту, з’ясуванні особливостей національної мовної картини та її відтворення в народній мові.

Фразеологія української мови зберігає багатоаспектну інформацію про етнос, його звичаї, ідеали, розуміння законів життя та місця людини у світі. З огляду на можливості фразем презентувати лінгвокультуру певного етносу, значення соціолінгвістичних, ментальних і психологічних особливостей досліджували упродовж XX–XXI ст. такі мовознавці, як Л. Г. Авксентьєв, М. Ф. Алефіренко, Н. Ф. Венжинович, Г. Ю. Богданович, А. Вежбицька, І. Я. Гнатюк, І. О. Голубовська, В. В. Жайворонок, В. І. Коваль, В. І. Лавер, В. М. Мокієнко, Ю. Ф. Прадід, О. О. Селіванова, Л. Г. Скрипник, В. М. Телія, В. Д. і Д. В. Ужченки та ін.

Актуальність дослідження фразеологізмів живого народного мовлення зумовлена їхньою особливістю як вторинних номінацій відігравати важливу роль носіїв національно-культурних визначальних рис мови, особливо, коли сучасна українська діалектологія долає новий рівень, визначає актуальні завдання через переорієнтацію на детальний, повний опис окремої говірки як системи.

Уважне “прочитання” фразеологізмів, з’ясування їхньої ролі як знаків мови у зв’язних текстах усного мовлення ускладнене суперечливою природою фразеологізмів, взаємодією багатьох чинників у процесі творення, а також особливостями мотивацій.

В українській діалектології останніх десятиліть фразеологія говірок стала об’єктом вивчення багатьох дослідників. Сьогодні можемо говорити про регіональні центри (Луцьк, Львів, Ужгород, Луганськ), де активно працювали чи працюють над збиранням, систематизацією, описом фраземіки говірок, мають досвід укладання територіальних словників. Зауважимо, що повнота інформації про фразеологізми та власне їхні компоненти забезпечує об’єктивне визначення не тільки особливостей українських діалектів, а й ментальності, культури діалектоносіїв.

Фразеологічний матеріал з різних території України найперше представлено в дисертаціях, систематизовано, як правило, у додатках, але не завжди опубліковано окремими фразеологічними словниками. Цінний емпіричний матеріал подано в роботах В. І. Лавера “Фраземіка українських діалектів карпатського регіону” [Лавер 1991], Т. Г. Грици “Фразеологія говорів Гуляйпільського району Запорізької області” [Грица 1996], Р. В. Міняйла “Активні процеси в ареальній фразеології сходу України” [Міняйло 2001], Н. Д. Коваленко “Фразеологія говірок Західного Поділля” [Коваленко 2001], Н. В. Романюк “Фразеологія верхньонаддністрянських говірок нижньої течії річки Бистриці” [Романюк 2002], М. Я. Олійник “Фразеологія гуцульських говірок” [Олійник 2002], О. Л. Плетнєвої “Фразеологія говірок центральної Слобожанщини (структурно-семантичний

аспект)” [Плетнєва 2004], З. С. Мацюк “Людина і її буття у західнополіській фразеології” [Мацюк 2011] та ін.

Фразеологізми українського діалектного мовлення стали об’єктом ґрунтовних досліджень останніх десятиліть, а емпіричну базу цього рівня мови поповнюють матеріали статей, дисертацій, монографій. У сучасному українському мовознавстві укладено словники та матеріали до словників діалектної фразеології таких говірок: лемківських (Я. В. Битківська, Г. Ф. Ступінська), західнополіських (Г. Л. Аркушин, З. С. Мацюк, П. П. Грищенко), середньополіських (Г. М. Доброльожа), бойківських (М. Б. Матіїв), східноподільських (М. Т. Доленко), західноподільських і південноволинських (Н. Д. Коваленко), волинських (Н. Г. Кірілкова), буковинських (Г. Т. Кузь, Н. О. Руснак, М. В. Скаб, Л. М. Томусяк), центральнослобожанських (О. С. Юрченко, Л. І. Ройзензон, С. І. Ройзензон; А. О. Івченко, А. А. Сагаровський), східнослобожанських і степових (В. Д. Ужченко та Д. В. Ужченко), нижньонаддніпрянських (В. А. Чабаненко) та ін.

Фраземіка лемківських говірок Східної Словаччини зафіксована у словнику Н. Д. Вархол та А. О. Івченка, надзвичайні різновиди фраземних можливостей однієї говірки доводять праці М. П. Лесюка, Ю. В. Громика, М. І. Голянич. Зауважимо, що словники мають різні принципи укладання, все ж цінний і достовірний матеріал засвідчує багатство української фразеології, просторову поширеність одиниць, варіації компонентів-регіоналізмів.

Лексикографічні праці підтверджують надзвичайно багатий фонд стійких сполучень слів, активне варіювання фразем в ареальній проєкції, а також уможливлюють дослідження фразеокомпонентів у складі фразеологізму та поза його межами.

Фразеологія як наука має свої специфічні завдання, пов’язані з дослідженням типів структури фразем, механізмів формування їхньої семантики, чинників процесу фразеологізації, взаємовідношень з іншими лінгвістичними одиницями, особливостей функціонування в текстах та ін.

Актуальними залишаються і розв’язання теоретичних проблем у наукових дослідженнях, вибір та обґрунтування методів, методології та принципів у систематизації та описі фразенімікону української літературної мови та її діалектів.

Пошук джерел витворення фразеологічних номінацій, втрата формальних варіантів фразем чи навпаки їхня активізація на певних територіях спричинюють стійкий інтерес до аналізу записів, діалектних, фольклорних та етнографічних текстів, лексикографічних праць як скарбниці матеріальної та духовної культури нації. Саме фразеологія є образним виразником уявлень людини про світ, його будову та закони.

Реалізація ідеї різноаспектного вивчення фраземіки говірок забезпечує цінним матеріалом не тільки лінгвістику, а й історію, етнографію, фольклористику, що особливо актуально сьогодні, коли зріс інтерес до всебічного вивчення історії української мови, її новітніх явищ, духовної та матеріальної культури українців.

Розуміння цінності українського діалектного мовлення в дослідженні історії становлення та розвитку української літературної мови, пошуки єдиних критеріїв добору матеріалу, його систематизації, принципів тлумачення зумовили підготовку різних лексикографічних праць. Безсумнівно, що цінність таких матеріалів для діахронної діалектології з часом лише зростатиме. Створення регіональних словників фраземіки залишається актуальним завданням української діалектології з огляду на особливі риси фразеологізмів – необмеженість у виявленні значень, експресії та емоційності, високий рівень варіативності та синонімії, здатність довше зберігати давні слова й вирази та ін.

Фразеологізми мають опорні компоненти, які можуть по-різному виявляти рівень образності в часі та просторі. У сучасних наукових дослідженнях спостережено, що слова-символи можуть набувати нових відтінків у складі фразеологізмів говірок, адже безпосередньо пов’язані з мовленнєвою майстерністю інформанта, його мовно-культурним світом.

Вивчення окремих тематичних груп фразеології говірок чи компонентного складу цих одиниць з погляду вияву ознак номінації сприяє розкриттю природи називання, з'ясуванню особливостей становлення й функціонування цих особливих номінативних одиниць. У говірковому мовленні, як і в літературному стандарті, фразеологізми завжди мають етнокультурний компонент, який може дещо по-різному презентувати рівень виразності, але чітко виявлятися в зіставленні з іншими говорами чи мовами.

Назви предметів хатнього вжитку, знарядь господарської праці, приміщень та їхніх елементів, рослин і тварин у складі фразеологізмів територіального мовлення поки що не були предметом лінгвістичних досліджень, хоч на сьогодні маємо описи фразеологічних систем окремих територій (говорів південно-західного наріччя – В. І. Лавер, М. Т. Демський, Г. Ф. Ступінська, М. Я. Олійник, Н. Д. Коваленко, Н. В. Романюк; південно-східного наріччя – В. Д.Ужченко, Д. В. Ужченки, Т. Г. Грица, О. Л. Плетнєва, І. В. Царьова; північного – Г. Л. Аркушин, Г. М. Доброльожа, З. С. Мацюк та ін.).

Актуальність теми дисертаційної праці зумовлена тим, що для сучасної діалектології важливими і невідкладними є дослідження лексико-фразеологічного складу говірок, видів взаємозв'язку діалектної й літературної фразеології, збереження чи редукції говіркових рис фразем, їхньої стійкості на фразеологічному та лексичному рівнях. Втрата навіть невеликої кількості одиниць зумовлює прогалини в описі національної фразеосистеми, територіальної параметризації, семантичної потужності фразеологізмів.

На особливу увагу заслуговує вживання фразеологізмів у текстах зв'язного діалектного мовлення, виявлення ареалів поширення фразем та їхніх компонентів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Проблематика дослідження пов'язана з темами "Сучасні українські діалекти:

дескриптивний та лексикографічний аспекти вивчення” (номер державної реєстрації 0107U00093), “Українські діалекти в синхронії та діахронії” (0120U000186), над якими працюють співробітники відділу діалектології Інституту української мови НАН України. Тему докторської дисертації затвердила вчена рада Інституту української мови НАН України (протокол № 11 від 09 грудня 2014 р.).

Мета дисертаційної праці – дослідити склад, семантику, ареальне варіювання, особливості функціонування фразеологізмів українських діалектів, відтворення мовної картини світу українців засобами традиційної народної фразеології.

Поставлена мета зумовила розв’язання таких **завдань**:

– сформувати репертуар фразеологізмів українського діалектного мовлення;

– обґрунтувати доцільність застосування методики автокоментування в дослідженні фразем;

– простежити варіювання формальної структури, семантики фразем у різних ареалах українського діалектного континууму, виявити тенденції його поділу за матеріалами фразеології;

– дослідити текстову поведінку фразеологізмів, реалізацію їхньої семантики;

– з’ясувати специфіку функціонування у складі фразем номінацій із різних тематичних груп, частоту їх уживання, діалектні варіанти, сполучуваність;

– простежити поширення фразем та їхніх компонентів в українському діалектному континуумі;

– проаналізувати національну символіку фразеокомпонентів.

Об’єкт дослідження – фразеологія сучасного українського діалектного мовлення.

Предмет дослідження – склад, семантика, ареальне варіювання та функціонування фразеологізмів в українських говірках.

Джерельна база дослідження – словники говорів української мови, регіональні фразеологічні словники, лінгвістичні атласи, збірки текстів зв'язного діалектного мовлення.

Методи дослідження. Матеріал опрацьовано за допомогою методів: *індуктивного* та *описово-аналітичного*, які використано для накопичення, систематизації та аналізу фактичного матеріалу; *структурного й семантичного* – для вивчення текстової інтеграції фразеологізмів; *зіставного* – для порівняння фразем та їхніх компонентів на міжговірковому рівні; *контекстуального аналізу* – для встановлення текстотвірних реалізацій трансформованих одиниць; *фразеологічної ідентифікації* – для інтерпретації фразеологічного значення. *Метод компонентного аналізу* застосовано для визначення діалектних компонентів, значення фразем, зумовленого впливом контекстного оточення, у вимірюванні рівня системних зв'язків.

Наукова новизна роботи полягає в комплексному дослідженні фразеологізмів усього українського діалектного континууму з увагою до їхнього складу та просторового варіювання, опрацюванні текстоцентричної методики дослідження фразеології говірок, з'ясуванні ролі фразем у формуванні й відтворенні мовної картини світу українців.

Теоретичне значення роботи полягає в поглибленні теорії фразеології діалектів, з'ясуванні специфіки функціонування фразеологізмів у живому говірковому мовленні, обґрунтуванні й перевірці на практиці прийомів текстозорієнтованого дослідження народної фразеології.

Запропонована та апробована методика автокоментування для записів та аналізу фразеологізмів говірок уможливить швидше та повніше наповнення емпіричної бази української мови.

Практична цінність дослідження. Теоретичні узагальнення дисертації ляжуть в основу нових праць з української фразеології – загальної та діалектної; можуть бути використані в лінгводидактиці, зокрема в курсах «Українська діалектологія», «Українська фразеологія», для розроблення

спецкурсів, в укладанні загальноукраїнського фразеологічного словника українських народних говорів, для обґрунтування етимології фразем.

Особистий внесок здобувача полягає в системному, комплексному опрацюванні значних за обсягами зібрань діалектних текстів, фольклорно-етнографічних матеріалів, лексикографічних праць із лексики та фраземіки говорів української мови, у їх теоретичному осмисленні. У статтях, виконаних у співавторстві, дисертантці належить випрацювання концепції та основний аналіз матеріалу.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення й одержані результати дослідження викладено в доповідях на *Міжнародних наукових, науково-практичних конференціях, симпозіумах, пленумах, читаннях, круглих столах*: “Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті” (м. Тернопіль, 2009), “Семантика мови і тексту” (м. Івано-Франківськ, 2009), “Гуцульський діалект: минуле і сучасність” (м. Коломия, 2010), “Слобожанська беседа” (м. Луганськ / Старобільськ, 2010, 2011, 2016, 2017), “Північноукраїнське наріччя в історії української мови” (м. Житомир, 2010), “Українська лексикографія в загальнослов’янському контексті: теорія, практика, типологія” (м. Київ, 2011), “Діалектна мова: сучасний стан і перспективи дослідження” (м. Чернівці, 2011), “Динамічні процеси в лексиці та граматиці слов’янських мов” (м. Умань, 2011), “Мова, культура і соціум у гуманітарній парадигмі” (м. Кам’янець-Подільський, 2011, 2013, 2015, 2017, 2019), “Актуальні проблеми діалектології” (м. Львів, 2012, 2015), “ВОДА в славянской фразеологии и паремиологии” (м. Будапешт, Угорщина, 2013), “Україністика: вчора, сьогодні, завтра” (м. Познань, Польща, 2013, 2018), “Українська діалектна лексикографія на тлі лексикологічних студій” (м. Київ, 2013), “Україністика: традиції та сучасність” (м. Варшава, Польща, 2013), “Лексикографічний досвід Б. Д. Грінченка на загальнослов’янському тлі” (м. Київ, 2013), “Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов’янський контекст” (м. Київ, 2014), “Лінгвалізація світу” (м. Черкаси, 2014), “Славистика и болгаристика сегодня: проблемы, идеи, пути развития”

(м. Благоєвград, Болгарія, 2014), “Діалектний текст як джерело лінгвістичних студій” (м. Київ, 2015), “Об’єкт і суб’єкт гуманітарного пізнання” (м. Кам’янець-Подільський, 2015), “Походження й розвиток української мови та її говорів” (м. Житомир, 2015), “Формування джерельної бази сучасної української лексикографії” (м. Київ, 2015), “Трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоекології. До 30-річчя Чорнобильської трагедії” (м. Київ, 2016), “Ареалогія й ономастика” (м. Ужгород, 2016), “Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики” (м. Дніпро, 2017), “Актуальні проблеми філологічних наук: досвід науковців та освітян Польщі і України” (м. Люблін, Польща, 2017), “Лінгвостилістика XXI ст.: стан і перспективи” (м. Луцьк, 2017), “Діалектологія у структурі лінгвістичних знань” (м. Київ, 2018), “Фразеологія в лінгвокультурному просторі” (м. Кам’янець-Подільський, 2019), “Динамічні процеси в лексиці та граматиці слов’янських мов” (м. Умань, 2019), “Слов’янські діалекти в синхронії та діахронії” (м. Київ, 2019), “Діалектний часопростір. Світлої пам’яті Наталі Хобзей”, (м. Київ, 2019), “Традиції Івана Огієнка у світлі вітчизняної науки” (м. Кам’янець-Подільський, 2019), “Słowiańska frazeologia gwarowa II” (м. Краків, Польща, 2019), “Мова та мовлення: лінгвокультурологічний, комунікативний та дидактичний аспекти” (м. Кам’янець-Подільський, 2019), щорічних звітних наукових конференціях викладачів, докторантів і аспірантів Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам’янець-Подільський, 2009–2021 рр.).

Публікації. Основний зміст дисертації викладено в 105 наукових працях, з них: 1 одноосібна монографія “Фразеологія в українському діалектному мовленні ”, 2 розділи в колективних монографіях, 2 словники “Слова з язика, як бджоли з вулика. Матеріали до словника народних порівнянь подільських і волинських говірок Хмельниччини” (Кам’янець-Подільський, 2011. 144 с.), “Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок” (Кам’янець-Подільський, 2019. 2019. 412 с.), 2 збірки діалектних текстів “Волинські говірки Хмельниччини” (Кам’янець-Подільський, 2019.

344 с.), “Західноподільські та суміжні говірки” (Кам’янець-Подільський, 2020. 1048 с.), 45 статей у фахових виданнях України, серед яких 20 – у наукових журналах, що входять до наукометричних баз даних; 11 – у закордонних. Решта публікацій – праці, що є додатковою апробацією дослідження.

Структура роботи. Дисертація складається з переліку умовних скорочень, вступу, 4 розділів, висновків, списку використаної літератури (355 позицій), списку опрацьованих джерел та їх умовних скорочень (66 позицій). Загальний її обсяг становить 470 с., обсяг основного тексту – 394 с.

РОЗДІЛ 1
ФРАЗЕМІКА УКРАЇНСЬКИХ ОВІРОК: СТАН І ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕНЬ

1.1. Теоретичні засади вивчення фразеологізмів діалектного мовлення

Кінець XX ст. – початок XXI ст. у мовознавстві вирізняється особливою увагою до вивчення проблем взаємозв'язку та взаємовпливу мови і культури етносу, а методологія ґрунтується на принципах антропоцентризму – дослідження ментальної й духовної сфери людини в поєднанні з мовою. У центрі уваги таких лінгвістичних досліджень знаходиться людина, яку розглядають як власне носія мовно-культурного надбання, а її знання і великий досвід, норми моралі й поведінки є визначальними для представника певної культури (праці Г. Л. Аркушина, Н. Ф. Венжинович, П. Ю. Гриценка, В. В. Жайворонка, В. Л. Конобродської, Н. О. Руснак, О. А. Стишова, В. Д. і Д. В. Ужченків, Н. В. Хобзей та ін.).

Якщо лексика говорів української мови більшою мірою представлена в словниках та описана в наукових працях (монографіях, дисертаціях, статтях та ін.), то фразеологія діалектного мовлення потребує нових підходів, методів як збирання, так і аналізу емпіричної бази у зв'язку з особливостями власне фразеологізмів.

Пошук нових методик фіксації та методології досліджень фразеології говірок, розбіжності в поглядах учених на її обсяг, системність, принципи відбору до словника будуть заоишаються актуальними. Із розвитком мовознавства, інших наук (суміжних і несуміжних) відбувається актуалізація одних методів та менше використання інших, їхнє взаємодоповнення чи навпаки – виокремлення.

У сучасному науковому пізнанні спостерігаємо зацікавлення комплексом проблем, пов'язаних із особливостями функціонування фразеологізмів, територіального поширення та варіювання, тому що саме в

таких одиницях мовленнєвої дійсності виразніше вербалізується чуттєвий аспект мови.

Зростає роль і значення нових досліджень з ареальної фраземіки, яка накопичує образні вторинні номінації, свідчить про специфіку відтворення мовної картини світу, має зв'язок з етнокультурою. Крім того, фраземіка говірок "безперервно живить фразеологію літературної мови багатством форм і влучністю змісту, варіантністю й синонімічністю, експресивно-емоційною наснаженістю" [Ужченко 2003а: 5].

Повнота інформації про фразеологічну систему говорів забезпечує не тільки об'єктивне визначення особливостей українських діалектів, а й ментальності, кодів української культури.

Фразеологія як наука має вагомі напрацювання і здобутки, що підтверджено чималою кількістю праць, присвячених проблемам природи та семантики фразем, що функціонують у говірковому мовленні, хоч існують розбіжності у визначенні предмета дослідження, а також у термінології.

Фразему визначаємо як самостійну одиницю мови, "яка характеризується фраземним значенням, компонентним складом та граматичними категоріями й виконує номінативну функцію, а разом з нею характеризує називаний фраземою предмет чи його динамічні й статичні ознаки" [Демський 1990: 238].

У наукових працях трапляється вживання термінів *фразеологія діалекту* та *діалектна фразеологія* як синонімічних, хоч вони окреслюють здебільшого різні мовні факти. У роботі послуговуємося термінами *фразеологія / фраземіка говірки* (*говірок, говору, говорів*), тобто предметом дослідження є всі сталі вирази, що функціонують у мовленні говірконосіїв: і літературні, і діалектні.

Фразеологічна картина світу різних слов'янських лінгвокультур була предметом наукових праць Л. Г. Авксентьєва, М. Ф. Алефіренка, Н. Д. Бабич, А. Вежбицької, Н. Ф. Венжинович, І. С. Гнатюк, В. В. Жайворонка, М. В. Жуйкової, А. О. Івченка, В. А. Лящинської, В. М. Мокієнка,

В. І. Постовалової, Ю. Ф. Прадіда, О. О. Селіванової, В. М. Телії, В. Д. Ужченка, Д. В. Ужченка та ін. Усе ж про нагальну потребу фіксувати та вивчати фраземи народного мовлення в усіх українських говорах і сьогодні зауважують чимало дослідників.

Над поповненням емпіричної бази фразем, поширених на окремих територіях, апробуванням різних методів і прийомів у з'ясуванні структурно-семантичних і функціональних особливостей фразеосистем українських говорів працюють Г. Л. Аркушин, Г. М. Доброльожа, Н. В. Кірілкова, З. С. Мацюк, Р. В. Міняйло, Г. Ф. Ступінська, Д. В. Ужченко, М. Б. Яким та ін.

Ґрунтовне вивчення фраземіки усного народного мовлення є важливим не лише для "виявлення взаємовідношень українських діалектів в галузі фразеології через визначення ареалів принаймні головніших фразеологізмів, а й у плані суто теоретичному", наголошував С. П. Бевзенко ще в 70-х роках XX ст. [Бевзенко 1974: 19].

Системне опрацювання фразеології на тлі традиційної народної культури для української етнології та мовознавства набуває особливої актуальності як з огляду на необхідність створення достатньої емпіричної бази для Лексичного атласу української мови, Словника українських народних говорів, так і для поглиблення лексикологічних і фразеологічних досліджень українського діалектного мовлення.

Для українських дослідників залишається маловивченою фразеологія окремих ареалів, хоч визначено її сутність та місце в системі мови, критерії виділення. Методи збирання та систематизації регіональної лексики, досвід в опрацюванні та апробації принципів картографування діалектних явищ слугують основою для досліджень фразенімікону говіркового мовлення. Особливо вагомим доробком є публікація регіональних словників фразеології, до складу яких входять власне діалектні фраземи і такі, що належать до фразеологічного корпусу сучасної української літературної мови.

Основними напрямами вивчення структурно-семантичних характеристик і національно-культурної специфіки фразеологізмів, як це можна помітити в сучасних роботах, є дослідження регіональної складової компонентів, які усталилися в структурі фразем або поширенні за її межами; вивчення метафоричних основ внутрішніх форм; етнолінгвістичні описи з орієнтацією на усталені національно-культурні еталони в певному мовному соціумі.

В основі семантики фразеологізмів говіркового, як і літературного мовлення – лінгвалізація найрізноманітніших аспектів життя людини. Складність наукового вивчення особливостей значення, структури, компонентного складу та функціонування більшості фразем говіркового мовлення полягає у відсутності достатньо повної фактичної бази з усіх ареалів України, хоч спроби зафіксувати сталі народні вислови фольклористами, етнографами та дослідниками краю датуються початком XIX ст. (М. Номис, І. Франко, П. Чубинський та ін).

Фразеологічна система окремої говірки чи говору – це результат дії різних позамовних факторів, а також взаємодії з літературною мовою, суміжними чи віддаленими говорами, іншими мовами та їхніми діалектами.

Відсутність об’єктивної картини фраземного фонду наріч, говорів та говірок створює перешкоди у дослідженнях фразем різних територій у зіставному, структурно-типологічному та ареальному аспектах. Існує потреба як в загальних дослідженнях усього українського континууму, так і в описі складу та функціонування фразем в межах окремого говору.

У дослідженнях діалектних фразем та фразеологічної системи групи говірок використовують такі традиційні методи: 1) описовий; 2) зіставний; 3) лінгвогеографічний. Опис фразеологічного корпусу окремих говорів української мови здійснено в різних обсягах, здебільшого аналізують семантику і види варіювання.

Д. В. Ужченко у праці “Від етнографічних джерел до сучасної фіксації діалектної фразеології” запропонував методику спостереження над

динамікою фразеологічного складу певного ареалу, що може засвідчити: 1) стійкість / змінність фразеологічної системи протягом тривалого часу; 2) активну / пасивну лексичну варіантність як вияв фразеологічної динаміки й форму реалізації як окремих фразем, фразеологічних мікросистем, так і дію потужних/непродуктивних структурно-семантичних та мотиваційних моделей; 3) вихід з активного вжитку значної групи обрядових фразем – як наслідок редукції традиційних обрядовій, забуття вірувань, прикмет тощо; 4) наявність у сучасних фразеологічних словниках (особливо) і фольклорних збірниках (менше) значних лакун, особливо стосовно фразеологічних ідіоматичних рефлексів, пов'язаних із прикметами, деякими обрядами, символікою, наговорами, народною медициною, знахарством, оберегами, назвами язичницьких (релігійних) свят у функції часових номенів [Ужченко 2017: 142].

Ідеографічний опис фраземіки окремих українських говірок здійснено на теоретичній та практичній основі, апробованій у працях Л. Г. Авксентьєва, А. С. Аксамітова, М. Ф. Алефіренка, М. Т. Демського, В. І. Коваля, В. М. Мокієнка, Ю. Ф. Прадіда, В. Д. Ужченка та ін.). Створення ідеографічної схеми фразеонімікону діалектного мовлення є важливим завданням, що надалі дозволить використати дані в зіставних, ареальних та етимологічних дослідженнях з української та загалом слов'янської фразеології.

У наявних розвідках, як правило, визначають особливості вузьколокальних сталих висловів у порівнянні з фраземікою літературної мови на фонетичному, лексичному, граматичному, синтаксичному та стилістичному рівнях. Фразеологізми територіального мовлення можуть різнитися від певних одиниць літературної мови не тільки компонентним значенням, а й семантикою. Зауважимо й на різноаспектності у вивченні таких одиниць: семантико-тематичний, структурно-семантичний, історико-генетичний, порівняльно-історичний, лексико-граматичний і стилістичний.

Наявні дослідження з проблем фразеології говірок характеризуються різними підходами у вирішенні актуальних завдань. Про можливість опису фразеологізмів через виявлення їхніх моделей зауважено у працях 70–80-х років XX ст. [Бурмистрович 1971; Гаврин 1976; Назарян 1981; Назарян 1983; Губарев 1985]. Виявлення й аналіз лексичної варіантності в складі таких одиниць методом структурно-семантичного моделювання, обґрунтоване В. М. Мокієнком [Мокієнко 1983: 45–46], апробовано в дисертаційних дослідженнях Т. Г. Грици "Фразеологія говорів Гуляйпільського району Запорізької області" [Грица 1996], Н. Д. Коваленко "Фраземіка говірок Західного Поділля" [Коваленко 2001], М. Я. Олійник "Фразеологія гуцульських говірок" [Олійник 2002], працях А. О. Івченка "Українська народна фразеологія: ономасіологія, ареали, етимологія" [Івченко 1999] і Д. В. Ужченка "Східноукраїнські зоофразеологічні репрезентанти структурно-семантичних моделей" [Ужченко 2004].

Зіставно-типологічний аналіз уможливив виявлення одиниць, у яких семантика, структура та компонентний склад збігаються повністю, однакових за компонентним складом, але різних за значенням. На міжмовному матеріалі – це дослідження В. І. Лавера [Лавер 1973], Л. І. Ройзензона [Ройзензон 1974], В. М. Мокієнка [Мокиенко 1975], А. С. Аксамитова [Аксамитов 1978], В. І. Коваля [Коваль 1978], Ю. П. Солодуба [Солодуб 1982; Солодуб 1987], А. О. Івченка [Івченко 1993а], М. М. Аляхновіча [Аляхновіч 1997]; на загальноукраїнському – праці Н. Д. Бабич "Лексичні варіанти фразеологічних одиниць буковинських говірок (особливості компонентного складу і функціонування)" [Бабич 1978], В. І. Лавера "Фраземіка українських діалектів карпатського регіону" [Лавер 1991], "Фразеологізми в українських говорах Закарпаття, пов'язані з народними обрядами заручин і весілля" [Лавер 1973а], А. О. Івченка "Фразеологія українських говірок Пряшівщини на загальноукраїнському та слов'янському тлі" [Івченко 1993а], В. Д. Ужченка "Східноукраїнська фразеологія" [Ужченко 2003а], М. Я. Олійник "Фразеологія гуцульських

говірок” [Олійник 2002], М. Б. Якима “Народно-розмовні іменникові фразеологізми бойківського говору (у зіставленні з літературною мовою)” [Яким 1989] та ін.

Описи слов’янської фраземіки на рівні структурно-семантичної (або семантичної) моделі здійснив В. М. Мокієнко [Мокієнко 1983; Мокиенко 1973; Мокиенко 1989], визначивши моделі-фразеосхеми, за якими в діалектах групуються численні ряди фразем, що мають однакове значення, тотожну внутрішню форму та порівняно цілісну структуру [Мокиенко 1983: 45]. Тому особливої ваги набуває детальний опис усіх наявних варіантів фразем. Лише комплексний опис ареалів фразеомоделей може бути критерієм для розмежувань споконвічного від запозичень чи кальки, стати показником генеалогічної спорідненості [Мокиенко 1973:132]. Ареальному описові має передувати процедура формування тематичних полів, груп, семантичних рядів, об’єднаних спільним значенням, однотипністю синтаксичної структури, варіюванням лексичних компонентів у межах однорідної тематичної групи.

Відсутність достатньо повної фактичної бази з усіх територій України створює перешкоди у виявленні ізоглос, окресленні ареалів побутування фразем, що зрештою гальмує вивчення шляхів розвитку фраземної системи, її специфічних ознак, етимології. Є потреба як у загальних дослідженнях усього українського континууму, так і в описі складу та функціонування фразем у межах окремого говору.

Завдяки польовим дослідженням на сучасному етапі в науковий обіг введено чималу кількість діалектних фразем. Найбільш повно описано фразеологічні особливості говірок південно-західного наріччя: східноподільські (М. Т. Доленко, А. Д. Очеретний), західноподільські (Н. Д. Коваленко), буковинські (Н. Д. Бабич), наддністрянські (Д. Г. Гринчишин), бойківські (М. Й. Онишкевич, М. Т. Демський, Ю. Ф. Прадід), гуцульські (М. Я. Олійник, М. В. Бігусяк), закарпатські (В. І. Лавер, Й. О. Дзендзелівський), лемківські говірки (Н. Д. Вархол,

А. О. Івченко, Г. Ф. Ступінська). Сталі народні вислови є також обов'язковим елементом словників діалектної лексики.

Загальновідомо, що система фразем будь-якого говору – це результат дії різних факторів, що виявилися в самих говірках, а також взаємодії з літературною мовою, сусідніми та віддаленими говорами, іншими мовами та діалектами. Цінний досвід зіставної лексикографії та фразеології на матеріалах різних літературних мов та їхніх говорів (праці В. І. Лавера, Ю. П. Солодуба, В. І. Коваля, А. С. Аксамітова, В. М. Мокієнка) є основою для обґрунтування принципів порівняльних описів у діалектології.

Предметом зацікавлення лінгвістів є факти збігу сталих висловів у різних мовах. Такі дослідження здійснено в зіставному, структурно-типологічному та ареальному аспектах. Структурно-типологічний підхід у порівнянні фразеологізмів неспоріднених мов уможливлює визначити спільні одиниці або такі, що відрізняються конкретно-образною формою реалізації. Фразеологічна образність зберігає свою національну чи ареальну своєрідність.

Такий підхід використовують і в зіставленні сталих висловів у межах слов'янських мов, де на різних рівнях виявляється багато схожого як на генетичному, так і на типологічному рівні. Зазначимо, що поповнення емпіричної бази фразеології з більшості територій дозволить детальніше проаналізувати збіги у складі фраземіки як різних мов, так і різних діалектів. Спостереження над українсько-угорськими фраземними паралелями, наприклад, дозволили виділити запозичення українських фразем в угорські говірки Закарпаття, і навпаки, угорських – у закарпатські [Лавер 1978], типи українсько-угорських фразеологічних паралелей з точки зору їхнього походження [Зикань 1978].

Апробовано також етапи етимологічного аналізу діалектної фразеології в працях В. М. Мокієнка [Мокиенко 1978], Й. О. Дзендзелівського [Дзендзелівський 1972], А. О. Івченка "Українська народна фразеологія: ареали, етимологія" [Івченко 1996], "Українська народна фразеологія:

ономасіологія, ареали, етимологія” [Івченко 1999], “Здобутки і перспективи етимологічних досліджень української фразеології” [Івченко 1993б], В. М. Мойсієнка “До етимології фраземи *шпари в руки зайшли*” [Мойсієнко 2001], Д. В. Ужченка “Культурологічно-етимологічна експлікація фразеологізмів” [Ужченко 2003] та ін.

Незаперечною є доцільність опрацювання фразеології апробованими в діалектології (на фонетичному та лексичному рівнях) методами лінгвогеографії. Думку про те, що лінгвогеографічний метод дозволяє виявити ареали фразем на певній території, географію їхніх лексичних та семантичних варіантів, з’ясувати місце творення сталого вислову, його етимологію, підтверджують праці В. І. Лавера [Лавер 1978; Лавер 1989; Лавер 1992]. Досліджуючи семантико-структурні варіанти діалектних фразем південнокарпатських українських говорів, зібраних за спеціально укладеною програмою, автор зауважує, що ареали функціонування більшості фразеологізмів не замкнуті, а поширюються не тільки в суміжних південно-західних, а й в інших українських діалектах.

Лінгвогеографічий підхід у дослідженні фразем використано у працях І. Г. Матвіяса “Народна фразеологія в матеріалах Атласу української мови” [Матвіяс 1972], В. І. Лавера “Семантико-структурные варианты диалектных фразеологизмов в южно-карпатских украинских говорах и их лингво-географическая интерпретация” [Лавер 1975]. Зауважимо, що В. І. Лавер ґрунтовно описав фраземіку карпатського регіону (230 семантичних рядів) у докторській дисертації “Фраземіка українських діалектів карпатського регіону” [Лавер 1992], цінність та унікальність якої полягає в досвіді збирання і систематизації діалектного матеріалу, першій апробації принципів картографування фразем із презентацією різних типів карт на виявлення фраземи, фраземних явищ (типи варіантів та системні зв’язки), зведених карт. Можливість використати методи лінгвогеографії для етнолінгвістичних матеріалів з українсько-російського пограниччя обґрунтувала С. М. Толстая [Толстая 1992].

На необхідності картографування фразем наголошував ще Й. О. Дзендзелівський [Дзендзелівський 1972], досліджуючи українські говірки Закарпатської області. Учений зауважував, що завдяки методу накладання ареалів сталих народних висловів на ареали лексем можна реконструювати семантику застарілих слів та ізоглоси цих втрачених лексем, відмежовувати одвічне від іншомовного, запозиченого від сусідніх говорів. Мовознавець визначив три види взаємозв'язків: 1) лексема не функціонує в літературній мові, а в окремих говорах зберігається як самостійне слово; 2) в окремих діалектних групах не вживається семема, яка є ядром фраземи, а в інших групах вона функціонує і вільно, і в складі фразем; 3) ідіома є єдиним джерелом конкретної семеми, що перестала існувати в діалектах і літературній мові [Дзендзелівський 1972: 83–84].

Завдання скартографувати фраземи діалектного мовлення виявилося надскладним, адже на сьогодні маємо лише декілька спроб такої роботи, зокрема у статті "Фразеологічна варіантність у східнослобожанських говірках" Д. В. Ужченко дослідив функціонування фразеологічних варіантів у лінгвогеографічному аспекті шляхом картографування окремих фразеоваріантних рядів [Ужченко 2008]. На карті продемонстровано територію вживань та окреслено діалектні зони східнослобожанських говірок на прикладі одного фразеологічного ряду (*кілок забивати, кіл забивати, клинок забивати, чіп (чоп) забивати*) за матеріалами 46 населених пунктів Луганської та Донецької областей. Автор визначив дві діалектні зони – північну (власне слобожанську) і південну (перехідну до степових); межа є нечіткою, що пояснено міграцією населення, постійними внутрішньомовними змінами, позамовними причинами – вужчим чи ширшим ситуативним або постійним соціальним контекстом [Ужченко 2008: 196, 198]. Важливим є висновок про фразеологічну варіантність у говірках, яка зумовлена не лише маргінальністю, але й генетичною гетерогенністю (поєднанням рис інших говірок – суміжних і дистантних).

Культурознавчий аспект дослідження фразеології говіркового мовлення апробовано в працях В. Д. Ужченка “Східноукраїнська фразеологія” [Ужченко 2003а], Д. В. Ужченка “Зоофразеологія в ареальному мовленні сходу України” [Ужченко 1999], “Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні” [Ужченко 2000], М. Я. Олійник “*Бути на божій правді*: фразеологізми зі значенням “померти” у гуцульських говірках” [Олійник 2000], “Етнокультурна конотація фразеологізмів гуцульських говірок і способи її реалізації” [Олійник 2003], Н. В. Коновратської “Народні фразеологізми та паремії на означення часу й мовна картина світу” [Коновратська 2001], Л. В. Мельник “Фітофразеологія Донбасу” [Мельник 2003], О. В. Назаренко “Українська фразеологія як вираження національного менталітету” [Назаренко 2001], О. В. Шкуран “Культурологічний аспект середньоподінцівської компаративної фразеології” [Шкуран 2011], Н. Ф. Венжинович “Діалектна фраземіка як предмет лінгвокультурознавчого аналізу” [Венжинович 2020], О. Ф. Миголинець “Фраземи, пов’язані з народною медициною, в українських закарпатських говірках” [Миголинець 2013], З. С. Мацюк, М. Я. Фенко “Міжкультурні фраземи із запозиченою лакуною” [Мацюк, Фенко 2020б] та ін.

Важливими є підтвердження генетичних зв’язків української обрядової фразеології та лексики з етнічною культурою [Васильченко 2009]; виокремимо й дослідження фраземіки українських народних обрядів на матеріалі говіркового мовлення, це праці: М. В. Бігусяка “Із спостережень над обрядовою фразеологією гуцульських говірок” [Бігусяк 2001], І. В. Магрицької “Семантична структура і культурна мотивація весільних фразеологізмів у східнослобожанських говірках” [Магрицька 2003], І. В. Царьової “Етнокультурна семантика в обрядовій фразеології східнослобожанських говірок” [Царьова 2015], О. Ф. Миголинець “Фраземи, пов’язані з весільною обрядовістю, в українських закарпатських говірках” [Миголинець 2020] та ін.

Низку досліджень з актуальних пробем фразеології говірок об'єднує увага до компаративних одиниць, зокрема лінгвальний механізм діалектної компаративної фразеології: Г. М. Доброльожа "Ідеографія і генезис поліських антропогностичних порівнянь" [Доброльожа 1997], М. Я. Олійник "Компаративні сполуки з компонентом-ентонімом у гуцульських говірках (на тлі загальнонародної компаративної фразеології)" [Олійник 2000а], М. Вашичек, Д. Вашичкова "Усталені порівняння з анімалістичним компонентом у "Лексичній базі південно-карпатських говорів з матеріалів І. Панькевича" [Вашичек, Вашичкова 2020].

Проблеми варіантності та синонімії у фразеології неодноразовово студіювалися на матеріалах української літературної мови [Неровня 1985; Редін 1994], на прикладі говіркового українського мовлення ці питання стали об'єктом вивчення Д. В. Ужченка у праці "Фразеологічна варіантність у східнослобожанських говірках" [Ужченко 2008].

Теоретичному опрацюванню ареальної фразеології присвячено студії В. М. Мокієнка "О специфике ареального описания и интерпретации фразеологических моделей" [Мокиенко 1973], "Проблемы ареального описания восточнославянской фразеологии" [Мокиенко 1983], А. О. Івченка "Ареальний опис фразеології українських народних говорів" [Івченко 1995].

На сьогодні здійснено ідеографічний аналіз фразеології окремих територій побутування української мови:

1) північного наріччя – Г. М. Доброльожа "Ідеографія і генезис поліських антропогностичних порівнянь" [Доброльожа 1997], З. С. Мацюк "Людина і її буття у західнополіській фразеології" [Мацюк 2011];

2) південно-західного – М. Я. Олійник "Фразеологія гуцульських говірок" [Олійник 2002], Н.Д. Коваленко "Фраземіка говірок Західного Поділля" [Коваленко 2001], Н. В. Романюк "Фразеологія верхньонаддністрянських говірок нижньої течії річки Бистриці" [Романюк 2002], Г. Ф. Ступінська "Фразеологія лемківського говору української мови" [Ступінська 2000]; Н. В. Кірілкова "Відображення деяких семантичних

процесів у фразеологічному словнику південноволинських говірок” [Кірілкова 2011];

3) південно-східного – Т. Г. Грица “Фразеологія говорів Гуляйпільського району Запорізької області” [Грица 1996].

Більший ареал описано в працях В. Д. Ужченка “Структурно-семантичний аналіз східноукраїнської фразеології” [Ужченко 2001], “Східноукраїнська фразеологія” [Ужченко 2003а] та ін.

У 20-х рр. XXI ст. спостерігаємо активізацію уваги до фраземіки говірок, особливо з малодосліджених територій або таких, що зберегли унікальність та архаїчність на різних мовних рівнях. На наукових форумах, у виданнях за матеріалами конференцій дослідники говірок усе частіше зауважують на важливості фіксації та описів фраземіки територіального мовлення, зокрема, це праці А. М. Галас “Порівняльні конструкції в закарпатських говірках” [Галас 2019], “Діалектна специфіка фраземіки боржавської говірки Закарпаття” [Галас 2020], М. С. Делюсто “Фразеологізми в українських південнобесарабських говірках: стан і перспективи досліджень” [Делюсто 2020] та ін.

Окремі семантичні групи фразеологізмів сучасних говірок стали предметом опису Р. В. Міняйла “Вербалізація зовнішнього вигляду людини у східнослобожанських і степових говірках (на матеріалі варіантно-синонімічних груп на означення понять ‘товстий’ / ‘худий’)” [Міняйло 2001а], Л. Я. Колєснік “Фразеологізми на позначення негативних рис людини в покутсько-буковинських говірках” [Колєснік 2020], Ю. М. Лебеденко “Експлікація моральних якостей особистості в українській фразеології (на базі фразеологізмів з компонентом *хата*)” [Лебеденко 2011].

Аналіз компонентного складу фразеології окремих ареалів здійснено в працях Н. В. Хобзей “Фразеологізми та паремії із компонентами *виганяти* / *вигнати* в говорах південно-західного наріччя” [Хобзей 2011], М. В. Скаб “Фразеологізми з релігійним компонентом в українських словниках” [Скаб 2011], А. А. Сагаровського “Професійні елементи у фразеологічному

ідіодіалекті” [Сагаровський 2011], І. В. Мілєвої “Власне ім’я як компонент ареальних фразеологізмів” [Мілєва 2001], Н. Шевченко “Концептуалізація назв диких птахів у східноукраїнській фразеології” [Шевченко 2007], З. С. Мацюк, М. Я. Фенко “Концепт *душа* в ареальній фразеології” [Мацюк, Фенко 2020].

Зазначимо, що проблеми творення, трансформацій та змінності фразеології, її семантичних можливостей на матеріалах окремого ареалу Західного Полісся є предметом наукового зацікавлення З. С. Мацюк [Мацюк 2018; Мацюк 2019; Мацюк 2020а; Мацюк, Фенко 2020в]; традиційні міфологеми в ареальній фразеології Сходу України дослідили Р. В. Міняйло та Д. В. Ужченко [Міняйло, Ужченко 1998]; різноаспектні дослідження фразеології Бойківщини здійснили М. Б. Яким і М. І. Зубрицька [Яким 1989; Яким 2000; Яким, Зубрицька 2002; Яким 2011].

У дослідженнях зіставного характеру, в яких описано різні ступені взаємодії фраземіки говірок із корпусом української літературної мови [Бабич 1972; Лавер 1989; Ващенко 2007; Пискач 2020 та ін.], з’ясовано, що протиставлення існує за двома типами диференційних ознак: 1) на рівні одиниць; 2) на рівні відношень між ними [Бабич 1972]. Автори праць, укладачі словників фразеології говірок виділяють дві групи фразем: 1) такі, що збігаються з літературними; 2) такі, що істотно відрізняються від фразем літературної мови [Ващенко 2007]. Відмінності між діалектними та літературними фраземами пояснюються насамперед тим, що вони “творяться на базі лексичного матеріалу, а він істотно різниться у діалектній та літературній мовах” [Прадід 1992: 45].

Важливим кроком є те, що в сучасних навчальних виданнях з української діалектології окремий розділ присвячують саме теоретичним проблемам збирання, опису та вивчення фразеології окремих говорів [Шеремета, Коваленко 2003; Ужченко, Ужченко 2007; Монахова 2010; Сердега, Сагаровський 2011; Аркушин 2012; Коваленко, Щегельський 2015]. У навчальному посібнику з регіональної фразеології Г. Л. Аркушина

“Західнополіська діалектологія” виокремлено розділ “Західнополіські стійкі словосполучення”, у якому подано обґрунтування поділу діалектної фразеології на групи, описано фразеологію Західного Полісся, висновковано, що більшість словосполучень є загальнонаціональними, тобто вживаними і в інших українських регіонах, але виявлено такі, що побутують на кремих територіях або лише в одній говірці [Аркушин 2012: 196–197]. Уперше в підручнику з фразеології української мови В. Д. Ужченка, Д. В. Ужченка окремий розділ присвячено аналізу стану вивчення ареальної фраземіки в Україні, окреслено актуальні проблеми та перспективи таких досліджень, проаналізовано опубліковані лексикографічні праці з трьох наріч [Ужченко, Ужченко 2007].

Фразеологічній системі українського діалектного мовлення притаманні варіативність структури і значень, мобільність лексичних компонентів, здатність ілюструвати світогляд і культуру етносу. Вивчення фразеологізмів сприяє розумінню мовної картини світу окремих носіїв говірок, а відтак і нації загалом, уможливлює розв’язання низки теоретичних проблем діалектології.

Вивчення здобутків учених ХХ ст., сучасні діалектологічні розвідки переконують у тому, що важливим етапом вивчення еволюції мови є фіксація та укладання словників живого народного мовлення конкретної доби як правдивих свідчень матеріального та духовного життя українців.

Не залишаються поза увагою дослідників лексичні та фразеологічні діалектизми, представлені в художніх творах українських письменників [Папіш 2008; Яцьків 2018; Яцьків 2020]. Реєстр нових лексикографічних праць переконливо свідчить про виразні семантико-стилістичні властивості народних фразеологізмів (образність, емоційність, оцінність та ін.), їхній високий текстотвірний потенціал: “Словник західнополіських діалектизмів у художній літературі” Г. Л. Аркушина [Аркушин 2018], “Фразеологізми в ідіостилі Анатолія Свидницького. Словник” Б. О. Коваленка, Н. Д. Коваленко [Коваленко, Коваленко 2019], “Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в

українській художній мові” В. В. Ґрещука, В. В. Ґрещук [Ґрещук, Ґрещук 2019-2020].

На сучасному етапі розвитку слов’янського мовознавства спостерігаємо відступи від традиційного розуміння мовних явищ. Зокрема, часто залучають досягнення семантики, соціолінгвістики, логіки в потрактуванні фразем як одиниць ареального плану. Важливими стали комплексні дослідження, у яких поєднано структурно-значеннєвий аналіз фразеологізмів, ураховано їхні функціональні особливості та семантичну організацію, контекстуальні можливості.

1.2. Формування фразеологічного корпусу говірок

Фразеологія національної мови збагачується і вдосконалюється, вбираючи в себе безцінні скарби всього того, що впродовж тисячоліть зберігає у своїй пам’яті український народ. Дослідження кінця ХХ – початку ХХІ ст. М. Ф. Алефіренка, Н. Ф. Венжинович, М. Т. Демського, М.В. Жуйкової, А. О. Івченка, Ф. П. Медведєва, В. М. Мокієнка, Ю. Ф. Прадіда, Л. Г. Скрипник, В. Д. Ужченко та ін. про джерела фразеологізмів, їхню семантику й етимологію, лексичний склад створили міцну теоретичну базу для ґрунтовного вивчення особливостей деривації стійких мовних одиниць

У мові тривалий час функціонують і постійно виникають нові стійкі словосполучення, тому важливими є спостереження різних джерел поповнення фразеонімікону [Ужченко, Ужченко 2007: 137–156; Стишов 2015], окреслення проблем метафоризації у витворенні мовної картини світу [Телия 1988; Тепляков 2012].

Питання деривації фраземіки говірок, джерел її творення, активізації та змін у семантиці завжди цікавили мовознавців. Зазначимо, що першими спробами систематизувати матеріал про основні шляхи творення фразем діалектного мовлення, види дериваційних баз є дослідження М. Т. Демського [Демський 1987] та В. І. Лавера [Лавер 1992]. Р. В. Міняйло проаналізував

способи та чинники фразеотворення ареальних фразеологізмів, що побутують у слобожанських говірках [Міняйло 2001].

У мовознавчих дослідженнях поняття “фраземна деривація” трактується по-різному: одні дослідники пояснюють творення фразеологізмів на базі слів і словосполучень (М. Т. Демський) або на основі вже існуючих у мові фразеологічних сполук (Ю. О. Гвоздарьов, А. М. Емірова, С. М. Денисенко), інші – на базі сталих мовних висловів (А. М. Бушуй, В. Д. Ужченко). Дотримуємося точки зору, що фразеологічна деривація – це сукупність усіх процесів і способів утворення фразем, тобто фразеутворення в широкому розумінні слова.

Причиною виникнення фразем є не прагнення мовцями лінгвалізувати якусь нову дійсність, а потреба конкретизувати, уточнити узагальнене значення слова, образно назвати якусь абстракцію, виразити емоційно-експресивну оцінку предмета чи явища [Демський 1990: 242].

У слов’янській лінгвістиці найбільш продуктивним визнають фразеолого-синтаксичний тип творення фразеологізмів [Мокиенко 1980: 105], коли різними шляхами відбувається переосмислення вільних синтаксичних конструкцій.

Актуальними є такі способи творення фразем: 1) “нарощування” слова компонентами прямого значення; 2) фраземна інтеграція; 3) фраземна диференція; 4) переосмислення компаративних словосполучень; 5) переосмислення значень вільних словосполучень.

Для загальноукраїнських фразем, як і для говіркових, досить продуктивним є процес творення фразем шляхом “нарощування” слова (дериваційної бази) [Демський 1987: 46; Лавер 1992: 31]. Причиною цього явища є семантична надмірна узагальненість деяких слів. Якщо нарощуються прямі назви предметів чи явищ, то чіткіше простежується підсилення експресивності саме завдяки компоненту-прикметникові, що додається: загальноукраїнські *золотий дощ* [ФСУМ, І: 268]; *мишача душа* [ФСУМ, І: 281] – у подільських говірках *курячий дощ* [Номис 1993: 67]; *нагла смерт’*

‘померти насильною смертю’ [Коваленко 2019: 335]; *ˈкурача ˈпамйат’* в кого ‘про забудькувату людину’ [Коваленко 2019: 253]; у наддністрянських – *чорна біда* ‘велике горе’ [НРС: 275]; *ˈтуман вісімˈнадцятий* ‘дурень, недотепа’ [НРС: 258]; *ˈпанські ˈвуши, ˈпесячі ˈґудзики* ‘реп’яхи’ [НРС: 193].

Одним із найголовніших та найпродуктивніших способів творення фразем є фраземна інтеграція [Мокиенко 1080: 107; Лавер 1992: 32] – поєднання в одне семантичне ціле рівноправних за значенням та за фразотворчими функціями компонентів: *н’і руˈком н’і ноˈгом* [Коваленко 2019: 303]; *ні дяки, ні ласки* [Номис 1993: 227]; *ні в кут, ні в двері* [Номис 1993: 346; НРС: 157]; *ни в тин, ни в вуро́та* ‘ні те, ні се’ [Громик 2002: 163]; *ни ґуз', ни пите́л'ка* ‘ні те, ні се’ [Громик 2002: 163]. Компоненти таких одиниць характеризуються протилежністю семантики, створюють цілісний метафоричний образ фраземи. Опущення хоч одного з них веде до руйнування фразеологізму.

Безсумнівно, що в українських говірках шляхом фраземної інтеграції утворилася невелика кількість фразеологізмів із тавтологічними повторами: а) двох іменників: *клин клина побиває* [Номис 1993: 276]; *дурень дурнем!* [Номис 1993: 292]; *ˈписок у ˈписок* ‘обличчя в обличчя, один навпроти одного’ [НРС: 200]; б) дієслова та іменника: *бував в буваличах* [Номис 1993: 273]; *пече такий пік* [Номис 1993: 67]; в) прислівника та дієслова: *ревмом ревти, ридмом ридать* ‘гірко плакати, ридати’ [Сагаровський 2011: 143]; *гульма гулять* ‘нічого не робити, байдикувати’ [ФСГНН: 31].

Для численної групи фразем, що побутують у говірках, характерне творення шляхом фраземної диференціації (розкладу слова) [Гвоздарёв 1977: 64], тобто одне зі значень дериваційної бази фраземи повторно лінгвалізується в одиниці через компонент аналітичної із цим словом структури [Мокиенко 1980: 108]. Проаналізований діалектний матеріал свідчить, що найчастіше відбуваєтьсяч “розклад” дієслова на віддієслівний іменник з допоміжним дієсловом (йти, мати, не мати, брати, робити та ін.). Сюди належать фраземи-парафрази, наприклад: *ґвалтувати – нароˈбити*

ґвалту [Коваленко 2019: 98]; *журитись – журба бе^и^ре* кого [Коваленко 2019: 129]; *надіятись – мати надійу* [Коваленко 2019: 214]; *сумніватись – сумн'іви бе^и^рут'* [Коваленко 2019: 352]; *тямити – мати т'аму* [Коваленко 2019: 364]; *хропіти – давати хропака* [Коваленко 2019: 379]; *сумувати – сум бе^и^ре* кого [Коваленко 2019: 351]; *зголодніти – голодн'ак напаў* на кого [Коваленко 2019: 89].

До третього способу творення фразеологізмів відносимо фраземи-евфемізми, які називають предмети та явища, уникаючи небажаних асоціацій [Демський 1987: 9; Лавер 1992: 32]. Найчисленнішими є групи одиниць, що передають такі поняття: 1) ‘померти’: *в'ідати к'ін'ц'і* [Коваленко 2019: 156]; *прос'т'агнути ноги* [Коваленко 2019: 231]; *п'іти до Боз'і* [Коваленко 2019: 41]; *на той світ душа перейде* [Свидницький 1985: 413]; 2) ‘дурний’: *не^и^ма глузду* в кого [Коваленко 2019: 77]; *бракуйе два до дес'іт'* кому [Коваленко 2019: 44]; 3) ‘збожеволіти’: *загубити голову* [Коваленко 2019: 82].

Внаслідок “розщеплення” дериваційної бази (слова) виникли і фраземи-дисфемізми [Демський 1987: 50], що згрубіло лінгвалізують уже названі лексемами предмети та їхні ознаки: *ногами поблендати* ‘повільно йти’ [Коваленко 2019: 228]; *начи^е^нити мац'ок* ‘багато з’їсти’ [Коваленко 2019: 196]; *кен'д'ух напхати* ‘багато з’їсти’ [Коваленко 2019: 154]; *нажерти жи^е^в'іт* ‘погладшати’ [Коваленко 2019: 127]; *ото в'ітпустиў келе^и^во* ‘погладшати’ [Коваленко 2019: 154]; *розн'ати ґембу* ‘розкричатися’ [Коваленко 2019: 99]; *лупати балухами* ‘розгубитися’ [Коваленко 2019: 30]; *білки витрищив* [Номис 1993: 306].

Найуживанішими в усному говірковому мовленні є сталі вирази, що містять порівняння. Такі мовні конструкції, що складаються зі сполучника *як* та повнозначного слова (часто поширеного іншими словами), легко відтворюються мовцями, виступають своєрідним орнаментом, який акцентує смислові відтінки [Скрипник 1973: 77].

Спостережено, що найбільшою кількістю та особливим багатством емоційно-образних найменувань відзначається фраземи-порівняння, в основі

яких лежить оцінка негативних дій і вчинків людини. Тому супровідниками (постійними чи змінними) виступають дієслова, наприклад: у подільських говірках – *хо|дити йак |водвуд* ‘бути незадоволеним, насупленим’ [Коваленко 2019: 65]; *хо|дити йак по|в’іс’мо* ‘дуже худий’ [Коваленко 2019: 271]; *ўче^и|питис’а йак дур|ниї до |зати^ерки* ‘старатися’ [Коваленко 2019: 133]; *за|мерзнути йак ка|чан* ‘дуже змерзнути’ [Коваленко 2019: 153]; *ле^и|жит’ йак т|рахтор* ‘розлягтися; ледарювати’ [Коваленко 2019: 361]; волинських – *дутися, як легкі в горшку* ‘ображатися’ [СВФ: 60]; *жити, як в чортах на крилах* ‘скоювати злочин і завжди залишатися безкарним’ [СВФ: 63]; *зслиз як камфора [з бутилки]* ‘безслідно зникнути’ [СВФ: 73]; *надутися, як тісто в кориті* ‘образитися’ [СВФ: 103]; буковинських – *шарнути, як (єк) пес кулешу (кулешю)* ‘украсти’ [СБГ: 658]; *чипіти, як (єк) курка на сідалі* ‘непорушно сидіти чи стояти на одному місці’ [СБГ: 225]; *упиратися (впиратися), як (єк) кіт на льоду (леду)* ‘протестувати, опиратися в незручній для себе ситуації’[СБГ: 227]; *буркати, як (єк) свиня в пілі (пійлі)* ‘виражати невдоволення, погоджуючись із чиєюсь думкою; бути надто перебірливим’ [СБГ: 50]; лемківських – *л’ітати йаґ г’інчи пес* ‘гасати; не триматися дому’ [Турчин 2001: 63].

Компаративні фразеологізми, що характеризують фізичний стан людини, зовнішність і риси характеру, можуть супроводитися і дієсловами, і прикметниками: загальноукраїнські – *глухий як пеньок* [ФСУМ, II: 611]; *дурний як пробка* [ФСУМ, II: 701]; у подільських говірках – *|висохнути йак т|р’іска* ‘дуже схуднути’ [Коваленко 2019: 361]; *з|моршчи^етис’і йак пе^че^и|риц’а* ‘постаріти’ [Коваленко 2019: 263]; *пос|тар’іў йак |йапко |моче^ине* [Коваленко 2019: 396]; *че^ир|воний йак гран’* [Коваленко 2019: 94]; *гни^е|ле йак гн’ії не^и|виве^изе^ниї* ‘ледачий’ [Коваленко 2019: 78]; *г|рубиї йак |тоўтра* ‘дуже товстий’ [Коваленко 2019: 358]; *с’л’і|пиї йак кр’іт* ‘нічого не бачити’ [Коваленко 2019: 179]; *к|репкиї йак кат* ‘дуже товстий’ [Коваленко 2019: 152]; *тоўстиї йак |Борман* [Коваленко 2019: 43]; *дурний як сало* [Номис 1993: 307]; *дурний як чобіт* [Номис 1993: 292]; волинських – *голодний, як*

мельникова курка ‘ситий’ [СВФ: 44]; *вертіти, як циган світом* ‘обманювати’ [СВФ: 26]; буковинських – *чорний, як (єк) сажа (сажя)* ‘замурзаний, брудний’ [ФПЧ: 225]; *голий як (єк) бубен (бубин); голий, як (єк) липка; голий, як (ек) палець (палец)* ‘бідний’ [ФПЧ: 225].

Створення фразеологічної семантики з певними відтінками метафоризації та емоційно-експресивного забарвлення забезпечується лексемами конкретного значення.

Емпіричну базу фразеології територіального мовлення поповнюють енантіофраземи-іроніми. Аналізуючи функціонування слова в живому мовленні, Н. В. Гуйванюк продемонструвала наскільки мінливим і рухливими є смислові відтінки окремих слів і словосполучень, зазначила, що необхідною умовою енантіосемії є наявність суперечності між прямим значенням слова та семантикою інтонації [Гуйванюк 2009: 544–545].

Антонімічність може виявлятися у внутрішній структурі фразеологізму, яка передбачає опозицію “фразеологізм – слово”. Суть її полягає в антонімічності фразеологізму і супровідного слова, що є обов’язковим оточенням фразеологізму, таке слово необхідне для функціонування фразеологізму та реалізації його значення [Ужченко, Ужченко 2007: 118]. В основі таких одиниць є зіставлення протилежних за семантикою явищ, антонімія буквального змісту й загальної семантики виразу. В. Л. Іващенко розглядає такі одиниці як “тропеїчні енантіофраземи-іроніми” на матеріалі “Фразеологічного словника української мови” [Іващенко 2009: 31].

Найуживанішими в усному мовленні є традиційні народні порівняння, виражені компаративними фразеологізмами, у яких образними конкретизаторами виступають назви явищ природи, тварин і рослин, звичні в побуті предмети. Така група сталих висловів скерована на побудову порівняння реальної схожості.

За матеріалами сучасних українських говірок, кількісно переважають сполучникові порівняння, серед яких розмежовуємо порівняльні звороти

(компоненти простого речення) та підрядні порівняльні речення. Сполучники *як, наче, мов, ніби* є традиційними для української мови й слугують засобом зв'язку між основою та показником порівняння; статус регіональних мають сполучники: *шо* у значенні 'як', *таньби*, що вживається у значенні 'так ніби' і є яскравим прикладом явища *алегроформи* (з додатковими чинниками емоційного характеру).

У функції розгорненого порівняння в складних реченнях можуть виступати підрядні порівняльні речення, які приєднуються до головного сполучниками *як, наче, мов*. Зазначимо, що кількісно в цій групі переважають конструкції з часткою *як*.

Зіставлення є свідченням індивідуальної природи світосприймання. Зміст порівнянь, їхня семантична наповненість цілком залежить від уміння по-особливому сприймати навколишній світ, створювати відповідний фон.

Прихована антонімія у фразеології територіального мовлення звичайно вживається для іронічної характеристики. Внутрішня антонімія пов'язана з буквальним значенням, що вступає в опозицію з асоціаціями, які викликані переносним фразеологічним значенням.

У фразеології сучасних українських говірок спостерігаємо численні приклади енантіосемії, що є основою іронічних висловлень, пов'язаних переважно з характеристикою найвищого вияву ознаки чи стану, наприклад: у волинських говірках – *ˈхоче^и^ц'а йак ˈмертвому до ˈв'ітру* 'зовсім не хочеться' [КА, с. Чернелівка Красилівського р-ку Хмельницької обл.]; *як мосту (в мості) дірка (дзюрка, дзюра, діри, здюри)* 'непотрібний' [СВФ: 55]; буковинських – *чистий, як комин* 'брудний' [ФПЧ: 225].

Найбільш наповненим є семантичний ряд 'зовсім не потрібний', фраземи якого вживаються в трьох наріччях української мови зі супровідними словами потрібний (потрібен), треба (так треба): у західнополіських говірках – *треба, йак зайцови стоп-сигнал* [Аркушин 2003: 93], *треба, йак в мосту дирка* [Аркушин 2003: 105]; волинських – *як п'яте колесо до воза (в возі)* [Коваленко 2011: 51], *як матросу спідниця* [Коваленко

2011: 59], *як терня в пальці* [Коваленко 2011: 96], *як глухому радіво* [Коваленко 2011: 35], *як зайцеві стоп-сігнал* [Коваленко 2011: 43]; східностепових і слобожанських – *як бобику дзвінок* [УУ: 65], *як горобцю рогатка* [УУ: 151], *як лисому гребінка (гребінець, гребінюк, гребінь)* [УУ: 156], *як зайцю світофор* [УУ: 214], *як зайцю тормоза* [УУ: 214], *як лисому зачіска* [УУ: 217], *як коту другий хвіст* [УУ: 256], *як коту копита* [УУ: 256], *як коту п'ята лапа* [УУ: 256], *як собаці боковий карман* [УУ: 464].

Зауважимо, що кількісно переважають фраземи з компонентами-назвами тварин, а порушення смислових дистрибуцій між власне фразеологізмом і його обов'язковим супровідним словом уможливлює вираження найвищого рівня ознаки.

Приховану антонімію спостерігаємо у виразах із супровідними словами хочеться, хоче, так ся хочи на позначення стану 'зовсім не хочеться': у західнополіських говірках – *хочиц:а, йак собаци здихати* [Аркушин 2003: 124]; волинських – *хочеться як голому на улицю* [Коваленко 2011: 33], *як старому на улицю* [Коваленко 2011: 33], *як голодному скакати* [Коваленко 2011: 36], *як голодному гуляти* [Коваленко 2011: 36], *як голому в кропиву* [Коваленко 2011: 55]; подільських – *як здоровому слабості* [Коваленко 2011: 88], *як слабому танцювати* [Коваленко 2011: 88], *як мені зара гуляти*, *як старому гуляти* [Коваленко 2011: 93], *як старому женитися* [Коваленко 2011: 93], *як кобилі віз везти* [Коваленко 2011: 51], *як коза на ярмарок* [Коваленко 2011: 51], *хоче робити як собака горати* [Коваленко 2011: 90], *хочеться як голому в терня* [Коваленко 2011: 96]. Такі тропеїчні фраземи перетягують на себе центр інформаційного повідомлення, хоч традиційно виступають як додаткові.

У семантичному ряді 'зовсім не розбиратися в чомусь; не знати' представлені фраземи, що супроводжуються словами розбиратися, розумітися, і завдяки зоонімам гумористично забарвлюють контекст порівняння: *розбиратися як баран в апельсинах* [ФСГЖ: 30]; (*розбиратися)*

як свиня в апельсинах [УУ: 447], *як свиня в танцях* [УУ: 447], *як козел (козьол) в апельсинах* [УУ: 267], *як баран у (по) Біблії* [УУ: 50].

Поширеним є вживання фразеологізмів зі значенням ‘зовсім нічого не заробити’: *як голий в терню* [Коваленко 2011: 95], *як сліпа в базарний день* [Коваленко 2011: 39], *як дурний на милі* [Коваленко 2011: 41], *як кіт наплакав* [Коваленко 2011: 49], *як котові на швайку* [Коваленко 2011: 49], *як кіт на глині* [Коваленко 2011: 49], *як Гершко на милі* [Коваленко 2011: 34], *як Мошко на перці* [Коваленко 2011: 64], *як біда в татара* [Коваленко 2011: 24]. Використання таких порівняльних конструкцій, власне енантіофразем у живому мовленні служить ще одним доказом того, що експресивне мовлення виявляє тенденцію до комплексного висловлення, використовуючи ефект подвоєння експресії.

Отже, як позитивна, так і негативна оцінність, емоційно-експресивне забарвлення фразем є характерною особливістю живого мовлення, що служить широкими полем для створення іронічного ефекту.

За даними фразеологічного корпусу українських говірок, у складі фразеосемантичних полів помітно переважають порівняльні конструкції серед інших структурно-семантичних типів фразем (номінативних, дієслівних, ад’єктивних і адвербіальних). Фразеологізми такого типу вирізняються виявами дотепності, гумору – найприкметнішими рисами українського національного характеру.

Як і в українській літературній мові, так і в говірковому мовленні творення сталих виразів на базі конструкцій сполучника *як* та повнозначних слів є найбільш поширеним.

У процесі творення фразеологізмів дериваційною базою можуть бути і вільні словосполучення, які побутують у мовленні та лінгвалізують конкретні реалії та їхні ознаки. Фраземізація або фраземна транспозиція [Гвоздарёв 1977: 73] таких словосполучень відбувається через переосмислення їхнього первісного значення та поступовою заміною його значенням метафоричним. Нова фразема твориться відразу, як тільки лексичні значення кожного

компонента словосполучення трансформуються у цілісне значення фраземи. У мовленні співіснують і вільні словосполучення, і похідні від них одиниці, що однакові за зовнішньою формою, але відмінні за внутрішньою, наприклад: у подільських говірках – *пе^{и}ре^{и}сту$^{|}$пити по$^{|}$р'іг* 'зайти' [Коваленко 2019: 277], *$^{|}$вийти на зе^{и}$^{|}$лену $^{|}$пашу* 'одужати' [Коваленко 2019: 256], *йа$^{|}$зик све^{и}р$^{|}$бит'* у кого 'хотіти чогось' [Коваленко 2019: 400], *$^{|}$вилупи^{е}тис'а з йаї̆ц'а* 'народитися (про дитину)' [Коваленко 2019: 402], *опус$^{|}$тити $^{|}$руки* 'не сподіватися' [Коваленко 2019: 304], *потру$^{|}$сити ка$^{|}$литкойу* 'витратитися' [Коваленко 2019: 149], *к$^{|}$л'амка ў$^{|}$пала* кому 'збожеволіти' [Коваленко 2019: 166]; волинських – *впасти в лопухи* 'осоромитися' [СВФ: 36], *наїстися мамалиґи* 'потрапити у скрутну ситуацію' [СВФ: 103]; буковинських – *ґедзь укусив (муха вкусила)* кого 'бути в поганому настрої' [ФПЧ: 79], *зціпити зуби* 'стримувати свої почуття, емоції; терпіти' [ФПЧ: 106].

Домінуючим конструктом діалектних, як і українських літературних фразем, є цілісне фраземне значення, що виникає внаслідок образного переосмислення дериваційної бази (слова, словосполучення). Шляхи творення українських фразеологізмів різних говорів однакові, хоч існують певні відмінності, пов'язані насамперед з тим, що фраземи творяться на базі лексичного матеріалу, а він істотно різниться. Спостереження засвідчили, що фразеологічні ареали значно ширші від ареалів лексичних.

1.3. Зіставний метод в ареальній фразеології

Дослідження фраземіки літературної мови та діалектного українського мовлення дає змогу виділити одиниці різного та однакового типів, проаналізувати взаємозв'язки цих двох форм уживання мови, виявити загальнонародне і місцеве, з'ясувати семантичні особливості та структурні можливості власне діалектних фразем, які дуже довго можуть зберігати слова-компоненти із затемненою семантикою. Зацікавлення викликають проблеми національного самоусвідомлення та самовираження, інформативна

достатність народної фразеології у вивченні світобачення українців, кодів образності, вербальних засобів виявлення емоцій.

На сучасному етапі розвитку мовознавства спостерігаємо відступи від традиційного розуміння мовних явищ, зокрема фразеологічних. Особливо широко залучаються досягнення семантики, соціолінгвістики, логіки в потрактуванні фразем як одиниць ареального плану. Домінувальними стали комплексні дослідження, у яких поєднано метод структурно-значеннєвого аналізу фразеологізмів, ураховано функціональні особливості та їхню семантичну організацію, контекстуальні можливості.

Аналізуючи сучасний стан вивчення говіркового мовлення, виокремимо дослідження зіставного характеру, в яких описано різні ступені взаємодії фраземіки говірок із фраземним корпусом української літературної мови. Протиставлення існує за двома типами диференційних ознак: 1) по лінії одиниць; 2) по лінії відношень між ними. Дослідження базуються на фактичному матеріалі однієї говірки чи говору і не потребують залучення зразків народного мовлення інших регіонів. Такий метод аналізу апробовано на матеріалах східноподільських говірок [Доленко 1975а; Доленко 1975б], середньополіських [Грищенко 1976], наддністрянських [Дзендзелівський 1972], буковинських [Бабич 1973; Бабич 1978; Лавер 1992; Чабаненко 1992], бойківських [Лавер 1974; Лавер 1989; Лавер 1992; Яким 1989; Демський 1978; Прадід 1992], гуцульських, закарпатських, середньозакарпатських, лемківських [Грицак 1972; Лавер 1989; Лавер 1992; Ступінська 2000], наддніпрянських [Чабаненко 1978]. Автори виділяють дві групи фразем: 1) збігаються з літературними; 2) істотно відрізняються від фразем літературної мови.

Зіставний аналіз фразеологізмів суміжних і дистантних зон дозволяє виявити одиниці, семантика, структура та компонентний склад яких збігаються; фраземи з відмінними лексичними одиницями; однакового компонентного складу, але з різною семантикою. Зафіксовані матеріали діалектного мовлення з більшості територій України засвідчують, що

фраземіка говірок загалом відбиває історичний досвід народу, його побут, матеріальну та духовну культуру. Передбачуваними є факти повного збігу семантики, компонентного складу та структури деяких фразем у різних діалектах, у літературній мові та діалектах.

На основі зіставного методу та за допомогою семантичного, структурного та психолінгвістичного аналізів можемо виявити й схарактеризувати можливості фразеологізмів, наприклад, із компонентом *дати* в реалізації оцінки переміщення людини в просторі.

Метод суцільної вибірки лінгвістичних фактів уможливив урахування не тільки лексикографічний даних, а й матеріал, який знаходимо в ілюстраціях до словникових статей.

За нашими спостереженнями, фразеосемантичне поле „Переміщення людини в просторі” має такі семантичні ряди: ‘бігти, втікати’, ‘пробігти велику відстань’, ‘падати вниз головою’, ‘пірнути у воду’, ‘лежати’.

Багатством вербалізації образно-емоційних відтінків значень вирізняються фраземи, які позначають поняття ‘швидко бігти, втікати”, наприклад: у літературній мові – *давати/дати ходу, дати дмухача, давати/дати тягу* [ФСУМ: 212], *дати лиги* [ФСУМ: 222], *давати/дати (врізати) драла (драпака, дьору* і т. ін.); у західнополіських говірках – *дати джору, дати джосу* [Аркушин 2003: 88], *дати драла, дати драпа* [Аркушин: 90]; бойківських – *дати драла, маху дав* [Онишкевич 1984, I: 204], *драпака дати, дмухача дати* [Демський 1987: 50]; подільських – *дати драпака, дати драпа* [Коваленко 2019: 110], *дати навтікача, дати драла* [Коваленко 2019: 100], *дати дьору* [Коваленко 2019: 124], *дати тягу* [Коваленко 2019: 364]; *дати стурчака* [Коваленко 2019: 349]; буковинських – *дати/давати джосу (джьосу, чосу)* [ФПЧ: 83]; волинських – *дати пьори* [СВФ: 50]; нижньонаддніпрянських – *давать тягу* [ФСГНН: 31], *дать драчка* [ФСГНН: 33]; східнослобожанських – *давати дралала* [УУ: 80], *давати драпа* [УУ: 88]. Фразема *дати драла* [Коваленко 2019: 214] може вживатися зі значенням ‘приспішитися’, а *дати сторчака* – ‘впасти’ [Коваленко 2019: 349], що

підтверджує тезу про високий рівень варіації семантики одиниць на різних територіях. Зауважимо, що компоненти таких одиниць здебільшого мають затемнену семантику, а тому в лексичних словниках говірок окремо декодифікують сталі вирази без пояснення значення слів *драла, драпа, дьору, лиги* та ін.

Іншу образну основу мають фраземи зі значенням ‘бігти, втікати’ з компонентом *ноги*: в літературній мові – *дати ногам знати* [ФСУМ: 222]; у подільських говірках – *дати ногам знати* [Коваленко 2019: 226]; буковинських – *дати ногам знати* [ФПЧ: 84]; лемківських – *дати ногам знати* [ФСЛГ: 71]; нижньонаддніпрянських – *дать ногам знать* [ФСГНН: 33].

Тотожну номінацію процесу швидкого пересування ‘бігти, втікати’ мають такі фраземи: у літературній мові – *давати/дати волю ногам* [ФСУМ: 204]; у подільських говірках – *дати ногам волю* [Коваленко 2019: 225]; буковинських – *дати ногам поля* [ФПЧ: 85]; середньополіських – *давати волю ногам* [ФСГЖ: 119]. Отже, *поле* у світобаченні носіїв говірок усвідомлюється як вільний простір. Схожий образ лежить в основі фраземи з бойківських говірок *дати дрібними* [Демський 1987: 53].

У говірках Поділля побутує фразема *дати жару ногам* на позначення поняття ‘утікати’ [Коваленко 2019: 125]; у середньополіських зафіксовано *дати жару* 1) ‘дуже сварити когось’; 2) ‘енергійно танцювати, працювати’ [ФСГЖ: 69], що засвідчує вживання образного конкретизатора *жар* для передавання інтенсивності дій, рухів, тому що гаряче обпікає і людина не може його тримати чи торкатися.

Сталі вирази нижньонаддніпрянських говірок – *давай Бог ноги* [ФСГНН: 31] і середньополіських – *давай, Бог, ноги* [ФСГЖ: 119] образно виражають значення ‘чимдуж тікати’. Зауважимо, що в цій моделі компонент *дати* вживається у формі наказового способу й образність будується на звертанні до Бога допомогти у швидкій втечі.

Семантичний ряд ‘пробігти велику відстань’ представлений лише однією фраземою, кодифікованою у фразеологічному словнику літературної мови *дати марафон* [ФПЧ: 222], у говірковому мовленні схожих одиниць не виявлено, ймовірно, через “іншомовність” компонента *марафон*.

Фраземи літературної мови *давати (ловити, хапати* і т. ін.) / *дати (зловити, вхопити* і т. ін.) *сторчака* (рідше *сторчаки*, рідко *стовбула*) [ФСУМ: 214], західнополіських говірок – *дати норчака* [Аркушин 2003: 109], *дати шльопака* [Аркушин 2003: 132]; подільських – *дати сторчака* [Коваленко 2019: 349] належать до семантичного ряду ‘падати вниз головою’. Фразема західнополіських говірок *дати нурку* [Аркушин 2003: 109] представляє ряд ‘пірнути у воду’ й засвідчує вживання регіоналізму в складі виразу, а в подільських говірках фіксуємо *піти нурца* зі значенням ‘впасти’.

Семантичний ряд ‘лежати’ презентований фраземою подільських говірок із компонентом *дати – дати ногам спокій* [Коваленко 2019: 226]; побутування виразу *дати спокій* зафіксовано в говірках Чернівеччини зі значенням ‘припинити стосунки, перестати втручатися в чиїсь справи’ [ФПЧ: 76].

Найбільше увиразнюють фраземи говіркового мовлення лексичні регіоналізми, що виступають у компонентному складі часто однакових за семантикою одиниць. На відміну від тотожних фразем, більшість яких фіксована в суміжних зонах, сталі вислови, які протиставляються регіоналізмом, побутують у дистантних ареалах, наприклад, ‘побити когось’: у східнополіських говірках – *нада|ваў |кухтел’іў* [Лисенко 1974: 111]; західноволинських – *каркувого дате* [Корзонюк 1987: 136]; середньонаддніпрянських – *гену дати* [ФСГНН: 225].

Отже, зіставний метод засвідчив активно вживані фраземи з компонентом *дати.* Аналіз уможливив визначення найбільш численного семантичного ряду ‘бігти, втікати’. Різні аспекти народного буття, а особливо образна оцінка переміщень людини в просторі – основа невичерпного

джерела фразеотворення, у процесі якого взаємодіють мовні, логічні та психологічні фактори.

За опрацьованими матеріалами, семантика, структура та компонентний склад фразем суміжних та дистантних українських говорів можуть повністю збігатися, мати різні лексичні компоненти або відрізнятися за семантикою за умови однакового компонентного складу.

Зіставлення фразеологічних корпусів діалектного мовлення з більшості територій України засвідчують, що фраземіка говірок загалом відбиває історичний досвід народу, його побут, матеріальну та духовну культуру, сприйняття та ставлення до них людини. Найчисленнішими є семантичні ряди фразем, об’єктом оцінювання яких є сама людина, її риси характеру, вчинки, взаємостосунки, тому очевидними є збіги семантики, компонентного складу та структури деяких фразеологізмів у різних говорах, у літературній мові та діалектах, наприклад:

вол. *йак ˈгади*^{е}*на* [КА, с. Чепелівка Красилівського р-ну Хмельницької обл.] – гуц. *йик гадина* [Олійник 2000: 196] ‘сердитий’;

бойк., гуц., бук. *гони'ти соба'ки* [Лавер 1992: 38] – под. *соˈбак гоˈнити* [КА, с. Черче Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.] ‘сердитий’;

под. *ˈдати ˈпуду* [Коваленко 2019: 282] – гуц. *дати пуду* [ГГКС: 159] ‘налякати’;

под. *лиш шˈк’іра і ˈкос’т’і* [КА, с. Довжок Кам’янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.] – гуц. *лишґ ˈкости ĭ шˈкура* [Олійник 2002: 64] ‘дуже худий’;

под. *наї̆ˈти / знаї̆ˈти ў каˈпуст’і* [Коваленко 2019: 151] – закарп. *найшли' собі' в капу'ст’і* [Лавер 1992: 36] ‘народитися’;

под. *дати дуба* [Номис 1993: 437], *дуба дала* [Свидницький 1985: 437] – под. *ˈдати ˈдуба / ўˈр’ізати ˈдуба* – зах.вол. *врізати ду'ба* [Корзонюк 1987: 88], наддністр. *да'ти / ур’і'зати ду'ба* [Гринчишин 1978: 89] ‘померти’;

под. *дух спустити* [Левченко 1928: 89] – наддністр. *дух спусти'ти* [Гринчишин 1978: 89] – лемк. *дух спустити* [ФСЛГСС: 53] ‘померти’;

под. *богови дух вітдав* [Левченко 1928: 9] – зах.под. *в'і|дати |Богу |душу / от|дат' Богу |душу / от|дат' |Богови |душу* [Коваленко 2019: 38-39] – наддністр. *в'ідда'ти бо'гови ду'шу* [Гринчишин 1978: 89] – бойк. *бо'гу ду'шу відда'ти* [Прадід 1992: 45] – поліс. *|Богу |душу о|д:аў* [Конобродська 1997: 441] 'померти';

под. *|вийти з л'іт* [Коваленко 2019: 189] – бойк. *вийти з літ* [Онишкевич, II: 112] 'постаріти';

под. *су|ха йак т|р'іска* [Коваленко 2019: 361] – сх.степ. *сухий як тріска* [Грица 1996: 174] 'дуже худа / худий';

под. *йак с хрис|та з'|н'атиї* [Номис 1993: 368] – сх.степ. *як з хреста знятий* [Грица 1996: 177] 'дуже худий';

зах.под. *ху|диї йак гли^е^с|та* [Коваленко 2019: 76] – сх.степ. *худий як глист* [Грица 1996: 133] 'дуже худий';

зах.под. *го|лодниї йак пес* [Коваленко 2019: 260], под. *голодний, як пес* [Номис 1993: 532] – лемк. *голодный як пес* [ФСЛГСС: 100] 'дуже голодний';

под. *|ширшиї йак |доўшиї* [Коваленко 2019: 390] – лемк. *шы'ршый як до'вшый* [ФСЛГСС: 146] 'товстий';

сх.под. *мокрій, як хлющ* [Очеретний: 151] – поліс. *мо'крий, йак хл'ушч*; *мо'кр'і, йек хл'ушч* [Никончук: 105] 'мокрий';

под. *хропа|ка да|вати / храпа|ка да|вати* [Коваленко 2019: 379] – наддністр. *да'ти хропака'* [Гринчишин 1978: 88] – с.-наддніпр. *да'ти хропака'* [Сизько 1990: 89] 'спати';

под. *с|пати йак за|битиї* [Коваленко 2019: 130] – лемк. *спати як заби'тый* [ФСЛГСС: 56] 'міцно спати';

под. *|памороки за|било* [Коваленко 2019: 252] – зах.вол. *па'мруке забе'лися* 'втратити свідомість';

под. *|зашпари заіш|ли ў |пал'ц'і* [Коваленко 2019: 133] – сх.под. *зайшли зашпари в пальці* [Очеретний: 151] 'дуже змерзнути';

под. *причепився, як пъявка* [Номис 1993: 155] – закарп. *прил'іпи'тис'а, йак пйа'вка* [Дзендзелівський, III: 283] 'надоїдливий'.

Найбільший рівень однотипності виявлено в говірках одного наріччя (наприклад, південно-західного). Серед фразем суміжних говірок подільські збігаються найбільше з бойківськими, наддністрянськими, східноподільськими. На прикладах тотожності семантики та структури фразем чітко виділяються фонетичні та морфологічні варіанти, наприклад: *зійти' – зыйти, не^{и} ˈчути – ни чуте, розумити шя – розумітися,каˈчан – кочан, голова – гулува', з н'іг – з нуг, восе^{и}ˈлец'а – оселедця, жи^{е}ˈл'етки – ж'іл'о'тки, мокрій – мо'кри.*

Фраземи говіркового мовлення вирізняються компонентним складом – регіоналізмами, що виступають у складі однакових за семантикою одиниць. На відміну від однакових фразеологізмів, більшість яких фіксована в суміжних зонах, сталі вислови, які протиставляються компонентами, побутують у дистантних ареалах. Такі приклади виявлено в усіх семантичних рядах:

зах.вол. *приньґува'те но'ге* [Корзонюк 1987: 191], бойк. *відверечи ноги* [Онишкевич, І: 118], лемк. *вы'стерти копы'та* [ФСЛГСС: 71], закарп. *відки'нути каву'л'і / катрафу'си* [Лавер 1992: 28]; сх.степ. *крокви відкинути* [Грица 1996: 156], с.-наддніпр. *откидав суре'лі* (або: *гуркала*) [Номис 1993: 452] 'померти';

под. *тонˈкиї йак ˈнитка* [Коваленко 2019: 219], лемк. *сухый як цве'рка* (нитка) [ФСЛГСС: 141] 'дуже худий;

закарп. *тучный, як кормник* (відгодований кабан) [Дзендзелівський, ІІІ: 407], лемк. *тучный як па'ця* [ФСЛГСС: 99]; зах.под. *ˈтоўста йак баˈр'іла* [Коваленко 2019: 32], *йак ˈвантух* [Коваленко 2019: 48], *йак те^{и}ˈребух* [Коваленко 2019: 355], *йак ˈподушка* [Коваленко 2019: 273]; лемк. *тлусный як бочка* [ФСЛГСС: 23] 'товстий';

под. *зуб на зуб не^{и} попаˈдайе* [Коваленко 2019:142], лемк. *а'ни зуб на зуб не доста'не* [ФСЛГСС: 60], *зуб на зуб не трафит* (там само) 'змерзнути';

наддністр. *дурни'й йак фасо'л'е* [Гринчишин 1978: 89], лемк. *глу'пый як фасо'ля* [ФСЛГСС, 136], с.-поліс., слобож. *дурний як квасоля* [Івченко: 23], закарп. *дурны'й, ги пасу'л'а* [Дзендзелівський, III: 190] ‘дуже дурний’;

под. *ˈн'іби зан'іˈмило* [Коваленко 2019: 131], сх.под. *як заціпило* [Доленко 1972: 141] ‘мовчати’;

под. *н'і ˈпари з вуст* [Коваленко 2019: 254], бойк. *ані пари-писки* [Онишкевич, II: 63] ‘мовчати’;

наддністр. *н'і пари с пи'ска* [Гринчишин 1978: 89]; под. *йак воˈди ў ˈписок набˈрати, шо воˈди ў ˈписок набˈрати* [Коваленко 2019: 64]; *йак воˈди ў рот / ˈрота набˈрати* [Коваленко 2019: 65], сх.под. *набрати води в рот* [Доленко 1975б: 155], наддністр. *набрати ў пи'сок води'* [Гринчишин 1978: 89], лемк. *шіди'ти, як бы ма'ла во'ду в ґа'мбі* [ФСЛГСС: 31] ‘мовчати’;

под. *закˈрити кагˈлу* [Коваленко 2019: 148], *стуˈлити ˈпел'ку* [Коваленко 2019: 257], закарп. *закри'ти пи'сок / пысл'а'к* [Лавер 1992: 30], слобож. *заткни пащеку* [УДСХО: 204] ‘мовчати’;

сх.под. *взя'ти губу' на замо'к* [Доленко 1975б: 136], бук. *трима'ти рот на лака'ті* [МСБГ, V: 11], *запе'рти рот на лака'ту* (там само), закарп. *запри' рот на коло'диц'у* [Дзендзелівський, III: 421], *закры'й пы'сок на коло'диц'у* (там само), закарп., лемк. *покла'сти на рот коло'дку* [Лавер 1992: 29] ‘мовчати’;

под. *роскˈрити ˈморду* [Коваленко 2019: 208], *роскˈрити ˈписок* [Коваленко 2019: 266], *роˈз'авиᵉти ˈписка* [Коваленко 2019: 266], *ростуˈл'ати пашˈчеку* [Коваленко 2019: 256], *роспусˈтити ˈґембу* [Коваленко 2019: 99], *ˈпел'ку роскˈрити* [Коваленко 2019: 257], *роскˈрити ˈдембу* [Коваленко 2019: 99], бойк., закарп. *розкри'ти га'в(д)ру* [Лавер 1992: 23], карп. *розкри'ти ха'ву / н'у'тру / гук / гу'кало / ри'ло / ха'р'у* [Лавер 1992: 23], наддніпр. *ве'ршку розкрити* [Сизько 1990: 16] ‘кричати’;

под. *моˈлоти йак з гаˈрачки / гоˈрачки*; *пˈлести йак з гоˈрачки / гоˈр'ачки* [Коваленко 2019: 74], лемк. *гва'рити як на глушка'ню, бішідува'ти (плести) як на глушку* [ФСЛГСС: 39] ‘говорити дурниці’;

под. *бо|йати^е^с'а |т'ін'і* [Коваленко 2019: 358], бук. *кіни* (тіні) *боятися / пуджітися* [МСБГ, IV: 44] ‘відчувати страх’;

под. *аж |волос |дибом стаў у кого* [Коваленко 2019: 65], лемк. *воло'ся ку'нцом ста'ло кому* [ФСЛГСС: 34] ‘відчувати страх’;

под. *аж за жи^е^во|та б|рати^е^с'а* [Коваленко 2019: 126], бойк. *аж за че'рево ся бра'ти* [Прадід1992: 45] ‘дуже сміятися’;

под. *|зуби ш|к'іри^е^ти* [Коваленко 2019: 145], лемк. *выжґыря'ти зубы / вка'зувати* [ФСЛГСС: 60] ‘сміятися’;

под. *на|дути^е^с'а йак ін|д'ук / йе^и^н|дик / |йендик* [Коваленко 2019: 146], лемк. *наду'ти са як пуля'к* [ФСЛГСС: 110] ‘сердитися’;

под. *т|рас'ц'а бйе* кого [Коваленко 2019: 361], с.-наддніпр. *ко'л'ар (гнів) б'йе когось* [ФСГННІ: 194], *калі'бр б'йе* [ФСГНН: 142] ‘сердитися’;

под. *опус|тити |воч'і / вопус|тити |вочи* [Коваленко 2019: 242], *ў|тупити |воч'і* [Коваленко 2019: 239], зах.вол. *сувилє'те гуче'ма* [Корзонюк 1987: 232] ‘соромитися’;

под. *ўстид ўз'аў* кого [Коваленко 2019: 347], бойк. *вз'ила го с'і побл'іка* [Онишкевич, II: 160] ‘дуже соромитися’;

вол. *|витр'ішчи^е^ти |палуди* [КА, с. Чернелівка Красилівського р-ну Хмнльницької обл.], под. *|витр'ішчи^е^ти |воч'і* [Коваленко 2019: 237–238],*|витр'ішчи^е^ти |балухи* [Коваленко 2019: 29], *|витр'ішчи^е^ти бан'|ки* [Коваленко 2019: 31], бук. *вивалити сліпи, вибалушити пульки* [Бабич 1975: 8], півд.закарп. *упулити / улупити / утрішчіти очи* [Добош: 152], наддніпр. *ви'лупити бу'льки* [Сизько 1990: 14] ‘здивовано дивитися’;

сх.под. *розквасив гемби* [Очеретний: 151], слобож. *губи розквасити* [УДСХО: 198] ‘розплакатися’;

бойк. *пйаний йак титер* [Онишкевич, II: 290], с.-поліс. *п'яний, іек ніеч* [Грищенко: 171] ‘дуже п’яний’;

под. *|Бога за |ноги зла|пати* [Коваленко 2019: 38], півд.закарп. *ими'ти бо'га за ла'бы* [Лавер 1975а: 60] ‘чванитися’;

півд.закарп. *настирогова'ти го'лôву (лоба'н'у)* [Лавер 1975а: 59], лемк. *задирати голов* [ФСЛГСС: 40], сх.степ. *задрати голову* [Грица 1996: 134] ‘чванитися’;

под. *за|дерти |писок* [Коваленко 2019: 266], півд.закарп. *задира'ти пы'сок / пысл'ак / пашче'гу / папу'л'у / гу'бы* [Лавер 1975а: 62] ‘чванитися’;

под. *зади^е|рати |варґи* [Коваленко 2019: 48], півд.закарп. *зафогодити / зако'рчити га'мбы / ге'мбы / гле'мбы / тора'мбы / тро'мбы / тро'мфы / ва'рги* [Лавер 1975а: 59] ‘чванитися’;

наддніпр. *пропасти бедзвісти* [Сизько 1990: 11], с.-наддніпр. *піти ў заблуди* [ФСГНН, ІІ: 6] ‘пропасти, зникнути’;

под. *н'і с|луху н'і |духу* [Коваленко 2019: 334], зах.вол. *нима' сле'ху-па'ху* [Корзонюк 1987: 222] ‘пропасти’;

под. *кру|гом |носа п|хати* [Коваленко 2019: 222], закарп. *ус'а'ды гу'чок* (рило) *ты'че* [Дзендзелівський, ІІІ: 317] ‘надмірно цікавитися’;

бойк. *с'вітом вал'атис'а* [Онишкевич, ІІ: 271], закарп. *манти'ти світом* [Лавер 1992: 19] ‘ледачий’;

півд.закарп. *пе'рстом не до'кинес'а (не доту'лиц'а)* [Лавер 1975б: 181], наддністр. *па'л'ц'ом не ру'шити* [Гринчишин 1978: 89] ‘ледачий’;

под. *заро|бити на ру|каў до кам'і|зел'ки* [Коваленко 2019: 305], с.-наддніпр. *рукава' од ж'іл'о'тки* [ФСГНН, І: 319] ‘мало заробити’;

с.-наддніпр. *пе'рстом не до'кинес'а (не доту'лиц'а)* [Лавер 1975б: 181], наддністр. *па'л'ц'ом вік* [Онишкевич, І: 379] ‘бідувати, жити в злиднях’;

под. *ўб|рати^е с'а ў |п'ірл'а* [Коваленко 2019: 267], зах.вол. *вбе'тися в палке'* [Корзонюк 1987: 81] ‘заможно жити’;

под. *|пострашки |дати* кому [Коваленко 2019: 278], *|дати |пуду* кому [Коваленко 2019: 282], *|дати на|пуду* [Коваленко 2019: 215], бук. *да'ти пу'ду* [Бабич 1978: 88], бойк. *по'страшки дава'ти* [Онишкевич, ІІ: 122] ‘налякати когось’;

зах.вол. *каркувого дате* [Корзонюк 1987: 136], с.-наддніпр. *гену дати* [ФСГНН, І: 225];

бойк. *відбити клебені кому* [Онишкевич, І: 356], слобож. *всі тельбухи поодбивати* [УДСХО: 196] ‘побити когось’;

бойк. *вйі'стис’а в кле'бені кому* [Онишкевич, І: 356], с.-наддніпр. *сид’і'т’ у коўба'сах* [ФСГНН, ІІ: 181] ‘докучати’.

Найбільше лексичних варіантів виявлено у фраземах, що характеризують психічний стан людини. Серед інших частин мови найвищий рівень варіативності виявляють іменники: *пе'рстом – па'л’ц’ом, клебені – тельбухи, кам’іˈзел’ки – ж’іл’о'тки, варґи – га'мбы – тора'мбы – тро'мбы, писок – пысл’ак – пашче'гу – папу'л’у – гу'бы, інˈд’ук – йеᵘнˈдик – пуля'к.*

Зіставно-типологічний метод дослідження фразеологізмів довів, що полісемія та омонімія є реальними явищами мови, підтвердженими лексикографічною практикою, а нові фраземні значення утворюються внаслідок різних семантичних зрушень.

Фраземи українських суміжних чи віддалених територій, які збігаються за компонентним складом, але різняться за семантикою, становлять кількісно невелику групу, але виявляються в різних семантичних рядах:

под. *к’істˈками тарахкоˈт’іти* ‘дуже худий’ [Коваленко 2019: 159] – слобож. *аж кістками торохтить* ‘голодний’ [УДСХО: 192];

зах.под. *ˈдуба ˈдати* ‘замерзнути’ [Коваленко 2019: 112] – наддністр. *дуба дати* ‘померти’ [Гринчишин 1978: 89];

под. *суˈшити ˈзуби* ‘сміятися’ [Коваленко 2019: 143] – закарп., лемк., гуц. *зу'бы суши'ти* ‘голодувати’ [Лавер 1992: 18];

под. *закˈласти ˈноги на пˈлеч’і* ‘швидко бігти’ [Коваленко 2019: 226] – слобож. *закинути ноги на плечі* ‘піти’ [УДСХО: 202];

под. *стоˈйати йак стоўп* ‘непорушно стояти’ [Коваленко 2019: 226] – лемк. *стояти як кам’яний стіп* ‘здивуватися’ [ФСЛГСС: 128];

зах.под. *голоˈва ˈм’іс’ц’е шуˈкайе* ‘дурний’ [КА, с. Черче Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.] – зах.вол. *гулува' місьця шука'є* ‘хтось вплутується в небезпечну ситуацію’ [Корзонюк 1987: 103];

вол., под. *ˈв’іте^и^р ў голо^(у)^ˈв’і* в кого ‘дурний’ [Коваленко 2019: 57]; закарп. *у голові' ві'тер* [Лавер 1992: 37]; лемк. *лем ві'тор в туй го'лові* [ФСЛГСС: 29] – сх.степ. *вітер в голові* ‘несерйозний, легковажний’ [Грица 1996: 134];

под., вол. *ˈґембу роскˈрити* ‘розкричатися, кричати’ [Коваленко 2019: 99] – бойк., закарп., лемк. *розкрити ґемби* ‘заговорити’ [Лавер 1992: 28];

под. *ˈдобриї хоч до ˈрани при^е^клаˈдаї* ‘улесливо говорити’ [Коваленко 2019: 289] – сх.степ. *хоч до рани клади* [Грица 1996: 164]; слобож. *добрий, хоч до рани прикладай* ‘добра людина’ [УДСХО: 199];

лемк. *ша’леных губ шя наїсти* ‘говорити дурниці’ [ФСЛГСС: 44] – лемк. *ша’лены гри’бы поїв* ‘психічно хворий’ [ФСЛГСС: 43];

сх.под. *ломити руки* ‘хвилюватися’ [Доленко 1975б: 153] – сх.степ. *руки ламати* ‘бути у відчаї’ [Грица 1996: 166];

вол. *ˈвилупи^е^ти бан’ˈки* ‘здивуватися’ [КА, с. Чернелівка Красилівського р-ну Хмельницької обл.] – сх.степ. *беньки вивалити* ‘дивитися, не відводячи очей’ [Грица 1996: 124];

под. *дуєсся як легке в горшку* ‘сердитися’ [Номис 1993: 144] – бук. *ду'тиси, як ле'хкі в горшку'* ‘безпідставно ображатися, гордитися’ [МСБГ, V: 18];

бойк. *роздувся як ковальський міх* ‘сердитися’ [ССНП: 94] – лемк. *наду'тий як міх* ‘пихатий’ [ФСЛГСС: 84];

под. *ˈбити кˈлина* до кого ‘залицятися’ [Коваленко 2019: 164] – бук. *би'ти кли'на* ‘протискатися, роблячи собі місце’ [МСБГ, IV: 54] – бойк. *заби'ти кли'ниць* ‘посварити’ [Прадід 1992: 47];

под. *сˈтати на жи^е^ˈд’іўс’ку доˈрогу* ‘не дотримуватися норм суспільної поведінки’ [Коваленко 2019: 108] – зах.под. *сˈтати на жи^е^ˈд’іўс’ку доˈрогу* ‘зволікати’ [Коваленко 2019: 108];

вол. *п’іˈти бˈлудом* ‘почати бідувати’ [КА, с. Чернелівка Красилівського р-ну Хмельницького р-ну] – закарп. *блу'дом ходи'ти* [Лавер 1992: 22] ‘вести аморальний спосіб життя’;

сх.степ. *хоч до рани клади* ‘добра людина’ [Грица 1996: 164]; слобож. *добрий, хоч до рани прикладай* [УДСХО: 199] – под. *ˈдобриї хоч до ˈрани приеˈклаˈдаї* ‘улесливо говорити’ [Коваленко 2019: 289];

лемк. *наду'тий як міх* ‘пихатий’ [ФСЛГСС: 84] – бойк. *роздувся як ковальський міх* ‘сердитися’ [ССНП: 94];

под. *за пояс запхав* ‘перевершити когось у чомусь’ [Левченко 1928: 32], бойк. *заткати за пояс* [Прадід 1992: 46] – бук. *за пояс заткнути* / *запхати* ‘приборкати, підкорити собі’ [Бабич 1978: 88];

под. *забиеˈвати ˈбаки* кому ‘обманювати’ [Коваленко 2019: 29] – бук. *забива'ти ба'ки* ‘відволікати від чогось’ [Бабич 1978: 87];

под. *зˈбити с пантеиˈлику* ‘обдурити’ [Коваленко 2019: 254] – наддністр. *зби'ти с пантеили'ку* ‘заплутати’ [Гринчишин 1978: 89].

Аналізований матеріал засвідчує загальну тенденцію фраземної системи діалектного мовлення до багатозначності. Усі полісемічні фраземи мають по дві семантичні рубрики, зауважимо, що із наповненням емпіричної бази висновки щодо системних явищ у фразеології можуть бути уточнені.

Зіставний метод дослідження фраземіки говіркового мовлення дає можливість визначити загальномовні сталі вислови, територію побутування окремих фразеологізмів, виокремити однакові одиниці, а також регіоналізми у складі семантично тотожних фразем. Тому записи фразем окремих говорів, їхня систематизація, опис у різних аспектах, уведення в інформаційний простір залишається актуальним завданням діалектологів. Окрім того, поступове звуження сфери функціонування багатьох діалектних одиниць зумовлює негайну потребу їхньої фіксації й системного вивчення, що розширить інформацію про матеріальну і духовну культуру окремих регіонів, дасть змогу виявити особливості діалектогенних процесів тощо.

Загальновідомо, що фраземіка говірок загалом відбиває досвід народу, його побут, матеріальну та духовну культуру, сприйняття та ставлення до них інших людей, тому найчисленнішими є групи фразем, об’єктом оцінювання яких є сама людина, її риси характеру, вчинки, взаємостосунки.

Зіставлення уможливлює виявити регіоналізми в компонентному складі часто однакових за семантикою одиниць. Фразеологізми, які протиставляються такими одиницями, побутують у віддалених ареалах. Порівняємо територіально віддалені фраземи подільських та гуцульських говірок, наприклад:

под. *суˈхиї йак ˈтерлиц'а* ‘дуже худий’ [КА] – гуц. *[суˈхиї] йеґ дерˈґ'інка* (*дерˈґ'інка* – знаряддя для чесання льону) [Олійник 2002: 63];

под. *говоˈрити мандриˈгони* ‘говорити дурниці’ [КА] – гуц. *говорити нецурки* ‘говорити дурниці’ [ГГКС:132];

под. ˈ*мати на ˈт'амі* ‘пам’ятати’ [Коваленко 2019: 364] – гуц. *мати на самі* ‘мати на думці’ [ГГКС: 167];

под. *пусˈтити с ˈторбом* ‘довести до бідності’ [Коваленко 2019: 360] – гуц. *пустити з тайстров* (полотняна торба) ‘зробити жебраком’ [ГГКС: 180];

под. *закˈрити каґˈлу* ‘замовкнути’ [Коваленко 2019: 148], *стуˈлити ˈпел'ку* (Кс) – закарп. *закри'ти пи'сок / пысл'а'к* [ГГКС: 30] – гуц. *заткати свій дзюбок* [ГГКС: 59];

под. *бˈрати на кпи* кого ‘насміхатися’ [КА] – гуц. *брати на кеп (крик, ґвалт)* ‘брати на посміх’ [ГГКС: 92];

зах.под. *ўˈз'ати на ˈкебу* [КА] – гуц. *взєти на кєму, прийти на кєму* ‘пригадати’ [ГГКС: 92] та ін.

Фраземи, які збігаються за компонентним складом, але різняться за семантикою, становлять кількісно невелику групу, наприклад: под. *суˈшити ˈзуби* [Коваленко 2019: 144] ‘сміятися’ – гуц. *зу'бы суши'ти* [Лавер 1992: 18] ‘голодувати’; под. *луˈпити лиˈце* ‘реготати’ [КА] – гуц. *лупити лице* ‘робити сором’ [ГГКС: 115]; под. ˈ*тонко пˈрасти* [КА] ‘бути присмерті’ – гуц. *тонко прьисти* ‘зазнавати життєвих труднощів, жити в поганих умовах, у злиднях’ [Неґрич 2008: 169]; под. ˈ*мати на с'м'їх* ‘мало’ [КА] – гуц. *мати на сміх* ‘насміхатися’ [ГГКС: 112].

Нові полісемічні та омонімічні фраземні значення утворюються внаслідок різних семантичних зрушень.

У семантичних рядах фразем на позначення різних характеристик людини, її вчинків, станів тощо спостережено синонімію, наприклад:

‘психічно хворий’: у волинських говірках – *бе^{и}ле$^{и|}$ни на$^{|}$йісти^{е}с’* [КА]; подільських *дур$^{|}$ману на$^{|}$йісти^{е}с’а* [Коваленко 2019: 115]; гуцульських – *напитиси матриґану* [ГГКС: 121]; лемківських – *на'їв ша омы'лки* (ріжки маткові) [ФСЛГСС: 95], *надраґу'лю вы'пив / з’їв, са надраґу'лі наїв* [ГГКС: 88], *мадреґулі наївся* [ГГКС: 80];

‘психічно хворий’: у волинських – *не$^{|}$майе йід$^{|}$нойі к$^{|}$лепки* [Коваленко 2019: 164]; подільських – *бра$^{|}$куйе $^{|}$йеднойі к$^{|}$лепки / де$^{и|}$с’атойі к$^{|}$лепки* [Коваленко 2019: 162], *не^{и} хва$^{|}$тайе к$^{|}$лепки ў голо$^{(у)|}$в’і* [Коваленко 2019: 164], *к$^{|}$лепки бра$^{|}$куйе* [Коваленко 2019: 163], *йо$^{|}$му чо$^{|}$гос’ бра$^{|}$куйе* [Коваленко 2019: 44], *шос’ не^{и} хва$^{|}$тайе* [Коваленко 2019: 372], *не^{и} $^{|}$мати во$^{|}$л’ійу ў голо$^{(у)|}$в’і* [Коваленко 2019: 247], *не^{и} хва$^{|}$тайе во$^{|}$л’ійу ў голо$^{(у)|}$в’і* [Коваленко 2019: 247]; східноподільських – *нема' олі’ї в голові'* [Доленко 1975а: 159]; гуцульських, закарпатських, бойківських – *не всі ни’тки в бе'рді* [Лавер 1989: 82];

‘дурний, тупий’: у подільських говірках – *$^{|}$в’іте^{и}р ў голо$^{(у)|}$в’і / $^{|}$ў голо$^{|}$в’і* [Коваленко 2019: 57]; *ка$^{|}$пуста ў голо$^{(у)|}$в’і* [Коваленко 2019: 151]; *$^{|}$пул’і ў голо$^{(у)|}$в’і* [КА]; *$^{|}$мати $^{|}$пул’у ў го$^{(у)}$лу$^{|}$в’і* [Коваленко 2019: 283]; *дур$^{|}$ман ў $^{|}$голову посе$^{и|}$лиўс’а* [Коваленко 2019: 115]; східноподільських – *сквозняки в голові* [Доленко 1975б: 106]; гуцульських – *у голові' поми'йі* [Лавер 1992: 37]; закарпатських *у голові' ві'тер / поло'ва / пилови'на / пазді'ра* [Лавер 1992: 37], *йему' ві'тер ві'йе в гôлôві', у н’о'го поло'ва в гôлôві'* [Дзендзелівський 1993, III: 83]; *в гôлôві' мох* [там само: 142]; лемківських *сі'чка в го'лові* [ФСЛГСС: 121];

‘сердитий, злий’: у подільських – *сердитий, як собака* [Номис 1993: 179]; західноподільських – *не$^{и|}$добриї йак пес* [Коваленко 2019: 261], *злиї йак пес* [Коваленко 2019: 260], *ска$^{|}$жене йак пес* [Коваленко 2019: 261]; волинських – *йак $^{|}$гади^{е}на* [КА], *сичати йак га$^{|}$д’ука* [Коваленко 2019: 72];

гуцульських – *кіш|ка |йаз'а, йик гадина* [Олійник 2000: 196]; закарпатських – *серди'тый, йак гад* [Дзендзелівський 1993, III: 281].

Фраземи семантичного ряду "зраджувати", їхня етимологія здавна цікавили дослідників української фраземіки. Аналіз фразем на позначення сімейного життя в гуцульських говірках, здійснений М. Я. Олійник [Олійник 2001], засвідчив активне функціонування, системний характер відношень між фраземами, наприклад, у лемківських говірках – *ходи'ти до чуджо'го реві'рку / реві'ру* [ФСЛГСС: 112], *ходи'ти до дру'гой пивни'ці* [ФСЛГСС: 102], *ходи'ті до чу'джой сту'дні* [ФСЛГСС: 129]; гуцульських – *ходити до чужойі хати, ходити до чужойі постен'і* [Олійник 2001: 392]; подільських – *ходити на чуж'і подушки* [КА].

Фраземи на позначення поняття 'зраджувати' активно варіюються в південно-західному наріччі, але не виявляють лексичних регіоналізмів: у подільських говірках – *с|кочи^е^ти ў г|речку, ска|кати ў чу|жу г|речку* [Коваленко 2019: 94], *с|кочити ў чу|жиї го|род* [Коваленко 2019: 92]; буковинських – *скакати в гречку* [Бабич 1971: 14], *лізти в капусту / хрін* [Бабич 1971: 14]; гуцульських – *шт|рикнути ў гречку, забіхти ў г|речку, скочити ў капусту* [Олійник 2001: 392]; закарпатських – *ходи'ти в ца'рину* [Лавер 1992: 19].

Фразеосемантичний ряд на позначення поняття 'ледарювати' представлено такими прикладами: у подільських і суміжних говірках – *баїди^е^ки |бити* [Коваленко 2019: 29]; західноподільських – *|бомки |бити* [Коваленко 2019: 42], *багла|йі |бити* [Коваленко 2019: 28]; волинських – *|баїди |бити* [Коваленко 2019: 29], східноподільських – *бити бомки* [Доленко 1972: 141], *бити блінди* [Доленко 1975а: 102], *бити блинди* [Доленко 1975а: 133], *бабки збивати* [Доленко 1975а: 133]; гуцульських – *би'ти і'нштріги* [Лавер 1992: 22]; закарпатських – *ковт'у бити* [Лавер 1992: 22], *га'ндри / пі'ги* [Лавер 1989: 82].

У фразеології говірок південно-західного наріччя поняття ‘голодувати’ має найвищий рівень варіативності: у західноподільських говірках – *покˈласти ˈзуби на поˈлиц’у* [Коваленко 2019: 144], *покˈласти ˈзуби на ˈполку, посˈтавити ˈзуби на ˈполку* [Коваленко 2019: 144], *кˈласти ˈзуби на ˈбанти / на ˈбанта* [Коваленко 2019: 143], *в’іˈш’ети ˈзуби ў ˈбанта* [Коваленко 2019: 142]; східноподільських – *зу'би на ко'мин / поли'цю закинути* [Доленко 1975б, 149]; буковинських – *кла'сти зу'би на кли'нок* (вішалка) [МСБГ: 54]; *лемківських – заві'сити зу'бы на кли'нец* [ФСЛГСС: 60]; гуцульських – *класти зуби на клинок* [ГГКС: 96].

Дія ‘придиратися, чіплятися’ може може бути схарактеризована засобами фразеології так: у подільських говірках – *шуˈкати кˈл’учки* [Коваленко 2019: 165]; буковинських, гуцульських, бойківських, надсянських – *ґу'дза (собі') шука'ти* [Лавер 1992: 26].

Отже, фразеологічні системи говіркового мовлення, де виявляється декілька діалектних, відбивають передусім загальноукраїнські фразеотворчі процеси, однак спостерігаються і властиві лише їм ознаки. Дослідження виявило, що фразеологічній системі віддалених говірок притаманне вживання регіоналізмів, варіювання, відносна мобільність форми й варіативність значення. Аналіз підтвердив належність територіальних фразем до єдиного українського діалектного простору та засвідчив адаптацію деяких одиниць із зархаїзованою семантикою в сучасному мовленні говірконосіїв.

Фразеологія говірок безперервно живить мовлення влучністю змісту, експресивно-емоційною забарвленістю, варіантністю та синонімічністю. В основі образності народних фразеологізмів лежать спостереження над рослинами й тваринами, над життям і поведінкою людини.

Наступні дослідження можуть бути використані для виявлення: 1) лексем, що побутують лише у фраземах; 2) фонетичних і граматичних явищ у сталих виразах, що знівелювались у говірковому мовленні.

1.4. Актуальність та особливості фіксації фразеологізмів територіального мовлення

Для діалектології є і завжди будуть актуальними проблеми фіксації говірковомого матеріалу, вибору конкретних методик у записуванні та дослідженнях. Поряд із теоретичним вивченням та лексикографічним описом українських говірок існує необхідність у порівняльному аналізі з різними українськими та слов'янськими діалектними зонами як крок до вирішення питань про своєрідність, етимологію, генезу мовних явищ.

Про нагальну потребу фіксувати та вивчати фраземи народного мовлення в усіх українських говірках відзначали чимало дослідників кінця XX ст. – початку XXI ст. [Бевзенко 1972; Бевзенко 1974; Ларін 1961; Лавер1989; Лавер1992; Міняйло 2003; Ужченко, Ужченко 2007 та ін.], хоч до сьогодні ще не маємо окремих програм-питальників чи методичних рекомендацій до запису фразеологізмів сучасного діалектного мовлення. Зауважимо, що в матеріалах "Атласу української мови" [АУМ], наприклад, як відповіді на 23 питання спеціального розділу програми, зафіксовано чимало сталих висловів говіркового мовлення, основну частину яких становлять прислів'я та приказки [Матвіяс 1972: 147].

Потреба у виробленні сучасних методик фіксації фразеологізмів очевидна, адже записи за програмою-питальником уможливлять виконати більш детальний аналіз сучасного стану живого діалектного мовлення, уточнити територіальні класифікації, оцінити вплив літературного мовлення на діалектне і навпаки, з'ясувати характер міждіалектних контактів, відмежувати загальномовне, інтердіалектне від вузьколокального.

Розуміння важливого наукового значення інформації про говіркове мовлення, культуру та побут ареалів України в мовній реалізації спонукає до пошуків найрезультативніших методик запису народної фразеології від носіїв говірок, а також методології дослідження і пізнання просторового виміру фразеологізмів – ареалогічної складової у фразеології.

Окрім методу пасивного спостереження (реєстраційного), в останні десятиріччя завдяки технічним можливостям фіксації усного мовлення перевагу надають активному методу, коли є можливість обирати тематику розмови з метою отримання необхідної інформації.

Приклад розуміння великого значення записів діалектного мовлення та його описів для вивчення історії та поступу української мови знаходимо в працях і настановах науковців минулих століть [Гаєвський 1915; Горбач 1973].

На початку XX ст. таким взірцем пильної уваги до народного мовлення, розуміння глибин і цінності українських діалектів (“мовних перлин”) є матеріали та статті з діалектології, подані на сторінках періодичного видання “Рідна мова” (1933–1939 рр.), редактором якого був І. Огієнко, самим редактором, мовознавцями, фольклористами та етнографами, усіма, хто любив рідну мову, був небайдужим до її долі. У статтях було сформульовано найголовніші завдання та проблеми з усіх ділянок українського мовознавства, та на особливу увагу заслуговують матеріали та розвідки з діалектології, подані на сторінках журналу самим редактором, фольклористами та етнографами, усіма, хто любив рідну мову, був небайдужим до її долі.

Питання загальної діалектології ґрунтовно представлено статтею І. Огієнка “Як записувати народні говори”, де автор подає методичні рекомендації, як зібрати цінні та достовірні зразки народного мовлення. Особливо на сторінках періодичного видання автор наголошував на першочерговому завданні – зафіксувати живе народне мовлення. Важливим у цій роботі є запис слів фонетичною транскрипцією (нехай спрощеною, але з обов’язковим зазначенням наголосу), що надалі уможливить зробити висновки про мовленнєві особливості та ареальне поширення лексем та фразем, здійснити порівняльний аналіз з іншими українськими та слов’янськими говірками, а також із одиницями літературної мови.

У першому числі видання, де подано мету, найголовніші завдання та гасла науково-популярного місячника, на особливу увагу заслуговує звернення А. Чайковського "В справі нашої письменницької мови" [Чайковський 1933]. Говорячи про нагальну потребу мати мовний журнал, у якому б обговорювалися питання літературної мови, здійснювалася роз'яснювальна й навчальна робота, подавалися матеріали до словників, автор усе ж винятково важливого значення надає дослідженням українського діалектного мовлення: "… ми ще гаразд не дослідили й не знаєм, які мовні скарби ховаються в тих ріжних діялєктах, які там мовні перлини, що їх тільки брати б повними пригорщами до нашої літературної мови… треба подбати про те, щоб ті діялєкти спрямувати в одне велике мовне річище, з якого треба виловити ті перлини…" [Чайковський 1933: 6]. Серед першочергових завдань А. Чайковський називає: збирати й публікувати вислови з говіркового мовлення, оприлюднювати відомості й навіть цілі оповідання, які фіксують певну говірку з обов'язковою паспортизацією матеріалу.

Реалізація окреслених завдань здійснюється кількома шляхами. Один із них – це теоретично-роз'яснювальні діалектологічні статті, наприклад: "Говори української мови" В. Виногородського [Виногородський 1933], "Орудний однини жіночих іменників в українських говорах" Й. Шемлея [Шемлей 1933], "Вік нашої форми І "руков" І. Огієнка [Огієнко 1933а], "Мапа українських говорів" І. Огієнка [Огієнко 1934а], "Мовна традиція й територія слів" І. Зельського [Зельський 1934], "Прислівники на *о, е* в українській мові" Й. Шемлея [Шемлей 1934] та ін.

Тверде переконання й схвильованість тим, що знання рідної мови, на відміну від інших дисциплін (історії, літератури, природознавства тощо), не поповнюються ширше шкільної граматики, автори журналу закликають до створення "Гуртків Плекання рідної мови". Серед основних завдань таких гуртків – "дослід місцевої української говірки".

Періодична рубрика І. Огієнка “Життя слів” мала за мету не тільки подати історії походження окремих слів, розвиток їхніх значень та особливості вживання, а й насамперед зацікавити й спонукати читачів до самостійних пошуків і пізнання етимології слів, тим самим вчитися їх правильно вживати. Підкреслюючи важливість для таких студій знань побутування слів у діалектному мовленні, професор зауважує: “Розвій значіння слів у мові літературній усе йде швидше, ніж у мові народній, живій; тому не рідко знаходимо в говорах слова ще зо старим значінням, якого ми, не знаючи цього початкового значіння, часто зовсім не розуміємо” [Огієнко1933б: 62].

У розвідках про особливості вживання слів, деяких форм (автор – проф. І.Огієнко) роз’яснення історії питання та обґрунтування літературної норми (бажаної для вживання) обов’язково ґрунтується на даних українського діалектного мовлення із ілюстраціями зразків того часу. Тлумачення архаїзмів, наприклад, здійснюється переважно через ілюстративний матеріал з різних говірок, які мають здатність довше зберігати стародавні слова й вирази. Цінність таких матеріалів для діахронної діалектології з часом лише зростатиме.

А. Річинський окрему статтю присвятив мовним порадам для сільських лікарів, які працюють в умовах місцевої говірки. Автор зауважує, що з народних уст можна почути багато незнайомих виразів, а для людини, яка цікавиться рідною живою мовою, вони дадуть цінний матеріал для розвитку медичної термінології (назв хвороб та їхніх ознак, анатомічних номінацій, назв лікувальних рослин тощо). Отже, обов’язок, громадянська позиція та наукова цікавість лікарів вимагають “… пізнання рідної мови, законів її розвитку, діялєктологічних відмін, і врешті – самої душі народу, цебто ґрунту, що на нім зростає вся та краса” [Річинський 1933: 102]. Так само український учитель, працюючи в різних селах, має дослухатися до діалектних слів, фіксувати й вивчати їхнє звучання й значення. Тому на

сторінках журналу знаходимо матеріали (переважно лексичні), що записані учителями на різних територіях України.

Прикладом, гідним наслідування, назвали автори журналу працю селянина зі Швеції П. Петерзона, який, важко працюючи на землі, зібрав та оприлюднив твори народної словесності своєї місцевості, а згодом уклав словник і граматику свого говору.

Для мовознавців цінними є опубліковані в журналі огляди праць з української діалектології, що були видані в той час, авторами були: І. Панькевич (підкарпатські говірки), Ґ. Ґеровський (південно-карпатські говори), І. Зілинський (лемківські говірки), Ю. Ктіта (бойківський говір) та ін.

Періодично в журналі публікували невеличкі словнички окремих говірок, які стали цінним матеріалом не тільки для вивчення динаміки говорів, проєкції лексем і фразем на різних територіях, а й для досліджень історії лексикографії: “До підкарпатського словника” О. Полянського [Полянський 1933], “До словника назов народних одягів” Ф. Коковського [Коковський 1934], “Лемківський словничок” М. Приймака [Приймак 1934], “Назви частин воза в західних бойків” В. Сольчаника [Сольчаник 1935], “Говірка села Ракобути” З. Лиська [Лисько 1933] та ін.

Цікаві слова з Лемківщини, Підкарпаття (які могли б збагатити українську літературну мову) І. Огієнко подає з поясненням їхнього значення, зіставним аналізом з українськими лексикографічними працями, зокрема зі Словником Б. Грінченка.

В. Виногородський ще в першому числі “Рідної мови”, закликаючи надсилати діалектні матеріали до редакції, виписує обов’язкові правила паспортизації записів (місцевість, звідки записано; від кого записано з вказівкою прізвища й віку; хто й коли записав), відбиття точної місцевої вимови, наголошує на нагальній потребі укладати словнички лексики з різних територій України [Виногородський 1933: 25].

У статті “Як записувати народні говори” [Огієнко 1934б] І. Огієнко подає методичні рекомендації, як зібрати цінні та достовірні зразки народного мовлення. Особливо на сторінках періодичного видання автор наголошував на першочерговому завданні – зафіксувати живе народне мовлення.

Цінним для науковців є опис тогочасних програм для записування живих говірок К. Михальчука, Є. Тимченка, О. Синявського. Зауважимо, що найповніше у статтях було представлено лексичний склад говірок південно-західного наріччя, а саме: 1) діалектизми певної говірки чи групи говірок; 2) опис окремої лексико-семантичної групи (наприклад, назви народного одягу, ткацька лексика, назви Великоднього обряду та ін.); 3) іншомовні запозичення в окремій говірці чи говорі; 4) народна етимологія окремих лексем [див.: Дзендзелівський 1992а; Дзендзелівський 1992б].

Особливо цінними є видрукувані в журналі “Місцеві закарпатські вирази” І. Огієнка, тому що фраземіка, як відомо, зберігає давні діалектні слова, граматичні форми, тому вона є джерелом для історичної діалектології та основою для мовної реконструкції [Дзендзелівський 1972]. Крім того, у зафіксованих зв’язних текстах народного мовлення віддзеркалено особливості всіх інших мовних рівнів певної говірки.

Наявні етнографічні та діалектологічні матеріали певної історичної доби засвідчують: по-перше, фіксація того, що характеризувало діалектну мову більш як півстоліття тому, є своєрідною пам’яткою, у якій відображені живі мовні процеси; по-друге, це дає змогу сучасним дослідникам проаналізувати розвиток говірок, встановити основні та периферійні риси говірок в ретроспективі, аналізуючи динаміку мовної системи [Глуховцева 2004: 269].

Потреба в новій інформації про говіркове мовлення, культуру та побут окремих територій України спонукає до розробки методичних порад, програми фіксації, вивчення та збереження для наступних поколінь цієї етнокультурної спадщини.

Огляд методичних матеріалів з української діалектології засвідчує більшу увагу на записи діалектної лексики [Березовська, Розгон, Тищенко 2005; Ґрещук 1983; Ґрещук, Вакалюк 1988; Шеремета, Коваленко 2003]: детальні інструкційні вказівки збирачеві діалектної лексики з тваринництва, які подані разом з питальником, уклав В. М. Куриленко [Куриленко 1978]; методичні поради до фіксації та вивчення зоологічної лексики рідного краю сформулювала Н. П. Дейниченко [Дейниченко 1984] та ін.

Серед методичних настанов нового століття на особливу увагу заслуговують такі, що стануть у нагоді дослідникам не тільки у збиранні власне діалектизмів, а й у фіксації етнолінгвістичних та етнографічних даних традиційно-побутової культури українців. М. С. Глушко у праці “Методика польового етнографічного дослідження” [Глушко 2008: 3] узагальнив правила оформлення зібраних етнографічних матеріалів, способи їхньої фіксації, виклав вимоги до укладання питальників. В. Л. Конобродська сформулювала загальні вимоги до етнолінгвістичних записів, подала методичні поради щодо збору та паспортизації матеріалу, специфіки спілкування з інформаторами. Особливість етнолінгвістичного матеріалу, як служно зауважує авторка, полягає у фіксації не окремих слів, а мікротекстів, які є описами фрагментів культурного явища [Конобродська 2003: 22].

Запис фразеологічного матеріалу можна здійснювати за спеціальною програмою, складеною на основі опрацювання наукової літератури з фразеології слов’янських мов, етнолінгвістики, етнографії, а також словників і матеріалів до фразеологічних словників говірок. Специфіка та складність записування фразеологізмів вимагають пошуку людей, які мають особливе мовне чуття, яскраво виражають свої емоції засобами мови, є цікавим співрозмовниками, легко йдуть на контакт. У вільній, невимушеній розмові інформатор не буде намагатися відповідати “грамотно”, “правильно”, зосередиться на спогадах. У такий спосіб можуть виявитися такі фразеологізми, стійкі народні порівняння, які важко з’ясувати за допомогою укладених питань програми. Зауважимо, що відповіді опитуваних можуть і

повинні виходити за межі вказаного реєстру питань – фіксація цих “відхилень” і має особливу цінність.

Записи мовлення в цифровому форматі дозволяють зберегти унікальність говірки, зафіксувати всі фонетичні особливості та інтонації, дають змогу при потребі продемонструвати матеріал для аудиторії. Зауважимо, що цінність записів полягає у різноаспектних підходах у діалектологічних дослідженнях: маємо можливість вивчати не тільки фразеологію, а й фонетичні та граматичні особливості говірки, лексичне наповнення, етнолінгвістичні та культурні явища. Оскільки збір матеріалу з фразеології має певну специфіку, тому відповіді здебільшого можуть мати вигляд мікротекстів.

Матеріали дисертацій, фразеологічних словників українських говірок фіксувалися від респондентів, як правило, за програмами-питальниками, але багатогранність і специфічність фраземи виявляється у непередбачуваності її семантики, функції, виражальних можливостей у зв’язному тексті. Так, наприклад, неможливо було б передбачити існування фраземи зі значенням ‘з хати в хату’ в західноподільських говірках – *зроˈбиў коˈлиску деᵘреᵘўˈл’ану / таˈку ˈгарну с таˈкими ˈлеб’ід’ами / та таˈкойі н’і ў ˈкого ў сеᵘˈл’і неᵘ ˈбуло ˈт’іко ў ˈмене // а поˈтому даˈвала ше дˈругим / даˈвала / то ˈтайа коˈлиска хоˈдила по сеᵘˈл’і* ***йак молоˈда проˈсити*** *// о / то ўс’і ˈд’іти*ᵉ *на н’ій ˈвиросли* [Коваленко 2020, ІІ: 275]; ‘запрошувати останніх гостей на весілля’ у центральноподільських – *доˈп’іру ўже ўˈвечеᵘр’і ў суˈботу воˈна гопроˈсила ўсіх і* ***п’ішˈла на притпосˈл’етку*** */ йак ўс’іх опˈроси то ўже їде ўˈвечеᵘр’і ˈнав’іт’ і ˈп’ізно їде до моло*ˈ*дого* [Коваленко 2015: 116].

Актуальним залишається завдання – фіксувати живе народне мовлення, обстежуючи максимальну кількість населених пунктів. Важливим у цій роботі є запис тексту фонетичною транскрипцією, що надалі уможливить зробити висновки про мовленнєві особливості та ареальне поширення лексем та фразем, здійснити порівняльний аналіз з іншими українськими й слов’янськими говірками, одиницями літературної мови.

Бажаної інформативності можна досягти завдяки використанню *методу автокоментування*, коли респондента просять пояснити значення лексеми (компонента фразеологізму), як правило, із затемненою семантикою. Така інформація є надзвичайно показовою, тому що дані будуть стосуватися формальної структури, значення, а також ступеня яскравості конотативного складника. Носій західноподільської говірки, наприклад, дає таке пояснення лексеми *гармани – гарма|ни рос|казуйе / йа|к'іс' бай|ки / дур|ниц'і //* ***пли^е|те*** *|каже^и* ***гарма|ни***; *каня – |кан'а |видно п|ташка йа|кас' / це не^и во|рона // |каже^и |с'іла йа|кас' |кан'а на дош|че^и* [КА, с. Станіславівка Віньковецького р-ну Хмельницької обл.]; у подільських говірках не змогли пояснити значення слова *трістя*, але знають вираз зі значенням 'пропасти, зникнути': *|кажут* ***п'іш|ла ў тр'іс|т'а.*** "Словник буковинських говірок" фіксує лексему з таким значенням: *трістя*[1] – болото, трясовина [СБГ: 553].

Отже, у діалектному мовленні деякі лексеми збереглися лише у сталих виразах і втратилися в позафраземному вживанні.

Автокоментування як метод запису фразеологізмів та методика досліджень ареального мовлення має важливе значення у пізнанні не тільки явища народження фразеологізмів, а й їхнє різноаспектного функціонування.

На території Тернопільської, Чернівецької, Вінницької та Хмельницької областей, що представляють сучасні наддністрянські, буковинські, подільські та південноволинські говірки, було апробовано методику збирання матеріалу – автокоментування, коли інформаторів просили пояснити значення запропонованих слів (компонентів фразем). Це уможливлює визначення території поширення конкретної лексеми і фразеологізму з цим компонентом. Наприклад, через пояснення інформантами значення лексеми *кубіта* вдалося не тільки зафіксувати спектр оцінних значень слова, а й виявити фразеологізми: у західноподільських говірках – *ну / |дуже^и та|ка прози|вайуц'а / йак|шо йа|кас' |****дуже^и г|руба /*** ***ку|б'іта*** */ а|бо йе ї |таки |села / шо |нав'іт' так по |добро^у му го|вора / а|ле^и*

[1] Збережено графіку використаних видань.

ку|б'ітко */ ну / прода|йеш ти шос' до л'у|бойі |ж'інки ку|б'ітко по |чому се ви прода|йете^и^ так до^у^|пус'тім |перец чи вап|но/ чи ше шос' так шо нази|вайут ку|б'ітко^у^йу / йе та|к'і |села* [КА, с. Косиківці Новоушицького р-ну Хмельницької обл.]; *ку|б'іта / ну то |тайак ўже про|жила |ж'інка // та|ка* ***к'у|біта*** *//* ***|ж'інка*** *та|ка шо ў|же* ***с|тарша*** [КА, с. Чабанівка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.]; *то та|ка |****поўна*** *|ж'інка* [КА, с. Великий Ходачків Козівського р-ну Тернопільської обл.]; *се |ж'інка / |****гарна |ж'інка*** [КА, с. Чаньків Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.]; *ко^у^|б'іта то та|ка* ***ши^е^|рока |пан'і / госпо|дин'а*** */ та|ка кри^е^с|лата |ж'інка в т'ій / ши|рок'ій с'п'ід|ниц'і / то на нейі ка|зали ко^у^|б'іта* [КА, смт Сатанів Городоцького р-ну Хмельницької обл.]. Записи автокоментарів до слова *кубіта* в деяких населених пунктах уможливили запис фразеологізмів, наприклад, у тексті з говірки с. Романівка Тернопільського р-ну – *а|вон |Жен'ка Во|л'унчина / во|на ў|м'ійе ў|с'ако /* ***і с'у|да і ту|да*** **–** вжито фразеологізм ***і с'у|да і ту|да*** на позначення працьовитої та енергійної жінки, яка береться за будь-яку роботу; за фразеологічним словником української мови, *і туди і сюди* декодифікують 'то в один, то в інший бік, то назад, то вперед; в різні місця, в різних напрямках' [ФСУМ: 903].

У східноподільській говірці записано: *ку|б'іта це ўже та|ка ста|ра /* ***ста|ра йак ко|н'ака*** [КА, с. Івча Літинського р-ну Вінницької обл.], де побутує фразеологізм *стара як коняка* на позначення жінки похилого віку; зауважимо, що фразеологічний словник української мови фіксує лише *стара лисиця, пісня, торба* [ФСУМ: 858].

За семантичними групами фраземи розподіляються нерівномірно, бо, як правило, пов'язані вони з різною характеристикою людини, її фізичними та психологічними особливостями, діями та станами.

Цінним для української діалектології є поповнення емпіричної бази даних про вживання і поширення фразеологізмів і їхніх компонентів, визначення чи збігаються ці території, які лексеми вийшли з ужитку, мають "затемнену" семантику, але можуть вживатися у сталих виразах та ін.

Більшість респондентів можуть пояснити значення запропонованого слова і для уточнення семантичних відтінків навести приклад фразеологізму:

шушлавок – *ˈмало зеᵘрˈна на качаˈн'і // п'іˈшоў / **маˈлиї йак ˈшушлавок*** [КА, с. Бережанка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.];

кубіта – *молоˈдиц'а виᵉˈлика / от молоˈдиц'а **йак коˈпиц'а** чи куˈб'іц'а*;

буча – *бˈйуц'а / ˈкажут' от набˈралос'а д'іўˈчат ˈкупа і хˈлопц'іў / і ˈкажут' / **стоˈйала ˈц'іла ˈбуча** ўже / ˈкажеᵘ поросˈходилис'а і ˈбилиᵉс'а*;

пика – *глатˈка / таˈка ўгуˈдована / шо **аж блиˈшчит' ц'а ˈпика** // ˈможеᵘш ˈмен'ше ˈйісти тˈрохи* [КА, с. Западинці Красилівського р-ну Хмельницької обл.];

каня – *ˈкан'а ˈвидно пˈташка йаˈкас' / це неᵘ воˈрона // ˈкажеᵘ ˈс'іла йаˈкас' **ˈкан'а на ˈдошчеᵘ*** [КА, с. Станіславівка Віньковецького р-ну Хмельницької обл.];

блуд – *блуд / заблуˈдиў / **блуд ўчеᵘˈпиўс'а***; довбня – *ˈмолот / теᵘˈбе і ˈдоўбнейу неᵘ добˈйеш / кˈрепкиї*;

кирпа – *н'іс / диˈвис' но йак **ˈкирпу гне** / горˈдуйе / зазнаˈйец'а*;

тупий – *дурˈниї / туˈпиї / туˈпиї йак сиˈб'ірс'киї ˈвал'анок* [КА, с. Кочубіїв Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.];

дрімота – *коˈли хочеᵘˈц'а сˈпати / ˈоч'і закриˈвайуц'а / ˈкажут **наˈпала др'імоˈта***;

зашпори – *це коˈли зˈмерзла ў ˈруки ˈтоже ˈкажут **заїшˈли ˈзашпори***; обух – *це с соˈкири дˈругиї б'ік / неᵘ там де ˈостре / а йак то ˈкажут **йак ˈобухом по гоˈлов'і*** [КА, с. Розсоша Хмельницького р-ну Хмельницької обл.];

віл – *в'іл / се ˈтожи таˈкиї йак коˈрова / йак то таˈк'і / воˈлами коˈлис' оˈрали / ти **ўˈпертиї йак в'іл** ˈкажи*;

коник – *ˈкон'і йе так ˈсамо / а ˈможи ˈбути ˈконик таˈкиї шо сˈкачи / ˈкажи ти **скачиш йак ˈжитн'иї кˈоник** / коˈмаха таˈка так* [КА, с. Худіївці Борщівського р-ну Тернопільської обл.].

В інших випадках комунікативного контакту спостерігаємо спочатку покликання на фразеологізм, а вже далі роз’яснення запропонованого слова, наприклад, у с. Розсоша Хмельницького р-ну Хмельницької обл.:

нюні – ***роспусˈтиў ˈн’ун’і*** */ коˈли пˈлаче л’уˈдина ˈкажут*;

пелена – ***засту**ˈ**пила оч’і*** *йак кажут* ***пе**^{и}**ˈлина*** */ туˈман*;

сліпи – ˈ*кажут* ***заˈл’аў сˈл’іпи*** */ ну це* ˈ*оч’і чи йак*; стусан – *це* ***по**^{у}**лу**ˈ**чиў стусаˈна*** */ ну / коˈли хˈтос’ ўˈдариў тиˈбе кулаˈком*;

скрута – ˈ*кажут* ***жиˈвут ў скˈрут’і*** */ коˈли жиˈвут так б’ідˈнен’ко;*

невидальце – *це шос’ таˈке кажут там по*^{у}ˈ*думайеш* ***не**ˈ**видал’це** **ˈбабине таˈрахкал’це*** */ шо шос’ там* ˈ*дуже л’уˈб’іме чи йак;*

диби – *ну* ˈ*кажут шо то* ˈ*корова чи к’ін’* ***сˈтали на диˈби*** */ на* ˈ*задн’і* ˈ*ноги* ˈ*н’іби так п’іднеˈ*^{и}*сˈлас’а;*

глузд – *шо ў* ˈ*тебе* ***гˈлузд’іў ни**^{е}**ˈма*** */* ˈ*розум;* збиток – *шо то йи*^{е} *зˈбиток /* ˈ*д’іти* ˈ***робл’а зˈбитки*** */ пусˈтуйут;*

гемба – *о наˈдула* ˈ*гембу /* ˈ*губу* – в говірці с. Худіївці Борщівського р-ну Тернопільської обл.

Інформативність як основна категорія в діалектному зв’язному мовленні виявляється в несподіваному коментуванні семантики фразеологізму без пояснення значення запропонованого слова:

ляси – ˈ***точе*** ˈ***л’аси*** */ баˈлакати*;

дурник – *а* ***гˈрайе*** ˈ***дурни**^{е}**ка*** */ а ти шо* ***гˈрайеш*** ˈ***дурни**^{е}**ка*** */ ну той таˈки* ˈ*дужи дурˈниї гˈрайе* ˈ*мудро*^{у}*го*;

памороки – ˈ*кажут* ˈ***помороки приˈбиў*** */ це йаˈкас’ ўтˈрата св’іˈдомос’т’і чи шо*; дьор – ˈ***дати*** ˈ***д’ору*** */ т’іˈкати* [КА, с. Розсоша Хмельницького р-ну Хмельницької обл.];

грань – ***че**^{и}**рˈвона йак гран’*** */* ˈ*жарко* [КА, с. Бережанка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.];

сич – ***наˈдуўс’а йак сич*** */ стаў пригˈн’іче*^{и}*ним;*

джос – ***даˈвати дˈжосу*** */ т’іˈкати* [КА, с. Кочубіїв Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.];

чіп – *ч'іп /* ***за|с'іў йак ч'іп*** */ не^и |хоче йти в'ід гос|теї*;

галас – ***з'д'іїн'а|ли |галас*** */ се ба|лакайут ба|гато л'у|деї / го|ворут то з|начит'* ***з'д'іїн'а|ли |галас*** [КА, с. Худіївці Борщівського р-ну Тернопільської обл.].

За результатами експерименту з використанням методики автокоментування виявлено випадки, коли респондент не знає значення слова, але згадує сталий вираз із ним або здогадується про значення компонента фразеологізму, наприклад:

мацьок – *ни^е з|найу /* ***нак|лала |мац'ка*** *чи шо*;

хармани – *то це таке^и|го / сп|л'етн'і йа|к'іс' /* ***пле^и|тут харма|ни*** [КА, с. Деркачі Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.];

хармани – *|може / шо ти* ***пле^и|теш хар|мани*** [КА, с. Западинці Красилівського р-ну Хмельницької обл.].

Деякі носії говірки одразу згадують фразеологізм із запропонованим словом, тобто їм складно пояснити всі семантичні відтінки лексеми в описовій формі, наприклад:

тямка – *от ти* ***не^и |майеш |т'амки*** */ ў|чис'а виши|вати / а ти |каже^иш / шо не^и |може^иш т'амити / та|ко |голку бе^и|ри / т|рохи запам|йатай і |буде^иш з|нати*;

витрішки – *це / зро|би шос' там ў|дома / н'і / бо йа* ***на |витр'ішки |п'іду*** *// а д'іў|чата там на ве^и|с'іл'і чи ў к|луб'і / |музика г|райе // |куди йдеш? / на |витр'ішки*;

пелька – ***нак|ласти |пел'ку*** */ ўже так нак|лала |пел'ку ц'у / шо не^и |можу дих|нути* [КА, с. Западинці Красилівського р-ну Хмельницької обл.];

шимко – ***|шимко ў голо|в'і*** */ не^и поси|д'учиї*;

диби – *|дипки / ди|би /* ***стаў на диби*** */ п'ідн'атис'а* [КА, с. Кочубіїв Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.];

мумія – *|ходит' йак та |мум'ійа / ху|диї*;

баран – *ох |кажи ти* ***ту|пиї йак ба|ран*** */ н'іц не з|найеш / ба|ран то тва|рина*;

хармани – *ти / ˈкажи / меᵘˈн’і ниᵉ* ***плиᵉˈти харˈмани*** */ се таˈк’і неᵘбиˈлиц’і*;

чепуха – *чеᵘпуˈха / о ти ˈкажи* ***гоˈвориш чеᵘпуˈху*** */ се зˈначит неᵘпˈраўда*;

кирпа – *ˈкажи ти* ***ниᵉ дри ˈкирпу*** *догоˈри / н’іс* [КА, с. Худіївці Борщівського р-ну Тернопільської обл.];

блекота – *ˈкаже* ***наˈйілас’а блеˈкоти*** */ рас’ˈт’ен’ійе ˈтаке; ну / шимˈко це йак / ˈкажут / шо ти* ***гˈрайеш шимˈка*** */ йак той каˈзаў / назиˈвайуц’а / прозиˈвайуц’а / йак ˈкажут шо ти там таˈкиї / не таˈкиї / шимˈко* [КА, с. Розсоша Хмельницького р-ну Хмельницької обл.].

Визначено, що результативнішими у формуванні емпіричної бази фразеології говірки чи групи говірок є матеріали коментарів саме значень слів-компонентів, а не записи, що базуються на доборі фразем за повідомленим значенням. Інформаторам складно пригадати ряд виразів, які вони знають, із запропонованим значенням і значно легше в комунікативній ситуації згадати вирази із наперед заданим конкретним словом. Наприклад, під час експедиції нам вдалося записати велику кількість фразеологізмів (не завжди із тлумаченням семантики) лише на прохання прокоментувати деякі слова, наприклад:

більмо – *йак ˈб’іл’мо на ˈвоц’і* [КА, с. Кочубіїв Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.];

шимелик – *ў голоˈв’і неᵘ хваˈтайе* [КА, с. Бережанка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.];

хорт – *хуˈдиї йак хорт* [КА, с. Жердя Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.];

бісики – *ˈкажут ˈб’ісики наˈпали*;

дур – *ˈкажут ˈнапав дур*;

лямка – *ˈкажут ˈт’агне ˈл’амку шос’ роˈбити*;

клепка – *це ў голоᵘˈв’і неᵘˈма кˈлепки ˈкажут;*

в’язи – *скру|тиў ў|йази |кажут*; гаман – *|кажут / шо наб|йу те^и|бе йак |гамана* [КА, с. Розсоша Хмельницького р-ну Хмельницької обл.];

балухи – *|кажи / шо |витр’ішчиў |очи йак ба|лухи*;

банделюхи – *о г|нут банди^е|л’ухи |кажи*; бісики – *ох |кажи / так ў |теби в о|чах |б’ісики с|качут;*

балачка – *ну ми ўже з то|боў ба|лачки за|вели;*

гармидер – *о з’д’іїн’а|ли гар|миде^и р |кажи;*

гаман – *|кажи бйут ти^е|бе йак |гамана;*

дур – *|кажи то^у|б’і дур ў голо|в’і*; дурійка – *|тожи та|ке / ти^е|бе ду|р’іїка би^е|реси;*

клепка – *шо ў |тебе к|лепки не^и ма ў голов’і* [КА, с. Худіївці Борщівського р-ну Тернопільської обл.].

Цікавими для досліджень не тільки у фразеології, а й у когнітивній лінгвістиці, психо- та етнолінгвістиці, інших суміжних напрямах будуть дані, отримані внаслідок автокоментування носіїв говірки, про особливості сприймання деяких дієслів, у поясненні значення яких, на перший погляд, немає труднощів, але спостерігаємо асоціативний зв’язок, “пригадування” інформантами сталих виразів, частовживаних, зрозумілих і “знайомих”. Наприклад, у говірці с. Кочубіїв Чемеровецького р-ну Хмельницької обл. мовці так пояснювали значення дієслів:

нахвататися – *нахва|татис’а |заїчик’іў / наб|ратис’а |іскор в’ід с|варки* (зварювання);

пороти – *по|роти га|р’ачку / |л’істи по|пере^и д |бат’ка ў |пекло*;

пошитися – *по|шиўс’а / по|шиўс’а ў |дурн’і / по|паўс’а*;

прикусити – *прику|сити йа|зика за зу|бами / по|моўчати*;

прирости – *|н’іби при|р’іс до |л’ішка*;

спочивати – *хаї спочи|вайе з |Богом / так го|вор’ат’ про по|мершого*;

опуститися – *з’іі|ти нан’і|вец’*;

перегинати – *не^и пере^и ги|наї |палку / не^и пере^и|б’іл’шувати*;

переливати – *пере^и ли|вати с пус|того ў по|рожн’е*;

підсунути – *п'іт|сунути сви|н'у / фал'ш*;

підточити – *шоб ко|мар |носа не^и п'іт:о|чиў / шоб ўсе бу|ло іде^и|ал'но з|роблино*;

нести – *т'аг|нути / не^и с|ти / т'аг|нути |ц'ілу |л'амку / ўс'і д'і|ла одно|часно ро|бити;*

бляскати – *ма|йачити / не^и ма|йач |пере^и д о|чима*.

Вербальна комунікація засвідчила випадки намагання мовцями розтлумачити слова, які здебільшого вживаються тільки у складі фразеологізмів, саме орієнтуючись на загальну семантику виразів, наприклад:

ґемба – *го|лова чи йак / |кажут' шо* ***за|дерла |гембу*** *їде* [КА, с. Розсоша Хмельницького р-ну Хмельницької обл.];

помело – *йа|зик / ў |тебе* ***йа|зик йак поме^и|ло*** */ пусто|мел'ствувати*;

стоп-сигнал – *в'ін так* ***пот|р'ібе^и н*** *йо|му /* ***йак |заїц'у стоп с'іг|нал*** */ баї|дуж'іс'т'*;

хропак – *хра|пак / хро|п'ін'а /* ***да|вати храпа|ка*** [КА, с. Кочубіїв Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.];

гаман – *б'і|довиї /* ***бйеш йак |гамана*** [КА, с. Жердя Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.].

Мовленнєва майстерність інформанта виявляється і в доборі кількох фразеологізмів (два і більше) до пропонованого слова, наприклад:

памороки – *|баки /* ***за|биў |баки / заговo|риў |зуби*** [КА, с. Жердя Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.];

клепка – ***не^и виста|чайе к|лепки в голо|в'і / не^и споў|на |розуму*** [КА, с. Худіївці Борщівського р-ну Тернопільської обл.].

Зауважимо, що більше таких прикладів нам вдалося зібрати на основі опублікованих збірок великих зв'язних текстів із різних українських говорів, наприклад: у буковинських говірках – *назби|раў |поўну |пазуху гру|шок та так си на|йіў / шо |****черивo*** *с|тало* ***йек |бубен / |можна*** *|було* ***б|лохи |бити*** [БГ: 335]; середньополіських – *от то|д'і теї ч оло|в'еґ з|найе / шо ў йо|го та^о|к'і^и йе*

*ˈ**оч’і**ᵘ **н’е**ᵃ**хо**ˈ**рош’і**ᵘ**йе** / і йон і н’іˈчого н’е ˈдумаᵒйе / н’іˈчо / аᵒ пˈросто / то*ᵃˈ*к’і*ᵘ*йе ˈоч’і*ᵘ *// буˈваᵒйуᵒт’ бол’ш і*ᵘ*нстˈво ў тих ˈ**оч’і**ᵘ **та**ˈ**к’і**ᵘ**йе по**ˈ**ганийе** [ГЧЗ: 69]; порівняймо: у фразеологічному словнику української мови *поганий (лихий) на око (на очі)* – у народних уявленнях, людина, що поглядом може зурочити, завдати шкоди [ФСУМ: 656]; у західноподільській говірці – *бо йак не*ᵘ *по*ˈ*солиш /* ˈ*тому бу*ˈ*де шо* ˈ***в’ітром*** ˈ***чути*** */ не*ᵘ ˈ*буде н’і ў*ˈ*кусу* ***н’і ў голо***ᵛˈ***в’і н’і ў*** ˈ***писку*** */ во та*ˈ*к’і д’е*ˈ*ла*; ˈ*лист’ачка ки*ˈ*дати дл’а пахно*ˈ*ти / шоб йа*ˈ*кис’ боршч* ***не***ᵘ ***чуў*** ˈ***в’ітром*** */* ˈ*али шо*ˈ*би боршч йа*ˈ*киїс’ та*ˈ*киї буў / шо*ˈ*би йе*ˈ*го з апе*ˈ*т’ітом по*ˈ*йісти / шо*ˈ*би* ˈ***миску*** ˈ***вилизати*** */ йак тої ка*ˈ*заў /* ˈ***пал’чики обли***ˈ***зати*** [КА, с. Дерев’яне Кам’янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.]; в українських говірках Румунії – *Там коло́ це́ркви жид, д'і́до – бетлиге́ми. Но, ди́вимос’а,* ***ф˙і́ґл'і по̂ка́зујут****, ус’а́ке* ***чи́н'ат****,* ***цірк ус’а́киї****. См˙і́јемос’а та́мечки* [УГР: 206].

Отже, використання методики автокоментування й орієнтація на монологічне мовлення з елементами інтерв’ю особливо важливі для ґрунтовних досліджень української діалектології, фразеологічної системи говорів зокрема. Тексти-автокоментарі дозволяють не тільки максимально повно зафіксувати все розмаїття мовних одиниць (з передбачуваною чи неочікуваною семантикою, вживаннями тощо), але й скоротити час експедиційної роботи. Для вивчення фраземіки говірок такі тексти є надійним та інформативним джерелом, можуть слугувати матеріалом і для інших суміжних галузей і наук (психолінгвістики, етнолінгвістики, когнітивної лінгвістики, соціолінгвістики, психології та ін.). Усне мовлення носіїв говірки виразно демонструє колективно сформований ментальний простір українців, їхню етнічну свідомість, моральні принципи, соціокультурний досвід.

Дієвість та перспективність використання методики автокоментування підтверджено й тим, що, розтлумачуючи запропоновані дослідником лексеми, діалектоносії, навіть не знаючи конкретних значень тих чи тих слів, часто пригадують не один, а кілька фразеологізмів із цією лексемою, що

вможливлює розширення емпіричної бази та фіксування всього розмаїття мовних одиниць.

Народжуючись у тексті, реалізовуючись у нових форматах, фразеологізми набувають переносності, переосмислення, але все ж “утримують” щось первинне, початкове. Зіставлення текстів і словникових фразеологічних статей демонструють ще реальну межу між словосполученням і вже фразеологізмом: закарпатські говірки – *бы́ло ісé дýже дáўно / колú йа* ***шчи д'íўкóў была*** *// жúла ў нас у сил'í Мóлв’іна // ґаздá ў нúйі даўнó ўмер / мáла йе*[и]*н:ý д'íўку таї отá с'а вўд:áла на стóрôну* [УЗГ: 113], у словнику – ***ще тоді (тогди), як баба дівков була*** ‘дуже давно’ [ЛЛПЖ: 238]; гуцульські – *|хочу роуска|зати ма|лен'ку іс|тор'ійу за се*[и]*|ло По*[у]*|пови*[е]*ч’і // ву|но |було |дуже ма|ле то*[у]*|то се*[и]*|ло // ку|лис" даў|но йше йак* ***пану|вала ў нас |Аўстр'ійа / за Аўст|р'ійскоуйі ім|пер'ійі*** */ |были па|ни тут // |мали ф’іл'|вароук* [УГПЗН: 28], у словнику – ***за небіжки Австрії*** 1. за часів Австро-Угорської імперії; 2. дуже давно [ЛЛПЖ: 484].

Інформаційна достатність діалектного тексту підтверджується й автокоментуванням носіїв говірки походження окремих сталих виразів, характерних для їхньої місцевості. Мовець намагається чіткіше й повніше передати співрозмовнику зміст свого повідомлення, найтонші емоції та стани (дошукуючи слова, відтворюючи фразеологізми) у момент, коли не має впевненості, що реципієнт точно його розуміє, точно сприймає інформацію. Автокоментар історії постання сталих виразів знаходимо у збірках текстів діалектного мовлення різних часів і територій, наприклад:

у середньополіській говірці – *Бо|бер йак уг|л´ане л´у|д´іну / то |вел´ми*[і] *п|лаче по |д´ет´ах / йо|го |наша |мат´і |бачи*[і]*ла з |д*[і] *ет´мі*[и] */ і так в*[у] *он п|лакаў |кажут / так* ***с|л´ози*[і] *|котец:а йак з боб|ра*** [ГУМ: 76];

буковинській – *до ш|коли кни|жок не*[и] *|булости / ў|чилиси х|т’іли / ў|читиси на |чому / а те|перки не*[и] *хт’а ў|читиси ц’і |д’іти / не*[и] *хт’а / ди|тино // а йак ру|мини |билисти / хто не*[и] *хт’іў ў|читиси // те*[и]*|перки |кажут /* ***не*[и]*|ма на |тебе ру|м’іна*** [Коваленко 2020, ІІ: 475].

О. Б. Курило в 1928 р. на території Поділля записала текст про те, як жінці потрібно вставили клепки: *Прихо'ди додо'му тий ка'жи до чолові'ка*: *“Бач, тра'сця тво'ї ма'тирі, ти каза'в, шо в ме'ни* ***нима' кле'пок****, а в ме'ни є аж дві”* [Курило 1928: 47]. У записах 1968 р. з наддністрянських говірок знаходимо схожу розповідь: *а ви / ˈможи / ˈмаїстир? // ˈмаїстир // миˈн’і чоᵘлуˈв’ік ˈкажи / шо миˈн’і* ***кˈлепки браˈкуйи*** *// н’е вам ни браˈкуй кˈлепки / вам браˈкуйе дв’і // ну та наї буˈде / в’ін с’і на йидˈну помиˈлиў // а ви зˈробити миˈн’і кˈлепку? // зˈробйу // а йа заплаˈчу* [ГУМ: 266].

Важливими є дослідження виявів функціонування фразем у говірковому мовленні, тому що це передбачає особливу увагу до розмовності – які слова, словосполучення можуть заступати фразеологізм і навпаки. У момент комунікації, коли до якоїсь інформації, повідомлення долучається співрозмовник, фразеологізм із периферійної зони (у плані функціональної ролі) переходить у центральну, стає максимально навантаженим, наприклад: у західноволинській говірці – *і ˈзара йікˈшо йа пуˈбачу де скˈрипку там // то йа пˈросто / стаˈреї ч’олоˈв’ік / но йа пˈросто / аж меˈне /* ***вс´а ˈкожа гˈрайе*** *// таˈку* ***оˈхоту*** *йа* ***мав*** [ГВП: 155]; слобожанській – *хаˈз’аїка нам даˈла кукуˈрузи / н’е / даˈваїте зˈваремо хоч’ не ваˈрили ж н’іˈч’ого / побуˈли шˈіст’ ˈмˈіс’ац’іў / н’і ˈразу боршˈч’у* ***ў ˈрот’і ў нас не буˈло*** [УСГ: 39]; буковинській – *то таˈкі помїˈдори шо // е-е // ˈможна заˈбагнути йіх // йа* ***аш сˈлину лиˈгайу*** [БГ: 87].

Саме опис фраземіки сучасного говіркового мовлення на основі текстів-коментарів уможливлює не тільки поглиблення фразеологічних досліджень української мови, а й з’ясування проблемних питань про збереження чи втрату говіркових явищ.

1.5. Дослідження фразеології трансформованих мікросоціумів

Фразеологія української мови зберігає багатоаспектну інформацію про етнос, його унікальну культуру, побут, звичаї та обряди, ідеали, мораль, підтверджує самодостатність і локальність народного мовлення. Вивчати

фразеосистему мови неможливо без залучення всіх фразем, які побутують в окремих ареалах. В умовах наслідків процесів індустріалізації та урбанізації, що спричинили екологічні катастрофи, маємо втрати чи трансформації мовно-культурних територій, тому важливо залучати всі фіксовані дані про такі мікросоціуми до наукових описів.

Прикладом усвідомлення діалектологами важливого значення і невідкладності збереження мовно-культурного образу зони Чорнобильської катастрофи є записані у 1994–1996 рр. тексти зв'язного мовлення з уст переселенців [ГЧЗ].

Незважаючи на посилений інтерес науковців до ареальної фразеології, матеріали з різних регіонів поки недостатньо зафіксовані й опрацьовані.

Діалектна фразеологія північного наріччя виявлена й досліджена досить нерівномірно. Найменше на сьогодні інформації про фразеологію Східного Полісся. Найретельніше описано побутування фразем у західнополіських говорах, зокрема: Г. Л. Аркушин у виданні „Сказав, як два зв'язав" [Аркушин 2003] подав народні вислови Західного Полісся (разом із Берестейщиною та Підляшшям), у його ж „Словнику евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся і західної частини Волині" [Аркушин 2005] теж знаходимо сталі діалектні вирази; З. С. Мацюк у словнику „Що сільце, то нове слівце" [Мацюк 2013] зафіксувала оригінальні фразеологізми, а також прислів'я та приказки з території Волинської та Рівненської областей, використовуючи ідеографічний опис і подання одиниць за ключовим словом. На прикладі однієї говірки (с. Лучанка Овруцького р-ну Житомирської обл.) П. П. Грищенко проаналізував діалектні ідіоми й паремії [Грищенко 1975].

Майже вісім тисяч стійких народних порівнянь Середнього Полісся та суміжних територій подала Г. М. Доброльожа у словнику "Красне слово – як золотий ключ" [Доброльожа 2003], який побудований за ідеографічним принципом із використанням транслітерації. Фразеологія, що відбиває не тільки рівень духовного життя людей, а й історичний матеріал про носіїв

говірки, їхні звичаї, ідеали та сподівання, подана в більшому „Фразеологічному словнику говірок Житомирщини” Г. М. Доброльожі [ФСГЖ].

Ю. В. Громик систематизував фразеологізми середньополіської говірки с. Липне Ківерцівського р-ну Волинської обл. за першим словом, зберігаючи фонетичні та акцентуаційні особливості, наприклад: *бо́мкнут', йак куз'о́л у во́ду* ‘сказати щось недоречне’ [Громик 2002: 153]; *буйа́ц:а, йак тури́шн'о муро́зу* [Громик 2002: 153]; *ви́смуктат' с па́лца* ‘вигадати’ [Громик 2002: 154]; *гуду́т', йак пчо́ли в гу́лийу* [Громик 2002: 155]; *де́рти го́луву ви́кший вбо́рней* [Громик 2002: 156].

Досліджують фразеологізми Полісся та суміжних територій і білоруські фразеологи В. І. Коваль [Коваль 2005], В. М. Косцючик [Касцючык 2000; Касцючык 1996], Г. Ф. Юрчанка [Юрчанка 1977].

Цінний матеріал частково поданий у словниках діалектної лексики, наприклад, у „Словнику поліських говорів” П. С. Лисенка (1974) [Лисенко 1974]. Зазначимо, що лексика та фраземіка цього ареалу була записана, як зазначив укладач, у 1947–1963 рр. Особливу цінність мають матеріали з 8 сіл Поліського району та 10 сіл Чорнобильського району Київської області, що зазнали екологічної катастрофи. В аналізованому словнику подано лексику з таких сіл, як Денисовичі, Луб’янка Поліського р-ну, Річиця та Степанка Чорнобильського р-ну Київської обл. Саме зразки зв’язного мовлення з цих територій подано у збірці „Говірки Чорнобильської зони: тексти” [ГЧЗ]. Зауважимо, що матеріали словника вміщують окремо виділені діалектні фразеологізми, що сформовані у словникові статті, наприклад:

В|ЛЯГИ, тільки мн. Час, коли люди лягають спати. ◊ У |ПУЗЬНІЄ В|ЛЯГИ – пізно вночі (с. Буда-Варовичі Поліського р-ну Київської обл.) [Лисенко 1974: 47];

ЛЯГ, ЛЯГМ, у, ч. Час, коли люди лягають спати. ◊ ДО |ПІЗНЬОГО |ЛЯГУ (ЛЯГМУ) – допізна (с. Кливини Поліського р-ну Київської обл.) [Лисенко 1974: 119];

ˈОЧЕРЕДЬ, і, ж. – черговість пастухів. ◊ ˈПАСТИ ˈОЧЕРЕДЬ – по черзі бути пастухом корів колгоспників (сс. Кливини, Буда-Варовичі Поліського р-ну Київської обл.) [Лисенко 1974: 147]. У „Словнику західнополіських говірок” Г. Л. Аркушина [СЗГ], на основі записів 1980–1999 рр., зафіксовано: ОЧИРИТЬ [ˈочирит’] -д’і, ж. ‘черга пасти корів’. *В нас ни ˈкажут коˈл’ейка – в нас пасти очирит’* с. Липно Ківерцівського р-ну Волинської обл., [ˈочерет’] – с. Сильно Ківерцівського р-ну Волинської обл. [СЗГ, 2: 20].

Важливо, що інформативні матеріали знаходимо і в ілюстраціях словникових статей П. С. Лисенка, наприклад:

ˈКУХТЕЛЬ, я, ч. Стусан, штурхан. *Вун йоˈму* ***надаˈваў ˈкухтел’іў*** (с. Кошівка Чорнобильського р-ну Київської обл.) [Лисенко 1974: 111];

ПРИДИˈБАХА, и, ж. – вигадка, небилиця. *От ˈбаба* ***приˈдиˈбахи розˈказуйе*** (с. Володарка Поліського р-ну Київської обл.) [Лисенко 1974: 173] та ін.

У збірці текстів діалектного мовлення “Говори української мови” [ГУМ] подано зразки живого мовлення із сс. Машеве і Ладижичі Чорнобильського р-ну Київської обл., сс. Мартиновичі та Поліське Поліського р-ну, записані ще в 60-х роках ХХ ст. На жаль, у цих текстах не вдалося виявити фразеологізми, що пов’язано, на нашу думку, з кількома причинами: 1) надзвичайно короткими розповідями інформаторів; 2) переважанням переказів фольклорних текстів (казок); 3) неписаною забороною висловлювати власні емоції та почуття, страхом критично чи іронічно щось чи когось оцінювати. Загальновідомо, що власне фразеологізм не стільки може називати предмет, явище, особу, скільки зображує його багатоаспектно, з усією різноманітністю конотативних значень.

У досліджуваних текстах 60-х років ХХ ст. виявлено фразеологізм *за моˈйеу ˈпамет’у* зі значенням ‘у період свідомого життя’: *сеˈло буˈло маˈлен’ке // греˈз’:іе буˈло баˈгато // по ту ˈвулку* ***за моˈйеу ˈпамет’у*** *сеˈлиˈлиˈсе ˈл’уде* (с. Мартиновичі Поліського району) [ГУМ: 114]. У збірці текстів “Говірки Чорнобильської зони” (записи 1994–1996 рр.) знаходимо: *Йа ў колˈгосп’ н’е*^{а}

ро|б'іла / а|л'е так / ***пр'і^{и} мо|йіǐ |памет'і*** *йе|но от йа за^{о}с|тала* [ГЧЗ: 50]; *Ну ў нас ру|салкам'і нази|вал'і / це ка|л'іс' бу|ло ж та|к'е |л'уд'і шо |бачіл'і ру|салок за / ну* ***н'е пр'і^{и} ма|йоǐ |пам'ат'і*** *це шче рас|кази^{і}вал'і там |баб'і* [ГЧЗ: 125]; *Д'е|н'ісов'іч'і^{и} / н'е^{а} з|найу / |дон'ка / йа |ц'ого / н'е схо|жу ўже / н'і|кол'і н'іх|то н'е наз'і^{и}|ваў / н'і^{е} / н'е бу|ло то|кого / шоб* ***пр'і^{и} |нашоǐ |пам'е^{а}т'і*** [ГЧЗ: 23]; *Ну |ран'ше ў нас це в'і|ход'іло / це ўже* ***пр'і |нашеǐ |пам'ат'і*** */ у|же ж і м'і в'і|ход'іл'і / і ну то так ад'і|вал'іс'е а|д'іца / дак ну ў |кого ўже шчо бу|ло / там да|пус˙т'ім п|лат':е* [ГЧЗ: 129].

Зауважимо, що аналізований фразеологізм є частовживаним у діалектних текстах, тому що поняття *час*, його виміри та протяжність складають одну з поширених асоціативних ліній метонімічного фразеотворення. Зіставляючи з матеріалами інших українських говірок, спостерігаємо активне побутування цього фразеологізму, здатність за однакової структури виявляти фонетичні, акцентуаційні, морфологічні та синтаксичні територіальні особливості, порівняймо: у волинській говірці – *бо |майе цеǐ / кос|т'ум / |доц'а /* ***за |мейі |пам'ат'і*** */ кос|т'ум / йак ко|лис' ка|зали / каш|кет / бу|кет |коло каш|кета / бу|кет буў це^{и}|го / на г|руд'ах / і |коло каш|кета ко|лис' буў ше / хо|дили те|го* [КА, с. Щиборівка Красилівського р-ну Хмельницької обл.]; гуцульській – *за ме́не, за сво́ї па́мяті* [ГС: 268]; буковинські – *ко|лис /* ***за |мойі |памн'ати*** */ паруп|ки й діў|чата си зби|рали на вечор|ниці* [БГ: 321]; наддністрянській – *ко|ли ше у даўни|ну то с'в'аш|ченик да|ваў так |імйа / ў йа|киǐ ден' ро|дилас'а ди|тина // а ўже* ***за |мойі |памйати*** */ то ўже |родич'і хто хт'іў виби|рали ім|л'а* [КА, с. Стрілківці Борщівського р-ну Тернопільської обл.]; закарпатській – ***за мо́йу па́мн'ат'*** *тоўд****ы*** *наро́д ду́же т'а́шко жиў / ни ўто шчо типи́р* [УЗГ: 92].

Найбільш цінний, не відірваний далеко в часі, відтворений точною фонетичною транскрипцією матеріал для вивчення втрачених говірок, зокрема їхнього фразеологічного складу, містить збірка текстів “Говірки Чорнобильської зони” [ГЧЗ]. На зафіксованих даних мовлення кількох базових говірок, які вже сьогодні класифікують як переселенські острівні в новому діалектному оточенні,

можемо дослідити об'єктивацію у фраземах почуттів, настроїв, уявлень, внутрішніх переживань мешканців Середнього Полісся.

Серед уміло вжитих у спілкуванні фразеологізмів, що концентрують головну думку і, як правило, не потребують уточнень і роз'яснень, вирізняємо такі, що збігаються з кодифікованими у словнику літературної мови:

1. *Ў ме^{а}ˈн'е^{а} ˈтоже ˈд'евоч·ка так пˈлакола ї Воˈлод'а пˈлакоў / шоб йа йшла верˈб'і^{и} налоˈмала / ну^{о} йа / н'е лоˈмала / йа^{о} ўже зоˈбула / шо тˈреа роˈбит' / йа^{о} це* ***ў ˈголову н'е беˈру*** *// ˈБогу моˈл'ус'а^{е}* [ГЧЗ: 70] – у літературній мові *[і] в голову (в думку) [собі] не брати*. Не думати, не здогадуватися про що-небудь [ФСУМ, 1: 57]. У сучасному говірковому мовленні суміжної території зафіксовано ***в голові не покладати*** 'не думати про щось' *Чр Жт.* [ФСГЖ: 43].

2. *Ну сто двоˈруў у наз буˈло / це расˈк'ідал'і на п'ат' с'о^{у}л / так зˈнайіт'е йак* ***дуˈша боˈл'іт*** */ ˈток'і пˈлачом // оˈце таˈке* [ГЧЗ: 99] – у літературній мові *душа болить*. Хто-небудь дуже переживає, страждає з якогось приводу [ФСУМ, 1: 277]. Зауважимо, що кількісно переважають саме вирази, що відбивають негативні переживання (відчай, занепокоєння, хвилювання тощо), наприклад, у говірках Житомирщини: *душа горить* 'хвилюватися'; *душа кипить* 'обурюватися, бути невдоволеним'; *душа пече* 'непокоїти' [ФСГЖ: 66].

3. *То ўже здоˈроўйа неˈма // уˈже ш'іˈс'ат ˈс'оми^{і} пошˈт' / ш'іˈс'ат шес'ц' / ш'іˈс'ат ˈс'оми^{і} оˈд'о* ***на ноˈсу*** [ГЧЗ: 143] – у літературній мові *на носі*. Скоро, незабаром [ФСУМ, 2: 558]; у західнополіських говірках – *на нусу* 'незабаром' [Аркушин 2003: 108].

4. *А ˈпот'ім пажаˈн'іл'іс'і // і с'е нашˈлас' у м'еˈн'е / каˈзал'а тої / ˈд'ет'і у м'еˈн'е буˈл'і / а ˈтийе ж паˈг'ібл'і ˈд'ет'і маˈл'ен'к'ійе / а с'е с'а адˈна асˈталас'* ***йак ˈпал'ец*** [ГЧЗ: 196] – у літературній мові як *(мов, ніби) палець*. Без сім'ї, без рідних, без близьких і т. ін. 2. Уживається для вираження великої міри якоїсь ознаки, якості і т. ін. [ФСУМ, 2: 604].

5. *Похо|д'іла т|рох'і да шос' то мн'е / ш|кола* ***ў |голову не йшла*** *п|раўда мо|йа |матка та|ко бу|ла / у на|чал'ств'і* [ГЧЗ: 257] – *не йде в голову*. Хто-небудь не засвоює, не сприймає, не запам'ятовує що-небудь [ФСУМ, 1: 358]. *|Можу пошчи|тат |кол'ко |хочте г|рошеї / а так* ***не |л'езло мн'е ў |голову*** *н'і|чого / да то / і це так нам бу|ло е|ге* [ГЧЗ: 257] – *не лізе в голову*. Не сприймається, не запам'ятовується, не засвоюється щось; не можна зрозуміти чого-небудь [ФСУМ, 1: 435].

6. *А шче м'і ў мага|з'ін'і по|чул˙и шо шос' там зор|вал˙ос' / ми*^{і} *не* ***ў |курс'і |д'іл˙а*** *бу|л˙и* [ГЧЗ: 217] – у літературній мові *в курсі чого*. Добре обізнаний з чим-небудь, поінформований про щось і т. ін. [ФСУМ, 1: 406].

7. *А от |посл'е*^{і} *во*^{у}*|їни / |йакос' у|се зак|ри*^{і}*лос' / у|се пош|л˙о* ***йак п'ід |земл'у*** */ |посл'е во*^{у}*|їни / ў |того |родств˙ен':іка / ў |того чол˙о|в'іка / ў |того б|рата не с|тал˙о / то сест|ри*^{і} [ГЧЗ: 238] – у фразеологічному словнику *як крізь землю провалитися (піти)*. Раптово, безслідно зникнути [ФСУМ, 2: 704].

Отже, вживання поданих фразеологізмів обґрунтовує їхній всенародний тип, водночас текстово зорієнтована фіксація матеріалу підтверджує фонетичні визначальні риси середньополіського говору, а також здатність фразем утримувати ці риси в складі компонентів: *|л'езло, |пал'ец, бо|л'іт, н'е бе|ру.* Акцентуаційні ознаки теж виразно виявлені як у власне зв'язному мовленні, так і в компонентах фразем: *вер|тица, на но|су*.

Приклад вживання словотвірних діалектних рис теж знаходимо в компонентному наповненні фразеологізмів, наприклад: у літературному стандарті – *відлягло (відійшло) від душі.* Хто-небудь відчув полегшення, спокій, перестав тривожитися, хвилюватися [ФСУМ, 1: 123]; у говірках Житомирщини – *відлягти від душі* 'полегшати' [ФСГЖ: 66]; у Чорнобильській зоні зі значенням 'полегшало' – *то так пр'ітас|куйе / шо заб˙е|рус' / |утром і по|йіхаў ту|ди // ден' там по|буду / по / позаме|тайу / пов'іч'іш|чайу / там попр'іб'і|райу / шоб усе бу|ло оку|ратно //... Так* ***з ду|ш'і***

б'і ˈначе зˈл'аже *тˈрошки /* ***адˈл'аже од дуˈші*** *так / от // ˈважко / стаˈрушка / ˈтоже боˈл'ійе ˈчасто / ˈчасто боˈл'ійе / кˈрепко голоˈва ў йе боˈл˙іᵘт' / от* [ГЧЗ: 143].

Інформацію про емоційність та експресивність фразем у традиційному мовленні доповнюють факти вживання компонентів-регіоналізмів, наприклад:

На том / на корˈтощи на тої / пеᵘреᵘб'іˈрал'і каˈгатиⁱ ˈтиⁱйе корˈтопл'і / ˈкаᵘ / н'іˈма н'еˈчого стˈрашного / шо виⁱ / ˈкаᵘ / ***ˈпан'інку пус'ˈкайіт'е*** */ от / уˈже ўс'е акуˈв'іруйкц:а / а йон шче н'и пусˈкайе* 'лякати когось' [ГЧЗ: 79]; *ˈЖиⁱто оˈтак ў одˈну сˈторону похиˈл'ілос' / ˈвиⁱтер таˈк'і заˈдуў / дак / на ˈмене ўже ˈмама ˈкаже / хоˈд'ім ˈдон'ку доˈдому / да поˈбудем ˈдома / а тоˈди нарˈвем тоˈго ˈз'іл':а / дай аˈкес' ˈкаже /* ***аж / моˈроз покоˈт'іў*** */ саˈма ˈл'ічно йа ˈбачила* 'дуже злякатися' [ГЧЗ: 325] – у літературній мові *мороз пробіг* по кому. 1. Комусь раптом стає холодно, когось охоплює озноб. 2. Хто-небудь стає на деякий час нерухомим, завмирає, ціпеніє від страху, хвилювання [ФСУМ, 1: 508].

Іншу групу фразеологізмів наповнюють одиниці, значення яких є локальним і не підтверджується в суміжних говорах та літературній мові: *Воˈни нам заˈв'ідуйут' шо ў нас ˈдом'ік'і хаˈрошийе да в поˈганом ˈм'іст'е / хоч' ˈчисто / не заˈросше / а в йіх уˈже там он йак поˈшоў / дак уˈже* ***хот' ˈвозом йід'*** *// там не ˈвидно н'іˈчого* [ГЧЗ: 304]. У розповіді інформанта виявлено фразему *хоч возом їдь*, вживану зі значенням 'занедбана, неохайна територія', яке не зафіксоване у лексикографічних працях: *хоч возом переїдь* 'вперта людина' [ФСГЖ: 29]; *хоч возом переїдь* 'неможливо переконати кого-небудь в чомусь' [ФСУМ, 2: 616]; *хоч возом заїжджай* 'дуже широкий, навстіж розкритий' [ФСУМ, 1: 305].

Заміна лише одного компонента іншим лексичним варіантом свідчить про рівень мовної вправності носія говірки, підтверджує лінгвокреативну дійсність, коли інтегрується минуле і сучасне сприйняття світу.

У літературному стандарті фразеологізм *прийти / приходити в голову* зафіксовано у двох значеннях: 1. З'явитися, виникнути (про думки, здогади і т. ін.). 2. Задумати, надумати щось зробити (про плани, дії і т. ін.) [ФСУМ, 2: 692]; на Житомирщині – *прийшло в голову* 'раптово спало на думку' [ФСГЖ: 46], *взбрело в голову* 'пригадати щось недоречне' [ФСГЖ: 43]. Із тексту досліджуваної збірки семантику виразу *но ˈголову наˈб'ігло* визначаємо як 'раптово спало на думку; раптово зрозуміти': *У нас но^{а}пр'і^{и}ˈм^{е}р / тоˈке м'еˈн'і* ***ˈзарез но ˈголову наˈб'ігло*** */ н'е да^{о}ї Боже / загоˈр'іце поˈжар / то ў н'и^{і} оˈд'і^{и}н чолоˈв'ик / роўноˈдущн'и^{і}м / от то^{а}ˈкого д'іˈт'ат'і^{и} / ото^{а}ˈк'и^{і} ўже хлопчуˈк˙и й мушˈчин'и / н'е ˈбуд'е роўноˈдущн'им* [ГЧЗ: 54–55].

Фразема *одне (одно) до одного* в українській мові вживається при вказуванні на поступове наростання, нагромадження чого-небудь, переважно неприємного, небажаного; все це [ФСУМ, 2: 580], у говірках Чорнобильської зони зміна компонента *одного* на варіант *другого* спричинила розвиток семантики 'дружно жити, в злагоді': *А^{о} ˈнаши ˈл'уд'і ˈйедут' / із ма^{о}ˈшини позсˈкакувал'і мужˈчини / до^{а}ˈваї туˈшит' поˈжар // у нас ˈл'уд'і ˈбул'і* ***одˈне до дˈруго^{го}*** [ГЧЗ: 55].

Зауважимо, що ареальна характеристика фразеологізмів усе ж залишається релятивним видом інформації, оскільки лише додаткові вичерпні свідчення про їхнє поширення уможливлять висновки про ареал побутування як власне фразем, так і їхніх компонентів.

Наявність системних зв'язків на рівні фразеології (навіть у невеликій кількості текстів) підтверджує багатство переосмислень національно та територіально-специфічних ситуацій, побуту, вірувань та звичаїв, наприклад, зі значенням 'не мати звичаю; не прийнято' зафіксовано *не йде в резонт* і *не було моди: Н'е / то соўˈс'ом друˈге / то соўˈс'ом друˈге / друˈгого ˈсорту гр'іˈб'і / грузˈди / то таˈке / то н'е* ***йшˈло ў нас у реˈзонт*** */ н'е / н'е / те* ***н'е йшˈло ў нас у реˈзонт*** */ а це но ўнас хо^{а}доˈв'е / це ˈб'і^{е}ли^{і} гр'іб на ˈп'ервом хˈвонт'е^{і}* [ГЧЗ: 109]; *Н'і /* ***буˈла ˈмода таˈка*** */ шо заси^{і}ˈпали^{і} песˈком / наˈвоз'іл'і*

ту|да / ну / |з˙емл'у / в'ер|н'еї / заси^{і}|пали^{і} го|р'ішча / от / н'іх|то / не / це ***не бу|ло |моди^{і}*** *|даже там / шоб г|л'іної |в'іб'іт' так йак точ|ка там чи^{і} шо не бу|ло* [ГЧЗ: 147]. Вираз *взяти моду* зі значенням 'мати звичку' зафіксовано на території Житомирської області [ФСГЖ: 110].

Фразеологічний фонд говірок Чорнобильської зони є самобутнім у своїй основі і репрезентує найрізноманітніші сфери буття, що підтверджує група одиниць, які на сьогодні не зафіксовані в інших джерелах:

як мертвого з лави 'швидко забрати': *Та|к'і за|кон буў / шо |кажут хва|тайе* ***йак |мертвого з |лави*** *шоб не ле|жало во|но* [ГЧЗ: 248];

за німу стіну заступити 'сумувати; перестати веселитися, співати': *Ка|н'ешно / ў нас на|род спе|ваў / у нас на|род спе|вучи // а йак с'|да пере|йіхал˙и / дак с'у|да пере|йіхал˙и* ***за |н'іму с|тену засту|п'іл'і*** */ ўс'о об|рушилос'* [ГЧЗ: 290];

голова не підіймається 'сумувати; тужити за батьківщиною': *... то там ўже во|ни повесе|л'аце / поспе|вайут' / а так голо|ви^{і} / |л'уд'і не |хочут' пуд'і|мат'/ |весело /* ***голо|ва не пуд'і|майеце*** */ шо |род'іну |к'інуў да при|йіхаў с'у|да / голо|ва не |хочет / не |тол'ко спе|ват' / а не |хоче пуд'і|маце* [ГЧЗ: 290];

нема миру (в кому) 'злий': *У|же ўс'і ру|салк'і ў л'у|д'ах поў|лаз'іл'і / ўже ўсе зло ў л'у|д'ах // |дома бу|л'і сер|д'ітийе / а тут іш|че |н'ерви поваго|н'ал'і / да шче серд'і|т'ейшийе // не|ма |м'іру н'і|де // н'і ў сво|йіх |д'іт'ах / н'і ў л'у|д'ах / н'і ў ку^{о}м* [ГЧЗ: 287].

Виявлені фразеологізми мають свою семантичну структуру і творяться для конкретизації та експресивно-емоціональної характеристики вже названих словами фактів чи явищ.

Зазначимо, що мовна палітра говірок Чорнобильської зони не вичерпується лише фразеологізмами. Судження, у яких відбиті спостереження людини над природними і суспільними явищами (часто однакові не лише в говорах однієї мови, а й у багатьох народів), оформлені в

усному мовленні у прислів’я і приказки. Як будь-які речення, такі мовні одиниці характеризуються інтонацією завершеного повідомлення, смисловою цілісністю висловленої думки і слугують для загальноприйнятої ситуативної оцінки:

А йа ˈдумайу шо хто йоˈго там ˈв’іворожіў / йа н’е ˈв˙ер’у ц’еˈму шо ваˈрожіт’ / ***йак н’еˈма шˈчас’т’а дак т’е н’е пр’іво*ˈ*рожі*** */ ˈкажут’ ˈ****род’іца чалаˈвек і Бог шˈчас’т’а даˈйе*** [ГЧЗ: 130];

Сˈлава ˈБогу / шо ˈдоч’ка / йак б’і хˈлоп’ец / то йа б н’е ж’іˈла / а так ˈдоч’ка / та от ж˙иˈву // каˈзаў тої ***н’е с’ак то так*** *так і ж˙іˈву // с’е таˈк’е о // так й араˈд’іла сваˈйу д’іˈт’іну* [ГЧЗ: 186];

*ˈ****Горе ўсе наˈучит’*** */ йак ˈкажут’ ˈ****горе кал˙аˈч’і наˈучиˈт’ ˈйісти*** */ та і нас / м’і ж прож˙иˈл˙и ў своˈйи ˈгоди і ˈгол˙од і ˈхол˙од і воїˈну* [ГЧЗ: 221];

ˈДак йа ˈначал’і роˈб’іт’ / н’е ˈв’ішло н’і ˈторби н’і груш / ˈторба подˈралас’ |мене / а гˈруш’і согн’іˈл’і чи поˈйіл’і / ну / ˈето / ˈето ***і см’іх і гр’іх*** [ГЧЗ: 304];

Поˈлеˈчу руˈкам’і / оˈце повоˈд’у / полеˈчу / шче ж йа ї слоˈвами виˈгоˈваруйу / полуˈчу / полеˈчу / о / глеˈд’і чолоˈв’іку й поˈможе / ***н’і зс’уˈл’а н’і зтуˈл’а*** */ уˈже й помгˈло чолоˈв’іку / ўже й ˈдобре сˈтало* [ГЧЗ: 295].

Метамовна свідомість діалектоносіїв, які намагаються бути зрозумілими для слухача, може додатково коментувати особливості вживаних конструкцій загалом через використання формул: *ˈкажут’, каˈзаў тої, йак ˈкажут’* та ін.

У мовленнєвому обігу поліщуків є ще велика група традиційних формул-примовок, якими вони послуговуються в певних комунікативних ситуаціях:

От у меˈне / ˈодо дн’уў два / два ˈрази наш буў / ч’і йоˈго ˈб’ілка ухваˈт’іла / од ˈводк’і / ***соˈбака йоˈго зˈнайе*** */ і ˈсемйу ро^у^зо^у^гˈнаў* [ГЧЗ: 295];

А пр^и^ˈйали / таˈко вереˈтена / а дˈруга самопˈрадкой^у^ / сˈм˙і^и^че / іс тоˈго / із ˈл’ону / іс ˈтого шо накˈрадем / ˈбуду ***по пˈраўд˙іе каˈзат*** [ГЧЗ: 346];

*ˈ**Боже мої сˈв’іте мої** йа ˈчуств’ійу / мн’еⁱ ні поверˈнуца не ˈможна / ні ˈшо на сˈв’ет’і / от от ˈдушит меˈне / пон’іˈмайете це ˈ**чесно каˈжу** шоб йа ˈдаже сˈмерт’і так прожˈдала / **по пˈраўд’і** йак йа вам пˈраўду **каˈжу*** [ГЧЗ: 259);

*ˈТико потанˈцуйут / а то насмийеˈмос’ за ˈвечор **шо ї ˈгосподʼі** й маˈл ˙ийе й стаˈр’ійе / ї шо ˈхочте* [ГЧЗ, 230].

Такі діалектні тексти досліджуваних говірок (індивідуальні та неповторні) можуть бути оцінені як матеріал для вивчення кореляцій тексту та стійкого виразу, комунікативних ситуацій між співбесідниками.

Пізніші записи (1997–2001 рр.) великого масиву текстів із Чорнобильської зони подано у двох частинах книги “Говірка села Машеве Чорнобильського району” [ГСМ]. Мешканці цього села після катастрофи 1986 р. були компактно переселені в с. Лукаші Баришівського р-ну Київської обл. Точна фонетична транскрипція, розповіді різної тематики, а також пісні, замовляння, перекази, записи малих фольклорних жанрів уможливлюють не тільки ґрунтовне дослідження усіх мовних рівнів ідіолекту, а й зіставний аналіз на часовому та просторовому полі з метою відтворення мовно-культурного образу втраченої частини Полісся.

О. О. Васянович доповнила емпіричну базу досліджуваних говірок польовими матеріалами, зібраними на початку XXI ст. у селах, що зазнали радіоактивного впливу та від переселенців, які зберегли в пам’яті магічні дії впливу (язичницькі і християнські) на такі погодні явища, як засуха, злива, гроза, град [Васянович 2016].

У збірках сучасних діалектних текстів суміжних говірок (західнополіських Г. Л. Аркушина [ГВП], південнокиївських Г. І. Мартинової [ГПК]) виявляємо фраземи різної структурно-семантичної організації, що важливо з точки зору окреслення їхнього просторового поширення та компонентів зокрема.

Отже, тексти говіркового мовлення Чорнобильської зони є невичерпним матеріалом для досліджень усіх мовних рівнів, зокрема

вивчення універсальності явищ фразеовживання в момент живого спілкування, коли до інформації, повідомлення долучається респондент. Зіставний аналіз фразем і їхніх компонентів дає можливість простежити аналогійні явища в різних ареалах однієї мови, на обмеженому міжговірковому просторі, виявити нефіксовані раніше стійкі сполучення слів, стійкість різних діалектних явищ, а також з'ясувати ідіолектну специфіку конкретного носія духовно-матеріальної культури.

Висновки до розділу 1

Отже, на сучасному етапі розвитку слов'янського мовознавства спостережено поширення досліджень, у яких поєднано досягнення семантики, соціолінгвістики, логіки до потрактування фразем як одиниць діалектного континууму, ураховано функціональні особливості, семантичну організацію, контекстуальні можливості одиниць.

Визначено, що очевидною є потреба створити сучасні методики фіксації і методології дослідження фразеологізмів говірок для докладного аналізу сучасного стану діалектного мовлення, уточнення територіальних класифікацій, з'ясування характеру міждіалектних контактів, відмежування загальномовного, інтердіалектного від вузьколокального.

Узагальнення здобутків XX ст. у вивченні народної фразеології переконує в особливій цінності словників живого мовлення відповідної доби як переконливих свідчень матеріального й духовного життя народу.

Зростає роль і значення нових досліджень ареалогії ФО, що відтворює диференціацію континууму за різними параметрами ФО (структура, семантика, мотивація).

Бажаної інформативності аналізованих фразем можна досягти, застосувавши методику автокоментування, коли респондент коментує значення компонентів фразеологізму із затемненою семантикою. Така інформація є надзвичайно показовою, тому що вона стосується формальної

структури, значення, а також ступеня яскравості конотативного складника фразеологізму.

Автокоментування як метод запису фразеологізмів та методика досліджень ареального мовлення має важливе значення в пізнанні не тільки народження фраземи, а й її різноаспектного функціонування. У подільських та суміжних говірках апробовано таку методику збирання матеріалу, коли інформанти пояснювали значення запропонованих слів (компонентів фразем).

З’ясовано, що результативнішими у формуванні емпіричної бази фразеології говірки чи групи говірок є матеріали коментарів саме значень слів-компонентів, а не записи, що базуються на доборі фразеологізмів за повідомленим значенням.

Актуальним і першочерговим є дослідження говірок, які вже сьогодні класифікують як трансформовані, переселенські острівні в новому діалектному оточенні, з метою збереження мовно-культурних образів мікросоціумів.

РОЗДІЛ 2
ІНФОРМАЦІЙНА ДОСТАТНІСТЬ ЕМПІРИЧНОЇ БАЗИ ФРАЗЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК

2.1. Фіксація фразеологізмів у словниках українських говорів

У час глобального наукового розвитку, епохальних суспільних змін, високої освіченості та надзвичайної мобільності населення відбуваються важливі й незворотні зміни у побутуванні народної лексики та фраземіки.

Для сучасної діалектології не втрачає актуальності вивчення лексико-фразеологічного складу говірок, хоч в останні десятиліття в Україні ареальна фразеологія стала об’єктом активних досліджень науковців. Загальновідомо, що записування матеріалу, а особливо фразеологізмів, від носіїв територіального мовлення – справа надважка і в пошуку інформатора, і в підборі теми розмови, де б виявилися такі мовні явища тощо. Усе ж на сьогодні маємо окремо видані фразеологічні словники, що презентують усі три наріччя української мови, а цінний і достовірний матеріал засвідчує багатство української фразеології, просторову поширеність одиниць, варіації компонентів.

Розуміння цінності українських регіоналізмів і розмовної лексики у дослідженні історії становлення та розвитку української літературної мови, пошуки єдиних критеріїв добору матеріалу, його систематизації, принципів тлумачення зумовили підготовку різних лексикографічних праць. Цінність такої інформації для діахронної та й синхронної діалектології з часом лише зростатиме.

Для сучасних дослідників народного мовлення особливий інтерес становлять конкретні технології науковців різних часів зі збирання та фіксації говірок, спроби розв’язувати проблеми описової та порівняльної діалектології, тому актуальним і необхідним є вивчення інтелектуальної спадщини вчених XIX–XX ст.

“Словарь української мови”, співукладачем, упорядником і редактором якого був Б. Грінченко, – визначна лексикографічна праця, до якої долучилися фольклористи, етнографи, письменники, мовознавці того часу. Науковці високо оцінили “Словарь…” за обсягом лексичного та фразеологічного матеріалу, використанням джерел до ілюстративного матеріалу, точністю документації та опису семантики мовних одиниць.

Лексикографічна праця підтверджує надзвичайно багатий фонд фразеології кінця XIX – початку XX ст., зокрема цінний матеріал подано з лексикографічних праць того часу (Є. Желехівського та С. Недільського, О. Афанасьєва-Чужбинського), фольклорно-етнографічних записів (А. Чубинського, В. Гнатюка, А. Коціпінського, І. Манжури, М. Маркевича, М. Максимовича, Б. Грінченка та ін.).

Цілком природною є пильна увага укладачів “Словаря…” до збірок паремій М. Номиса “Приказки, прислів’я, і таке інше” (1864) [Номис 1993] та І. Франка “Галицько-руські народні приповідки” [Франко 1901]. У цих працях, окрім паремій, описані й власне фразеологізми із тлумаченням їхнього значення, подекуди – походження, з точною фіксацією території побутування. Щодо останнього, то у збірці, яку впорядкував М. Номис, зафіксовано матеріали з більшої території України, тому є можливість простежити динаміку різних говорів як на фразеологічному, так і на інших рівнях мови. Галичину в “Словарі…” за редакцією Б. Грінченка презентують паспортизовані народні вирази, зафіксовані І. Франком.

Важливими у “Словарі…” є приклади фразем, відібраних із творів українських письменників із тлумаченням значення та ілюстративним матеріалом (Т. Шевченка, І. Котляревського, Ганни Барвінок, А. Свидницького, П. Куліша, С. Руданського, І. Нечуя-Левицького, Ю. Федьковича, Панаса Мирного та ін.). Отже, було представлено зразки літературної мови з усієї України. Зауважимо, що твори деяких авторів багаті на етнографізми, регіоналізми та локалізми, відбивають особливості конкретного мовного простору. Так, наприклад, цінний матеріал із

подільського говору маємо у творі А. Свидницького “Люборацькі”, де автор мав за мету зобразити тогочасне життя на Поділлі: *і губи не роззявив* ‘не сказав і слова’, *світити в очі*, *сторчака дати* ‘упасти вниз головою’ [СУМБГ IV: 211], *стусана дати* ‘вдарити кулаком’ [СУМБГ IV: 223], *тумана перти* ‘брехати’ [СУМБГ IV: 294], *устатчитися у слові* ‘злотриматися слова’ [СУМБГ IV: 359], *кумелем піти* ‘перевернутися’ [СУМБГ II: 324], *бути лихої волі* ‘злий’ [СУМБГ II: 363] та ін. Найбільше фразеологізмів у “Словарі…” подано з “Оповідань з народних уст” Ганни Барвінок, яка, як і більшість письменників того часу, намагалася передати не тільки особливості народного побуту, звичаїв, обрядів, а й мовлення: *тягти за ким руч* ‘пристати на чийсь бік’ [СУМБГ IV: 89], *скидати оком* ‘глянути’ [СУМБГ IV: 134], *вхопити тропи, набігти тропи* ‘знайти дорогу, збагнути’ [СУМБГ IV: 286] та ін.

На жаль, у “Словарі…” за редакцією Б. Грінченка є чимала кількість фразеологізмів, у яких не зазначено джерела їхньої фіксації, а така інформація є важливою для дослідників говірок: *запарки дати* ‘набити’ [СУМБГ II: 76], *дивом здивувати* [СУМБГ II: 144], *злобу взяти на кого* ‘розсердитися на когось’ [СУМБГ II: 159], *загнути карлючку кому* ‘дати комусь важке запитання, поставити в скрутне становище’ [СУМБГ II: 222], *ляпаса злапати, ззісти* ‘отримати по щоці’ [СУМБГ III: 392], *дати перцю* ‘набити’ [СУМБГ III: 144], *своїм богом робити* ‘робити по-своєму’ [СУМБГ IV: 25], *дурне сало* ‘нерозумний’ [СУМБГ IV: 97], *сидить, як у сливах* ‘незручно почуватися’ [СУМБГ IV: 149] та ін.

Діалектне мовлення як основа літературної мови є засобом збереження і трансляції національного світобачення, “саме живорозмовна мова зберігає чимало елементів із найдавніших часів, які відсутні вже в літературній мові, а часто навіть не зафіксовані в пам’ятках писемності” [Матвіяс 1990: 123]. Тому так важливо визначити динаміку, об’єктивні причини змін у мові, роль позалінгвальних чинників, впливи. Будь-які сучасні мовні явища мають давні корені й потребують опори на діахронні дослідження. З цієї точки зору важко

переоцінити дані кінця XIX ст. з фразеології з вказівкою території побутування цих одиниць. У “Словарі…” за редакцією Б. Грінченка фраземи подано з 35 повітів (Бердичівського, Брацлавського, Житомирського, Миргородського, Ніжинського, Одеського, Переяславського та ін.), біля деяких виразів зазначено губернію (Київська, Єкатеринославська, Подільська, Полтавська, Чернігівська, Тавричеська, Харківська, Херсонська). Отже, територіальна фраземіка представлена зразками більше південно-східного наріччя української мови. Південно-західне наріччя представлено лексикою та фраземікою з Поділля – це приклади з вказівкою на Подільську губернію, а також на 12 повітів, що на той час (кінець XIX ст.) входили до її складу: Кам’янецький, Брацлавський, Ольгопольський, Гайсинський, Летичівський та ін.

Окремі вирази пояснюються так само фраземами, що може свідчити про загальновживаність останніх: *а бодай тя занімило* ‘типунъ тебѣ на языкъ’. Каменец. у. [СУМБГ II: 72], *збити з пантелику, з пливу, з плигу* ‘сбить съ толку’. НВолын. у. [СУМБГ II: 122]; *забрести в голову* ‘взбрести на умъ’. Харьк. г. [СУМБГ II: 8]; *а мара його знає, де він ся подів!* ‘а чортъ его знаетъ, куда онъ дѣвался!’ Каменец. у. [СУМБГ II: 405]; *світ за очі, за очима* ‘куда глаза глядятъ’ Полт. у. [СУМБГ IV: 108]; *хай воно стеряється!* ‘прахъ его возьми!’ Борз. у. [СУМБГ IV: 203]; *випасти, спасти на толок* ‘придти на умъ, въ голову’ Харьк. г. [СУМБГ IV: 272]; *уроїтися в голову* ‘засѣсть въ головѣ’ НВолын. у. [СУМБГ IV: 352]; *шпака вбити* ‘дать промахъ’ Лебед. у. [СУМБГ IV: 508].

Фраземіка говірок, як відомо, зберігає давні регіоналізми та граматичні форми, тому вона є джерелом для історичної діалектології та основою для мовної реконструкції [Дзендзелевский 1972; Медведєв 1978]. Незрозумілим вже на тому етапі розвитку української мовної свідомості було значення деяких лексем, що вживалися лише у фразеологізмах, тому Б. Грінченко зазначає “неясное слово”, “значеніе непонятно” або пропонує припущення зі знаком питання, наприклад: Бенеря – повидимому какая то болѣзнь. Не чума

ли? *Бенеря його принесла!* Екатериносл. у. [СУМБГ І: 49] аналогично выраженію: холера його принесла!; Бедрик – значеніе непонятно. *Дай Боже й на бедрик!* Дай Богъ и въ будущемъ! Сквир. у. [СУМБГ І: 37].

Інші словникові статті аналізованої праці фіксують збереження архаїки компонентів, що сприяє семантичній неподільності фразеологічних зрощень, неможливість з'ясування значень і вільного вживання окремих лексем за межами фраземи. Такі матеріали, де не подано значення компонента, а зауважено його вживання лише у виразі, зафіксовано майже в усіх губерніях, наприклад: Рюмок – у виразі: *удрати рюмка* 'заплакати, заревіти' Зміев. у. [СУМБГ IV: 91]; Добих – у виразі: Він вернувся *не з добихом* 'повернувся, не добившись свого, без здобичі'. Зміев. у. [СУМБГ І: 396]; *зівака дати* 'прозевать'. Волч. у. [СУМБГ ІІ: 152]; *ліпити харьки-макогоники* 'говорити нісенітниці'. Подольськ. г. [СУМБГ ІІ: 369]; *ханьки м'яти* 'нічого не робити' Константиногр. у. [СУМБГ IV: 385]; *вхопити типцю* 'потрапити на слід, на дорогу' Новомоск. у. [СУМБГ IV: 261]; Кладь – у виразі: *кладі дати, кладу дати* 'побити'. Харьк. у. [СУМБГ ІІ: 247]; Пуха – у виразі: *добити пухи, добити до пухи* 'довести до крайнощів, покінчити з чим'. Борз. у. [СУМБГ ІІІ: 502]; Довід – 1) доведення; 2) у виразі: *довід дати* чому 'впоратися'. Черк. у. [СУМБГ І: 403]; Лушпа – 1) лушпиння; 2) луска риби; 3) у виразі (зі зміною наголосу): *лушпи дати* 'набити когось'. Константиногр. у. [СУМБГ ІІ: 384].

Не мають самостійного статусу у "Словарі…" лексеми *причком, уроїтися, хлібосіль, хнюпити* та ін.: *не причком сказати* 'не говорячи поганих слів'. Подольск. г. [СУМБГ ІІІ: 453]; *уроїтися в голову* 'засісти в голові' НВолын. у. [СУМБГ IV: 352]; *бувати у хлібосолі* 'водити компанію' Лебед. у. [СУМБГ IV: 402]; *хнюпити голову* 'опустити голову' Черк. у. [СУМБГ IV: 406]. Такі матеріали (з чіткою фіксацією території) є особливо важливими у вирішенні актуальних і проблемних завдань діахронного мовознавства про просторове поширення фразеологізмів, допоможуть у семантичній реконструкції стійких сполучень слів.

Частовживаними, ймовірно, були окремі сталі вислови, значення елементів яких укладач визначає із самого фразеологізму, наприклад: Баглаї – лінь у виразі: *Баглаї вкинулись* ‘лінь напала’. Волч. у. [СУМБГ І: 17]. Часто семантика лексеми зовсім не відповідає її реалізації у сталому виразі: Бурло – сварка. *Бурла бити* ‘нічого не робити’. Павлогр. у. [СУМБГ І: 113]; Збанувати – затужити. *Збанувати на очі* ‘осліпнути’ Уман. у. [СУМБГ ІІ: 122]; Злоги – пологи. *Сидіти на злогах* ‘сидіти, підпершись ліктями’. Черк. у. [СУМБГ ІІ: 160]; Гарт – загартування. *Дати, завдати гарту* ‘завдати комусь’. Кролев. у. [СУМБГ І: 283].

Основою невичерпного джерела фразеотворення є різні аспекти народного життя, зокрема ремесла. Б. Грінченко до реєсту “Словаря…” ввів лексику та фраземіку, пов’язану з прядінням і ткацтвом, ремеслами, які на сьогодні вже втратилися: *запрясти скалку* ‘напрясть столько, чтобы вся шпулька покрылась нитками’. Константиногр. у. [СУМБГ ІІ: 86]; *накласти дядька* ‘перепутать основу во время снованія’. Черниг. у. [СУМБГ ІІ: 494]; *направляти пряжу* ‘навертывать нитки на навой въ ткацкомъ станкѣ’. Константиногр. у. [СУМБГ ІІ: 512]; *переміт, перемету положити* ‘при основании ниток на сновалку ошибиться и положить не на тот колышек, на который слѣдуетъ’. Константиногр. у. [СУМБГ ІІІ: 127].

Численні фольклорні та етнографічні записи народних обрядів минулих століть, сучасні записи обрядової лексики та фраземіки уможливлять укладання бази даних матеріальної та духовної культури окремих територій. Із цього погляду цінними є зафіксовані у “Словарі…” Б. Грінченка мовні одиниці, пов’язані з традиційними народними обрядами. Так, наприклад, багатоетапний весільний обряд кінця ХІХ ст. представлено такими фраземами: *допитатись слова* ‘дізнатися про рішення’. НВолын. у. [СУМБГ І: 423], Дівоснубний – стосується сватання. *Дівоснубний сир* ‘обрядова їжа під час сватання’. Більський. у. [СУМБГ І: 387]; *дівчина на порі, у порі* ‘дівчина-наречена’. Зміев. у. [СУМБГ ІІІ: 341]; *за косою їдуть* ‘весільний обряд, у якому молоду везуть до молодого’. Черниг. у. [СУМБГ ІІ:

53]; *дістати жінку* ‘взяти дружину, одружитися’. Каменец. у. [СУМБГ I: 392]. Для діахронного аналізу цінними є номінації родильного обряду: *дівчачий бог* ‘лелека’. Лохв. у. [СУМБГ I: 387]; *бути при надії* ‘вагітна’. Волын. г. [СУМБГ II: 483]; *ходити в тяжі* ‘вагітна’ Канев. у. [СУМБГ IV: 407]; *брати дитину* ‘приймати пологи (про акушерку)’. Черниг. Лебед. у. [СУМБГ I: 93]; *добутна дитина* ‘позашлюбна дитина’. Лебед. у. [СУМБГ I: 400]. Архаїчний поховальний обряд представлено фраземами: *лежати на смертній постелі* ‘помирати’. Харьк. г. [СУМБГ II: 353]; *обряжати покійника* ‘обмивати й одягати покійника’. Новомоск. у. [СУМБГ III: 26]; Хавтур – 1) хабар; 2) побори натурою, що збирають священики; 3) залишки поминального обіду. *Хавтури справляти* ‘давати поминальний обід’ Борз. у. [СУМБГ IV: 383]. Такі вирази зберігають нашу унікальну мовно-культурну спадщину, уможливлюють висновки про взаємозв’язки та взаємовпливи культури і мови, співвідношення вербальних одиниць і невербальних знаків.

Для діалектологів цінним є й ілюстративний матеріал до словникових статей, де теж можна спостерігати фраземи, наприклад: *Вже так мені нудно,* ***хоч у шум головою.*** Подольск. г. [СУМБГ IV: 518]; *Тра, щоб у селі були такі, котрі* ***перед ведуть****, а без їх* ***блудом*** *люде* ***ходять.*** Каменец. у. [СУМБГ I: 76].

Цінність “Словаря…” полягає у тому, що в ньому найповніше зафіксовано територіальні лексичні та фразеологічні вживання, а це дозволить дослідити динамічні процеси в межах говорів, здійснити порівняльний аналіз з іншими українськими та слов’янськими говорами, а також фраземами літературних мов.

Серед збірок із фразеологічним матеріалом вагоме місце посідає словник Матвія Номиса (Симонова) “Українські приказки, прислів’я, і таке інше” [Номис 1993], де використано матеріали ряду тогочасних збирачів фольклору (О. Маркевича, В. Білозерського, М. Білозерської, О. Лазаревського, П. Куліша, Ф. Богуславського, П. Огієвського та ін.). У цьому виданні вміщено матеріал, вилучений царською цензурою.

Ця збірка цікава багатством народної мови та різнобарвною стилістикою (нумерація налічує до 15 тисяч одиниць із додаванням до кожної низки варіантів). Цінною є вказівка місцевості, де були зафіксовані сталі вирази, пояснення їхнього виникнення. Авторові вдалося охопити дуже велику територію України. Наприклад, у збірці є 40 одиниць із посиланням на Волинь та Заславщину.

Короткі влучні вислови в художній формі типізують різні явища життя, є узагальненою пам'яттю народу, висновками з життєвого досвіду і становлять досить струнку систему поглядів. Саме вони відбивають риси народної психології та мудрості. Фразеологізми південноволинських говірок можна умовно виділити дві групи: 1) фразеологізми-порівняння; 2) прислів'я. Перші рівнозначні реченню, тобто передають ціле повідомлення, тому й можуть вживатись як самостійні речення: *старий, як світ* [Номис 1993: 385], *далеко, як небо від землі* [Номис 1993: 357].

Фраземи говірок лінгвалізують моменти, що стосуються фізичного й психічного стану особи, її поведінки, способу життя, діяльності, різних стосунків між людьми тощо. Та на відміну від простого речення-повідомлення, ці одиниці характеризуються підтекстовим протиставленням явища і порівнянням, до нього: *не хоче, як коза сіна* [Номис 1993: 244]; *говори, як об стіну горохом* [Номис 1993: 567]; *пожививсь, як собака мухою* [Номис 1993: 234].

У фразеологізмах виявляються народні спостереження над навколишньою дійсністю, образність мислення, почуття гумору, дотепність – найприкметніші риси українського національного характеру. Фразеологізми-порівняння мають всі ознаки загальноукраїнського типу фразем, що зафіксовані у словниках, щоправда, вони (фраземи) можуть виступати у різних лексико-граматичних варіантах, що зумовлені їхнім стилістичним уживанням у структурі художнього тексту, наприклад: *старий (стара, старе) як (білий (божий) світ)* [СУМ, IX: 86]; *як (мов, ніби і т. ін.) небо від*

землі [ФСУМ, 2: 539]; *як об стінку горохом* [СУМ, II: 137]; *як собаці муху з'їсти* [СУМ, IV: 833].

Другу групу, що характеризується усталеним компонентним складом, становлять прислів'я, тобто короткі, стійкі щодо лексичного складу, як правило, ритмічно організовані вислови повчального характеру. З мовного погляду прислів'я можуть бути побудовані за типами: 1) простих (*Без долі й по гриби не ходять* [Номис 1993: 112]) і 2) складних речень різної структури (*Коли маєш сто кіп, то будеш піп*) [Номис 1993: 46]); *добре далеко чутно, а ледаче ще далі* [Номис 1993: 221]; *добре багатому красти, а старому брехати* [Номис 1993: 103]; *уживай світа, поки служять літа* [Номис 1993: 280]). У складі говіркових фразем переважають одиниці з виразними експресивно оцінними значеннями, що дають змогу створювати емоційний фон в усному мовленні.

З-поміж інших збірок початку XX ст. особливо вирізняються "Галицько-руські народні приповідки" І. Франка [Франко 1901]. Тут знаходимо не лише власне фраземи та паремії, а й етимологічні коментарі до більшості з них, ретельну паспортизацію всього матеріалу. Серед народних висловів, записаних І.Франком в різних говірках, натрапляємо й на такі, що зафіксовані на території Поділля, зокрема в Борщівському, Гусятинському, Чортківському та Кам'янецькому повітах.

Отже, аналіз фразем говірок та їхніх компонентів за давніми лексикографічними джерелами виявляє як нефіксовані в сучасному мовленні стійкі сполучення слів, так і стійкість слововживань, а також різних діалектних явищ. Фраземіка говірок є вдячним матеріалом для виявлення та дослідження ареалу побутування регіоналізмів, архаїзмів, втрачених у звичному спілкуванні номінацій.

Взірцем розуміння цінності українських діалектів, розмовної лексики, фразеології в дослідженні історії становлення та розвитку української літературної мови, наукового опрацювання живого народного мовлення є невтомна праця І. Огієнка, що реалізувалася у лексикографічних роботах

“Український стилістичний словник” [Огієнко 1978] і “Словник слів, у літературній мові не вживаних” [Огієнко 1973]. Іван Огієнко глибоко усвідомлював важливість дослідження формування лексико-фразеологічного складу літературної мови, розв’язання проблем осмислення видів взаємозв’язку територіального та загальнонародного: “…літературна мова просто п’є з мови живої народної, вишукуючи в ній найкращі перлини” [Огієнко 1973: 127].

Зауважимо, що у мовленні постійно продукуються закодовані у внутрішній формі фраземи, які не тільки витворюються в певній культурі, часто “народжуються” з культурними компонентами, а й зберігають узагальнене надслівне вираження елементів етнокультури. Беззаперечною є теза дослідників (фольклористів, етнолінгвістів, мовознавців) про єдність духовного й матеріального в процесі усталення фразеологічного складу мови.

Лише у фундаментальних працях Івана Огієнка “Українська культура” [Огієнко 1992] і “Наша літературна мова” [Огієнко 1958], у яких захищається й науково утверджується поступальний розвиток української культури, давність і своєрідність української літературної мови, знаходимо багатство означень (хоч твори не художні, а науково-популярні, публіцистичні) до символів етнокультури, а також мовних понять. Наприклад, до мовознавчого терміну *фразеологія* у текстах вищезгаданих праць знаходимо такі епітети: багата, давня, добірна, жива, метафорична, неповторна, поетична, простацька, рясна, своєрідна, стародавня, чиста, цікава [Коваленко 2009].

На особливу увагу дослідників українського діалектного мовлення заслуговує “Словник слів, у літературній мові не вживаних”, укладений І. Огієнком [Огієнко 1973] з метою усталення літературної мови на всій території України, демонстрації її місцевих різновидів – східного та західного. Шляхами виконання такого завдання укладач вважав виявлення: 1) місцевих слів і форм, тобто таких, яких не розуміють чи не знають на певній території; 2) іншомовних запозичень (головно з польської та російської мов); 3) застарілих слів, що теж є незрозумілими для більшості.

Характер подання матеріалу, добір різних лексем і фразем, спрямований на використання свідчень народного мовлення, дають змогу охопити описом не тільки стан тогочасної літературної мови, а й ураховувати свідчення територіального мовлення для історичної діалектології.

Іван Огієнко зауважує: “Земля, де живе наш нарід, дуже велика, тим то й говірок у нашій мові надзвичайно багато, і то таких, що вони часом сильно різняться поміж собою…” [Огієнко 1973: 3], тому подані у словнику лексеми, з обов’язковим зазначенням наголосу, відбивають уживання діалектизмів того часу, що уможливлює аналіз мовленнєвих особливостей та ареального поширення лексем та фразем, зіставлення з іншими українськими та слов’янськими говорами, а також із одиницями літературної мови. У передмові І. Огієнко наголошує, що “… для дослідника української живої мови слова в дужках – дуже часто матеріял надзвичайно цікавий і цінний” [Огієнко 1973: 5].

Із ремаркою *рідковживане* знаходимо приклади: *на виду* поряд із рекомендованим для літературного вживання *змарніти з виду* [Огієнко 1973: 40]; *чим – тим* поряд із *що – то*, наприклад: *що далі в ліс, то більше дров* [Огієнко 1973: 120]. Укладач вказує на архаїчність окремих лексем, що є компонентами фразем, наприклад: *розум (*архаїчне *разум) – несповна розуму* [Огієнко 1973: 90]; до архаїчного слова добирає фразему-відповідник, наприклад: (архаїчне *відчаятись*) – *стратити надію* [Огієнко 1973: 19]. Зауважимо, що застарілі українські слова, як і місцеві, він застерігав зберігати як цінний скарб.

У численних працях, зокрема і в “Українському стилістичному словнику”, Іван Огієнко наголошує: “… наша власна українська мова в її ріжних численних говірках така багата, така колоритна, що просто гріх перед своїм Народом поповнювати літературну мову нашу непотрібними позичками з мов чужих…” [Огієнко 1978: 9].

Важливим у “Словнику слів, у літературній мові не вживаних” є подання іншомовних сталих виразів, яких треба уникати у вживанні,

наприклад: у російській мові – *склон, на склоні життя,* в українській – *схил, на схилку віку* [Огієнко 1973: 94]; у польській мові – *поніс смерть,* в українській – *помер, умер* [Огієнко 1973: 109].

Тривале співжиття західноукраїнського народу з польським позначилося великим числом запозичень із польської мови. І. Огієнко зауважує: “Надто в мові зах.укр. інтелігенції дуже багато найрізніших полонізмів... Особливо часті полонізми 1. Словникові; 2. Фразеологічні, – в мові інтелігенції надзвичайно багато т.зв. “утертих виразів”, просто перекладених із польського; 3. Складневі” [Огієнко 1973: 146–147].

Те, що у мовленнєвому словнику західноукраїнської інтелігенції можна почути русизми, науковець пояснює залишковим явищем, найперше, відголосом першої половини XIX ст., коли російський культурний вплив поширився і в Галичині, а “особливо в мові наддніпрянської інтелігенції цих русизмів – словникових і фразеологічних – значно більше” [Огієнко 1973: 147]. Однакові форми слів у цих двох мовах свідчать про те, як зауважує І. Огієнко, що вони були занесені до Росії з України протягом XVII-XVIII ст., тобто ці слова з’явилися в українській мові на 100–200 років раніше ніж у російській, а тому слід обґрунтовано визначати власне запозичення [Огієнко 1978: 7].

Цінними матеріалом для досліджень особливостей фразеосемантики в діахронії є подання значень деяких фразеологізмів, наприклад: *ставати в пригоді* – ‘допомогти’ [Огієнко 1973: 98]; ‘тішитися’ – *мати з чого втіху* [Огієнко 1973: 104]; (*звільнив бігу*) – ‘пішов чи поїхав тихше’ [Огієнко 1973: 10]; ‘забувати’ – *пустити в непам’ять* [Огієнко 1973: 34]; ‘(нагло) несподівано, раптово’ – *нагла смерть* [Огієнко 1973: 57]; *вибрати очі* – ‘осліпити’ [Огієнко 1973: 64].

Традиційним для українського етносу є образно-метафоричне відображення у мові й культурі зв’язку людського тіла з осмисленням себе в цьому світі, а звідси й розуміння законів побудови довкілля. Особливої ваги дослідники надають соматизмам у складі фразеологізмів як виразникам

явища антропоцентризму, указують на їхню знаковість у культурних традиціях різних народів [Скоробагатько 2006]. У словнику І. Огієнка спостерігаємо велику кількість фразеологізмів із компонентом *око (очі)*, наприклад: *бистрий на очі* [Огієнко 1973: 10], (вп'ялити) *витріщити, вирячити, вилупити очі* [Огієнко 1973: 21]; (кидається) *впадає в очі* [Огієнко 1973: 44], *впадає* (кидається) *мені в око* [Огієнко 1973: 64]; *треба це на оці мати* [Огієнко 1973: 52]; *мати на оці* [Огієнко 1973: 64]; *спускати з ока* [Огієнко 1973: 64]; *бистре (зорке) око* [Огієнко 1973: 64]. Назви частин людського тіла є найдавнішими, тому вони завжди активно вживаються в розмовному мовленні й мають особливий статус завдяки архаїчності.

Серед поданих в аналізованому словнику сталих виразів є такі, що збігаються з кодифікованими у "Фразеологічному словнику української мови" [ФСУМ], порівняймо:

бистрий на розум [Огієнко 1973: 10] – *бистрий на розум* 'здатний добре й швидко міркувати; кмітливий' [ФСУМ: 23];

пустити в непам'ять 'забувати' [Огієнко 1973: 34] – *пустити в непам'ять* 'забути кого-, що-небудь' [ФСУМ: 722];

різок дати [Огієнко 1973: 13] – *дати різок кому* 'побити, відшмагати кого-небудь різками' [ФСУМ: 221];

мати на оці [Огієнко 1973: 64] – *мати на оці (на очах)* 1. Спостерігати, стежити за ким-, чим-небудь; постійно, пильно дивитися на когось, на щось. 2. Думати про кого-, що-небудь, не згадуючи у розмові, не висловлюючись прямо. 3. Виявляти інтерес, приглядатися до кого-, чого-небудь. 4. Надіятися, сподіватися на щось; чекати чого-небудь. 5. Збиратися, виявляти намір зробити, здійснити що-небудь [ФСУМ: 473];

даватися в знаки [Огієнко 1973: 40] – *даватися взнаки* 1. Ставати відчутним, виразно помітним; проявлятися, відчуватися. 2. Неприємно нагадувати про себе. 3. Завдавати прикростей, дошкуляти кому-небудь. 4. Проявляти себе в чомусь перед ким-небудь. 5. Надовго запам'ятовуватися

(перев. щось неприємне). 6. Показати себе з поганого боку, залишати про себе недобру пам'ять [ФСУМ: 217-218];

повірити на слово [Огієнко 1973: 95] – *вірити на слово* 'без будь-яких підтверджень фактами, на основі лише чийогось запевнення, обіцяння' [ФСУМ: 828];

взяти назад (відкликати) свої слова [Огієнко 1973: 95] – *брати / взяти [свої[слова назад* 'відмовлятися від сказаного раніше' [ФСУМ: 53];

ані слуху, ані духу [Огієнко 1973: 95] – [*ані*] *ні слуху,* [*ані*] *ні духу* 'нічого не відомо про кого-, що-небудь' [ФСУМ: 830].

Поза словниковим матеріалом сучасної літературної мови залишилися такі фразеологізми: *(божеська) Божа краса* [Огієнко 1973: 12] (у ФСУМ знаходимо лише *Божа іскра, Божа пташка, кара Божа* [ФСУМ: 43]); *вибрати очі* – 'осліпити' [Огієнко 1973: 64]; *(буків) дати* [Огієнко 1973: 13]; *важко на гроші* [Огієнко 1973: 13]; *гробова тиша* [Огієнко 1973: 25] – у ФСУМ знаходимо лише *гробова мовчанка* 'абсолютна тиша' [ФСУМ: 500]; *ставати кому на заваді* [Огієнко 1973: 98]. Такий цінний та достовірний матеріал слугуватиме діахронному вивченню фразеології української мови.

У матеріалах аналізованої лексикографічної праці натрапляємо і на приклади, що засвідчують відмінності в утвердженні літературних норм, наприклад, укладач радить не вживати форму б*лукати (по світах),* а пропонує варіант для вживання *блукати світами* [Огієнко 1973: 11]. У ФСУМ все ж унормованим є *блукати по світах (по [божому] світу, по світі)* 'постійно змінювати місце проживання, перебування, не маючи притулку // подорожувати, мандрувати'; але *блудити світами* [ФСУМ: 36]. Не утвердився як літературний варіант *гострий на р**е**чах* [Огієнко 1973: 25], у ФСУМ знаходимо *гострий на речі, (на язик, на слово, на мову)* 'здатний дотепно і влучно говорити' [ФСУМ: 192]. Рекомендований для вживання фразеологізм *на схилку віку* (замість небажаного *на склоні життя*) [Огієнко 1973: 34] реалізований у таких словниках статтях ФСУМ: *на схилі віку (літ,*

днів) ‘в кінці життя, на старості, при наближенні старості’, але *на схилку літ (днів)* [ФСУМ, II: 872].

Отже, матеріали “Словника слів, у літературній мові не вживаних” не втрачають своєї актуальності, а також уможливлюють аналіз мовленнєвих особливостей та ареального поширення лексем і фразем, дослідження розвитку говорів, визначення основних та периферійних діалектних рис у ретроспективі, зіставлення з іншими сучасними українськими та слов’янськими говорами, а також з одиницями літературної мови.

Глибокі переконання і вболівання Івана Огієнка за українську мову й культуру безпосередньо впливають на формування самоусвідомлення нації, дбайливого ставлення до своєї історії та усіх її проявах.

У минулому столітті фразеологічні одиниці окремих говорів зрідка зафіксовано в лексикографічних працях, що презентують регіональну лексику окремого говору чи групи говірок. Зазвичай фразеологізми подавали як ілюстративний матеріал до реєстрових слів, що вживалися лише у складі сталих висловів, наприклад, у гуцульському говорі *бандúґі* – витівки, затії; *бандúґі бúти* ‘байдикувати’; *гнути, точúти бандúґі* ‘плести нісенітниці’ [ГГКС: 20]; *гець* – витівка, жарт; *виймáти на гець* „піднімати (когось) на сміх”; *зробúти гéци* „робити (з когось) посміховище” [ГГКС: 44].

Такі дані з різних ареалів можуть підтверджувати, уточнювати або спростовувати висновки про рівень активності фразеологізмів у синхронії та діахронії, наявність явища кореляції, коли територія побутування фраземи та її компонентів збігається, про вживання сталого виразу й затемнену семантику його компонента в межах групи говірок тощо.

У “Словнику західнополіських говірок” Г. Л. Аркушин не оминає увагою лексеми, які побутують винятково в складі фразеологізмів, що є свідченням копіткої збирацької роботи, уваги до словомислення носіїв говірок Полісся. Окрім того, в словнику виявляємо фраземи, подані й до загальновживаних, зрозумілих слів, наприклад:

БЕТКИ [бе′тки] у виразі: ГРАТИ В БЕТКИ ‘Великодня гра крашанками; виграє той, у кого крашанка не поб’ється’ [Аркушин 2000: 454].

БІЗ [б’із] у виразі: *Б’із ко′нц’а до′бре `ду′же до′бре* [Аркушин 2000: 386].

БЛІЗІР [бл’із’і′р] у виразі: ДЛЯ БЛІЗІРУ [дл’а бл’із’іру] ‘про людське око’. *Той охо′тн’ік но′сит’ ружйо′ дл’а бл’із’і′ру* [Аркушин 2000: 475, 392].

БОЛЯЧКА [бол’а′чка] -і, ж. 1. мед. ‘будь-яка хвороба; захворювання’. *Дес’ дити′на набра′лас’а бол’ачо′к и типе′р слаба′*; 2. перен. у виразі: И ЯКЕЇ ТОБИ БОЛЯЧКИ ТРА? [и йаке′йі тоби′ бол’ачкиі тра?] ‘що ти ще хочеш?’ [Аркушин 2000: 392].

ДОРОГА [доро′га] -и, ж. 1. ‘смуга землі, по якій їздять і ходять’ (всі н.пп.); 2. у виразі ПІТИ НА ДОРОГУ [п’іти′ на доро′гу] ‘піти надвір гуляти’ [Аркушин 2000: 338; 3. у виразі ПОКАЗАТИ ДОРОГУ [показа′ти доро′гу] ‘почати робити що-небудь (у більшості-негативне), що стає прикладом для наслідування’. *Ни колупа′й гру′би, ни пока′зуй ди′т`ям доро′гу*; 4. ДОРОГА ПТАШИНА [Доро′га Пташи′на] ‘Чумацький Шлях’ [Аркушин 2000: 144].

У “Матеріалах до словника буковинських говірок” – цінні фіксації сталих народних виразів із Буковини 60–70 рр. XX ст., необхідні для пізнання явищ і глибини просторового побутування лексики та фраземіки, дослідження особливостей передавання картини світу засобами мови, наприклад: *всі ро́блені на одно́ ку́лко* [МСБГ, VI: 107]; *в чи́сті вод’і ни обми́тиси* [МСБГ, VI: 80]; *глу́хмана ни добу́дишся, лінюха́ ни дошле́чиси* [МСБГ, V: 30]; *горе́чка лапа́є* [МСБГ, V: 14]; *гра́ти кучмара́* [МСБГ, IV: 118]; *да́ти ко́льку; хот’і́ти ко́лькі* [МСБГ, IV: 73]; *дощ іде́, як с казана́ ли́ют* [МСБГ, IV: 8]; *запе′рти рот на лака′ту* [МСБГ, V: 11]; *збі́ти ко́впіт / ко́впоти / ко́поти* [МСБГ, IV: 64]; *і́сти м’я́сно* [МСБГ, V: 99]; *йти в капсю́* [МСБГ, IV: 20]; *йти в кірі́ю / і́хати* [МСБГ, IV: 46]; *йти ко́сої* [МСБГ, IV: 83]; *кавале́рокі о́чи* [МСБГ, IV: 4]. Така інформаційна база відтворює мовну практику буковинців, їхнє мислення, сприймання навколишнього світу.

Кожен словник діалектної лексики – важливе джерело не тільки для пізнання семантики й просторового поширення говіркових слів, а й для з'ясування їхніх можливостей бути в складі сталих виразів, творити нові образні значення тощо. До таких належить праця "Гуцульські говірки. Короткий словник" Я. В. Закревської [ГГКС: 34]. У словнику знаходимо цінний матеріал про особливості вживання лексем у складі фразеологізмів, пояснення семантики та ілюстрації з живого територіального мовлення, наприклад:

вере́чи кинути; вере́чи лице́ – стати білим у процесі вибілювання (про полотно); *вере́чи га́дков* – подумати, згадати [ГГКС: 34];

вид, -у 1. зір; 2. лице, обличчя; *мати короткий вид* – бути корткозорим [ГГКС: 38];

ві́пси (ви́псі), -ів тільки мн. Відходити, непотріб; *у ви́псі (піти́)* – звестися нінащо: *Так дош' ўдожи́ўси, шо коби́^{е} ско́шена трава ў випс'і не^{и} пи^{і}шла (Крвр)* [ГГКС: 38];

гец, -у витівка, жарт; *вийма́ти (кого́) на гец* – піднімати (когось) на сміх; *зроби́ти (з ко́го) ге́ци* – робити (з когось) посміховище; *пор. нім.* Hetz [ГГКС: 44];

го́лий 1. пісний (про страву); 2. позбавлений рослинності (про землю); **з** *го́лим ро́том* – з порожніми руками [ГГКС: 47];

грєда́, -и (-и) перев. Мн. Горизонтально підвищена жердка чи перекладина для одягу; *заде́рти но́ги у грєди́* – ледарювати [ГГКС: 48];

ґрее́йцар (ґре́йцир), -а *заст.* 1.австрійська розмінна монета; 2. гріш, копійка: *ґре́йцара ни варт* – не має ніякої вартості; *пха́ти сво́ї пи'єт ґре́йцирів* – втручатися не в свої справи [ГГКС: 54];

ґу́ші, -ів тільки мн. 1. иед. хвороба: свинка, ангіна, зоб; 2. наріст; *завивати в ґу́ші* – спосіб завивання хустини [ГГКС: 55];

да́ві (да́віть) // зда́вішня *присл.* дуже рано; *на да́ві* – сьогодні перед ранком [ГГКС: 55].

Велика кількість словників лексики та фраземіки з Гуцульщини (порівняно з іншими територіями) – свідчення зацівленості архаїчними та неповторними слововживаннями, культурою, звичаями, світобаченням мешканців цього регіону.

У лексикографічних виданнях Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України "Гуцульські світи. Лексикон" [ГСЛ] і "Лексикон львівський: поважно і на жарт" [ЛЛПЖ] збережено традицію подання фразеологізмів та стійких словосполучень знаком ромба, що полегшує пошук таких одиниць. Укладачі зафіксували численні приклади сталих виразів, що презентують загалом говірки південно-західного наріччя і найбільше – гуцульський говір, наприклад:

амен (амінь) – кінець:

забути на амен – усе забути; нічого не пам'ятати

заткати на амінь – заціпити, відібрати мову

на амен (амінь) – цілковито, до кінця.

ані (ні):

ані (ні) бельмеса – зовсім нічого

ані (ні) мур-мур – ані слова

анцуґ (анцук) – чоловічий костюм:

шлюбний анцуґ – найкращий (перев. єдиний) костюм у гардеробі мужчини

апетит (апетик) – апетит:

вовчий апетит – нестримне бажання їсти

арештант:

наговорити три купи арештантів – навигадувати; наговорити дурниць

арештантський:

закоштувати арештантської саламахи – зазнати клопоту, нещастя

атак – напад:

атак серця – серцевий напад.

Зауважимо, що подання семантики говіркових одиниць, а далі й фразеологізму з таким компонентом, дозволяє виявити зашифровані в комунікації образні значення, “правильно” зрозуміти інформацію носія говірки.

У лексикографічних працях фразеологізми подають здебільшого як ілюстративний матеріал до реєстрових слів, що вживаються лише у складі сталих висловів, наприклад: у західнополіських говірках – *бетки [бе'тки]* у виразі: *грати в бетки* “Великодня гра крашанками; виграє той, у кого крашанка не поб’ється” [Аркушин 2000: 454]; у гуцульських – *на гала-бала, на галай-балай* “абияк” [ГСЛ: 176].

Такі дані з різних ареалів свідчать про рівень активності фразеологізмів у часових зрізах, наявність накладання територій побутування фраземи та її компонентів, уживання сталого виразу і затемнену семантику його компонента в межах групи говірок.

Традиційним за принципами побудови є словник М. І. Голянич “Мовний портрет села Тюдів” [Голянич 2018], але унікальним – за пильною увагою до мовлення одного населеного пункту, розлогими текстовими ілюстраціями, за якими не тільки можна вивчати всі мовні рівні говірки, а й “лад і дух народного мовомислення, відтак – закарбовані в щоденному й звичному мовленні широкі світи поза людиною і людину як центр світобудови” [Гриценко 2018: 7].

АШ (ГАШ) У ГОЛОВІ ТУГО СТАЛО КОМУС – комусь важко думати, сприймати щось (через хворобу, втому та ін.) [Голянич 2018: 41].

АШ (ГАШ) У ПЄТАХ ЗАТЕРПЛО (ЗАГОРІЧІЛО) КОМУС (АШ ПЄТИ ЗАТЕПЛИ, ЗАГОРІЧІЛИ) – хтось дуже хвилювався, налякався чи швидко біг [Голянич 2018: 41].

БАКИ ЗАБИТИ (ЗАБИВАТИ) – зайвими, неважливими розмовами відволікти когось від чогось, заморочити (заморочувати) комусь голову, збивати з думки [Голянич 2018: 45].

БАЛАМУТИТИ ГОЛУ КОМУС – заморочувати когось зайвими розмовами; обіцяти комусь щось, недотримуючись даного слова; збурювати [Голянич 2018: 46].

БАНЄК, -іка – 1) баняк, каструля; 2) знев., про не зовсім розумну, кмітливу людину [Голянич 2018: 46].

БАНЄК ВАРИТ У КОГОС – про розумну людину, яка вміє передбачати, знайде вихід зі складного становища [Голянич 2018: 47].

БАНЄК (ГАРБУЦ) НА ПЛЕЧЯХ (НА В`ЄЗАХ) МАТИ (НОСИТИ) – знев., бути, на думку мовця, нерозумним [Голянич 2018: 47].

ДРИМНЕНЬКИЙ, ІК (ЇК) МАКОВЕ ЗЕРНІ – дуже дрібний [Голянич 2018: 432].

ДРІЖІКИ (ДРИЖІКИ) ВЗЄЛИ (ЛОВ’ЮТ, ІМИЛИ, СЕ ЙМИЛИ ТА ІН.) КОГОС – про стан людини як результат упливу надмірного хвилювання чи холоду [Голянич 2018: 434].

ДУЖИЙ (ЗДОРОВИЙ, МОЦНИЙ), ЇК (ІК) МЕДВІТЬ (ІК БИК (БУГАЙ), КІНЬ (КИНЬ), ІК КОБИЛА) – дуже міцний, сильний, здоровий [Голянич 2018: 437].

Повтота й точність подання фразем однієї говірки виявляється не тільки в переліку словникових статей, а й у великих ілюстраціях до лексем, поданих фонетичною транскрипцією. Зазначимо, що серед фразем, які збігаються або дуже близькі до літературно-нормативних, М. І. Голянич визначає і власне гуцульські, і такі, що відомі лише мешканцям села, наприклад: *такий, ік три зза корчя* – про того, хто є дуже страшний, кого бояться; щезник; *битисе у пирту* – жест, що виражає самосуд мовця, оскільки сказане ним з погляду народної млоралі є гріховним; *і ни здумати, і ни здогадати* – про те, що важко передбачити; *килавий Йось один дужий* – ірон., здорові, сильні звалюють важливу, невідкладну роботу на слабкого чи хворого.

У “Матеріалах до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області)” Ю. Піпаша, Б. Галаса

[Піпаш, Галас 2005] теж спостерігаємо цінні факти з гуцульського мовного простору, зокрема приклади регіональних фразем:

брати дівку – одружитися з дівчиною [Піпаш, Галас 2005: 16].

віди'йти – відняти, насильно відібрати; безос. *відн'ити бесіду* – відняти мову; заніміти; *відн'ити ноги, рук'и* – стати паралізованим [Піпаш, Галас 2005: 24].

втулити очи / віпулитис'и – витріщити очі [Піпаш, Галас 2005: 25].

вовком дивитис'и – дивитися зі злістю, бути злим [Піпаш, Галас 2005: 28].

водитис'и з дівков – дружити з дівчиною; залицятися [Піпаш, Галас 2005: 29].

вчинити дитину – стати батьком або матір'ю дитини (переважно позашлюбної) [Піпаш, Галас 2005: 31].

гіреньк'ий хліб – важкий заробіток, важке життя [Піпаш, Галас 2005: 35].

гія, прис. сл. – треба, можна, необхідно, личить; *гію давати* – виявляти незадоволення чимось, засуджувати; не любити [Піпаш, Галас 2005: 35].

дивитис'и на звізди – читати зірки, чаклувати [Піпаш, Галас 2005: 47].

дівка, к'и – дівчина; *дівка дохожала* – доросла, дозріла дівчина [Піпаш, Галас 2005: 48].

2.2. Сучасні фразеологічні словники говорів української мови

Одним із важливих завдань сучасної української діалектології залишається робота над укладанням словників фразеології окремих українських говорів. Такі матеріали дозволять отримати дані про ареальне поширення та особливості побутування фразем, здійснити порівняльний аналіз з іншими українськими та слов'янськими говірками, а також фраземами літературних мов.

Українська фразеографія має давню історію (від кінця XVII ст.) і цінний досвід методології та методики укладання словників, що принципово

відрізняються від лексичних. Для формування емпіричної бази української народної фразеології (наприклад, електронного каталогу) важлива повнота інформації про фразеологізми, їхні компоненти та максимальне покриття території представлення.

Фразеологічні словники українських говірок мають особливі параметри лексикографічного опису одиниць: відбір матеріалу, тлумачення семантики, інтерпретація емоційно-експресивних відтінків та ін. Дослідники неодноразово аналізували лексикографічні праці з фразеології, визначали актуальні завдання та проблеми [див.: Міняйло 2003; Прадід 2011; Прадід 2012; Ужченко 2003а].

Цінними є опубліковані матеріали до словників фразем середньополіських [Грищенко 1975; Громик 2002], східноподільських [Доленко 1975а], буковинських [Бабич 1975], слобожанських [Юрченко 1975], [Івченко 1993], східнослобожанських і степових говірок [Ужченко 1993]. Зауважимо, що словники різні за обсягами та принципами укладання, все ж цінний і достовірний матеріал засвідчує багатство української фразеології, просторову поширеність одиниць, варіації компонентів-регіоналізмів.

Чимало фактичного матеріалу містять матеріали до словників, до наукового обігу ввійшли записи окремих говорів з трьох наріч української мови: “Материалы для словаря диалектных фразеологизмов Подолья” М. Т. Доленка [Доленко 1975а], “О фразеологическом словаре буковинских говоров” Н.Д. Бабич [Бабич 1975], “Материалы для диалектного словаря украинского Полесья (село Лучанки Овручского района Житомирской области)” П. П. Грищенка [Грищенко 1975], “Украинский диалектный словарь Харьковской области (Фрагменты словаря)” А. С. Юрченка, Л. І. Ройзензона, С. І. Ройзензона [Юрченко, Ройзензон, Ройзензон 1975], “Матеріали до фразеологічного словника с. Вівчарове Троїцького району Луганської області” Н. Жиліної [Жиліна 2001] та ін. Крім того, фраземи є обов’язковим елементом регіональних словників діалектної лексики, атласів.

М. Т. Доленко, наприклад, систематизуючи фраземний матеріал у регіональний словник і описуючи фраземи східноподільського ареалу за різними ознаками (граматичними, функціональними, семантичними і структурними), визначає “особливо розгалужений структурно-семантичний склад” [Доленко 1975а: 102] та активність побутування “архаїчних, лексичних та фразеологічних одиниць” у західній частині Поділля, порівнюючи зі східною [Доленко 1975в: 15].

Особливо вагомим доробком є публікація регіональних словників, до складу яких входять власне діалектні фраземи і такі, що вживаються в сучасній українській літературній мові: “Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини” Н. Д. Вархол, А. О. Івченка [Вархол, Івченко 1900], “Фразеологічний словник лемківських говірок” Г. Ф. Ступінської, Я. В. Битківської [ФСЛГ], “Словник стійких народних порівнянь” О. С. Юрченка, А. О. Івченка [ССНП], “Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини” В. А. Чабаненка [ФСГНН], “Сказав як два зв’язав. Народні вислови та загадки із західного Полісся і західної частини Волині” Г. Л. Аркушина [Аркушин 2003], “Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу” В. Д. Ужченка, Д. В. Ужченка [УУ], “Словник стійких зворотів бойківських говірок” М.Д. Матіїва [Матіїв 2014], “Із народу не викинеш: Діалектний словник фразеологізмів”, “Що сільце, то нове слівце: словник фразеологізмів Західного Полісся”, “Говорити як медок варити : словник фразеологізмів Західного Полісся та суміжних територій” З. С. Мацюк [Мацюк 2006; Мацюк 2013; Мацюк 2020].

Ці праці підтверджують, що варіювання фразеології в ареальній проєкції можна простежити на кількох рівнях: семантичному, фонетичному, морфологічному, синтаксичному, лексичному. На сьогодні фраземіка поліських говірок найповніше представлена у працях Г. Л. Аркушина, З. С. Мацюк (західнополіські), П. П. Грищенка, Г. М. Доброльожі, Ю. В. Громика (середньополіські). Фраземіка Східного Полісся потребує

ґрунтовних досліджень, зокрема укладання фразеологічного словника говірок. Зазначимо, що фрагментарно східнополіська фразеологія представлена у “Словнику стійких народних порівнянь” О. С. Юрченка й А. О. Івченка [ССНП], у праці А. О. Івченка [Івченко 1996]. Не оминув своєю увагою фраземи і П. С. Лисенко, укладаючи “Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся” [Лисенко 1961].

Фразеологічні словники презентують усі три наріччя сучасної української мови, зауважимо, що південно-західне наріччя вирізняється найбільшою кількістю різних говорів, а тому є більше опублікованих словників діалектної лексики, у складі яких є і фразеологізми переважно з компонентами, що мають затемнену семантику. Важливе та невідкладне завдання зі збереження автентичного мовлення лемків, зокрема вживання сталих виразів – найяскравіших виразників етнокультури, вперше було реалізовано в 1990 році – опубліковано “Словник фразеології лемківських говірок Східної Словаччини” Н.Д. Вархол та А. Івченка [ФСЛГСС], який спонукав дослідників народної фразеології до записів цих мовних одиниць і на інших територіях України.

Завдання “Фразеологічного словника лемківських говірок” Г. Ф. Ступінської та В. Я. Битківської [ФСЛГ] – подати фразеологізми, що були характерні для мовлення лемків і відображають неповторне багатство говору, матеріальну й духовну культуру однієї з найархаїчніших груп українців, які були переселені з території Польщі на різні території України, Словаччини, захід Польщі. Повнота реєстру, детальне пояснення семантики фразеологізмів, точне відбиття особливостей вимови засобами транскрипції дають можливість не тільки дослідити особливості функціонування говору, що зазнає асиміляції, а й з’ясувати природу власне українського на загальнослов’янському тлі. Аналізований словник – ключ до розуміння унікальної етнокультури (розуміння побудови світу, життєвих пріоритетів, звичаїв та обрядів, традиційного побуту), матеріал для визначення шляхів та причин мовних впливів.

“Фразеологічний словник лемківських говірок” налічує 2600 реєстрових фразеологізмів та їхніх варіантів, чітко паспортизованих і розташованих за алфавітним принципом – реєстрова одиниця подається за опорним компонентом, який співвідноситься з певною частиною мови. Словникові статті демонструють активне варіювання лексем у межах фразеологізмів, наприклад: *як з комына (пушкы) дим* ‘безслідно, невідомо куди’ [ФСЛГ: 75], з *комара зробыти сомара (вола, слоня)* ‘значно перебільшувати’ [ФСЛГ: 107], як б*ы з хреста (крыжа) зняли* ‘хтось дуже блідий, змучений, з хворобливим виглядом’ [ФСЛГ: 105], *не знати ани кланицу (ани сторожку) до воза зробыти* ‘бути невправним, невмілим в усякій роботі’ [ФСЛГ: 105]. Зауважимо, що для полегшення пошуку фразем у словнику є покажчик із переліком кожного повнозначного компонента виразу.

Енциклопедію світу лемків доповнюють також додатки: 300 прислів’їв, приказок і каламбурів, поданих за розділами (Людина. Людська діяльність. Суспільна свідомість. Буття), та вигуків-заклинань. Презентовані матеріали доповнено словником малозрозумілих слів і діалектизмів із лемківського говору, що також слугуватиме джерелом для лінгвістичних студій, зокрема діалектологічних.

Важливими для порівняльних лінгвістичних студій є те, що у словнику подано і загальномовні одиниці, що мають фонетичні відмінності, наприклад: *до гробовой дошк**ы*** ‘до кінця життя, до смерті’ [ФСЛГ: 81] *на край с**ь**віта* ‘дуже далеко’ [ФСЛГ: 125], *нести свій **к**рест* ‘терпіти все, що судилось, зносити всі негаразди’ [ФСЛГ: 157]; морфологічні, наприклад: *душа **сьпівам*** ‘хто-небудь у піднесеному настрої; радіє’ [ФСЛГ: 83], *крутити **бідом*** ‘переборювати скруту; долати труднощі’ [ФСЛГ: 127], ***очами** колоти* ‘хто-небудь дивиться на когось дуже пильно, прискіпливо’ [ФСЛГ: 122] та ін.

Отже, фонетико-граматична специфіка лемківського говору чітко виявляється у компонентах сталих виразів. Лексика лемків, що вживається у складі фразеологізмів, є також свідченням культурно-духовного надбання

носіїв цього говору, особливостей традицій, звичаїв, побуту та господарювання. І хоч лексеми у складі фразеологізмів усе ж “переосмислюються”, у висловлюваннях зберігаються деякі давні номінації, слова, що постали під впливом польської і словацької мов, інших говорів української мови, наприклад: *друбна коруна* ‘бідна людина [ФСЛГ: 124], *за Марії Терезы* ‘дуже давно’ [ФСЛГ: 136], *як мачка лою* діяти всупереч моральним приписам, нормам, нічого не боятися’ [ФСЛГ: 144], *прити на фіґель* ‘зрозуміти сутність чого-небудь’ [ФСЛГ: 191]. Цінною є заувага В.М. Мокієнка, що “метафоричне життя багатьох слів і виразів дозволяє акумулювати в мові багато фактів духовної культури, про які ми б ніколи й не здогадалися, якщо б те чи інше слово або вираз не був зарубкою в нашій національній пам’яті” [Мокиенко 1986: 133].

У певних ситуаціях мовці вживають фраземи з метою конкретизувати, деталізувати, дати точнішу характеристику чогось (когось), передати свої вже пережиті емоції словесними засобами.

Фразеологічній системі українського діалектного мовлення притаманні варіювання лексичних компонентів, збереження регіональних номінацій, фонетичних і граматичних рис говірок. Це підтверджують і впорядковані в окремий словник фразеологізми буковинських, гуцульських і подільських говірок Чернівецької області (укладачі: Г. Т. Кузь, Н. О. Руснак, М. В. Скаб, Л. М. Томусяк) [ФПЧ]. Ця лексикографічна праця належить до таких, що фіксують увесь спектр фразеології – і загальноукраїнські, і діалектні (разом 2500 одиниць). Саме такий матеріал, на наш погляд, уможливить вивчення мовної картини світу буковинців, а відтак і нації загалом, використання лінгвогеоргафічного методу в дослідженні фразеології, розв’язання низки теоретичних проблем фразеології та діалектології загалом.

Для діалектологів важливо, що у словнику подано варіантні компоненти фразеологізму, фонетичні, граматичні та лексичні варіанти – цінні та надійні дані для аналізу різних мовних рівнів говірок, наприклад: *боса зупа (дзупа*) ‘бульйон’ [ФПЧ: 41], *ловися (ловиси) (лапайся) (лапайси)*

плоту лайл. ‘іди до біса’ [ФПЧ: 126]; *налякати (напудити) горобцем (воробцем)* ‘погрожувати комусь чимось не загрозливим’ [ФПЧ: 127]; *прийти до пам’яті (памняти, памнєти)* ‘повертатися до свідомості після непритомності, зомління. 2. Повернутися до спокійного, врівноваженого душевного стану; заспокоїтися. 3. Усвідомлювати що-небудь потрібне, виправляючи помилки’ [ФПЧ: 182].

У сучасних словниках, зокрема й у вищеназваному, подано чимало обрядових фразем (весільних родильних, поховальних, менше – календарних), наприклад: *завивати молоду* ‘обрядодія знімання вельона і зав’язування хустки в кінці весілля’ [ФПЧ: 89]; *уклоняти уклонити кури* ‘післявесільна гостина у нареченого’ [ФПЧ: 215]; *увести в хрест* ‘охрестити дитину’ [ФПЧ: 214]; *убирати деревце* 1. ‘прикрашати весільне деревце’. 2. ‘прикрашати похоронне деревце’ [ФПЧ: 214]; *проводити в послідну дорогу* ‘віддавати останню шану покійникові’ [ФПЧ: 183]; *водити козу* 1. ‘костюмований ритуал під час Різдвяних свят (Маланки)’. 2 ‘частування горілкою в різних господарів’ [ФПЧ: 60].

Різні аспекти сучасної етнолінгвістики як напряму мовознавства передбачають і вивчення географії поширення культурних явищ, їхньої просторової варіативності та ін., що зумовило розвиток етнолінгвогеографії, вивчення загальної етнокультурної основи мовних явищ із символічним значенням. Саме фразеологізми мають властивість зберігати номінації давніх звичаїв, елементи обрядів, витворюючи нові значення, вже не пов’язані з ритуалами.

Важливою є пильна увага укладачів навіть до сталих виразів, що побутують тільки в одному населеному пункті, наприклад*: (іти) як Марія з Онута* ‘повільно; довго’ (с. Онут Застанівського р-ну Чернівецької обл.) [ФПЧ: 248]; *мандер (мандир) Орися* ‘ходити селом без діла’ (с. Митків Застанівського р-ну Чернівецької обл.) [ФПЧ: 128]; *(наробити) як Нуфрій мамі* ‘зробити щось не до ладу’ (с. Василів Застанівського р-ну Чернівецької обл.) [ФПЧ: 252].Таке явище підтверджується записами і з інших регіонів,

зокрема, нам вдалося зафіксувати такі вузьколокальні вирази на території Західного Поділля. Здебільшого тут спостерігаємо вживання конкретних географічних назв чи імен мешканців села, які вирізнялися поведінкою, рисами характеру, кумедними історіями, наприклад: *ˈС’ан’ко з Заˈлуча* ‘дурний’ [КА, с. Черче Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.]; *заробиў йак Шчиᵉˈгел’с’киї ў Тˈридуха* ‘мало заробити’ [КА, с. Мала Кужелівка Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.]; *ў Збруˈч’і смерт’ знаїˈти* ‘вчинити самогубство’, *п’іˈти ў Збруч* ‘померти’ [КА, с. Вітківці Кам’янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.].

Для поповнення емпіричної бази діалектної фразеології цінними є матеріали, зафіксовані на території Волині. “Фразеологічний словник волинських говірок” Н.В. Кірілкової [СВФ] власне є доповненим і доопрацьованим виданням “Матеріалів до фразеологічного словника південноволинських говірок” [Кірілкова 2011], у якому зібрано фразеологізми, які через певні причини не увійшли до корпусу літературної мови: не потрапили до літературних творів, не українські, мають у складі лайливі чи вульгарні слова. У виданні подано більше двох тисяч метафоричних сполук із постійним, відтворюваним за традицією складом компонентів. У передмові укладачка зазначає, що здійснені записи відображають сучасний стан розмовного мовлення досліджуваної території, проте молодь не знає багатьох сталих виразів, які використовують старші люди.

Зазначимо, що Н. В. Кірілкова в аналізованому словнику до однієї словникової статті подає зафіксовані на території Волині фраземи з компонентами-паронімами, наприклад: *ˈдати ˈпьорки* і *ˈдати ˈтьорки* ‘висварити’ [СВФ: 50], ‘втекти’; *сиˈдіти ˈкапцем* і *сиˈдіти камінˈцем* ‘не рости (про рослину)’ [СВФ: 151] та ін. Поширення цього явища в говірковому мовленні пояснюється спробами мовців замінити незрозуміле слово, лайливий чи вульгарний компонент, намаганням оновити внутрішню форму

фраземи, щоб чіткіше й повніше передати співрозмовнику зміст свого повідомлення, найтонші емоції та стани.

Об'єднані пошуком більш яскравого образу, фраземи південно-волинських говірок характеризуються численними синонімами та варіантами з широкою понятійністю й неоднорідною структурою, наприклад, на позначення поняття 'далекий родич' зафіксовано: *Ва|силь |бабі |рідна |тітка, Гриць|ко |бабі |рідна |тітка, дід |бабі |рідна |тітка, дід |бабі |рудний |Федор, Хо|ма |Савці |рідний |Федор* [СВФ: 24].

"Словник волинських фразеологізмів" – диференційного типу, оскільки до реєстру ввійшли тільки ті фразеологізми, які не фіксують відомі лексикографічні джерела. Зіставний аналіз зі зразками літературної мови підтверджує широку варіативність компонентного складу фразеологізмів, наявність регіоналізмів, зміну семантики та емоційного забарвлення. Сталі народні вирази зберігають локальні мовні явища, а також вже втрачені в ужитку номінації (*кошова кіка* 'сало' [СВФ: 79], *немає кепала в голові* 'дурний' [СВФ: 107], *як куцю ссав* 'дуже брудний' [СВФ: 161]; *зробити карб на лобі* 'запам'ятати' [СВФ: 73]; *ходити ойри* 'заточуватися' [СВФ: 180] та ін.).

Н.В. Кірілкова наголошує, що ареальне вивчення фразеології потребує ретельної фіксації усіх можливих варіантів, але насамперед лексичних. Тому у словнику велику увагу надано саме регіональній лексиці, наприклад: *як мосту (в мості) дірка (дзюрка, дзюра, діри, здюри)* 'непотрібний' [СВФ: 55]; *лити голій (жиру) за душу* [СВФ: 89]; *лантух (торба, мішок, міх) з грошима* 'хтось дуже багатий' [СВФ: 88]; *напихати (напхати, набити, начинити) мацька (мацьок, кендюха, воло)* 'їсти що-небудь; наїдатися' [СВФ: 104].

Хоч матеріали подано без транскрипції, все ж фонетичні варіанти говірок траслітеровано: *аж куфайка (кухвайка) завертається* 'квапливо, поспішаючи' [СВФ: 88]; *як п'яний до радіо (радіва)* зі сл. пристати 'дуже' [СВФ: 139]. Із затемненою семантикою через невідомі лексеми на території Південної Волині побутують фразеологізми *получити гебихванца* 'зазнати

невдачі’ [СВФ: 128]; *прийшов пазгубець* [СВФ: 134]; *схилитися на бакірку* ‘втратити розум’ [СВФ: 166]; *по хаптурах* із дієсловами руху ‘не відомо де; не там, де належить’ [СВФ: 177]. Лише дані з інших територій (суміжних і віддалених) зможуть спростувати або підтвердити висновок про вузьколокальність чи характерну рису говору.

Зі сталих виразів, що номінують певні народні обрядодії знаходимо тільки такий, що пов’язаний зі звичаєм будівництва, хоч і засвідчено побутування фраземи і поза обрядом: *поставити квітку* ‘завершити роботу (здебільшого будівництво)’ [СВФ: 131]; *привітати гарбузом* ‘відмовити у сватанні’ [СВФ: 133]. Номінації традиційних народних свят, звичаїв та обрядів можуть виступати компонентами сучасних фразем волинських говірок, наприклад: *штири дружки* 1. ‘дуже п’яний’, 2. ‘щось зайве’ [СВФ: 189]; *в чому киця на печі, втому й на весіллі* ‘бути неохайним’ [СВФ: 78] та ін.

У “Словнику стійких зворотів бойківських говірок” М. Д. Матіїва [Матіїв 2014] подано матеріали із тридцяти двох населених пунктів Сколівського (30 сіл), Турківського (1 н. п.), Самбірського (1 н. п.) р-нів Львівської обл. Укладач записав вирази шляхом багаторазового опитування старожилів, представників середнього та молодшого поколінь безпосередньо на місцях їхнього постійного проживання. Принципи побудови словникової статті – традиційні для укладання словників регіональної лексики. Важливо, що збережено всі орфоепічні особливості говірок, наприклад: *на кі́ньські Пе'тра [на к’і́н’с’к’і Пе'тра]* ‘у жодний час, ні в якому разі; ніколи’; *кру'тится як Сиву'ля у вівсі́*; *Колу'мб в Аме'рику – сини'вітци ві́тсі* ‘висміювання мешканців сусідніх сіл за схильність жителів Верхнього Синьовидного та Нижнього Синьовидного до торгівлі; *на горо'ді хобузя', а в Ки'їві ву'йко* (хобузя́ – 1) Бур’ян. 2) Хмиз, уламки дерев у лісі); *як на Вели'ґдинь; Весня'ного Нико'ли* та ін.

Мета “Матеріалів до словника словника народних порівнянь подільських і волинських говірок Хмельниччини” Н.Д. Коваленко –

лексикографічно представити розмаїття стійких народних порівнянь з їхніми варіантами різного типу в названих говірках [Коваленко 2011]. Запис виконувався за спеціально складеною програмою, що налічує 80 питань, пов'язаних із фізичним життям, психічним станом, поведінкою та діяльністю людини.

Найуживанішими в усному мовленні є традиційні народні порівняння, у яких образними конкретизаторами виступають номінації явищ природи, тварин і рослин, звичних побутових предмети. Така група стійких сполучень слів витворена на основі реальної схожості. За традиційною народнорозмовою моделлю, наприклад, побудовані сталі порівняння на позначення зовнішнього вигляду людини, вчинків, поведінки: *дурний йак ціп* [Коваленко 2011: 102]; *крепкий як ступа* 'товстий' [Коваленко 2011: 94]; *стояти як стовп необтесаний, вкопаний як стовп* 'непорушно стояти' [Коваленко 2011: 93-94]; *лежати як колода* 'ледарювати [Коваленко 2011: 52], *грохнутися як колода* 'впасти від перевтоми' [Коваленко 2011: 52]; *п'яний як чіп, набратися як чіп* 'напитися' [Коваленко 2011: 103]; *суха як доска, плоска як доска* 'дуже худа' [Коваленко 2011: 40]; *молоти язиком як праником* 'дуже багато говорити' [Коваленко 2011: 106].

За матеріалами, записаними на території Хмельниччини, кількісно переважають сполучникові порівняння, серед яких розмежовуємо порівняльні звороти (компоненти простого речення) та підрядні порівняльні речення. Сполучники *як, наче, мов, ніби* є традиційними для української мови й слугують засобом зв'язку між основою та показником порівняння; статус регіональних мають сполучники: *шо* у значенні 'як', *таньби*, що вживається у значенні 'так ніби'.

Практичний матеріал у словнику подано у транслітерованому вигляді, а також використано фонетичну транскрипцію, адже на матеріалі говіркової фразеології можна вивчати не лише зміст, внутрішню форму вислову, його варіанти, а й фонетичні, граматичні й навіть синтаксичні особливості говірок.

Отже, систематизований матеріал говорів південно-західного наріччя – результат досвіду української фразеографії від найдавніших часів. Принципи відбору фразем і структури аналізованих словників забезпечили достовірні дані для узагальнень про формування і шляхи розвитку не лише територіального мовлення, а й загалом національної мовної картини.

Найбільше опублікованих словників власне фразеологізмів, порівняльних зворотів і паремій маємо з території Західного Полісся північного наріччя, зокрема Г. Л. Аркушина “Сказав, як два зв’язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині” [Аркушин 2003], З. С. Мацюк “Із народу не викинеш: Діалектний словник фразеологізмів” [Мацюк 2006], “Що сільце, то нове слівце” [Мацюк 2013], “Говорити як медок варити : словник фразеологізмів Західного Полісся та суміжних територій” [Мацюк 2020]).

У словнику фразеологізмів Західного Полісся та суміжних територій “Говорити як медок варити” З. С. Мацюк скомпоновано оригінальний західнополіський фразеологічний матеріал (фразеологізми, частково – прислів’я та приказки), зафіксований на території Волинської, Рівненської, Львівської областей і суміжних територій.

За матеріалами, одні й ті самі вислови можуть належати до кількох семантичних рядів із різним чи однаковим значенням, що зумовлено семантичними зрушеннями, які відбуваються в живому мовленні, такі непоодинокі на Західному Поліссі. Серед аналізованих фразем значну частину становлять “обсцентні (ненормативні, непристойні) фразеологізми, які передають специфічне емоційно-експресивне забарвлення й не впливають на руйнування літературних норм слововживання та властивої народній мові евфемічної символіки” [Мацюк 2020: 7].

Склад частини середньополіської фразеології (Житомирська область) та народних приказок і прислів’їв подано у “Фразеологічному словнику говірок Житомирщини” Г. М. Доброльожі [ФСГЖ], у якому впорядковано 7 тисяч фразеологізмів. Словник складається з двох частин: алфавітний

фразеологічний словник, у якому вирази подано за алфавітом стрижневого слова, та ідеографічний фразеологічний словник, у якому одиниці представлені за тематичними мікросистемами. Сталі народні порівняння впорядковано в окремому виданні дослідниці “Красне слово – як золотий ключ” [Доброльожа 2003].

Із території південно-східного наріччя найповніше записано фразеологізми східнослобожанських і степових говірок Донбасу – в 6 виданні словника подано 8112 одиниць [УУ]. Окремою книгою Д. В. Ужченко опублікував жаргонні фразеологізми Східної Слобожанщини [Ужченко 2009].

У “Матеріалах до фразеологічного словника центральної Слобожанщини (Харківщини)” А. А. Сагаровського подано понад 3000 фразеологізмів (у широкому розумінні поняття), засвідчених у говірках 440 населених пунктів Харківської області. Укладач зауважує, що “у теорії і практиці діалектної фразеології і фразеографії є багато не цілком (або неоднозначно) розв’язаних проблем, хоча прагматично все починається з вибору говіркового пункту, інформатора, питальника, методів здобування фактажу, навідного антуражу, вербальних стимуляторів-“провокаторів”, фіксування реалій, попереднього фільтрування, уточнювання значень, контекстуального забезпечення” [Сагаровський 2015]. Важливо, що у словнику фраземи подано і фонетичною транскрипцією, а це увиразнює важливі структурні риси говірок, уможливлює їхнє детальне вивчення з різних аспектів. Ілюстрації додають необхідну інформацію для коментування, аналізу текстуальних можливостей фразем, а відтак – слугують надійним джерелом про фразеологічний світ говірконосіїв. Матеріали у словнику подано так:

ДУШУ ЗАКИСЛЮВАТЬ [*закисл'уват'*]. Частково втамовувати голод. *Х'іба то пойіу, то душу закислиу.*

ДУШУ ІЗВІРЯТЬ [*ізв’ір'ат'*] Довірятися, покладатися, ділитися по-таємним. *Треба подруг'і душу ізв'ірит' – тоді, може, полегша.*

НА ДУШУ ІТИ, схв. Подобатися, позитивно сприйматися. *Шос' м'ін'і холодец' с'огодн'і на душу п'ішоу.*

ДЬОРКА, ДАВАТЬ ДЬОРКИ [*дават' д'орки*], *підсил.* Тікати, швидко зникати. *Йаґ дау д'орки, так тіки його й бачила.*

ДЮНДІЛЬ, ДАВАТЬ У ДЮНДІЛЬ [*дават' у д'унд'іл'*], *жарт.* Бити, карати. *Надавау у д'унд'іл' – доуго чухатимиц':а.*

У ДЮНДІЛЬ [*у д'унд'іл'*], *жарт.* Цілком, до крайньої межі. *Прийшов – змерз у д'унділ'.*

ДЯДЬКО. НА ДЯДЬКА СПИХАТЬ [*на д'ад'ка спихат'*], *несхв.* 1. Перекладати на когось свої обов'язки. *Діти твойі – от і годуй, а не спихай на йакогос' д'ад'ка;* 2. Перекладати провину на когось. *Ти на д'ад'ка не спихай, шо забор поламау – сам римонт'іруй.*

ДЯДЬКО [*д'ад'ко*] *БРАТУ СЕСТРИН ЗЯТЬ* [*з'ат'*] *жарт.* Сумнівна рідня. *В'ін м'іні такий родич – д'ад'ко брату систрин з'ат'.* [Сагаровський 2015: 74].

Важливим у зіставних дослідженнях діалектної фразеології є словник В. Д. Чабаненка, у якому подано сталі звороти, записані впродовж 1952–1998 рр. у селах Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей, із доповненнями матеріалом із фольклорно-етнографічних і діалектологічних записів І. Манжури, Я. Новицького, Д. Яворницького, О. Курило та ін. До реєстру словника подано розмовно-просторічні ареальні звороти зі збереженням їхніх регіональних фонетичних, словотвірних, граматичних і лексичних особливостей [ФСГНН]. Важливо, що подано не тільки особливості усталених виразів, а й збережено їх у текстових уривках-ілюстраціях. Зауважимо, що у словнику є літературні фраземи і такі форми й слова, що не відповідають загальнонаціональній (літературній) нормі. Значення таких форм зрозуміле з контексту, наприклад:

голова як не трісне – те саме, що *голова розривається* [ФСГНН: 30],

головою вдарився (вдарилась) – про недоумкувату людину [ФСГНН: 30],

голосу не підведе – дуже слабий, немічний, якому й говорити важко [ФСГНН: 30],

голосу не потягне – те саме, що *голосу не підведе* [ФСГНН: 30],

гоп зо смиком - танці з музикою, бучна гулянка, святковий шарварок [ФСГНН: 30],

горе натерло, нахилило – про людину, прибиту горем [ФСГНН: 30],

горланить до пищиків – довго, до хрипоти кричати [ФСГНН: 30],

горобців пужать – байдикувати [ФСГНН: 30].

У сучасній слов'янській діалектології спостерігаємо пильну увагу вчених до мовного світу окремого носія говірки, а особливо до детального опису всіх мовних рівнів діалекту одного населеного пункту. Скарбницю такого фраземікону територіального мовлення поповнив словник фразеологізмів, прислів'їв, приказок, жартівливих висловів та афоризмів с. Ковалівка Коломийського району, укладений М. П. Лесюком до книги "Мовний світ сучасного галицького села" [Лесюк 2008]. Важливо, що записані сталі вирази відображають великий життєвий досвід людей цього краю, їхні моральні принципи, культуру, розуміння себе в цьому світі, законів життя. Прикметним є те, що чимало фразем пов'язано зі сакральністю та побожністю, релігійними святами, поведінковими настановами та моральними принципами місцевих мешканців, наприклад: *добрий на почіток* 'про людину, яка вдало починає якусь справу, і після неї ця справа добре, успішно йде' [Лесюк 2008: 168]; *капарити житє* 'бідувати, жити в бідності' [Лесюк 2008: 172]; *рана пташка* 'про людину, яка рано встає до праці' [Лесюк 2008: 179]; *жити по-Божому* 'бути богобоязливим, слухняним, дотримуватися Божих заповідей' [Лесюк 2008: 159]. Обрядові номінації словника реалізовані в загальноукраїнських фраземах: *іти в дружби (в дружки)* 'бути молодому за дружбу, молодій за дружку' [Лесюк 2008: 171]; *тримати до Христу* 'бути хресним батьком чи хресною матір'ю' [Лесюк 2008: 182]; а також зберігають особливі територіальні звичаї: *душу*

сокотити – ‘похоронний обряд, коли наступну після похорону ніч люди сидять у хаті померлого, стережуть його душу’ [Лесюк 2008: 169].

Подання матеріалів фонетичною транскрипцією дозволяє здійснити зіставний аналіз компонентів фразем з літературною нормою, визначити діалектні риси в тексті й у фразеологізмі.

Створення ідеографічної схеми фраземіки говірок є важливим етапом у побудові класифікації на матеріалі українського діалектного континууму, що в майбутньому дозволить із максимальною ефективністю використати дані у дослідженнях з української та слов’янської фраземіки.

Отже, фразеосистема окремих говорів виразно виявляє не тільки територіальні мовленнєві особливості на всіх мовних рівнях, а й слугує виразником локальних обрядодій, звичаїв, моральних правил, життєвих пріоритетів. Фразеологічні словники укладені за двома типами: 1) вибіркові, у яких подано лише ті сталі вирази, які відрізняються від загальноукраїнських (регіоналізмами, значеннями та ін.); 2) повні, що мають за мету зафіксувати усі фразеологізми, що побутують на певній території. Зауважимо, що хоч словники мають різні принципи укладання, все ж цінний і достовірний матеріал засвідчує багатство української фразеології, просторову поширеність одиниць, варіації компонентів-регіоналізмів.

Створення регіональних фразеологічних словників залишається актуальним завданням української діалектології з огляду на особливі риси фразеологізмів – необмеженість у виявленні значень, експресії та емоційності, високий рівень варіативності та синонімії, здатність довше зберігати давні слова й вирази та ін.

Аналіз фразеографічних напрацювань переконує, що ілюстративний матеріал більше уможливлює розуміння значення фразеологізмів, а також демонструє особливості функціонування в говірковому мовленні. Фразема *у моді,* наприклад, декодифікується словником української мови так: Хто-, що-небудь має загальне визнання, популярність; *у великій моді* [ФСУМ І: 501]. Значення підтверджено у середньополіських говірках: *Ў нас та*ˈ*кейі* ˈ*моди*ⁱ *йіх*

не|майе б|рат´і / с´іх пуд|пен´куў / ми час|тіш не бе|ремо [ГУМ: 71]; у наддністрянських: *так шо ви^е^шн|ику них|то ни ро|биў / бо то ни |було ў |моді* [ГУМ: 313]. У говірках Західного Поділля зафіксовано інновацію не тільки в розширенні компонентного складу, а й непередбачувану семантику – *не в моді* кому ‘байдуже’ – *ти|пер за|р’ізаў сви|н’у чи ко|рову / ку|пиў |пенс’ійу // ти|пер здо|ров’і |л’уди |пенс’ійу полу|чайут // наї полу|чайут / во|но ме^и^|н’і не^и^ ў |мод’і* [КА, с. Лошківці Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.].

Актуальним вважаємо укладання фразеологічного словника на основі текстів усного діалектного мовлення, де найповніше розкривається природа фразеологізмів.

2.3. Фразеологія говірок у лінгвістичних атласах

Емпірична база української діалектології, сучасні ґрунтовні дослідження фразеологічних систем української літературної мови та окремих ареалів підтверджують особливий статус фразеологізмів як проєкторів культурно-національних кодів народу.

Записування та упорядкування лексики і фразеології живого народного мовлення не втрачають своєї актуальності через стрімкий розвиток технічних можливостей, засобів інформації, глобалізації та мобільності населення, а отже, архаїзації більшості народних звичаїв і ритуалів, повсякчасних взаємовпливів діалектів і літературної мови, різних мов і їхніх говорів зокрема.

Антропоцентричність сучасних лінгвістичних досліджень активізує наповнення емпіричної бази українського діалектного мовлення, особливо важливим завданням сучасної діалектології вважаємо упорядкування загальноукраїнського словника фразеології говірок, адже в різних ареалах побутування народних фразеологізмів можна простежити різне виділення ознак, характеристики явищ чи процесів та ін. “Різність” засобів висловлення емоцій пояснюють і соціальними чинниками, і навколишньою природою, і регіональними особливостями ведення господарства, місцевими традиціями

та інтерпретацією загальнонаціональних, що відповідно фіксується у фразеологічній картині світу.

Лінгвістичні атласи, що презентують говори української мови, є цінним джерелом для багатоаспектних досліджень народної фразеології.

На сьогодні в Україні створено та опубліковано чимало атласів, які можна умовно об'єднати в такі групи: 1) атласи групи споріднених мов ("Общеславянский лингвистический атлас" (ОЛА)); 2) національні ("Атлас української мови" (АУМ)); 3) загалом презентують один чи декілька говорів ("Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області України" Й. О. Дзендзелівського [Дзендзелівський 1958, 1960, 1993], "Карпатский диалектологический атлас" С. Б. Бернштейн, В. П. Иллич-Свитыч, Г. П. Клепиковой (КДА), "Атлас українських говірок Північної Буковини" К. Ф. Германа [Герман 1995; Герман 1998] та ін.); 4) тематичні ("Атлас мисливської лексики Західного Полісся" [Аркушин 2008] та "Атлас західнополіських фаунономенів" Г. Л. Аркушина [Аркушин 2008а], "Атлас будівельної лексики Західного Полісся" О. М. Євтушка [Євтушок 1993], "Атлас західнополіських назв лікарських рослин" Р. С. Омельковець [Омельковець 2003], "Атлас ентомологічної лексики Західного Полісся" Л. М. Чирук [Чирук 2010], "Атлас ботанічної лексики української мови" І. В. Сабадоша [Сабадош 1999] та ін.).

Матеріали до атласів українських говірок, як і до словників, інших наукових досліджень добираються, як правило, за програмами-питальниками, але специфіка спілкування з носіями говірки дозволяє на основі зв'язних текстів-розповідей багатогранніше зафіксувати мовні одиниці та явища, що демонструють їхню реалізацію в конкретних ситуаціях, різну актуалізацію смислового та емотивного плану вираження.

У "Лінгвістичному атласі українських народних говорів Закарпатської області України" Й. О. Дзендзелівського [Дзендзелівський 1958, 1960, 1993] основну увагу було звернено на давні поняття, архаїчні номінації соматизмів, назви тварин, птахів і комах, сільськогосподарську лексику та ін. Важливо,

що особливості побутування картографованих лексем укладач ілюстрував записаними фразеологізмами, приказками, прислів’ями, повір’ями і навіть табу, народними сентенціями. В основі образності сталих народних одиниць – спостереження за життям і поведінкою людей, рослинним і тваринним світом, часто – зіставлення образів.

В аналізованому атласі подано 180 сталих виразів (окрім прислів’їв і приказок), більшість яких побудована за типом порівняння. Значну частину становлять фраземи, у яких прямо через об’єкти порівняння чи опосередковано через елементи внутрішньої форми відбито навколишній тваринний світ, наприклад: *бйу'тс’а, йак ко^{у}гуты'* [Дзендзелівський 1993: к. 402], *гуча́ти, йак пчо́лы в ву́лийу* [Дзендзелівський 1993: к. 296], *дурны'й, як ма'лфа* [мавпа] [Дзендзелівський 1993: к. 21], *зайы́вс’а, йак па́ц’а* [Дзендзелівський 1993: к. 405] , *квили'т’ йак по̂ро̂с’а'* [Дзендзелівський 1993: к. 405], *тучный, як кормник* (відгодований кабан) [Дзендзелівський 1993: к. 407], *хо'дит, йак жона'тий воробе'ц* [Дзендзелівський 1993: к. 279]. Компоненти-зооніми є центром семантичної структури таких фразем, що вирізняються антропоморфними ознаками.

Іншу групу складають компаративні фраземи, компонентами яких є флористичні назви (переважно звичних для конкретної території рослин чи дерев), на основі яких також засвідчуємо оцінку розумових здібностей, поведінки чи характеристики людини, наприклад: *дурны'й, ги пасу'л’а* [Дзендзелівський 1993: к. 190], *здоро́вый, йак го̂ры́х дупла́вый* [Дзендзелівський 1993: к. 289], *тото́ тверди́й горі́х* [Дзендзелівський 1993: к. 289].

Атласи говорів, як і діалектні словники, фіксують назви сільськогосподарських інструментів і знарядь, які можуть дуже швидко вийти з ужитку через технічний прогрес, зміну технологій обробітку землі та ремесел. Для людей старшого віку цілком природним є вживання компаративних фразем із компонентами-назвами знарядь, наприклад: *гово'рит’, ги січка'рн’а лопо'че* [Дзендзелівський 1993: к. 415], *тре'пе^{и}ш, йак*

січка'рн'а [Дзендзелівський 1993: к. 415], *ме'ле йазико'м, йак пра'нником* [Дзендзелівський 1993: к. 362], *пйа'ний йаg моти'ка* [Дзендзелівський 1958: к. 83] та ін. Зауважимо, що на характеристику вияву ознаки впливає і супровідне стилістично забарвлене дієслово (*трепеш, меле*).

Надзвичайну розгалуженість семантичних гнізд мають фразеологізми із компонентами-соматизмами, які образно можуть характеризувати не тільки риси людини, її вчинки та здібності, а й уявлення про ту чи іншу ситуацію, абстрактні категорії, розуміння плинності часу та змінності простору, наприклад: 1) *у н'о'го поло'ва в гôлôві'* 'дурний' [Дзендзелівський 1993: к. 83], *упа'сти на гô'лôву* 'дурний' [Дзендзелівський 1993: к. 298], *оста'лис'а на не'му шку'ра та кости* 'дуже схуднути' [Дзендзелівський 1960: к.144], *такы'й, гибы на ті'мн'а впав* 'дурний' [Дзендзелівський 1993: к. 299], *мôвчи'т, йак бы токану' у рот набра'в* [Дзендзелівський 1960: к.168]; 2) *колú на долóни сирс'т' вы́росте, тоды́ то бу́де, йак на долóни вôлôс'а ву́росте* 'ніколи' [Дзендзелівський 1993: к. 304], *так рівно, йак на долóни* [Дзендзелівський 1993: к. 304].

Зауважимо, що до питальників атласів, як правило, подають лексеми, що уможливлюють вияв ізоглос, тому інформаційно цінними є давні або застарілі номінації. Надзвичайно важливо, що фразеологізми здатні "утримувати" такі архаїзми, значення яких може бути невідоме для носіїв говірок. Наприклад, Й. О. Дзендзелівський у карті "Поширення слова *сем бриля*" подає фразеологізм *ходи'ти, йак се^{и}мбри'л'а* зі значенням блукати, ходити без певної мети по селах і т. ін. [Дзендзелівський 1993: к. 424] та коментарем, що слово на позначення плати наймитові, слузі архаїзувалося, у багатьох досліджених говірках "… це вже глибокий архаїзм, який пам'ятають лише представники найстаршого покоління… слово збереглося лише в складі фразеологічного звороту, а як звичайне слово вже не вживається" [Дзендзелівський 1993: 3].

Отже, відомості про картографовані номінації можуть слугувати джерелом етимологічних досліджень народної фразеології, вияву поширення слова-компонента та власне фразеологізму.

Явища природи, невід’ємна і дуже важлива частина життя людини, часто міфологізовані, наділені рисами живих істот, також активно побутують у складі фразеологізмів, наприклад: *йему' ві'тер ві'йе в гôлôві'; пішо'в, йак ві'тер* [Дзендзелівський 1993: к. 275], *зйавúвс’а, йак сн’ыг на гôлôву* [Дзендзелівський 1993: к. 298] та ін. За матеріалами аналізованого атласу, у карті “Назви для *райдуги, веселки*” поряд із літературними варіантами подано ряд регіоналізмів: *весела', весельо'ха, дуга', туга', пуга', сі'варвань* та ін. із вказівкою про давніші та новіші назви, на думку мовлян. Серед прислів’їв і приказок, загадок, прикмет і табу знаходимо компаративні фразеологізми: *пйе, йак дугá, пйе, гі дугá* (про п’яницю); *пйе зôрíлку, йак ве^{и}сéлка вô'ду* [Дзендзелівський 1993: к. 271].

Важливо, що укладач засвідчив уживання лексеми *дуга* в одній говірці лише у фразеологізмі, а на означення “райдуга” там вживають лише *радуга*. Отже, ці дані підтверджують факт про різне територіальне функціонування фразеологізму і власне його компонентів, наявність просторових кореляцій: 1) відоме слово, але не зафіксовано фразеологізмів; 2) уживання фразеологізмів із компонентом, значення якого говірконосіям невідоме.

У тематичному “Атласі ентомологічної лексики Західного Полісся” Л. М. Чирук зафіксувала просторове поширення назв комах у волинсько-поліських, берестейських та деяких підляських говірках, окрім того, подала народні порівняння, прикмети, вірування, примовки та фразеологізми (з традиційною для діалектології позначкою ромб), у складі яких є такі назви [Чирук 2010].

Зауважимо, що укладачка розмежовує прислів’я і приказки, порівняння та власне фразеологізми, але найбільше виявляємо все ж порівняльні конструкції. Виявом оцінних значень у сталих висловах є перехід ознаки комахи на людину за асоціацією, подібністю, яка ґрунтується на

психологічних факторах, наприклад: *те та|ка сир|дета, йак |шершун* [Чирук 2010: 70], *йак |воши ни з':і|д'ат'* ‘якщо діждуся’ [Чирук 2010: 78] та ін.

За матеріалами атласу, компонент *муха* виявився найбільш уживаним у сталих народних порівняннях, що пояснюємо поширеністю цієї комахи роду двокрилих, негативним сприйманням її як надокучливої, ненажерливої та швидкої, наприклад: *наб|ридливиї йак |муха, |вйідлива йак |муха, бзи|чит' йак |муха, |вредна йак |муха, шв'ід|ка йак |муха, |бестра йак |муха, |жвава йак |муха, |летайе йак |муха, |падайе з н'іг йак |муха, спо|куслива йак |муха, про|жорл'івайа йак |муха, ху|да йак |муха, йак |муха |крутиц':а в окроп'і, про|пала йак |муха* [Чирук 2010: 28]. Окрім того, в дослідженнях української етнокультури йдеться про повір’я, за якими муха – це породження диявола, у казках – мухи з’явилися з попелу змія, у Біблії – рої мух були четвертою карою Господньою [Жайворонок 2006: 380].

Як зауважує Л. М. Чирук, мураха – одна з небагатьох комах, яку в народі сприймають позитивно. Назви *мураха, мурашка, комаха, палемуда* в компонентному складі порівняльних фраземах названого ареалу, як і інших територій, характеризують позитивні якості людини за асоціацією з власне фольклорно-міфологічним розумінням образу цієї комахи як працьовитої та швидкої, наприклад: *ста|райушча йак му|раха, т|рудиц':а йак му|раха, |роб'іт йак та му|раха, |б'ігайе йак му|рашка, то|несин'ка йак му|раха, ма|лен'ка йак му|раха, гри|зе йак ку|маха* [Чирук 2010: 44], лише лісова мураха може боляче жалити, а тому ця її якість образно відтворюється у виразах про риси людини: *п'ікуч|ка йак му|раха, си|чет' йак пале|муда* [Чирук 2010: 44].

На противагу образу *бджоли* – символу душевної чистоти, побожності й святості, невтомної працьовитості [Жайворонок 2006: 31] – компонент *оса* підсилює характеристику негативних рис характеру, поведінки, зовнішнього вигляду людини, наприклад: *ли|дача йак о^у|са, сир|дета йак о^у|са, пи|че йак о^у|са, йак го|ворит' ни те шо |треба, ху|да йак ву|са пири|вйезана* [Чирук 2010: 72].

Так само територію Західного Полісся представляє “Атлас мисливської лексики” Г. Л. Аркушина [Аркушин 2008], у якому подано 167 карт зі зразками номінацій специфічної тематичної групи (регіоналізми, архаїзми, запозичення), записаними від досвідчених полювальників, які знають і багато назв, і народних повір’їв, приказок, прикмет і табу, порівнянь та ін. Особливо наголосимо на чисельному матеріалі з фразеології, у складі якої є лексеми, пов’язані з мисливством, поведінкою людей і диких тварин, природніми явищами та ін.

Серед компонентів названого семантичного поля у складі фразем найбільше фіксуємо назв тварин (і свійських, і диких): вовк, козел, заєць, свиня, качка, миша, собака. Наприклад, зоонім *заєць* у складі фразем є стрижневим у характеристиці дій людини, абстрактних понять: *зло'вити 'зайц`а* ‘упасти (про малу дитину)’, *'йіхати на 'зайц`а* ‘бути безквитковим пасажиром’, *т'реба, йак 'зайцови стоп-сиг'нал* ‘не потрібний’ [Аркушин 2008: 138] та ін.

На карті “Місце, де миші вигодовують малят” позначено території поширення номінацій *кубло, кубельце, кубало, кубах, гніздо*, а у фразеологізмах носії говірок вживають тільки компонент *нора*, наприклад: *наі'де і мишину 'нирку* ‘дістане з-під землі’, *перетр`ас'ти 'мишач`і 'нори* ‘старанно шукати’, *си'д`іти йак миш в но'ри* ‘сидіти тихо’ [Аркушин 2008: 166].

Конкретними покажчиками належності фразем атласу до поля “мисливської” тематики є дієслова-компоненти *забити, зловити, гнати,* але спостерігаємо їхнє переосмислення як етнофонів для вираження різних сфер життя людини, зокрема переміщення в просторі, фізичного стану, відчуттів тощо з негативним забарвленням, наприклад: *за'бити вовка* ‘упасти’, *зло'вити вовка* ‘спіткнутися і впасти’ [Аркушин 2008: 118], *за'бити ко'зу* ‘випити трохи горілки’ [Аркушин 2008: 122], *кач'ки гнати* ‘бути п`яним’ [Аркушин 2008: 194], *за'бити со'баку* ‘перекинутися з хурою сіна’ [Аркушин 2008: 212], *хоч вов'к`ів га'н`аі* ‘холодно в хаті’ [Аркушин 2008: 118].

Зауважимо, що в коментарях, окрім записів інформації, створеної власне мисливцями, є фраземи, складені про них (поведінка, риси характеру, вдача тощо), наприклад: Карта №10. Мисливець, що розповідає неймовірні історії (переважно про себе); фразеологізми: *б'реше, йак о'хотн`ік, рос'казуйе ста'рейі 'баби кас'ки* [Аркушин 2008: 72], *'л`ізе би на ро'жон* ‘дуже впертий’ [Аркушин 2008: 182], *по'пав йак в мишо'ловку* ‘опинився в скрутному становищі’ [Аркушин 2008: 166], *пройш'ла сви'н`а і не х'рукнула* ‘пройшов і не привітався’ [Аркушин 2008: 116], *по'пав йак в мишо'ловку* ‘опинився в скрутному становищі’ [Аркушин 2008: 166] та ін. Індикатором фразеозначення ‘не поцілити з рушниці’ можуть бути і дієслова, наприклад: *пос'лати 'богови в 'небо, 'вистрилити у вик'но, 'вистрилити 'богови в ок'но* [Аркушин 2008: 342], коли виявляємо протиставлення між прямим значенням дієслівного компонента (обов’язковим супровідним словом для енантіосемії) та фразеологізму загалом.

Атласи загальної лексики говірок, тематичні атласи (наприклад, мисливської та ентомологічної лексики) є цінним джерелом для синхронних і діахронних описів фразеологізмів, витворених мисленнєвою сферою людини на основі спостережень. Регіональні фразеологізми кодують загальні ціннісні уявлення осіб, їхню здатність щось характеризувати, давати оцінку оточення, зовнішності, поведінки, ситуації та ін. Виявлено, що можуть активізуватись різні особливості об’єкта чи суб’єкта порівняння, а на певних територіях є специфіка метафоричних перенесень, акценти на різних ознаках.

Отже, традиційним для українського етносу є образно-метафоричне відображення в мові й культурі зв’язку людини з навколишнім (ближнім) світом та осмислення свого місця в ньому, принципів моралі, поведінки.

У регіональних атласах важливими є: фіксація зразків говіркового мовлення з дотриманням єдиних, уже апробованих, правил транскрипції, орієнтація на автокоментування, яке особливо цінне у з’ясуванні слів із “затемненою” семантикою. Записи народних висловів, прикмет, пояснень

можуть допомогти у підтвердженні чи спростуванні, уточненні наукових висновків у галузі фразеології говорів.

Теоретичні напрацювання та лексикографічний опис фразеології говірок, а також дані атласів українського діалектного мовлення різних типів уможливлюють укладання зведеного словника фразеології українських говорів, а також порівняльний аналіз різних українських діалектних зон. Із метою детального вивчення фразеологічної системи говірки, говору, наріччя треба поєднувати лексикографічну базу з текстовими фіксаціями матеріалу в атласах, збірках зв'язних текстів тощо.

2.4. Інформативність текстів зв'язного мовлення для дослідження фразеології говірок

Важливим для сучасної української діалектології залишається систематизація та опис лексико-фразеологічного складу говіркового мовлення, особливо на матеріалі текстів мовлення.

У говірковому мовленні, антропологічному за характеристиками, мовець є виразником етнічної свідомості, колективних знань, а в текстовій тканині виявляється індивідуальність носія говірки засобами фразеології зі спектром відчуттів, експресії, емоцій, особистого досвіду, ставлення до чогось або когось тощо.

Носій мови – людина мисляча, спостережлива, з досвідом і знаннями. А. М. Емірова наголошує, що фразеологія "покриває ті ділянки дійсності, які безпосередньо пов'язані з людиною, з її баченням, оцінкою реалій, із психічними особливостями особистості – пізнавальними процесами, емоційно-вольовою стороною психіки, індивідуально-типологічними особливостями тощо…" [Эмирова 1988: 29–30].

У природному, невимушеному спілкуванні з респондентами можемо отримати максимально інформативний і достовірний матеріал для наукових досліджень. Саме для вивчення складу фразеологічної системи говірки важливо працювати не лише за питальником (найскладнішою методикою в

цьому випадку), а будувати спілкування на неодмінному продукуванні носієм говірки великих текстів-спогадів, розповідей з неодмінними емоціями. Перевірено, що емоційно-експресивні спогади про життєві події (найбільш трагічні, чи навпаки найприємніші, радісні переживання, розповіді про дитячі та юнацькі роки) наповненні образністю, стилістично забарвленою лексикою, приказками, власне фразеологізмами і стійкими порівняннями [Коваленко 2015; Коваленко 2017].

Фразеологізми акумулюють головну мету повідомлення, стисло й точно передають емоційно-експресивний стан мовця, його враження про когось чи щось, ставлення та ін., надають мовленню колоритності й самобутності. Особливо це виявляємо у великих зв'язних текстах-розповідях носіїв говіркового мовлення, наприклад, у середньополіській говірці зафіксовано: *Ка|н'ешно / ў нас на|род спе|ваў / у нас на|род спе|вучи // а йак с'|да пере|йіхал˙и / дак с'у|да пере|йіхал˙и* ***за |н'іму с|тену засту|п'іл'і*** */ ўс'о об|рушилос' / то там ўже во|ни повесе|л'аце / поспе|вайут' / а так* ***голо|ви*** */ |л'уд'і* ***не |хочут' пуд'і|мат'*** */ |весело /* ***голо|ва не пуд'і|майеце*** */ шо |род'іну |к'інуў да при|йіхаў с'у|да / голо|ва не |хочет / не |тол'ко спе|ват' / а* ***не |хоче пуд'і|маце*** [ГЧЗ: 290]; у надсянській: *|циганка ў|з"ала |руку і гу|ворит / та|койе / с"а|койе / та|койе / с"а|койе /* ***нагуву|рила ц"і|лу |купу аре"ш|тантіў*** */ а |д'іўчи^е^на не^и^дур|на / |думайе су|б"і / то'жи не^и^п|раўда / шо ти гу|вориш?* [УГПЗН: 15].

Зауважимо, що складність відбору фразеологізмів для досліджень полягає в опрацюванні великого масиву діалектних текстів, які представляють лише частину території побутування української мови.

У текстах виявляємо фразеологізми, які деталізують, уточнюють семантичні відтінки вжитих номенів, а особливо абстрактних значень, а експресивність респондента пов'язана з різними видами оцінок та емоцій, що вимагає відповідної лексики, а також фразеологізмів, які здатні виражати інтенсивність ознаки.

Аналіз фразеологізмів та їхніх компонентів у просторі (на підставі діалектних текстів і словників) може виявити як нефіксовані раніше стійкі сполучення слів, так і відсутність сподіваних їхніх компонентів, стійкість різних діалектних явищ. Особливо цінним є те, що в говірковому тексті розкривається рівень мовної компетенції діалектоносія, додаткова інформація про реальне мовлення у просторі. Продемонструємо це на прикладі лексеми *збирати.*

Словник української мови подає до дієслова *збирати* 12 значень, серед яких одне має ремарку *розмовне* (Готувати чемодан, рюкзак і т. ін. для дороги, вкладаючи які-небудь предмети, речі // кого. Робити необхідні приготування, виряджаючи кого-небудь кудись // Готуючи, подавати їжу) і 2 *рідковживаних* значення: Знімати з полів, городів, садів те, що вродило; знімати урожай. Брати що-небудь, охоплюючи цілком; ремарку *діалектне, переносне* має значення Охоплювати (про почуття) [СУМ III: 435].

У більшості словників говорів української мови не знаходимо статей з фіксацією дієслова *збирати*, що пояснюється насамперед принципами укладання лексикографічних праць такого типу. Укладачі, як правило, у передмові зауважують про мету зареєструвати слова, що відсутні в літературній мові як нормативні (наприклад, словники волинських [Євтушок 1997], гуцульських говірок [Лесюк 2008]). Деякі словники доповнені відомими в літературній мові словами, але вживаними в говірках з іншою семантикою. Наприклад, укладачі “Словника буковинських говірок” [СБГ] в одній словниковій статті подають форми Збирати (- си, -са), док. Зібрати (-си, са) і фіксують такі значення: 1. одягати (ся), взувати (ся). 2. Готувати (ся), наміряти (ся). Загальновживане значення 3. Нагромаджувати (ся), скупчувати (ся) [11:152]. Фонетичні риси буковинських говірок “застигли” і в сталих виразах: *збирати сметанку (смитану)*, перен. Мати якусь додаткову вигоду, зиск; *збиратися (-са) на веримнє* (погоду). Випогоджуватися; *збиратися (-са) на дощ*. Хмаритися [СБГ:152-153].

І. Огієнко в “Українському стилістичному словнику” подає лексему *збіра́ти, зберу́* та її західноукраїнський варіант *збира́ти, збе́ру* [Огієнко 1978:148]. Автор коментує: “західноукраїнське – це Галичина, Буковина, Угорська Русь, частина Поділля та Басарабії, Підляшша і Західна Волинь”. Джерелами такої інформації слугували: давня українська мова, сучасна жива народна мова, українська літературна мова за творами письменників Великої України (східної частини України, що була під Росією) й Галичини. Наприклад, у рукописах творів М. Коцюбинського “Тіні забутих предків”, “У грішний світ” виявляємо ненормативне вживання ненаголошених голосних: *забірався, збірали, збірав.*

У “Словнику слів, у літературній мові не вживаних” І. Огієнко подає першою форму *збира́ти,* а другою *збіра́ти,* зазначаючи, що основою словника всеукраїнської літературної мови став словник східноукраїнський, але “український нарід ще не виробив собі усталеної всеукраїнської літературної мови, – в нашій мові повно подвійних та потрійних форм” [Огієнко 1973: 4]. У сучасній українській літературній мові зрештою утвердилися форми – західноукраїнська *збирати* та східноукраїнська *зберу́.*

За матеріалами текстів “Говорів української мови” [ГУМ], сучасних збірок зразків зв’язного мовлення, фіксуємо вживання дієслова *збирати (зібрати)* з такими значеннями:

1. Складати що-небудь докупи, в одне місце: у подільських говірках – *а|ле п|раўда ми* ***з’іб|рали*** *то|то ў че^и^мо|дан / бо |мама при|везла |йаблука / го|р’іхи ше то|там шо / ў тої че^и^мої|дан то м|н’асо / пороскла|дали то |сало* [Коваленко 2020, ІІ: 83]; *ми г|рабали / с|терн’і г|рабали // |поўн’у / |перше^и^ не^и^ так / йак |зара па|л’ат со|ломи //* ***з’іб|рали*** *|т’ійі |купи / со|лому / |пот’ім пус|кайут гра|барку / зг|рабували / то|ди з г|раб^п^ки |тожи зби|рали / і ў с|тирту ўс’о / і на |зиму ху|доб’і* [Коваленко 2020, ІІ: 316]; // Складаючи що-небудь, брати з собою: *|пот’ім моло|да йак^г^ їде за не^и^|в’істку / то шеї ве^и^|дут’ їдут’ по госпо|дарств’і і* ***зби^е^|райут*** *п|тиц’у / |курку йа|кус’ / ше |гуску / ўсе шчо |бачут’ то ха|пайут* [Коваленко 2015: 51].

2. Скликати, зганяти, зводити докупи (людей, тварин): у подільських говірках – *коˈли Спаˈс'іт'ел' нароˈдиўс'а / ўже п'ідˈр'іс / стаў хоˈдити по ˈл'уд'ох // **з'ібˈраў** соʸб'і ˈучн'іў / то ўже ˈбачат шо се Бог* [Коваленко 2020, І: 347]; *суˈс'іц'к'і хˈлопц'і **з'ібˈрали**ᵉ сˈвойу кумˈпан'ійу і ўноˈч'і / коˈли ўс'і сˈпали / ˈвитаскали ˈвоза на ˈхату* [Коваленко 2020, І: 433]; *виˈходили каˈл'іки / ўс'іґˣ **з'ібˈрали** на ˈс'уйу пˈлошчад' ˈколо цˈвинтара* [Коваленко 2020, І: 513]; наддністрянські – *молоˈдиї **збиˈрайе** сˈвойі ˈгост'і і їде до молоˈдойі // збиˈрайе там чи сто / чи сто п'іде ˈс'ет' / баˈгато л'уˈдеї і їде до молоˈдойі по молоˈду* [Коваленко 2015: 34]; буковинській говірці – *таї хуˈдобу зˈнайеш **з'ібˈрала** ї п'іґˈнала дуˈдому* [Коваленко 2020, ІІ: 499]; волинській – *і ˈробл'ет' воˈне ваˈс'іл':е / **зб'іˈрайут'** роˈдену* [ГУМ: 14].

3. Готувати чемодан, рюкзак і т. ін. для дороги, вкладаючи які-небудь предмети, речі // кого. Робити необхідні приготування, виряджаючи кого-небудь кудись: у західноподільській говірці – *то ˈбапка саˈма ˈшила таˈк'іво рукаˈви / а с'уˈда то ˈвит'ала зроˈбила таˈкиї фартуˈшок / то йа ў т'ім фартушˈку / бо ўже в'ін каˈзаў / жи хоˈд'іт' ўже / бо в'ін хт'іў пˈл'онку ˈвифотографувати // то йа йіх обоˈйіх **з'ібˈрала** / а саˈма ўже так хоˈдила / жи тої / йак то таї ˈд'іти* [Коваленко 2020, І: 244]; наддністрянській – *нам ˈдали шос' чоˈтири ˈф'ір'і і **з'ібˈрали** ˈмама сих пˈйетеᵘро д'іˈтеї і поˈвезли нас // нас так поˈвезли до ˈПишковеᵘц / і так ми там ˈбули шос' дв'і неᵘˈд'іли / баˈгато нас / почˈт'і оˈдинац'іт' хат / ми там ˈбули* [Коваленко 2020, І: 138]; подільській – *ми приˈб'ігли доᵘˈдому / чи ˈйіли чи ми ни ˈйіли // йа ни зˈнайу чи йа ˈйіла чи йа ни ˈйіла // но йа с'і сˈкоро **з'ібˈрала** і гаїˈда на ˈмузику* [Коваленко 2020, І: 292]; *скˈликала зо дв'і ˈж'інки / воˈни приїшˈли / поˈмили йіˈйі / з'ібˈрали / полоˈжили на катаˈфалку* [Коваленко 2020, ІІ: 397].

Чітке розрізнення значень дієслів *вбирати – збирати* спостерігаємо в діалектному тексті “Про весілля” (с. Ігровиця Тернопільського р-ну): *ну і **ўбиˈрайут** там молоˈду / ˈвел'он / суˈкенку ˈб'ілу / там йаˈкес' ўзуˈт'а чи ˈб'іли чи ˈчорни йак хто там йаˈке ˈмайи / таˈке ўзуˈвайут // ну і **збиˈрайут** / чиˈкайут / туˈди приˈходит молоˈдий* [ГУМ: 256].

Отже, обрядовий фразеологізм *збирати молоду* в говорах південно-західного наріччя активно побутує на позначення дійства, коли молоду *збирають* – прикрашають віночком (вельоном, веліном, короною, коруною, фатою), стрічкою (лєнтою, биндою), нагрудним букетом (букетиком, квіткою): у наддністрянських говірках – *ў тої ден' / шчо сˈвад'ба / ў нас йе таˈка ˈж'інка / воˈна ˈходи і збиˈрайе молоˈдих // воˈна приˈходи ў тої ден'* ***збиˈрати*** *молоˈду // клаˈдут кˈр'ісло / ˈподуᵒшку на кˈр'ісло / с'іˈдайе молоˈда і виˈходи йіˈйі ˈр'ідниї брат // хтос' з роˈдини роспл'іˈтайут ˈкосу / а ў т'ії коˈс'і поˈвина ˈбути кˈв'іточка і тоˈта хто роспл'іˈтайе / забиˈрайе // і ўже йіˈйі збиˈрут молоˈду / тоˈди воˈна ўстаˈйе с кˈр'ісла і ˈподуᵒшки* [Коваленко 2015: 30]; *коˈлис' молоˈду* ***збиᵉˈрали*** *неᵘ так йак теᵘˈпер / даˈвали ринˈтух п'ід ˈвел'он* [Коваленко 2020, І: 207].

Підтвердженням такої семантики є вживання антонімічного обрядового фразеологізму *розбирати молоду* в текстах про весільний обряд усіх говорів досліджуваного наріччя: у подільській говірці – *а коˈрона і так ˈможна поˈдумати і так // коˈрона і йак молоˈда / і йак переˈгул'уйут коˈрону / фаˈта // ˈкаже ўже молоˈду* ***розбеᵘˈрайут*** */ переˈгул'уйут коˈрону* [КА, с. Бережанка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.]; наддністрянських – *а так с'іˈдайе молоˈда на ст'іў / молоˈдиї с'іˈдайе на ˈподуᵒшку і молоˈда на коˈл'іна молоˈдому / і молоˈдого ˈмама йіˈйі* ***розбиˈрайе*** *// йак йіˈйі* ***розбиˈрайе*** */ зˈдоїми з ˈнийі ўже виˈнец / тоˈди заўˈйезуйе ў хусˈтину / а молоˈдиї хусˈтини неᵘ ˈхочи / шчоб йіˈйі ˈмама заўйеˈзала* [Коваленко 2015: 32]; *заˈбава ˈбула до ˈсамого ˈран'е / а ˈрано розбиˈрали молоˈду // с'іˈдала молоˈда на кˈр'ісло і на ˈподушку // ˈмама* ***розбиˈрала*** *молоˈду і закˈручуйе ў хусˈтину / молоˈда с'і неᵘ ˈхоче ˈдати закруˈтити ў хусˈтину* [Коваленко 2015: 35].

4. Значення дієслова *збирати* ‘з'єднуючи окремі частини, складати машини, механізми і т. ін.’, що фіксує СУМ, не поширено в мовленні діалектоносіїв. Натомість спостерігаємо вживання у подільських говірках досліджуваної лексеми зі значенням ‘будувати; створювати’: *і тоˈд'і ˈнаш'і поˈчали бˈрати на роˈботу аж п'ід ˈсаму граˈниц'у /* ***збиˈрати*** *л'іˈт'еїниї заˈвод*

п'ід ˈпол'с'ку граˈниц'у / і ˈтанки / ўс'о ўс'о там // йак прийшˈло ўˈремйа / ***з'ібˈрали*** *заˈвод / йа так два ˈм'іс'ац'і пороˈбила / і нас в'ідˈвезли доˈдому ўже* [Коваленко 2020, І: 370]; *ˈопшеᵘм ц'іˈле ˈгоре нам буˈло / поˈтом ˈферми* ***з'ібˈрали*** *// хто на ˈферму хоˈдиў // а тут буˈли ў нас / де сеї жиᵉˈйе / йак в'ін? / ˈзара Лукашˈчук / тут буˈла ˈферма / саˈм'і бичˈки / саˈм'і теᵘˈл'ата* [Коваленко 2020, ІІ: 37].

5. Поступово приєднувати, складати що-небудь одне: до одного, частину до частини; нагромаджувати: у бойківській говірці – *дайеˈме ˈтожеᵘ гˈрош'і / і кол'адниˈкам гˈрош'і даˈйут / бо ўс'о їде на ˈцêр'кву / тоˈты г|рош'і ўс'і їдут на ˈцêр'кву // вир'ˈтепи ˈтожеᵘ* ***збиˈрайут*** *гˈрош'і / ˈтожеᵘ даˈйут до ˈцêр'кviᵉ* [Глібчук, Асіїв 2005: 50]; східноподільській – *приˈход'ат п'ід в'ікˈном / кол'аˈдуйут і поˈтому* ***збиˈрут*** *дл'а ˈтого поˈпа і там пйут* [ГУМ: 382].

6. Брати що-небудь з різних місць, від різних осіб і т. ін.: у подільських говірках – *і тут вес' ден' роˈбили на роˈбот'і / а на ˈвечеᵘр приб'іˈжиш / а саˈма б'іˈжиш по хаˈтах і горшˈка тˈреба / і ложᵘˈки тˈреба / і таˈр'ілки тˈреба / ўс'оˈго ўс'оˈго* ***з'ібˈрати*** */ бо ж на в'іс'іˈл'а* [Коваленко 2020, ІІ: 84]; *коˈлис' зᶜ таˈкойу ˈторбойу хоˈдили л'уˈди по ˈселам і* ***збиˈрали*** *соˈб'і харˈч'і* [КА, с. Чаньків Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.]; *і тут вес' ден' роˈбили на роˈбот'і / а на ˈвечеᵘр приб'іˈжиш і то роскˈлала ˈсереᵘд ˈхати / ˈсохнути / а саˈма б'іˈжиш по хаˈтах і горшˈка тˈреба / і ложᵘˈки тˈреба / і таˈр'ілки тˈреба / ўс'оˈго ўс'оˈго* ***з'ібˈрати*** */ бо ж на в'іс'іˈл'а* [Коваленко 2020, ІІ: 84]; бойківській – *ў нас йе коВеᵘкˈтиў таˈк'иї фол'кˈлорниї ў сеᵘˈл'і / ˈФес'ц'а / йа ным ˈдоўшиї час кеᵘруˈваВа // і ми тої ˈод'агˣ* ***збиˈраВи*** */ пов'ідˈноўл'уваВи п'іс'ˈн'і / обˈр'ади ˈнаш'і і ˈйіздиВи по Украˈйін'і* [Глібчук, Асіїв 2005: 53].

7. Відділяючи, знімати верхній шар з чого-небудь (сметану, піну і т. ін.): у волинській говірці – *заˈбила кабаˈна / іш'ла розˈлила ж'ир / і він гаˈр'ечиї був / воˈна ни* ***зобˈрала*** [ГВП: 65].

8. Зриваючи або піднімаючи з землі, набирати чого-небудь у якійсь кількості: у подільській говірці – *ну гриˈби* ***збиˈрайут / збиᵉˈрайут*** */ во ˈзара*

ˈнав'іт' ˈнесла пе^и^ˈче^и^ˈриц'і [КА, с. Вікторівка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.]; волинській – *так хоˈдила і зб'іˈрала жураўˈлини* [ГУМ: 25] // рідко також без додатка. Знімати з полів, городів, садів те, що вродило; знімати урожай: у подільських – *ˈйашчик тії шо ˈйаблука* ***збиˈрати*** */ і ˈйашчик ˈможе^и^ ˈбути ше на шос' ˈб'іл'ше^и^* [КА, с. Вікторівка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.]; *і так ми* ***з'ібˈрали*** *ўс'і хл'іˈби мо^у^ло^у^ˈд'і / нам хваˈлили аж ў раїком ˈпарт'ійі* [Коваленко 2020, І: 401]; *ˈс'ійанку чи таˈка циˈбул'а кушчоˈва / то саˈдили ў ˈбере^и^зн'у ˈм'іс'ац'і / шоˈби сˈкоро* ***з'ібˈрати*** [Коваленко 2020, І: 405]; наддністрянській – *ше шос' поˈс'ійати / приїˈдес'е* ***з'ібˈрати*** */ зноў оˈрати* [Коваленко 2020, І: 179].

9. Підбирати що-небудь розкидане, розсипане: у подільських говірках – *м'іˈшок збиˈрати тугоˈво / аˈво* ***збиˈрати*** *см'іˈт'а* [КА, с. Романівка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.]; *ў сп'ідˈниц'і буˈвайе ˈпеле^и^на / ўс'о ў ˈпеле^и^ну* ***збиˈраут'*** *грушˈки / ˈйаблука* [КА, с. Івча Літинського р-ну Вінницької обл.] // також без додатка. Прибирати, приймати що-небудь: у надсянській говірці – *ˈс"іли до^у^ ве^и^ˈчер'і / ўс"і пуве^и^ˈчер'іли / зно^у^ˈва пумуˈлилис"і // з д'іˈтеї / хто быў / збиˈрали ˈлошк'і / виˈделка і ўйаˈзали ˈс"іно^у^м до^у^ˈкупи / на таˈку устаˈнову / жи йаґˈбуде ˈпасти^е^с"і ў ˈполи хуˈдоба / ˈжиби хуˈдоба не^и^ л'іˈтала / ˈжиби ўˈкуп'і ˈпаслас"і* [Глібчук, Асіїв 2005: 33].

10. діал., перен. значення Охоплювати (про почуття), що фіксує СУМ, у сучасних текстах зв'язного мовлення досліджуваних говорів не зафіксовано. В унікальному виданні "Лексикон Львіський: поважно і на жарт", що фіксує лексико-фразеологічний фонд мовлення львів'ян, де відбито зразки південнозахідного наріччя, впливів споріднених і неспоріднених мов, подано лише один фразеологізм *збирати дух у груди*, що передає певні почуття [ЛЛПЖ: 298].

11. Стягуючи, робити зморшки, складки і т. ін.: у бойківській говірці – *ж'інˈк'и^е^ ноˈсиВи таˈку сп'ідˈниц'у / фарˈтух назиˈвайец':а / по´се^и^ре^и^ˈдын'і ˈвышита уˈзором аˈбо таˈк'ими Висˈточками с кˈв'ітами / то назиˈваВос'а ˈВыства / ˈзарукаўк'ие і ˈобпшиўку кˈВаВи / на ˈбоц'і ˈрозсп'ірка // а соˈрочка*

*ˈбыВа ˈдаўна з ˈрозВамами / то не^{и} ˈкожна ўˈм’іВа ˈрозВами ˈшити / ˈрозлами / то таˈк’иї уˈз'ір // **збиˈраВи** йіˈйі і фаўдуˈваВи і поˈтом йігˈВоў роˈбиВи таˈк’і в’ізе^{и}ˈрунк’и^{е} / наˈносиВи / і то ˈдуже ˈфайно вигл'аˈдайе* [Глібчук, Асіїв 2005: 53].

Отже, за матеріалами текстів, у говорах південно-західного наріччя фіксуємо варіантні вияви дієслова *збирати (зібрати),* наприклад: у лемківських – *збеˈрати,* закарпатських – *изобˈрати, збе^{и}ˈрати,* волинських – *збиˈрати, зобˈрати, собиˈрати, збеˈрати, зб’іˈрати, убиˈрати,* подільських, буковинських – *збиˈрати.*

Прагнення людини оцінити певне явище, образність мислення та висока емоційність відбилися в численних фразеологізмах, що характеризуються різноманітністю внутрішньої форми та структури. Дієслово *збирати (зібрати)* у складі фразеологізмів може утримувати літературну форму, наприклад, у західноподільських говірках: *збе^{е}ˈрати гни^{е}ли^{е}чˈки* 1. ‘лінуватися’. 2. ‘хотіти спати’; *збе^{е}ˈрати ˈжеч’і на пˈлеч’і* ‘тікати’; *з’ірˈки збе^{е}ˈрайе* ‘щасливий’; *збе^{е}ˈрати кле^{и}пˈки* ‘почати думати’. У лемківських говірках спостерігаємо збереження фонетичних регіональних рис у фраземах із компонентом *збирати*: *їглы бы збера́в* ‘дуже гарно видно’ [ФСЛГСС: 62], *так шобы і мак збера́ти* ‘дуже світло’ [ФСЛГСС: 80]. Форма на -ть властива середньонаддніпрянським говіркам і застигла у сталих виразах: *іти (йти) па Кудикині гори збирать помідори* – вживається в жартівливій відповіді на недоречне запитання “Куди ти (ви) йдеш (ідете)?” [ФСГНН: 63], *крючки збирать* ‘лаятись’ [ФСГНН: 72], *сумки збирать* ‘готуватися в дорогу’ [ФСГНН: 134], *зібрать нєрви в тряпочку* ‘стримати себе’ [ФСГНН: 50]. На відміну від ареалогічних досліджень лексики українських говорів, ареальний опис фраземіки перебуває поза увагою діалектологів насамперед через відсутність достатнього фактичного матеріалу з усіх регіонів України, через що аналіз матиме лише попередній характер.

На матеріалі текстів сучасного діалектного мовлення найповніше спостерігаємо значну фонетичну варіативність, явища згортання до одного слова, приклади автокоментарів інформаторів, коли, на їхню думку, треба точніше передати інформацію, стан, емоції тощо. Об’єктивність досліджень фактів уживання лексики та фраземіки, граматичних особливостей говірок, структурних відношень між елементами теж залежить від фотографічного рівня подання значних за обсягом текстів широкої тематики.

Безсумнівними є цінність автокоментарів і потреба їхнього упорядкування, що дозволить розв’язати низку загальнотеоретичних проблем української діалектології, зокрема ареалогії, щодо кореляції територій поширення фразеологізмів і власне їхніх компонентів.

Порівняльне дослідження особливостей уживання лексики та фраземіки на матеріалах діалектних текстів, лексикографічних праць дозволяє простежити аналогійні явища в різних говірках.

На сучасному етапі розвитку фразеології важливими стали комплексні дослідження, у яких поєднано структурно-значеннєвий аналіз фразеологізмів, ураховано функціональні особливості та семантичну організацію, контекстуальні можливості. Продемонструємо це на прикладах.

У західноподільських говірках лексему *бамбула* вживають, характеризуючи неосвічену, нерозумну людину: *дурˈна, туˈпа л’уˈдина,* також поширеним є фразеологізм з даним словом: *от ˈлаїка таї ˈкажут / ти бамˈбула дурˈна / так прозиˈвалис’а* [КА, с. Станіславівка Віньковецького р-ну Хмельницької обл.]; у буковинських говірках – це ‘незграба’, з грубими рисами обличчя людина, наприклад: *той Мігáй такий бамбýла, як йго тáто* (СБГ: 23), хоч у сучасному мовленні фіксуємо: *буў ў нас ў сиˈлови Троˈхан / каˈзали* ***бамˈбула неᵘˈхитриї*** */ в’ін хоˈдиўси на веᵘчорˈниц’і з ˈнами / ˈфаїниї буў на лиˈце / а н’іˈчого неᵘ ˈпомниўсти* [Коваленко 2020, ІІ: 475]. Затемнену семантику лексеми *бамбула* мовці намагаються розкрити через допоміжний компонент *нехитрий*. У волинських говірках домінує обов’язковий елемент

дурний у виразі компаративного типу: *дурний йак бам|була* [КА, с. Великі Орлинці Красилівського р-ну Хмельницької обл.].

Г.Л. Аркушин у західнополіських говірках зафіксував таке значення лексеми: ‘тюхтій, нездара’. Слово може вживатися однотипно, як до жіночої, так і до чоловічої статі, наприклад: *то так’í бамбýла, шо сам ни гожéниц:а* [Аркушин 2000, I: 10]. У говірках Чемеровецького р-ну – це сильна, кругла з вигляду людина, наприклад: *ну це от |каже^и^ круг|лен’ка йак бам|булка / бам|бул’ка; ти |каже^и^ та|ка к|репка йак бам|була / бам|бул’а*; значення ‘великий, товстий’ має лексема у говірці с. Оринин Кам’янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. [КА].

Семантика фразеологізмів зі значенням ‘порозумнішати’ у подільських говірках, як і в інших українських, базується на спостереженнях навколишнього світу, явищ природи. Так, асоціативно розум уявляють як щось світле, ясне, день, сонце: *|сонце ў голо^(у)^|в’і з’іш|ло* [Коваленко 2019: 342]. Однакову мотиваційну базу мають фраземи *роз|вид’н’ілос’а ў голо^(у)^|в’і* [Коваленко 2019: 87], *роз|вид’н’ілос’ ў моз|гах* [Коваленко 2019: 206]. У говірках Новоушицького р-ну побутує *пройас|нилос’а ў ба|мбул’і* [Коваленко 2019: 30], де компонент *бам|була* набув значення ‘голова’. Лексема *прибамбурений* демонструє функціональне усічення фразеологізму в мовленні східнослобожанських і степових говірок, а додавання ще одного компонента підсилює експресію – *Альоша прибамбурений* ‘дивна людина, недоумкуватий’ [УУ: 38].

Уживаною в говірках південнозахідного наріччя є лексема *слуп*, що походить з польської, а в словнику української мови фіксується з ремаркою *застаріле* [СУМ, 9: 381]. У говірках Західного Поділля *с|луп – це стоўп / с|лупи кла|дут на во|рот’ах*; *на|во |каже^и^ пок|лали те^и^ле^и^|фон’і с|лупи*; *слуп до^у^|пуст’ім ў мене^и^ за|копаниї ў во|рот’ах чи п|росто до |него б|йес’а дош|ки чи пати|ки* [КА, с. Станіславівка Віньковецького р-ну, с. Вікторівка Чемеровецького р-ну, с. Косиківці Новоушицького р-ну Хмельницької обл.].

У деяких говірках Одещини [Москаленко 1958: 67], у гуцульських говірках теж *слуп* – це стовп [Лесюк 2008:119], [Неґрич 2008: 159]. На фразеологічному рівні все ж виявлено вживання двох лексем: гуцульські – [*пусˈтиї*] *йек слуп* [Олійник 2002: 112, 169], *їти та йек на стоўп* [Олійник 2002: 43], *стоˈйети стоўˈпом* [Олійник 2002: 23, 32]; подільські – *стоˈйати йак стоўб неᵘопˈтесаниї, ўˈкопаниї йак стоўб, стоˈйати йак стоўп, стоˈйати стовˈбом* [Коваленко 2019: 348]; *стоˈйати йак слуп, йак Маˈл'ійіўс'киї слуп* ‘непорушно стояти’ [Коваленко 2019: 334]; *стоўˈбичиᵉти йак слуп* ‘стояти довго на одному місці’ [Коваленко 2019: 333].

У буковинських говірках аналізована лексема вживається з двома значеннями: *слуп* – 1. стовп, наприклад: *Хто цей слуп від ра́дії ві́кришив*; 2. перен. дурень: *Та ви шо смієте́си, би я за це́го слу́па ішла́?* [СБГ: 502].

У сучасних волинських говірках уживається *стовп* як у зв’язних текстах, так і в складі фразеологізмів: *то дозвоˈл'аў соʸˈб'і ў ˈхату ўклаˈдати стоўˈпи таˈк'і / йак каˈзали ˈхата на стоўˈпах посˈтаўлеᵘна* (с. Хотьківці Красилівського р-ну Хмельницької обл.) [ВГХ: 123], хоч у діалектному словнику говірок Рівненщини зафіксовано *слуп* – стовп у стіні будівлі [Євтушок 1997: 116].

У середньополіських говірках та наддніпрянських говірках південно-східного наріччя, у лемківських компонентом фразем є лише *стовп: дурний як стовп* [Івченко 1996: 8]; *кожному стовпу кланяться* ‘часто робити зупинки (про транспорт)’ [ФСГНН 2001: 68]; *лині́вый як стовп* ‘дуже лінивий’ [Ступінська 2002: 80], *як телефо́нний стовп* ‘дуже високий’ [Ступінська 2002: 83].

Носії сучасних наддністрянських говірок уживають *слуп* у мовленні, ця ж лексема є компонентом фразеологізму: *та йак с'і тоˈд'і ўс'а тоˈта веᵘˈс'іл'на проˈцес'і йа ўриˈвала ў ту стоˈдолу / то аж ˈс'іни трисˈт'іли / а пиˈл'ука ўже йак си погуˈл'али дв'і три гоˈдини пиˈл'ука* ***стоˈйала сˈлупом догоˈри*** [Коваленко 2020, І: 101].

У сучасних текстах живого мовлення носіїв боржавських говірок Закарпаття зафіксовано вживання лексеми *стовп* (і як компонента фразеологізму): *стоўпы тилиграфн'і* [УЗГ: 111]; *увун ме*^{и}*не реўноваў до каждого стоўпа / не*^{и} *мож із ним было н'іґде ходити* [УЗГ: 107].

"Словник української мови" фіксує омоніми*:* ПУД^{1} *заст.* пуд. У Росії, Білорусії та на Україні до запровадження метричної системи мір – міра ваги, що дорівнює 40 фунтам (близько 16,4 кг) // Велика кількість чого-небудь; щось дуже важке; ПУД^{2} *діал.* Страх. Давати (дати) пуду; Наганяти (нагнати) пуду – лякати, страшити кого-небудь; Набратися (зазнати) пуду – перелякатися [СУМ, VIII: 384].

В автокоментарі носії західноподільських говірок так пояснюють значення лексеми *пуд: це та*ˈ*киї буў пуд / ў* ˈ*мене*^{и} *йе п'іў*ˈ*пудник // пуд це та*ˈ*киї жи*ˈ*л'ізниї йак та*ˈ*во* ˈ*гира шо спорц*ˈ*мени п'ідн'і*ˈ*майут дого*ˈ*ри то ў* ˈ*н'ому бу*ˈ*ло ш'іс*ˈ*нац'іт' к'і*ˈ*ло / а ў п'іў*ˈ*пудников'і* ˈ*в'іс'ім // ко*ˈ*лис'* ˈ*важили ўс'о / бу*ˈ*ло ко*ˈ*ромисло та*ˈ*ке і ўч'іп*ˈ*л'али* ˈ*пудники і п'іу*ˈ*пудники / зе*^{и}*р*ˈ*но* ˈ*важут чи бу*ˈ*рак* [КА, с. Станіславівка Віньковецького р-ну Хмельницької обл.]. Відповідно побутують і фраземи в подільських говірках – *н'іби пуд з*^{с} *пле*^{и}ˈ*чеї зва*ˈ*лиўс'а* [Коваленко 2019: 282] і буковинських – *з*ˈ*йісти пуд* ˈ*сол'і* [Коваленко 2019: 282], значення яких умотивоване компонентом (за кодифікацією словника).

У більшості говірок південно-західного наріччя лексема *пуд* зі значенням 'страх' побутує лише у фраземах: под. ˈ*дати* ˈ*пуду* кому 'налякати', *пуд наг*ˈ*нати* на кого 'налякати', *пуд по*ˈ*бачи*^{е}*ти* 'злякатися' [Коваленко 2019: 282]; гуц. *дістáти пýду* 'перелякатися' [Неґрич 2008: 147]; *дáти пýду* 'перелякатися' [ГГКС: 159]; бук. *дáти пуду* 'налякати': *Такóго дав менí пýду, шо нікóли не забуду* [СБГ: 446]. Носій волинських говірок, щоб пристосувати до своєї мовленнєвої традиції слово *пуд*, ужив у розмові фразему *на* ˈ*пуд*^{т}*ки ў*ˈ*з'ати* [Коваленко 2019: 282], можливо, мовці переймуть таку вимову і вираз закріпиться у мові.

На особливу увагу заслуговують вияви досліджуваної лексеми в українських закарпатських говірках. На позначення ‘налякатися’, ‘злякатися’ мовці вживають такі варіанти: *р’ішила йійі настра́ш’іти*[i] [УЗГ: 24]; *порос’а йак напу́дило, йак почало б’іхти* [УЗГ: 29]; *йа ĭ так с’а ду́же напу́ди*[i]*ла шом лехко ĭ пос’ів’іла* [УЗГ: 31], *чиридар’ пригнав коровы і боў дуже напуженыĭ* [УЗГ: 81], *таĭ наду́мала іти пу́жати л’у́ди* [УЗГ: 81]. У текстах говірок Закарпаття фразема *набра́лас’а стра́ху* [УЗГ: 24] вживається для виявлення експресії вищого рівня вияву. Крім того, спостерігаємо розвиток омонімічних відношень: *пуд* – горище (*Пушок лис вил’із на пуд* [УЗГ, 79]); *і в’іт:оды ўже нич ни грим’іло на пуд’і* [УЗГ: 128]; *пуд* – прийменник (*пуд йалиц’ами* [УЗГ: 367]).

П.С. Лисенко зафіксував у поліських говірках *пуд* – орнітол. сорокопуд, наприклад: *паймáли пу́да* [Лисенко 1974: 177].

У “Словарі української мови” Б. Грінченко подав переносне значення слова *ключка ‘хитрость, зацьпка; придирка’* із посиланням на місце побутування – Каменецкий уезд (Західне Поділля) [СУМБГ, ІІ: 255]. Фразеологізм *ключки собі шукати* ‘придиратись’ знаходимо ще у словнику 1886 року видання [Желехівський, Недільський 1886: 361]. Стійке сполучення слів *шу*ˈ*кати к*ˈ*л’учки* ‘чіплятися, прискіпуватися до дрібниць’ уживають і в сучасному західноподільському діалектному мовленні [Коваленко 2019: 165]. Трапляється й функціональне усічення фразеологізму в мовленні, коли відбувається згортання фраземи до одного слова, що може виявитися лише у зв’язному усному тексті: ˈ*кажу / йа п*ˈ*ригоршчу йе*ˈ*му* ˈ*дала* ˈ*с’ічки / там та*ˈ*ко ў тоĭ жо*[y]*лу*ˈ*бец ма*ˈ*лен’киĭ // ну то шо /* ˈ*кажи / йа не*[и] ˈ*бачила шо с*ˈ*тирка / а шо* ˈ*с’ічка // і ўс’о // та*ˈ*ко / се та*ˈ*ку к*ˈ*л’учку / к*ˈ*л’учку / к*ˈ*л’учку // оĭ / то с’а*ˈ*ке / то та*ˈ*ке // так с’а би сва*ˈ*рити* [Коваленко 2020, ІІ: 314].

Інформатори з Поділля так пояснюють значення лексеми *ключка*: *д’іста*ˈ*вати груше*[и]*ч*ˈ*ки /* ˈ*йаблучка к*ˈ*л’учкойу*[o] [КА, с. Станіславівка Віньковецького р-ну Хмельницької обл.]; *к*ˈ*л’учка л’у*ˈ*ба чи зи*[e]ˈ*л’ізна та шо*

ˈс'іно шˈмикати / чи кˈл'учки деᵘреᵘўˈл'ана / чеᵘˈрешн'і рˈвати чи ˈйаблучка ([КА] с.Косиківці Новоушицького р-ну Хмельницької обл.); *кˈл'учка так і йе кˈл'учка / на во / ˈкажеᵘ / заўйаˈжи ў кˈл'учку / шоˈби ˈдобре розўйаˈзати* [КА, с. Маків Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.].

На Гуцульщині *клю́чкою* називають жердину з гачком для витягнення води з колодязя, також *клю́чка* – це петля або в переносному значенні – зачіпка, наприклад: *ўна́ же́ шука́т кл'у́чки, аби мене́ зачепла на сва́рку*) [ГГКС: 97], невелика гакоподібна палиця для нагинання гілок плодових дерев [Неґрич 2008: 94]. У бойківських говірка *ключька* – це гачок, на який натягують "полуйки", по-іншому – *клюка*; кілок, на якому вішають будь-що; *бант' завјаза́ти на кл'у́чку*; *гл'ад'іти кл'у́чки* – шукати зачіпки [Онишкевич 1984: 359]. На Полтавщині *ключка, -ки* – це прилад для смикання соломи чи сіна з скирти, наприклад: *бери ключку та йди смикати солому* [Ващенко 1960: 45]. У буковинських говірках лексема *клю́чка* вживається в багатьох значеннях, а саме: защіпка на вікні; крючок для в'язання; дрючок, що має форму одиниці, яким прикріплюють рубель під час перевезення снопів; вузол з петлею, який швидко розв'язується; петля, пришита до верхнього одягу, за яку його вішають [СБГ: 211].

Отже, у фраземі *доˈвести до кˈл'учки* кого 'завдати шкоди комусь' [Коваленко 2019: 165] іменниковий компонент ужито зі значенням 'петля', хоч у подільських говірках таке значення в автокоментарях інформанти не подають, а в більшості говірок Чемеровецького р-ну не можуть пояснити значення слова *ключка*.

Системне дослідження діалектної лексики та фраземіки уможливило виявлення аналогійних явищ у різних говірках. На матеріалі записаних текстів говіркового мовлення з усіх трьох наріч української мови можна простежити схожість і відмінності у вживанні одного й того самого фразеологізму, що може бути пов'язано з особливостями сприйняття подій, явищ, різною шкалою оцінювання довкілля, а отже, експресивністю. Семантика і прагматика висловлювання мотивуються не тільки різною

ментальністю етносів, а й звичаями, соціолінгвістичними чинниками, психологією сприйняття дійсності, моральним імперативом, що відповідно фіксується в концептуальній картині світу.

Цінність і важливість текстів діалектного мовлення є беззаперечними з огляду на позамовні чинники, що впливають на лінгвоекологію, навіть зникнення сіл, а отже, окремих говірок та ін. П. Ю. Гриценко зауважує, що цінність діалектних текстів визначають можливість виявлення на підставі текстів “взаємодії в комунікації мовних і позамовних (невербальних) засобів передавання змістів, модальностей, конотацій,… характері текстотворення діалектної особистості з її індивідуальними лінгвальними, часовими, освітніми, соціокультурними особливостями” [Гриценко 2015: 103].

Діалектні тексти, окрім цінності для пізнання структури говірок на різних мовних рівнях, окреслення меж ареалів, є надійним матеріалом для досліджень мовленнєвої компетенції та вправності носія говірки – знань лексики, фразеології, фонетики, граматичних категорій, синтаксису та ін.

Для науковців залишається актуальним аналіз шляхів і причин переходу емоційно-експресивних виявів у вербальний варіант, зокрема засобами фразеології, які відчуття набувають словесної образності та можливості відтворюватися в мовленні. У текстах-розповідях знаходимо фразеологізми, які характеризуються точністю, концентрують головну думку, і навпаки – можуть уточнювати семантичні відтінки, потребують роз’яснень, наприклад: у говірках волинського Полісся – *диўˈч’ета / Ганˈтин виˈлазит´! / с кˈлуни^е // виˈлазит´ Ганˈтин! / а в’ін був ˈголиї* ***йак ˈмати^е наро^ˈди^е ла*** */ наро^ˈди^е ла /* ***гет´ ˈголиї*** *// те / ме с ˈтийі ˈгоїдачке* ***хто ку^ˈда*** [ГВП: 49]; у західноподільських – *ˈпот’ім ˈдати ˈйісти / подо^уˈй’іти / моло^ˈко* ***при^еˈвести до пу^ˈт’а*** */ чи пе^и ре^и г^ˈнати* [Коваленко 2020, І: 308]; південноволинських – *та^ˈкиї ст^ˈрогиї /* ***шо ˈнат’ ˈмуха*** *на ўрок* ***не^и проли^ˈтит*** *// бу^ˈло та^ˈке / шо биў л’і^ˈн’іїкойу* [ВГХ: 112]; буковинських – *а ˈнаш’і шо си ˈмали / то ки^ˈдалисти / бо ˈн’іме^и ц’ маў ст^ˈрелити нас // во^ˈни*

збиˈрайут тоˈту йіˈду / йіˈдʼа / ***аж банʼˈки сʼа виˈлазʼатʼ на ˈлоба*** [Коваленко 2020, ІІ: 470].

Розуміння мовцями того, що народні сталі вислови, прислів'я та приказки є результатом загального досвіду, знань, мудрості етносу чи людства загалом, підтверджується вживанням біля фразем покликань *як кажуть, казали старші люди, як той казав* та ін., наприклад: у говірках Підляшшя: *жиˈву / жиˈву з дн'а... / з дн'а... /* ***зˈрана до ˈвечора*** */ ˈйак то ˈкажут* [ГП: 108]; у закарпатських: *усé трéба робити з дýмкоў про Бóга // йак* ***кáжут стар'í л'ýди / уд Бóга ни до порóга*** [УЗГ: 91]; південноволинських: *ну приˈходʼатʼ до поˈмерлих ˈрʼіднʼі / бˈлисʼкʼі суˈсʼіди / знаˈйомʼі / ўсʼі приˈходʼатʼ /* ***йак то каˈзаў*** */ нʼіхˈто* ***с пусˈтими руˈками неи приˈходитʼ*** */ а приˈноситʼ цуˈкерки / пˈранʼіки* [Коваленко 2015: 211]; *а буˈвали таˈкʼі ˈдʼіти шо роуˈдилисʼа ў соуˈроцʼі / то ˈкаже / воˈно ˈдуже шчасˈливо / от ˈкаже / ти* ***ў соуˈроцʼі роуˈдиўсʼа*** [Коваленко 2015: 174]; *бо ˈмамиен ˈбатʼко маў пˈчоли / ˈале йоˈго роскурˈкулиели / ˈвигнали йоˈго с ˈхати / ˈале ˈпотʼім помаˈленʼко /* ***йак то ˈкажут*** */ даў Бог /* ***пʼідˈвʼіўсʼа на ˈноги*** */ стаў зноў госˈподаром / зноў розˈвʼіў пчʼіл і так тʼі пˈчоли веиˈдуцʼа* [ВГХ: 292].

Варіювання засобів вираження якогось конкретного повідомлення в комунікативній ситуації підтверджує вільне володіння інформантами всіма вербальними можливостями. У великих зв'язних текстах-спогадах у лінійній послідовності спостерігаємо вживання словоформи (декількох словофор) із наступним фразеологізмом для уточнення семантичних акцентів, що спричинено, імовірно, прагматичною метою, наприклад, у буковинських говрках: *с хˈлопцами* ***жартуˈвали / ˈбили ˈгандри*** *тай помаˈгали одˈні ˈодним роˈбити / бо ўсі ўни пˈлели ˈкапці тай ˈнесли на ˈмісто* (***ˈбити ˈгандри*** – байдикувати, пустувати, гратися) [БГ: 68]; в українських говірках Румунії: *Је порáс, што је битéжна дитúна, абó што. Та ĭ нáш'і л'ýди шче в˙ірујут у тôтó, што* ***зурóч˙іло, стáло з оч*** [УГР: 154]; волинських говірках Полісся: *йа вам скаˈжу /* ***ˈтˊашко*** *ˈжити /* ***ˈчорна гоˈдиена*** *йак ˈкажутˊ* [ГВП: 71];

ˈГапка ***кри***ˈ***чит´ / неш***ˈ***част´а*** ˈ***робит´*** */ а миї Йі*ˈ*ван пи*ˈ*тайе /* ˈ*Гапко / чо*ˈ*го ти п*ˈ*лачиш* [ГУМ: 103].

Найвищу частотність уживання мають фразеологізми, які відтворюються з уже визначеними експресивними і стилістичними характеристиками для влучного акцентування повідомлення, наприклад, у південноволинських говірках: *а* ˈ*пос´л´и поло*ˈ*жиў пан* ˈ*торбу ц´і*ˈ*лу г*ˈ*роший на ло*ˈ*пату / та* ˈ*кажи* ˈ*торба на* ˈ*торбу // а це Йі*ˈ*ван за цу* ˈ*торбу і* ***наў***ˈ***цеки / дай*** ˈ***божи*** ˈ***ноги*** [ГУМ: 364]; гуцульських: *з Мо*^{у}*ск*ˈ*ви приїш*ˈ*ло /* ˈ*тогу чо*^{у}*ло*^{у}ˈ*в'іка в'ітпус*ˈ*тити до*^{у}ˈ*дому / і йа при*ˈ*йіхаў до*^{у}ˈ*дом // ўс'о по*^{у}*го*^{у}ˈ*р'іло / а йа* ˈ*б'ідниї* ˈ*сиро*^{у}*та /* ˈ*тато ўмер /* ˈ*мама ў*ˈ*мерла / а йа* ***ни маў*** ˈ***нав'іт' де го***^{у}***ло***^{у}ˈ***ви прикло***^{у}ˈ***нити*** [УГПЗН: 35]; середньонаддніпрянських: *А то*ˈ*д'і ж к'і*ˈ*на то*ˈ*го ж не* ˈ*бачили* ***ї знат´ не*** ˈ***знали*** *йа*ˈ*ке во*ˈ*но ї бу*ˈ*ло // а те*ˈ*пер у*ˈ*же к'і*ˈ*но / хара*ˈ*шо те*ˈ*пер* [ГУМ: 199].

Деталізацію значення абстрактного слова через засоби фразеології спостерігаємо, коли йдеться про час (давно, зараз): *ко*ˈ*лис´* ***даў***ˈ***н´іши*** */ йа пам*^{и}*и*^{і}ˈ*тайу /* ***за ма***ˈ***лого х***ˈ***лопц´і /*** *ше йак м'ій д´іт / госпо*ˈ*дарку госпо*ˈ*дариў* [ГУМ: 231]; ***даўнó*** *ўто было / д'іти́но мóйа / кôлú шчиом* ***была малá та пôпўт стўлоим б'ігала*** *// мáмка ми розкáзувала / што хôдúли попўўночи босоркáн'і та пýжали л'ýди* [ЗГ: 85]; *шч'е* ˈ*мойа* ˈ*мама с* ˈ*татом та спі*ˈ*вала піс*ˈ*ні та*ˈ*кі /* ˈ*даўні /* ˈ***даўні*** ˈ***дужи*** */ се ўже на*ˈ*верно* ˈ*може* ***бде зо сто*** ˈ***рокіў*** */ йак во*ˈ*ни с*ˈ*півали* [БГ: 294].

Найчастіше в текстах знаходимо характеристику різних рівнів вияву ознак *гарний, худий, смачний* та ін., коли до слова додають фразеологізм з емоційно-експресивним забарвленням: у буковинських говірках – *ко*ˈ*ли* ˈ*данец скін*ˈ*чиўси /* ˈ*парбок віў* ˈ*гіўку на* ˈ*місце і* ˈ*д'екуваў йі // то* ˈ*дужи* ˈ***файно*** ˈ*було //* ˈ***було шо і поди***ˈ***витися*** [БГ: 251]; *ўмер* ˈ*дужи* ˈ*рано / та*ˈ*кий* ˈ***файний*** *буў /* ***йак нама***ˈ***л'ований /*** ˈ*мама ка*ˈ*зала / що він най*ˈ*файний* ˈ*парубок буў ў си*ˈ*лі* [БГ: 309]; західнополіських – *і де*$_{\smile}$*не*^{и} */ ни во*ˈ*зив // не*ˈ*добре / ї сла*ˈ*ба / ї вже* ˈ***ви***^{е}***сохла // ш***ˈ***кура ї***ˈ***кос´т´ і*** [ГВП: 425]; західноподільських – *ро*ˈ*били ота*ˈ*к'і ве*^{и}*ли*^{е}ˈ*чен'к'і пи*^{е}*р'і*ˈ*жечки і на па*ˈ*тел'н'у / воб*ˈ*жарили чи на во*ˈ*л'іїц'і чи ў*

ˈжиров'і / то ўже йаˈк'і буˈли ***смачˈнен'к'і*** */ шо* ***йазиˈка з'іш*** *ˈразом з ˈними* [Коваленко 2020, І: 382].

Організація тексту може бути оформлена через заявлення на початку фрази фразеологізму, який, на думку інформанта, найбільш точно передає стан, подію, явище тощо, але з наступним його роз'ясненням, наприклад: у гуцульських говірках – *Таˈк'і ˈмали* ***у доᵘбˈрі с'і не ˈчули*** */ а таˈк'і ˈбули* ***жи нич не ˈмали*** *// ˈали ўсе о ˈгосподи ˈкажи сˈлава тоˈб'і / ˈали ўс'о йідˈно моˈйі сˈв'ета п'ішˈли йак с тим жи маў* [ГУМ: 229]; східноподільських – *од'іˈваўс'а соˈб'і йак пан / бо в'ін / ў ˈйого* ***золоˈт'і ˈруки*** *буˈли / в'ін буў сˈтол'ар / в'ін* ***шо ˈхочеш*** *теˈб'і* ***зˈробит'*** [ХТ: 142]; середньополіських – *от верˈтица ж / де ᵉун похоˈрон'ан / ну* ***верˈтица ж у голˈоˈв'і / не ˈможу ўзˈдумат'*** */ чи у Лˈитˈв'і чи / ў ˈНал'чик / а / ˈгород ˈНал'чик / ў ˈгороᵘд'і ў тум поᵘхоᵘˈрон'ани* [ГЧЗ: 216-217]; підляських – *а в'ерˈнувс'а наˈзат /* ***ˈа н'і ˈдома / ˈа н'і ˈлома! // н'іˈма н'іˈчого!*** */ (сміється) / а ˈетот дом мої розобˈрал'і / [...] / і тут йа мав / ˈйак то ˈкажут' зосˈтавс'а без н'іˈчого* [ГП: 108]; в українських говірках Румунії – *Ја* ***маў баї на óчи, бол'íли*** *меᵘнé* ***óчи*** [УГР: 192].

Визначено, що носії говірок часто пояснюють сталі вирази обрядового типу, так звані обрядофраземи, розуміючи втрату деяких звичаєвих дійств, їх незнання молодшими поколіннями чи немісцевими співрозмовниками: *Преˈходит суˈбота / д'іўˈкіиᵉ ўже сˈход'еᵘтс'і ўˈвечир // таˈк'і* ***сˈходини роˈбили*** *// до ˈхати ўс'і с'і сˈход'ет / і т'і дупˈки запл'іˈтайут* [ГУМ, 232]; у буковинських говірках – ***триˈмали ˈпіст*** *// пиˈред Вилиˈкодним таˈки ўже ˈтого ˈтижн'а то три дни таˈки ніˈчо ни ˈйіли /* ***триˈмали ˈпіст*** *// ˈпостили* [БГ: 199]; південноволинських – *ажᵘ на дˈругу неᵘˈд'іл'у ўже* ***роᵘˈбили виˈводиᵉниᵉ*** *// ўже ˈчереᵘзᶜ ˈтижᵘдеᵘн' / тоᵘ ˈкажут виˈводиᵉни // тоᵘ там де воᵘˈна / куˈди воᵘˈна п'ішˈла ў неᵘв'істˈки /* ***робл'ат виˈводиᵉниᵉ*** */ ше так ˈсамоᵘ збиᵉˈрайуц'а ˈгос'т'і* [Коваленко 2015: 106]; *буˈли с'ваткуˈвали / і приˈносили на хриᵉсˈтини ц'і / роᵘˈбили буˈкетики с к'в'іˈток / маˈчали ў гоᵘˈр'ілку / ˈбилиᵉ йіх поᵘ гуˈбах і проᵘдаˈвалиᵉ т'і к'в'ітˈки / бˈрали гˈрош'іᵘ за них // а ше* ***на ˈмилоᵘ*** *каˈзалиᵉ / диˈтин'і на ˈмилоᵘ / ˈтоже даˈвалиᵉ гˈрош'і /* ***на ˈмилоᵘ*** *ˈкажут*

[Коваленко 2015: 176]. У вищенаведених уривках мовними засобами комунікабельності, а також акцентуванням на певній інформації є повтор фразеологізмів в одній фразі або в суміжних, як, наприклад, і в наддністрянській говірці: *коˈлис’ ту буў на ˈвулиᵉци таˈкиї чолоˈв’ік / шо каˈзаў / шо коˈли тої ˈвечиᵉр буˈде / шо* ***неᵘ мож буˈде н’і сиᵉˈд’іти / н’і л’иᵉˈж’ети*** *// бо ўсе буˈли гоˈодн’і / а ўже на С’в’еˈтиї ˈвечиᵉр с’а наˈйіли / шо неᵘ могˈли ˈнав’іт’* ***н’і сиᵉˈд’іти н’і л’иᵉˈж’ети*** [Коваленко 2020, І: 32].

Інформанти розуміють і розрізняють особливості своєї говірки та можуть наголошувати на цьому в момент спілкування через так звані конструкції-покликання. На матеріалі великої бази даних знаходимо чимало варіантів таких покликань (*по-нашому, казали старші люди, колись казали, в нас так говорять* та ін.): у волинських говірках – *в’іт ˈходи в’ід куˈреї розˈводим воˈдойу / кур’ачˈки йак воˈни* ***по просˈтому*** *назиᵉˈвайуц’а / тоˈд’і уроˈжаї ˈдобриї ˈбуде* [ВГХ: 54]; *труˈна назиˈвайец’а це аˈбо нагˈробник / аˈбо домоˈвина* ***так коˈлис’ каˈзали*** *ў ˈдаўних роˈках / о // це ўже поˈк’іїного дом счиˈтайец’а / кˈришка назиˈвайец’а ˈв’іко / накриˈвайут’ ˈв’іко* [Коваленко 2015: 219]; подільських – *роспˈлетут йіˈйі / тоʸˈд’і ˈмама ўже заˈложуйе на ˈн’уйу ˈвел’ан /* ***коˈлис’ каˈзали*** */ ˈзара ˈкажут фаˈта / а коˈлис’ ˈвел’ан* [Коваленко 2015: 101].

Фразеологізми теж можуть супроводжуватися вказівкою на джерело: у південноволинських говірках – *бо ˈмамиᵉн ˈбат’ко маў пˈчоли / ˈале йоˈго роскурˈкулиᵉли / ˈвигнали йоˈго с ˈхати / ˈале ˈпот’ім помаˈлен’ко /* ***йак то ˈкажут*** */ даў Бог /* ***п’ідˈв’іўс’а на ˈноги*** */ стаў зноў госˈподаром / зноў розˈв’іў пч’іл і так т’і пˈчоли веᵘˈдуц’а* [ВГХ: 292].

Промовистим свідченням усвідомлення мовцями “затемненої”, незрозумілої семантики деяких слів чи виразів є намагання розлого їх пояснити в розповідях, наприклад, у закарпатських говірках: *З'м'іни́ўс'а* ***/ йак бы го чо́рна ма́чка неᵘриᵉїшла́*** *// прихо́дит' домўў пўзно / сеᵘрди́тый / хма́равый // ўсе му шос' хиби́т' / усе́ чи́мис' некунт'а́жный /* ***неᵘ зна́йе до чо́го с'а йими́ти*** [ЗГ: 66]; у волинських говірках Полісся – *коˈл˙ес˙ то буˈл˙а коˈза /*

о:! // йіх ни пусˈкал˙и в ˈхату / бо воˈни в ˈхати ***збˈруї роˈбиᵉл˙и*** *// збˈруїнос´т´ / от / ˈможут´ і гˈрубу розверˈнути / ше шос´ понаробˈлети* [ГВП: 225].

Фразеологізми усного мовлення концентрують головну думку, спираючись на етнічний досвід, зберігаючи образність і узагальнення, вміння трансформувати, модифікувати висловлення з певною метою. На матеріалі записаних текстів виявляємо вживання кількох фразеологізмів підряд, що підсилює виразність, свідчить про вибудовування максимального ефекту в комунікації, наприклад: в українських говірках Румунії – *Там коло́ це́ркви жид, д'і́до – бетлиге́ми. Но, ди́вимос'а,* ***ф˙іґл'і по̂ка́зујут, ус'а́ке чи́н'ат, цірк ус'а́киї****. См˙іјемос'а та́мечки* [УГР: 206]; західноподільських – *ˈд'іўчина п'ішˈла до ˈмоста таї перетвоˈрилас'а на в'іўˈц'у // коˈли воˈни поˈбачили / йіх* ***охоˈпиў страх*** *// поˈчаў* ***страх наˈходити*** *на ўс'о сеᵘˈло* [Коваленко 2020, ІІ: 91]; буковинських – *назбиˈраў ˈпоўну ˈпазуху груˈшок та так си наˈйіў / шо ˈчериво сˈтало* ***йек ˈбубен / ˈможна ˈбуло бˈлохи ˈбити*** [БГ: 335]; гуцульських – *ўˈмовиᵉла ˈциганка ˈд'іўчиᵉну воᵘроᵘˈжити / за ˈдес"іт' йаˈйец // ну та´ї п'ішˈла ˈд'іўчиᵉна доᵘ ˈхати приᵉˈнесла ˈдес"іт' йаˈйец / ˈдала ті ˈйаїц"і / ˈциганка ўˈз"ала ˈруку і гуˈворит /* ***таˈкойе / с"аˈкойе / таˈкойе / с"аˈкойе*** */ нагувуˈрила* ***ц"ілу ˈкупу аре"шˈтантіў*** */ а ˈд'іўчиᵉна неᵘдурˈна / ˈдумайе суˈб"і / то´жᵘ неᵘпˈраўда / шо ти гуˈвориш*? [УГПЗН: 15].

Уживання фразеологізмів може бути мотивовано різними соціолінгвістичними чинниками, психологією сприйняття навколишнього світу, моральними пріоритетами. В усних діалектних текстах сталі мовні вирази об'єднує функція посилення та виокремлення різних семантичних відтінків слів, з іншого боку, вони здатні розширити зміст або його звузити. Виникнення нових смислових відтінків дає змогу фразеологізмові бути центром повідомлення.

Проаналізований матеріал уможливив виділення таких варіантів вживання фразем: 1) слово – фразема; 2) фразема – слово; 3) дві і більше фразем.

Висновки до розділу 2

Отже, у мовленні постійно продукуються закодовані у внутрішній формі фраземи, які не тільки з'являються в певній культурі, а й зберігають узагальнене надслівне вираження елементів етнокультури.

Фіксація та опис фразеологізмів лінгвістичних ареалів української мови є важливим і невідкладним завданням діалектологів з огляду на існування великої кількості факторів (лінгвальних і позалінгвальних), здатних впливати на сучасну мовленнєву ситуацію.

Усна форма як першоджерело транскрибованих дослідниками текстів-оповідей уможливлює витворення чи репродукцію великої кількості нових слів і відтінків їхніх значень, словоформ, вигукових елементів, сталих виразів, семантика та вживання яких можуть бути неочікуваними.

У регіональних атласах важливими є фіксація зразків говіркового мовлення з дотриманням апробованих правил транскрипції, орієнтація на автокоментування, яке особливо цінне у з'ясуванні слів із "затемненою" семантикою. Записи народних висловів, прикмет, пояснень можуть допомогти у підтвердженні чи спростуванні, уточненні наукових висновків у галузі фразеології говорів.

У живому говірковому мовленні, антропологічному за характеристиками, діалектоносій-інформатор є виразником етнічної свідомості, колективних знань, але в текстовій тканині чітко простежуємо індивідуальність мовця зі спектром відчуттів і почуттів, емоцій, особистого досвіду, ставлення до чогось або когось тощо.

Деякі відмінності у сприйнятті одного й того самого фразеологізму, його семантики та прагматики спостерігаємо як на рівні діалектного мовлення і літературної мови, так і в площині різних говірок та говорів.

У текстах виявлено фразеологізми, які деталізують, уточнюють семантичні відтінки вжитих номенів, а особливо абстрактних значень; точно передають емоційні стани; концентрують головну думку, але потребують роз'яснень семантики; можуть утворювати градаційну шкалу вияву ознак

через використання кількох фразем в одній фразі; уживаються з усвідомленням їхнього походження, що ґрунтується на великому досвіді та знаннях етносу. Варіанти засобів вираження конкретного повідомлення в усній комунікації підтверджує вільне володіння носіїв говірок усіма вербальними можливостями.

Загалом обсяг і якість інформації про фразеологію українського діалектного простору такі, що дають змогу уявити ідеографію, склад української діалектної фразеології, формальне й семантичне варіювання, змоделювати багато елементів картини світу українців. Водночас наявна емпірична база відкриває перспективу її вибіркового поповнення (за окремими значеннями, фразеологічними моделями, елементами структури тощо).

РОЗДІЛ 3
ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ДЛЯ МОВОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

3.1. Фразеологізми як матеріал для досліджень фонетичних рис говірок

Постійна увага дослідників до проблем фраземіки, розбіжність у поглядах учених на її обсяг, природу одиниць, принципи побудови та причини модифікацій, завжди актуальна фіксація фразем, а особливо зразків живого народного мовлення, доводять, що фразеологізм – це особлива одиниця, лінгвістичний феномен, який у різних контекстуальних ситуаціях може характеризуватися різною актуалізацією смислового, емотивного плану вираження.

Фразеологізм у комунікації стає центральним, особливо в момент, коли респондент до інформації, повідомлення долучає експресію, яка власне може акумулюватися у виразі. Опис сучасної фраземіки усного мовлення уможливлює поглиблення лексикологічних і фразеологічних досліджень української мови, пізнання мовленнєво-мисленнєвих процесів людини, її сприйняття навколишнього світу.

Дослідження фраземіки усного говіркового мовлення є цінним матеріалом для діахронного аналізу різних мовних рівнів, зокрема проблем збереженості говіркових фонетичних явищ, що зникають чи навпаки – “утримуються”, вияву давніх морфологічних рис говірок у сталих виразах різних часових зрізів, підтвердження чи спростування втрати чи існування нашарувань глибинного в часі зв’язку між лексемами та компонентами фразем та ін.

Співвідношення загальнонародного, літературного з вузько територіальним у вивченні фраземного складу окремих говорів української, як і інших мов, виявляється зокрема в наявності регіональних елементів у складі фразем, географічних назв, антропонімів тощо.

Відомо, що фраземіка діалектного мовлення має здатність більш тривалий час, ніж лексична система мови, зберігати давні регіональні слова, фонетичні риси і граматичні форми, тому вона є джерелом для дослідження історії мови і власне діалектології, динамічних процесів, основою для мовних реконструкції. У вивченні релевантних особливостей говірки важливою є максимально точна фіксація матеріалу, записи фразеологізмів та паремій зі збереженням діалектних рис на всіх мовних рівнях [Громик, 2019: 99]. Особливо цінним є те, що “крізь її (фразеології) призму проглядаються характеристики всіх інших мовних рівнів” [Мокиенко 1990: 9].

На прикладах говірок із подільського та суміжних ареалів проаналізуємо збереження у фразеології територіальних мовленнєвих особливості.

Компоненти фразеологізмів говору можуть відбивати акцентуаційні особливості лексики, які стираються у мовленні поза межами виразу, мають інші вияви в літературному стандарті, наприклад, у подільських говірках: *сˈтати йак ˈподушка* ‘погладшати’ [Коваленко 2019: 273] – літ. *поˈдушка* [СУМ, VI: 763]; *ˈтан’би ˈноси^{е}т ˈбохане^{и}ц хˈл’іба* ‘згорбитися від старості’, *з’іў би ˈбохане^{и}ц хˈл’іба* ‘дуже голодний’ [Коваленко 2019: 47] – літ. *буха*ˈ*нець* [СУМ, I: 267]; *наˈдутис’а йак ˈйендик* ‘чванитися, зазнаватися’ [Коваленко 2019: 146] – літ. *інˈдик* [СУМ, IV: 26] та ін.

Серед найпомітніших фонетичних ознак подільського говору спостерігаємо сильне “укання”, часто повне заступлення ненаголошеного [о] звуком [у], що підтверджують тексти різних часових зрізів та приклади вживаних фразеологізмів: *пож**у**ўˈт’іти йак в’іск* ‘мати поганий вигляд через хворобу’ [Коваленко 2019: 57]; *кˈрути^{е}ц’і йак к**у**ˈрова на м**у**тусˈку* ‘важко пригадати’ [Коваленко 2019: 173]; *скаˈкати йак тиˈл’а на м**у**тусˈку* ‘бешкетувати’ [Коваленко 2019: 355]; *йак ˈдоўбне^{и}ў по г**о**^{у}луˈв’і ˈдало* ‘забути’ [Коваленко 2019: 106]; *поче^{и}рв**о**^{у}ˈн’іти йак буˈрак* ‘почервоніти від сорому’ [Коваленко 2019: 47]; *ст**у**ˈйіт’ йак ўˈкопаниї* ‘непорушно стояти’ [КА].

У потоці мовлення [ц] може виступати на місці [т] у звукосполученні [ст] внаслідок асиміляції: *л'ах|ти к'іс'**ц**'|ми* 'померти' [Коваленко 2019: 159], *за|мерз на к'іс'|**ц**'ак* 'дуже змерзнути', *задубе^и|н'іти на к'іс'|**ц**'ак* 'дуже замерзнути' [Коваленко 2019: 160], *мл'іс'**ц**' ў|дари^е ла* кого 'знепритомніти' [Коваленко 2019: 204].

Дієслівний компонент фраземи *п|йати ц'ул'у|вати* кому 'улещувати когось' [Коваленко 2019: 287], поширеної в говірках південно-західних районів Хмельницької обл., демонструє спільні риси подільського та наддністрянського говорів.

Типовою для подільського ареалу є вимова [р] на місці [р'], що й спостерігаємо у сталих виразах: *поче^и рво^у|н'іти йак бу|рак* 'почервоніти від сорому', *че^и р|воний йак сто|ловиї бу|рак* 'почервоніти від сорому' [Коваленко 2019: 47]; *п|лести йак з го|рачки* 'говорити дурниці' [Коваленко 2019: 74]; *|падати ў п|ран'іки* 'розгубитися' [КА]; *нах|рукатис'а йак сви|н'а* 'випити багато спиртного' [Коваленко 2019: 310]. Зауважимо, що за сучасними записами вже фіксуємо кореляцію [р] – [р'] як у лексемах з текстів зв'язного мовлення, так і в компонентах фразем: *мо|лоти йак з га|р'ачки / го|рачки*; *п|лести йак з го|рачки* 1. 'говорити дурницю' / *го|р'ачки*. 2. *га|р'ачки* 'брехати' [Коваленко 2019: 74]; *хо|дити з га|рачим п|йецом* 'сердитися' [Коваленко 2019: 264].

Стабільно утримується вживання [ц] у кінці слів на місці [ц'] у живому мовленні, що відбивається у фонетиці компонентів фразеологізмів подільських говірок на захід від р. Студениця: *|важниї |пурец* [КА], *ве^и|ликиї |пуре^и ц* 'про чванливу людину' [Коваленко 2019: 283]; *бо|йати^е с'а йак |зайец |бубна* 'боятися' [Коваленко 2019: 131]; *|пале^и ц о |пале^и ц не^и ў|дарити* 'лінуватися, нічого не робити' [КА]; *|тан'би |носи^е т |бохане^и ц х|л'іба* 'згорбитися від старості' [Коваленко 2019: 47]. Зазначимо, що й у місцевому відмінку однини іменників середнього роду спостерігаємо твердий кінцевий основи [ц]: *вти^е хо|мири^е лоси на |серци* 'заспокоїтися' [Коваленко 2019: 319]; *тупц'у|вати на |м'ісци* 'нічого не робити' [Коваленко 2019: 202]. У цьому

випадку маємо вияви фонетичних діалекних рис як на лексичному рівні, так і в складі фразем.

Спостерігаємо стійкість протетичного [в] у говірках Поділля, що експлікується і на емоційне зв'язне мовлення носіїв діалекту: *ˈвитр'ішчиᵉти вˈоч'і йак ˈжаба на с'ˈв'ітло* 'пильно дивитися', *ўже йоˈму ˈвочи ˈвил'ізли* 'пропало щось, зникло; нема' [Коваленко 2019: 237]; *ˈвоч'і на ˈмокре повеᵘрˈнули* 'плакати', *ˈвоч'і поˈл'ізли на ˈлоба* 'здивуватися', *ˈвочи ˈтул'ац'і* 'дуже хочеться спати', *ˈвочи зажˈмуриᵉти* 'померти', *ˈвитр'ішчиᵉти ˈоч'і йак ˈжаба з вочеᵘˈрету* 'широко відкрити очі від здивуватися' [Коваленко 2019: 238]; *ˈбути ˈн'іби на вокˈроп'і* 'дуже хвилюватися' [Коваленко 2019: 246]; *заро́бити на с'іл' до восеᵘˈлец'а* 'мало заробити' [Коваленко 2019: 326]. Назване фонетичне явище демонструє наявність ареальних кореляцій лексики та компонентів фразем у живому мовленні: *ворати – храˈпит ˈтак ˈн'іби*ᵉ *ˈворе*ᵘ 'голосно хропіти' [Коваленко 2019: 379].

Наявність секундарного [й] після губного виразно протиставляє західноподільські говірки суміжним південноволинським і центральноподільським говіркам Хельниччини: *ˈжити йак к'іт на пˈйецу* 'безтурботно жити' [Коваленко 2019: 161]; *хоˈдити з гаˈрачим пˈйецом* 'сердитися' [Коваленко 2019: 264] – *виᵉˈлежуватиᵉс' йак к'іт на пеᵘˈч'і* 'багато спати' [Коваленко 2019: 161].

У лексичних одиницях і відповідно в компонентах фразем чітко виявляється фонетична риса західноподільських говірок – після голосних перед давнім закінченням *-ьје* приголосні не подовжуються: *суˈхиї йак ˈг'іл'а* 'дуже худий' [Коваленко 2019: 74]; *прошˈчатиᵉс'а зᶜʰ жиᵉˈт'ам* 'бути присмерті', *повеᵘрˈтатиᵉс'а до жиᵉˈт'а* 'видужувати' [Коваленко 2019: 129].

Часто в живому мовленні звук [ф] заступає звукосполуку [хв]: *фіртка, фіст* [Бевзенко 1980: 98], це поширюється і на компоненти фразеологізмів: *моˈлоти йазиᵉˈком йак пес фосˈтом* 'базікати, дуже багато говорити' [Коваленко 2019: 398]; *виᵉˈл'ати йак пес фосˈтом* перед ким 'улещувати когось' [Коваленко 2019: 259]; *кˈрутити йак пес фосˈтом* 'чванитися'

[Коваленко 2019: 261]; *ф'іст п'істо|л'етом* 'оптиміст' [Коваленко 2019: 368]; *іно ф'іст |витко* 'швидко втекти' [Коваленко 2019: 372]; *диўйа|носто диў|йатому о^у^д|ного ни фа|тайе* 'дурний', *не^и фа|тайе чо|гос'* 'дурний' [Коваленко 2019: 372]; *не^и фа|тайе |тормозу* 'дурний' [Коваленко 2019: 360].

Ненормативне вживання [ф] на місці [х] зафіксовано лише в одному прикладі: *|н'ібе с футо|р'іў прийш|ла* 'задихатися' [Коваленко 2019: 380], так само [ф] може бути на місці [кв]: *дур|ний йак фа|сол'а* [Коваленко 2019: 359]. Звук [х] може заступати також [ф], але явище поширене тільки у складі фраземи *по|казувати с|войу фана|бер'ійу / ~ хана|бер'ійу* 'виявляти свою справжню суть' [Коваленко 2019: 367].

Визначальною ознакою подільського говору є наявність епентетичного [н] після [м] на місці [й]: *згу|бити^е^с'а |памн'ати* 'не пам'ятати, забути', *при^е^йш|ло до |памн'ат'і* 'пригадати' [Коваленко 2019: 253]; *н'і |риба н'і м|н'асо* [Коваленко 2019: 292] 'безхарактерна людина'. У живому мовленні і в дієсловах спостерігаємо вияв цього явища: *пом|н'акти ду|шейу* 'змилосердитися' [Коваленко 2019: 122]; *м|н'ати |руки* 'хвилюватися' [Коваленко 2019: 302]; *до|рогу пор'ім|н'ати* 'впасти' [Коваленко 2019: 107].

Вставний [л] після губних [б], [п], [в] на місці [й] зберігається не лише в лексиці подільських говірок, але й у складі фразеологізмів [Гриценко 1994: 78]: *ўче^и|пити^е^с'а йак ре^и^п|л'ах до шта|н'іў* 'докучати', *приче^и|питис' йак р'іп|л'ак* [Коваленко 2019: 291]; *п'ід'ір|вати здо^(у)|роўл'а* 'захворіти', *загу|бити здо^(у)|роўл'а* [Коваленко 2019: 135]; *|серце обли^е|вайец'а к|роўл'у* 'дуже хвилюватися, перейматися чимось' [Коваленко 2019: 321]. Лише у двох населених пунктах Західного Поділля спостерігаємо епентетичний [л] після [р] на місці [й]: *ўб|рати^е^с'а ў |п'ірл'а* 'заможно жити', *ўб|рати^е^с' ў |п'ірл'ачко* 'дорости' [Коваленко 2019: 267].

Уплив буковинських говірок на західноподільські виявляємо не тільки в діалектних текстах, а й у фразеологізмах, перехід [а] після м'яких в [е]: *об'і|л'ети / обли^е|вати бо|лотом* кого 'неславити когось' [Коваленко 2019: 42]; *б|рати / ў|з'ети за жи^е|ве* 'щось викликає сильні почуття' [Коваленко

2019: 125]; *ў'з'ети с'войе* ‘добиватися бажаного; діставати очікуваного результату’ [Коваленко 2019: 44].

Отже, фраземи можуть зберігати локальні мовні явища, зокрема визначальні для говірок фотетичні риси, “утримувати” втрачені в сучасному мовленні явища.

3.2. Регіоналізми в складі фразеологізмів

Фразеологізми територіального мовлення транслюють і зберігають культурні цінності нації, тому важливо виявити їхні територіальні особливості та семантичні можливості, що дозволить з’ясувати проблемні питання про збереження чи втрату говіркових явищ, про нашарування та зв’язок між діалектизмами і компонентами фразеологізмів.

Важливими є комплексні дослідження, у яких поєднано структурно-значеннєвий аналіз фразеологізмів, ураховано їхню семантичну організацію, контекстуальні можливості з огляду на те, що витворення фразем – це живий і здебільшого унікальний процес, тісно пов’язаний із людським життям.

Повнота й достовірність інформації про фразеологізми та особливо їхні компоненти забезпечує об’єктивне визначення особливостей українських діалектів, їхню мобільність, а й нарізність побутування лексем і фразем як виразників ментальності етносу. Основними напрямами вивчення структурно-семантичних характеристик і національно-культурної специфіки фразем у сучасних працях є дослідження регіонального складника компонентів, які усталилися в структурі фраземи або поширенні й за її межами; вивчення метафоричних основ внутрішніх форм; етнолінгвістичні описи з орієнтацією на усталені національно-культурні еталони в певному мовному соціумі.

Для українських дослідників залишаються маловивченими фразеологізми окремих ареалів, у складі яких є регіоналізми, етнографізми, архаїзми та ін., хоч підтверджено важливість таких досліджень для історії

мови, описано критерії виділення [див.: Бевзенко 1972; Федоров 1974; Мукан, Непийвода 1972 та ін.].

У роботах дослідників сучасного говіркового мовлення Г. Л. Аркушина, М. В. Бігусяка, Г. М. Доброльожі, А. І. Івченка, З. С. Мацюк, В. Д. Ужченка, Д. В. Ужченка та ін. основними напрямами вивчення структурно-семантичних характеристик і національно-культурної специфіки фразеологізмів є аналіз регіональної складової компонентів, які усталилися в структурі фраземи або поширенні і за її межами; вивчення метафоричних основ внутрішніх форм; етнолінгвістичні описи з орієнтацією на національно-культурні взірці в певному мовному соціумі.

У працях, як правило, визначають особливості вузьколокальних сталих висловів у порівнянні з фраземікою літературної мови на фонетичному, лексичному, граматичному, синтаксичному та стилістичному рівнях. Регіональні фразеологізми можуть різнитися від певних одиниць літературної мови не тільки компонентним значенням, а й семантикою. Відзначимо й різноаспектність у вивченні таких одиниць: семантико-тематичний, структурно-семантичний, історико-генетичний, порівняльно-історичний, лексико-граматичний і стилістичний.

Фіксація та опис фразеологізмів ареалів української мови є важливим і невідкладним завданням лексикографів та фразеологів з огляду на існування великої кількості факторів, здатних впливати на мовну ситуацію, спричиняти зміни семантики, втрату регіоналізмів, варіювання за відносної мобільності форми.

Словники говірок української мови зрідка фіксують сталі вирази, компоненти яких презентують регіональну лексику окремого говору чи групи говірок. Фразеологізми знаходимо в лексикографічних працях як ілюстративний матеріал до реєстрових слів, що вживалися лише у складі сталих висловів. Нові дані з різних ареалів можуть підтверджувати, уточнювати або спростовувати висновки про рівень активності фразеологізмів у синхронії та діахронії.

На матеріалі текстів сучасного діалектного мовлення найповніше спостерігаємо значну фонетичну варіативність, явища згортання до одного слова, приклади автокоментарів інформаторів, коли, на їхню думку, треба точніше передати інформацію, стан, емоції тощо. Об’єктивність досліджень фактів уживання лексики та фраземіки, граматичних особливостей говірок, структурних відношень між елементами теж залежить від фотографічного рівня подання значних за обсягом текстів широкої тематики.

Сучасна емпірична база дозволяє виявити особливості побутування та просторове поширення лексем, що вийшли з активного вжитку і мають риси “діалектологічності”, їхні функції у складі фразеологізмів.

Фразеологія говірок є вдячним матеріалом для виявлення та дослідження ареалу побутування регіоналізмів, локалізмів, архаїзмів, а то й просто втрачених у звичному спілкуванні (поза фразеологізмами) номінацій, наприклад: *пос|тар’іти йак |йапко |моче^и^не* ‘постаріти’ [Коваленко 2019: 396], *зби^е^|рати |жеч’і на п|леч’і* ‘тікати’ [Коваленко 2019: 125], *на|цури^е^ти^е^с’а йак |бубе^и^н* ‘напитися’ [Коваленко 2019: 45], *ди^е^|вити^е^с’а йак |к’ітка на |мишу* ‘ласо, пристрасно дивитися’ [Коваленко 2019: 162], *с’|п’іри^е^ўс’і йак ко^(у)^|гут* ‘виявляти незадоволення, сердитися’ [Коваленко 2019: 167], *сто|йати йак слуп* ‘непорушно стояти’ [Коваленко 2019: 334], *г|рубиї йак тоў|терка* ‘дуже гладкий’ [КА], *|бити |шалки о |палки* ‘базікати, дуже багато говорити’ [Коваленко 2019: 389].

Регіональні риси виявлють фразеологізми, що номінують психічний стан людини характеризуються активністю вживання, численністю варіантів, переважанням структури словосполучення і через певні відтінки метафоризації та емоційно-експресивного забарвлення передають найрізноманітніші душевні переживання людей, переважно негативні: страх, сором, тривогу, злість та ін. Наприклад, на позначення такого позитивного стану високого рівня психічної активності, як “радість”, у мовленні діалектоносіїв побутують фразеологізми двох семантичних рядів ‘сміятися’ і ‘дуже сміятися’.

Опорними компонентами семантичний ряду ‘дуже сміятися, реготати’ є дієслова, наприклад, у подільських говірках: *ˈпадати / лоˈпати / л’аˈгати в’іт с’ˈм’іху* [Коваленко 2019: 337], *ˈпадати / л’аˈгати / ўмиᵉˈрати / каˈчатиᵉс’а зо с’ˈм’іху, каˈчатиᵉс’а з’і с’ˈм’іху* [Коваленко 2019: 337].

Зоогенна природа фразеологізмів підтверджується і прикладами з досліджуваної семантичної групи: у подільських говірках – *ирже, як кобила до вівса* [Номис 1993: 224]; західноподільських – *реᵘгоˈтати йак коˈбила* [Коваленко 2019: 166]; лемківських – *регота'ти са як кобы'ла* [ФСЛГСС: 67], *смія'ти са як кінь* [ФСЛГСС: 65].

Матеріали фразеологічних словників діалектного мовлення з більшості територій України засвідчують, що фраземіка говірок загалом відбиває загальнонаціональні особливості, тому виявлено збіги семантики, компонентного складу та структури деяких одиниць на різних територіях, наприклад: у західноподільських говірках *суˈшити ˈзуби* [Коваленко 2019: 144], східноподільських – *зу'би суши'ти* [Доленко 1975а: 149], бойківських – *сушити зуби* [Онишкевич 1984, ІІ: 268], лемківських – *зубы сушы'ты* [ФСЛГСС: 60]; у західноподільських говірках – *ˈзуби продаˈвати* [Коваленко 2019: 143], східноподільських – *зу'би продава'ти* [Доленко 1975а: 149]; у західноподільських – *ˈзуби сˈкалиᵉти / ˈзуби сˈкалеᵘти*[Коваленко 2019: 144], східноподільських – *зу'би ска'лити* [Доленко 1975а: 149], бойківських – *зуби скалити* [Онишкевич 1984, ІІ: 268].

Загальновідомо, що фразеологізми говіркового мовлення найбільше увиразнюють регіоналізми, що виступають у компонентному складі часто однакових за семантикою одиниць. На відміну від тотожних фразеологізмів, більшість яких фіксована в суміжних зонах, сталі вислови, які протиставляються регіоналізмом, побутують, як правило, у дистантних ареалах, наприклад: у західноподільських говірках – *лоˈпати в’іт с’ˈм’іху* [Коваленко 2019: 337], буковинських – *шкірити зуби (кланци)*, згруб. [ФПЧ: 226], бойківських – *пучити зо сміху, лускати (ся) від сміху* [Онишкевич 1984, ІІ: 163]; західноподільських – *ˈзуби шˈк’іриᵉти* [Коваленко 2019: 145],

лемківських – *выжґыря'ти зубы* [ФСЛГСС: 60], південнокарпатських – *ушкірети зубек* [Добош 1972: 152], лемківських – *выжґыря'ти зубы* [ФСЛГСС: 60].

Фонетичну територіальну традицію носії говірок можуть зберігати і в сталих виразах, наприклад, у західноволинських говірках – *лупе'те зу'бе* [Корзонюк 1987: 156], лемківських – *регота'ти са як кобы'ла* [ФСЛГСС: 67].

Отже, семантичний ряд ‘сміятися’ представлено такими одиницями: *суˈшити / шˈк’іриᵉти / сˈкалиᵉти / сˈкалеᵘти / ˈвишч’іриᵉти / шˈчириᵉти / шˈч’іриᵉти / вискалиᵉти ˈзуби, ˈзуби наˈверха / наˈверхе*. Лексичний компонент *зуби* може замінюватися для підсилення експресивного забарвлення: *шˈк’іриᵉти шчеᵘрбаˈки, поˈказувати теᵘслаˈки, поˈказувати ˈкут’н’і*.

На матеріалі текстів сучасного діалектного мовлення, графічно реалізованих через точну транскрипцію, найперше спостерігаємо значну фонетичну варіативність, явища згортання до одного слова, приклади коментарів інформаторів, коли, на їхню думку, треба точніше передати інформацію, стан, емоції тощо. Об’єктивність досліджень фактів сполучуваності слів, граматичних особливостей говірок, структурних відношень між елементами теж залежить від фотографічного рівня подання значних за обсягом текстів широкої тематики. Безсумнівними є цінність діалектних текстів, потреба їхнього впорядкування для формування текстотеки з усіх територій поширення українських говірок.

Заналізуємо особливості вживання та просторове поширення соматизмів (назв нутрощів людини і тварин) у текстах зв’язного говіркового мовлення та в складі стійких сполучень слів на матеріалі словників, збірок текстів українських говірок, матеріалів записування інформації методом автокоментаря.

Емпірична база української діалектології представлена окремо виданими фразеологічними словниками, що підтверджують високий рівень варіативності української фразеології загалом, просторове поширення одиниць, варіації компонентів-регіоналізмів.

На території Тернопільської, Чернівецької та Хмельницької областей, що представляють сучасні наддністрянські, буковинські, західноподільські та південноволинські говірки, було апробовано методику збирання матеріалу – автокоментар, коли інформаторів просили пояснити значення запропонованих слів. У діалектному мовленні Поділля лексема *банта* – поперечка, на яку сідають кури, балка, що з'єднує крокви. Також паралельно із *ˈбанта* вживають лексему *штанˈдари*, наприклад, у західноподільських говірках пояснюють: *ˈбанта то ˈбанта на гоˈр'і буˈли / ˈкури с'іˈдали на ˈбанта // ше ˈкажут шо п'іш̆ˈли ˈкури на штанˈдари / так ˈтоже^и на ˈбанта каˈзали* [КА, с. Станіславівка Віньковецького р-ну Хмельницької обл].

Виявляємо з цією лексемою фразеологізми *п'іш̆ˈли ˈкури на штанˈдари*, *п'іш̆ˈли ˈкури на ˈбанти* зі значенням 'спати'. У говірках Чемеровеччини маємо такий автокоментар: *ˈбанта / це ў нас ˈкажут ˈкурам курˈник // а там покˈлали ˈбанта / таˈк'і шоˈби ˈкури ви^е л'і ˈтали / бош ˈкури не^и ˈбудут на зе^и мˈл'і сиˈд'іли / а тˈреба ˈбанта ˈробл'ат таˈк'і попе^иˈречн'і // ў нас ˈвишка ˈкажут / де ˈкури с'ідайут* [КА]. У сусідніх говірках лексему пояснюють так: *ˈбанта – то це таˈке там на по^уˈд'і чи на подˈр'і попе^иˈречка таˈка м'іж крокˈвами* [КА, с. Вікторівка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл].

У гуцульських говірках ця лексема також функціонує з таким самим значенням, але поряд з лексемою *бантúна* використовують *слембúна* [ГГКС: 21]. Ця лексема функціонує в бойківських і буковинських говірках з тотожним значенням, наприклад, *ужéсмо поприбивáли до крóквів бáнти*; *крáйна бáнта впáла, і кýри не мáют де сідáти* [СБГ: 23], а також і в наддністрянських: *ˈкури сиˈд'ет на ˈбантах* [НРС: 47]. Буковинці поряд з лексемою *бáнта* вживають слово *бантúця*, наприклад, *покладú бантúцу, бо кýри не мáють на шо сідáти* [СБГ: 24].

У східнослобожанських говірках лексема *бáнти* (мн.) – це горизонтальна планка, що сполучає передні загнуті частини полозів саней [СУСГ: 21]. ТРЯМ, ТРАМ – *діал.* 1. Сволок у хаті або бантина на горищі, в повітці, клуні і т. ін . 2. Взагалі колода, балка. І. Огієнко зафіксував *трам*,

траму – те саме, що *сволок* [Огієнко 1978: 409]; *сволок*, *сволока*, давнє. В Галичині *трам* [Огієнко 1978: 357].

Найпоширенішим фразеологізмом із компонентом *банти* в сучасних говірках є *класти зуби на банти.* На матеріалі подільського мовлення зафіксовано низку варіантів, що відбивають фонетико-акцентуаційні, морфологічні та синтаксичні ознаки цього ареалу: *кˈласти ˈзуби на ˈбанти* ‘голодувати’ [Коваленко 2019: 143], *кˈласти ˈзуби на ˈбанта* [Коваленко 2019: 143], *кˈласти ˈзуби на банˈтини* ‘голодувати’ [Коваленко 2019: 143], *ˈзуби на банˈтах* ‘обмежувати себе в чомусь’ [Коваленко 2019: 142], *в’іˈш’ети ˈзуби ў ˈбанта* ‘голодувати’ [Коваленко 2019: 142].

У записах XIX ст. М. Номиса з цього регіону знаходимо вираз *кінь пішов на банта* із значенням ‘здох’ [Номис 1993: 608]. Неочікуваний вияв уживання компонента *трам* в одній говірці Поділля виявлено в компаративному виразі *ўпаў йак трам* ‘впасти на землю всім тілом’ [Коваленко 2019: 361]. У говірках Харківщини вживають номінацію *сволок* і фразеологізм *носом сволок зачіпать* ‘бути гонористим, чваньком’ [Сагаровський 2011: 143].

За досліджуваними матеріалами, спостерігаємо структурно-семантичну модель „покласти зуби + на + назва місця зберігання = голодувати”, яка вирізняється широкою варіативністю компонентів. Окрім названих вище фразем, цю модель наповнюють приклади: у східноподільських говірках – *зуби на ко́мин / поли́цю заки́нути* ‘нічого не їсти, голодувати’ [Доленко 1975: 149]; *зуби на ко́мин / поли́цю заки́нути* [Доленко 1975а: 149]; західноподільських – *покˈласти ˈзуби на поˈлиц’у* [Коваленко 2019: 144], *покˈласти ˈзуби на ˈполку* (Дн) [Коваленко 2019: 144]; буковинських – *класти зуби на клинок* (вішалку) [МСБГ IV: 54], *класти на колодку* [МСБГ IV: 52]; лемківських – *завісити зу́бы на кли́нець* [ФСЛГСС: 66].

Дані фольклорних і діалектологічних праць, лексикографії дозволяють установити основні та периферійні одиниці, загальномовні й локальні. Спостерігаючи динаміку номінацій, визначаємо наявність ареальних

кореляцій, коли територія побутування фраземи та її компонентів збігається повністю.

Лексема *кагла* є предметом вивчення фольклористів та етнографів, адже цей отвір димовивідної труби, що затикають для утримання тепла (затикало, яким затикають пічну трубу – *каглянка*), є персонажем багатьох повір'їв. Зокрема, це звичайне місце перебування чортів, а також шлях можливої їхньої появи в помешканні; на Гуцульщині перед замовлянням проти хвороби підходили під каглу і вклонялися їй тричі [Жайворонок 2006: 266].

Номінація поширена в усіх говорах української мови: у західноподільських говірках *каг|ла – це димо|х'ід / |може^и |бути в'ід г|руби чи в'ід п|йеца каг|ла* [КА]. На Чемеровеччині, зокрема в с. Вікторівка, виявляємо такий приклад з цією лексемою: *ко|лис' бу|ли г|руби / па|лили со|ломоў або пати|ками / ко|ли ўже |вигор'іў во|гон' / шоб бу|ло |тепло / про|в'іри^е ла там ха|з'аїка шо|би ўже не^и с'у|да / не^и ве^и р|таўс'а на |хату дим // йак ўже по|тухло / а г|рупка ше |тепла / то^у|д'і при^е кри|вали / шоб не^и їшоў |холод / спе^и ц'і|ал'но бу|ла каг|ла* [КА]; а в с. Летава *кагла* – це комин: *каг|ла / ну ў п|йецу йак па|лити / а ко|м'інок / да да ко|м'інок* [КА, с. Летава Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.].

На Бойківщині *кагла* 1. димохід, доведений із житлового приміщення тільки до сіней; 2. заслінка в печі [Онишкевич 1984: 334]. Словник буковинських говірок подає таке визначення лексеми: *ка́гла* – нижня частина димоходу, наприклад, *ка́гла лиш у комірчині, а там зве́рьха ко́мин*; 2. отвір димоходу в сінях (заст); 3. чад [СБГ: 181].

У наддністрянських говірках поряд з лексемою *ка́гла* вживають лексему *ба́ба* – частина комина на горищі: *т|реба з|мазати |бабу*, також у цій говірці *ка́гла* – ганчірка, якою закривають димохід, щоб зберегти тепло (комінюх) та частина димоходу від печі, до стіни, через яку дим проникає до сіней [НРГ: 134].

На Гуцульщині *ка́гла* – 1. отвір у сі́нях для виходу з печі. 2. нижня частина димиря над пічкою [Неґрич 2008: 87]. У поліських говірках *кагала́* – отвір у димоході, що закривають для утримання тепла [Лисенко 1974: 88]. Виявляємо зміну наголосу, якщо наддністрянських, буковинських, гоцульських говірках наголос падає на перший склад *ка́гла,* то в поліських та західнополіських – на останній *(кагла́).*

Прикметно, що слово зацікавило І. Огієнка під час підготовки „Українського стилістичного словника”: *кагла́*, у Галичині *кагла́* [Огієнко 1978: 177], *дима́р* [Огієнко 1978: 107], *ко́мин,* а не *комі́н* мц. з лат. Caminus [Огієнко 1978: 191].

Аналізовану лексему вживають у складі сталих народних виразів, територіально вона може зберігати регіональні мовні особливості, наприклад: у західноподільських говірках – *зак|рити каг|лу* ‘замовкнути’ [Коваленко 2019: 148]; гуцульських – *те|мно, як у |каглі* ‘цілком темно’: *запа|ли луш|ницу, бо надво|ри |темно, єк у |каглі* [ГСЛ: 309].

Фразеологізм *п’іш|ла |мийка по се^{и}|л’і* вживають зі значенням ‘про когось погано говорять’ [Коваленко 2019: 198]. Мотивація є цілком прозорою, тому що в говірках Західного Поділля лексема *мийка* має таке значення: *|мийка – |мити по^{у}|суду / т|рапка; ну от бе^{и}|рец’а там т|рапка і |мийец’а по|суду ну |зарас ц’і |чисталки йе ўс’о / ну а ко|лис’ бу|ла т|рапка таї |сипали |соду / таї |мили по|суду / а йак|шо |жирне йа|кес’ / то р|вали пи|кучу кро|пиву і |мили |банки з моло|ка* [КА, с. Станіславівка Віньковецького р-ну Хмельницької обл.].

У гуцульських говірках лексему розуміють так само: *ми́йка* – ганчірка для миття [Піпаш 2005: 101]. На Буковині *ми́йка* має два значення: 1. ганчірка для миття посуду, 2. перен. пліткарка: *От вона́ ми́йка*: *ма́є всьо узна́ти, піти́ в село́ росказа́ти, ще й прибре́ши* [СБГ: 288; МСБГ: 74]. У наддністрянських говірках сема ‘невелика ганчірка для миття посуду, пліткарка’ реалізована такими лексемами: *ми́йка, ми́тка, ми́тниця, ми́чка* [РНС: 173–174].

Словник західнополіських говірок теж фіксує лексему *мийка* [*ми́йка*] – кусочок тканини для миття посуду [Аркушин 2000: 311]. У східнослобожанських говірках зафіксовано інше значення: *ми́йка* – миска [СУСГ: 126]. У східноподільських говірках лексема також є відомою: *мийка* [ˈ*мийка*] – ганчірка для миття посуду [Березовська 2010: 154]. У поліських говірках спостережено інше значення: *ми́йка* – дрібна риба [Лисенко 1974: 126].

Отже, у складі фразеологізму центральним, а можливо, й рушійним у народженні образності виразу стало переносне значення.

Такою, що вийшла з активного вжитку, але цікавою для дослідників етнографії, є лексема *праник* – старовинний дерев'яний гладенький валок для вибивання білизни під час прання на річці, на ставку тощо [Жайворонок 2006: 478]. Та особливість *праника*, що ним сильно били по білизні, видобуючи ритмічні звуки, стала центральною у фразеотворенні, коли є потреба назвати побиття або дати характеристику мовленню (монотонному, беззмістовному тощо).

Лексема *праник* відома в багатьох говірках і зафіксована діалектних словниках, наприклад, у говірках південної Хмельниччини: *даўˈним даўˈно праниˈком пˈрали на ˈрʼіцʼі шˈматʼа / вибиˈвали йоˈго праниˈком* [КА, с. Станіславівка Віньковецького р-ну Хмельницької обл.]; *ну напи*^{е}*кˈла ˈкаже*^{и} *пˈранʼікʼіў* [КА, с. Вікторівка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.); *праˈник / колисʼ пˈрали / дереўˈйане пˈрати на ˈдощʼі коˈлисʼ пˈрали / бˈрали ˈдошку і пˈрал* [КА, с. Летава Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.); *праˈник то се коˈлисʼ таˈке буˈло / зˈнайіш / полотˈна бʼіˈлили // таї їдут на стаˈвок тиї праниˈком йоˈго ˈдуже*^{и} *моˈчи і тоўˈчут / це де*^{и}*ре*^{и}*ўˈлʼаниї таˈкиї зˈроблениї праниˈчок / йак з доше*^{и}*чˈки / але*^{и} *лиˈце ше ˈручечку і тим так ˈбити / зˈнайіш / али*^{е} *воˈно с таˈкого ˈдере*^{и}*ва тʼашˈкенʼкого / дуˈбове*^{и} *поˈвино ˈбути / шоп ˈвибило ˈдобре*^{и} */ шоп ˈбʼіли*^{е} *полотˈно буˈло* [КА, с. Косиківці Новоушицького р-ну Хмельницька обл.]; у полтавських говірках *праник* або *прач* – спеціальної форми деревина, якою перуть, вибивають білизну:

Принесла мені праник на річку, там я рядна добре повибиваю та повикручую [Ващенко 1960: 80]; у поліських – *прани́к* або *пра́льник* – моток пряжі, який вибілюють і перуть [Лисенко 1974: 171]; у наддністрянських – *пра́ник, прани́к, пра́нник, пранни́к* – дерев'яний валок, яким вибивають білизну під час прання; праник: *П|раником пе|рес'і* [НРС: 214]; на Гуцульщині *пра́нник* – дерев'яна дошка з ручкою для прання руками білизни та полотна в річці [Неґрич 2008: 143; ГСЛ: 496], а також знев. *язик* [Піпаш 2005: 153].

У бойківських говірках *пра́нник, пра́йник, прайни́к, пра́л'ник, пра́ник* – 1. праник з нарізаними карбами , рубель. 2. розрізи у жіночому "лийбику" (жилетка з домашнього сукна) по боках від пляса до колін [Онишкевич 1984: 133]. На Лемківщині записано ще один фонетичний варіант лексеми *прайник* зі значенням 'прач, праник', а також дієслово *прати* 1. з ремаркою експресивне 'сильно бити кого-небудь'. 2. Прати (білизну) [Турчин 2011: 258].

Виявлено, що лексема має однакове пряме значення в усіх говірках, може мати переносне вживання, але вирізняється численними фонетичними варіантами: *пра|ник, пра́льник, пра́ник, пра́нник, пранни́к, прайник.*

Найпоширенішими просторово виявилися фразеологізми зі значенням 'базікати, дуже багато говорити', наприклад: у західноподільських говірках – *мо|лоти йази^е|ком йак п|раником* [Коваленко 2019: 399], *пле^и с|кати йази^е|ком йак п|раником* [Коваленко 2019: 399]; гуцульських – *меле язиком як пранником, так пранникає* [ГСЛ: 496]; *вірівньити, як пранником* 'добре вирівняти, зробити дуже рівним' [ГСЛ: 496].

Прозорою є мотивація фразеологізмів подільського діалектного мовлення зі словом *чіп*, що базується на значенні власне цього компонента: *п|йаниї йак ч'іп* 'дуже п'яний' [Коваленко 2019: 385], *наб|ратис'а йак ч'іп* 'напитися алкогольних напоїв' [Коваленко 2019: 385].

В українських говірках по-різному вживають це слово. Інформатор с. Станіславівка Віньковецького р-ну Хмельницької обл. так пояснює значення: *ч'іп шос' за|ткати / ба|рилка йе с|ʒ'уркойо шо |ч'іпом*

закри|вайец'а / за|тичка та|ка [КА]. У буковинських говірках *чіп* вигук. геть (заст.) [СБГ: 646].

На Гуцульщині *чіп*, *чо́па* – кілок, шпичка (деталь приладів і посуди) [Піпаш 2005: 221]. На Чемеровеччині зафіксовано: *от наб|рали ў |бочку во|ди / і |ч'іпом за|били / і по|везли ж'ін|кам на |поле / |д'ат'ко по|в'із на |кон'ах* [КА, с. Вікторівка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл]. У Новоушицькому р-ні *чіп* – це предмет, яким закривають діжку. Зацікавлення викликає зафіксований у подільській говірці фразеологізм *роску|сити шкар|лупу*, ужитий зі значенням 'викривати когось' [Коваленко 2019: 391]. Майже в усіх досліджуваних говірках лексема *шкаралупа* має однакове значення, але спостерігаємо різні варіанти звучання: *шкара|лупа зо ў|с'ого йе / і з йаї|ц'а / с ци|бул'і* [КА, сс. Вікторівка, Летава, Вікторівка Чемеровецького р-ну, с. Станіславівка Віньковецького, с. Косиківці Новоушицького р-ну Хмельницької обл.].

У поліських говірках виявляємо такі варіанти лексеми: *шкору́па*, *шкаляру́ща*, *шкарупі́лка*, *шкорлупа́йка* – шкаралупа з яйця [Лисенко 1974: 235]. У гуцульських говірках також підтверджено поширення цієї лексеми: *шкаралу́па* – шкарлупа (горіха, яйця та ін.) [Піпаш 2005: 226], інший варіант *шкаралущі* [ГСЛ: 650]. У західнополіських говірках слово вживають з іншим значенням: *шкаралупа* [*шкаралу́па*] -и, ж. те саме, що длупах [*длу́пах*] – буряк чи картоплина, у яких середину виїли миші, наприклад: *откопа́ла йа́му карто́пл'і, а там сами́длу́пах'і* [Аркушин 2000: 267].

У збірці М. Номиса подано вираз із Поділля *дмецця, як шкурлат на вогні*, що передає негативний емоційний стан 'сердитися; виявляти гнів' [Номис 1993: 144]. За матеріалами записаних текстів-автокоментарів, сучасні носії говірок цього регіону не знають такого виразу.

Лексему *шкурлат* не фіксує жоден діалектний словник, окрім словника наддністрянських говірок. У західноподільській говірці інформатор так пояснює слово: *шкур|лат / йа|к'іс' шк'ір|ки йе шо |робл'ат |чобати / а н'е то йа|кис' ста|риї |чоб' іт / йо|го р|вут на шкурла|ти і ла|тали |чобати*

шкурла|тами / лат|ки [КА, с. Станіславівка Віньковецькогор-ну Хмельницької обл.].

У наддністрянських говірках *шкурла́т* – це кусок шкіри, яким прив'язують кужіль до кужілки, наприклад: *Дес' с'і по|д'ів шкур|лат* [РНС: 280]. Зауважимо, що діалектологічні, етнографічні та фольклорні матеріали певного часу зафіксували територіальне мовлення в різні періоди, неповторну локальну культуру, особливості побуту, вірування та обряди.

Лексема *кендюх,* наприклад, у говорах української мови має різне значення. Так, на території Західного Поділля – *|кенд'ух це жи^{е}|лудок // шоб ба|гато не^{и} на|йістис'а / бо бу|де бо|л'іло* [КА, с. Станіславівка Віньковецького р-ну Хмельницької обл.]. У буковинських говірах *ке́ндюх* вживається в таких значеннях: заст., зневаж. 1. живіт: *Цей Васѝль такѝй ке́ндюх роспустѝв*; 2. важка, зношена подушка: *Типе́р ро́б'я поду́шки фа́йні, з гу́сячого пі́рі, а колѝс одні́ ке́ндюхи с ку́рячого, шо в'я́зи боліли, як спиш*; 3. перший відділ шлунка жуйних тварин [СБГ: 197].

У західнополіських говірках *кендюх* [ке́нд'ух] – нутрощі тварини [Аркушин 2003: 218]. Із таким же значенням слово поширене в сс. Вікторівка та Летава Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.: *ў ко|рови |кенд'ух / |кажут вон ди|винос' ў ко|рови на|йілас'а |поўниї |кен'д'ух; |кенд'ух ў свин'і / живо|татиї* [КА].

У центральноподільських говірках виявляємо два значення лексеми: *ну та йак ў ко|рови жи|лудок / |але^{и} ў |нейі здо|ровиї жу|лудок / то |кажут |кенд'ух / чи мо йак йа|ке о^{у}д'і|йало ўже |дуже^{и} по|дерте^{и} |латка на |лац'і так |можут |л'уди ка|зати тої шо |кенд'ух / чи по^{у}|душка йа|ка |дужи т'аш|ка / |даїно |того |кенд'уха тиї йа |с'аду на |н'ого чи шо* [КА, с. Косиківці Новоушицького р-ну Хмельницької обл.]; *|кенд'ух ў свин'і / живо|татиї* [КА, с. Летава Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.]; *жи|в'іт* [КА, с. Бережанка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.]; *тут|во ў ху|доби // |каже / за|р'ізали / |кенд'ух |вит'агнули* [КА, с. Глушківці Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл.]; *же^{и}|лудок* [КА, с. Стара Гута Дунаєвецького р-ну];

вотˈроба ўс’а (с. Сутківці Ярмолинецького р-ну); *коˈроўл’ачиї жеˈлудок* [КА, с. Кормильче Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.]; у південноволинських – *а ў свиеˈн’і / жиеˈлудок ˈкажут’ ˈкен’д’ух* [КА, с. Чепелівка Красилівського р-ну]; у буковинських – *йе ў хуˈдоби / ї от воуˈно туˈда нападайе шо воуˈна йіст / от воуˈна там переробˈл’айе* [КА, смт Кельменці Чернівецької обл.].

У говірках Західного Поділля вдалося зафіксувати фразеологізми *ˈкен’д’ух напˈхати* та *наˈбити киенд’уˈха, наˈбити ˈкен’д’ух* зі значенням ‘багато з’їсти’ [Коваленко 2019: 154]. Компонент *жилудок* вживається у складі фразем, що доповнюють синонімічні ряди ‘дуже голодний’ *жиеˈлудок п’ідт’агˈнуло* кому [Коваленко 2019: 128] та ‘наїстися’ *наˈбити жиеˈлудок* [Коваленко 2019: 128].

Інформатори сіл Західного Поділля та суміжних територій здебільшого подають таке пояснення слова *ˈмац’ок* – жиˈлудок: *ˈмац’ок ў ’сереи ˈдин’і ў свиˈн’і і ў л’уˈдини / жиˈлудок* [КА, с. Летава Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.]; *ну ˈкажут’ на тої ˈсамиї киˈшечник* [КА, с. Кормильче Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.]; *жиˈлудок* [КА, с. Сутківці Ярмолинецького р-ну, сс. Вікторівка та Бережанка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.]; *йаˈкес’ таˈке / шо ў сереˈдин’і йе / ˈмац’ок* [КА, с. Глушківці Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл.]; у буковинських – *жиˈлудок* [КА, смт Кельменці Чернівецької обл.]; у південноволинських – *тої ˈсамиї жеиˈлудок / то ˈкажут’ ˈмац’ок на ˈн’ого* [КА, с. Чепелівка Красилівського р-ну Хмельницької обл.].

Лексема поширена в бойківських говірках у таких варіантах: *мацько, мац’ко* – шлунок [Онишкевич 1984: 435]. У наддністрянських говірках *ма́цьок, ма́цько* – шлунок; велика, тепла хустина: фразеологізм *напха́ти ма́цька* ‘наїстися’ [НРС: 171].

Побутує лексема і в гуцульських говірках: *ма́цьок, -а* – шлунок, живіт [Лесюк 2008: 108]; *ма́цьок (ма́цько)* 1. шлунок тварини || золотни´к; 2. рідк., жарт. жолу́док [Неґрич 2008: 112]. Мацьо́к – анат. шлунок тварини: *Мацьо́к*

мю̀ют і ро́бля сальцисо́н, а́ли то ще тра́ба бога́то до то́го дода́ти [МСБГ: 66]. У західнополіських говірках виявлено два визначення лексеми: *мацьок* [ма́ц’ок] – 1. те саме, що каврук – шлунок тварини; 2. велика тепла хустка: *замота́й ма́ц’ка на го́лову* [Аркушин 2000: 308].

Найбільш поширеним у подільських, наддністрянських і південноволинських говірках є розуміння лексеми *мацьок* як страви, приготовленої зі шлунку свині: *нали|вайси / засти|гайси / таї та|киї |мац’ок сви|н’і* [КА, с. Білівці Борщівського р-ну Тернопільської обл.], *сол’ц’і|сон* [КА, с. Стара Гута Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.]. Завдяки автокоментарям, коли була потреба детальніше пояснити значення слова, мовці продемонстрували і вміння використовувати стійкі вирази: *ни^е^ з|найу / нак|лала |мац’ка чи шо* [КА, с. Деркачі Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.], *начи^е^|нити |мац’ок* ‘багато з’їсти’ [Коваленко 2019: 196], *нап|хати |мац’ка* ‘наїстися’ [Коваленко 2019: 196].

Порівняймо значення та фонетичні варіанти лексеми *тельбухи.* У говірці с. Станіславівка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл. – *тел’бу|хи / ўс’і ц’і|во от|роби* [КА]. В інших говірках Західного Поділля – *тел’бу|хи / то се ў ко|рови тел’|буша та|ке* [КА, с. Косиківці Новоушицького р-ну Хмельницької обл.]; 1. жи|в’іт 2. ве^и^|лик’і г|руди [КА, с. Бережанка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.]; *ў ко|рови |тел’бухи |каже^и^* [КА, с. Вікторівка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.]; *ўс’о та|ке / шо ўсере|дин’і ў ху|добини* [КА, с. Глушківці Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл.]; *|тел’бух / ґиш|ки ў тва|рин* [КА, с. Деркачі Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.]; *|нутрошч’і / ў|нутре^и^н’і |органи там ко|рови чи свин’і / |тел’бухи* [КА, с. Стара Гута Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.]; *жи|в’іт* [КА, с. Сутківці Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл.]; у наддністрянських – *з сви|н’і чи с ко^у^|рови |тел’бухи* [КА, с. Білівці Борщівського р-ну Тернопільської обл.]; південноволинських – *ў|нутрошч’і ко|рови / |кажут’ |тел’бухи* [КА, с. Чепелівка Красилівського р-ну

Хмельницької обл.]; буковинських – *ў хуˈдоби кишˈки / жиˈлудок* [КА, смт Кельменці Чернівецької обл.].

У східнослобожанських говірках *те́льбухи*, мн. – нутрощі тварин [СУСГ: 203]. Виявляємо поширення слова в західнополіських говірках: *тельбухи* [те́л’бухи,-і] мн. те саме, що *вентроби* [вентро́би] – нутрощі тварин, наприклад, *соба́ка йіс’т’ вонтро́би за́йца* [Аркушин 2000: 195]. У полтавських говірках *тельбухи* – це нутрощі людини або тварини: *Іван уже давно наміряється тельбухи з нього випустити* [Ващенко 1960: 93].

На Поліссі зафіксовано різні варіанти вживання лексеми: *те́льби, те́льбуки, те́льбухи* – нутрощі зарізаної тварини, непридатні для вживання [Лисенко 1974: 212], а також: *те́льбуки, те́льбухи, тельбухù, те́льби* – нутрощі зарізаної тварини, не придатні для вживання; тельбухи [Лисенко 1974: 212].

У гуцульських говірках *те́льбух* – це рідкісна лексема, яка має такі значення: 1. нутрощі; 2. образл. живіт [Неґрич 2008: 167], *тельбух* – кишечник, нутрощі [Піпаш, Галас 2005: 190]. У буковинських говірках виявлено чотири значення лексеми: *те́льбух* – 1. теля, що починає їсти, наприклад: *Ще му́сю те́льбуха нагодува́ти, бо бу́ди рика́ти на цілу́ ста́йню)*; 2. хлопець-підліток: *Мій те́льбух вчùтиси ни хо́че, лиш би гра́вси по ца́лі днùні*); 3. відвислий живіт: *Дивùси якùй те́льбух наї′в Петро́*); 4. нутрощі: *Мо, дивùси, бо тибе́* [СБГ: 542].

Зі значенням ‘погладшати’ зафіксовано вживання фразеологізмів *оˈто в’ітпусˈтиў ˈкеле^{и}во* [Коваленко 2019: 154] та *наˈйісти ˈґели^{е}во* ‘погладшати’ [Коваленко 2019: 154].

У лемківських говірках дослідники зафіксували фразеологізм із регіональним компонентом *брюх*, що не має іншої території побутування *ма́ти по́вный брюх* ‘насититися, вдовольнити свої потреби’ [ФСГСС: 24]. Зауважимо, що повнота інформації про фразеологізми та власне їхні компоненти зі всіх ареалів України надалі забезпечить об’єктивне

визначення не тільки особливостей українських говорів, а й ментальності, культури діалектоносіїв.

Отже, дослідження актуальної проблеми про просторове поширення фразеологізмів та їхніх компонентів (на основі наративів, словників, фольклорних та етнологічний пам’яток) уможливлює виявлення територій, де вживання і розуміння слова збігається з його функціями у фраземі або лише одне з багатьох значень загальновживаного слова стає фразеотвірним. Лексеми, які вийшли з активного вжитку і невідомі говірконосіям, можуть бути зафіксовані у фразеологізмі. Попередній аналіз підтверджує думку про наявність просторових кореляцій, із залученням більшої емпіричної бази української діалектології ареальний опис може бути доповнений.

Академічний словник української мови кодифікує лексему *трістя* як діалектизм із двома значеннями: 1) трясовина, драговина; 2) очерет [СУМ X: 277]. Слово *трісця (трісця)* зафіксував ще Б. Грінченко у “Словарі української мови” з одним значенням “трясина, топкое место” і посиланням на територіальне джерело – Каменецкий уезд (зараз переважно – Кам’янець-Подільський р-н) [СУМБГ, IV: 285].

Зауважимо, що на території сучасного Західного Поділля завдяки опитуванню говірконосіїв цього ареалу не вдалося з’ясувати значення слова *трістя,* більшості воно було незнайомим, лише у двох говірках Чемеровецького р-ну Хмельницької обл. (сс. Вікторівка та Летава) пояснили: *ой ˈкаже*[и] *ўже таˈке тˈрʼісʼтʼа / ˈнʼіби боˈлото ˈдуже*[и] *таˈке* [КА]. “Словник буковинських говірок” фіксує лексему саме з таким значенням: *трістя* – болото, трясовина [СБК: 553].

Незважаючи на затемнену семантику лексеми, різні за семантикою фраземи з компонентом *трістя* все ж активно побутують у західноподільських говірках. Фразеологізм *нʼіˈти ў трʼісˈтʼа / тˈрʼісʼц̣ʼа* ‘пропасти’ [Коваленко 2019: 362] підтверджує словникову статтю, власне компонент *трістя* тут є основою мотиваційного образу – пропасти в болоті, трясовині; зникнути назавжди. Сталий вираз *нʼі тˈрʼісʼц̣ʼа ў ˈруки не*[и] *бˈрати*

побутує зі значенням ‘ледарювати’ [Коваленко 2019: 362]. Ймовірно, маємо приклад заміни лексеми *тріска* на *трістя.* Фразеологізм доповнює гніздо загальнослов’янської семантичної моделі “не в змозі виконати найлегшу роботу = дуже лінивий”: *через губу не плюне* [Номис 1993: 143] *ˈчерез ˈгубу не*[и] *пˈл’уне* [КА], *по ˈлаўц’і не*[и] *поˈсуне*[и]*ц’а* [Коваленко 2019: 183], *ˈлошки воˈди ў ˈхату не*[и] *ўˈнесе* [Коваленко 2019: 190].

Методика запису матеріалу у вигляді автокоментування уможливила з’ясування семантики досліджуваного компонента у фразеологізмі західноподільських говірок *с’м’іˈйец’а тˈр’іс’ц’а з боˈлота* ‘сміятися без причини’ [Коваленко 2019: 362]. Носії говірки *трісця* розуміють як назву міфічної істоти, негативного персонажа.

Зацікавлення викликає фразеологізм *ˈвишк’іри*[е]*ти ˈзуби йак пес до ˈшушлаўка,* зафіксований у подільській говірці області зі значенням ‘сміятися’ [Коваленко 2019: 142]. Інформатор із с. Станіславівка так коментує лексему *шушвалок*: *шушˈвалок с кукуˈрузи / гˈруб’і качаˈни в’іткиˈдайуц’а / а шушˈвалки збиˈрайемо* [КА, с. Станіславівка Віньковецького р-ну Хмельницької обл.]; інформатор із с. Вікторівка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.: *коˈли кукуˈруза ўˈроди*[е]*ц’а то котˈра ˈгарна то / поˈгана шо не*[и]*ˈмайе ˈполн’іс’т’у ˈзерна то на н’у ˈкажут шушˈвалки* [КА].

В основі образності фразеологізму – спостереження і порівняння з особливостями поведінки тварини. Зазначимо, що аналізована лексема поширена в гуцульських говірках з фонетичними варіантами і такими значеннями: *шу́швальок* – невеликий качан кукурудзи [Неґрич 2008: 192] та *шу́швалок, -лка*. 1. грудка; 2. жут [ГГКС: 222].

У західноподільських, гуцульських говорах *пуд* – це страх, або *пуд, напу́да* – страх: *діста́ти пу́ду, да́ти пу́ду* – перелякатися [ГГКС: 159]. На Буковині *пуд* – страх; *да́ти пуду* – налякати: *Тако́го дав мені́ пу́ду, шо ніко́ли не забуду* [СБГ: 446]; у поліських говірках *пуд* – сорокопуд, наприклад: *пайма́ли пу́да* [Лисенко 1974: 177]. Отже, територія побутування фраземи збігається з уживанням її компонента.

Лексема *пелька* виявляє різні значення в деяких говірках, наприклад, у західноподільських, полтавських говірках *пелька* – вульгарна, зневажлива назва великого рота, горла, шлунка: *Таку маєш пельку, що й горщок борщу не вистачить* [Ващенко 1960: 72]. У живому мовленні побутує чимало фразем із цим компонентом: *наˈбити ˈпел'ку* ‘наїстися’; *пел'ку роскˈрити (роз'ˈн'ати)* ‘кричати’, *стуˈлити ˈпел'ку* ‘замовкнути’. У східнополіських говірках лексема має інше значення: *пе́лька, пе́ля* – велика яма з водою [Лисенко 1974: 155]. Простір функціонування фраземи і компонента збігається.

У східно- та західнополіських говірках, східнослобожанських *тельбухи* – нутрощі тварин [Аркушин 2000: 195; Лисенко 1961: 212; СБГ: 203]. У полтавських говірках *тельбухи* – це нутрощі людини або тварини, тому активно побутують і фразеологізми з цим компонентом: *Іван уже давно наміряється тельбухи з нього випустити* [Ващенко 1960: 93]; у гуцульських говірках *те́льбух* це рідкісна лексема, яка має такі значення: 1. нутрощі; 2. образл. живіт [Неґрич 2008: 167]; у подільських і буковинських говірках виявлено значення лексеми: відвислий живіт, нутрощі: *те́льбух наї´в Петро́* [СБГ: 542].

Найвищий рівень варіативності регіоналізмів виявлено у фразеологізмах на позначення поняття ‘дурний, психічно хворий’:

у східнополіських говірках – *мешˈком паˈтьопани, паˈцьопани, пацопани, поцопани, мучˈним мешˈком паˈт'опани, ˈначе з-з угˈла мешˈком паˈт'опани, м'ешˈком із-за угˈла поˈцопани* [Лисенко 1974: 154], *як пустим мішком прибитий* [ССНП: 94];

східноподільських – *з-за вугла' мішко'м приби'тий* [Доленко 1975а: 148];

буковинських – *як з-за вугла' мішко'м уда'рений / приби'тий / шарне'ний* [Бабич 1978: 88];

лемківських – *з мі'хом вда'реный* [ФСЛГСС: 84], *махну'тый з мі'хом* [там само];

східностепових – *як із-за вугла мішком прибитий* [ССНП: 33];

східностепових, слобожанських – *прибацнутий пустим мішком* [УУ:]; слобожанських – *двинутий мокрим мішком* [Грица 1996: 154], *як мішком помаханий* [ССНП: 94], *прибитий порожнім мішком із-за рогу* [Івченко 1996: 44].

Східнополіський вираз *покрас|нєв, як у |бусля |дзюба* [Лисенко 1961: 27] доповнює синонімічний ряд фразеологізмів компаративного характеру на позначення поняття ‘засоромитися’, які виявляються у трьох наріччях української мови: у подільських говірках – *червоний як півень* [Свидницький 1985: 418], *поче^и^рво|н’іти йак рак* [Коваленко 2019: 289], *поче^и^рво|н’іти йак пе^и^р|ц’уга* [Коваленко 2019: 259]; волинських – *заче^и^рво|н’іти^е^с’а шо |рожа* [Коваленко 2019: 295]; західностепових – *зачервонів як буряк* [ССНП: 20].

У регіональних фразеологізмах спостерігаємо різні значення однакових компонентів, семантичні відмінності в межах груп говірок, наявність ареальних кореляцій, коли територія побутування фраземи і її компонента збігається. Виявлено лексеми, що побутують лише у фраземах, визначено фонетичні й граматичні явища у сталих виразах, що знівелювались у говірковому мовленні. Це дозволить розв’язати низку загальнотеоретичних проблем української діалектології, зокрема ареалогії.

Системні явища, зокрема синонімія, виявляються більше на матеріалах фразем усного мовлення: *на|жерти^е^с’а / наж|ратис’а / об|жерти^е^с’а / на|перти^е^с’а йак сви^е^|н’а* ‘багато з’їсти’ [Коваленко 2019: 309]; *на|пити^е^с’а / нали^е^|ґати^е^с’а / наґл’у|ґани^е^ти^е^с’а / наб|рати^е^с’ / нали^е^|зати^е^с’а / нах|рукатис’а йак сви^е^|н’а* ‘випити багато спиртного’ [Коваленко 2019: 310].

Зіставно-типологічний метод уможливлює аналіз фразем, наприклад, подільського діалектного мовлення у відношенні до лемківських, закарпатських і бойківських говірок, виявлення особливостей лексичних регіоналізмів.

Найчисленнішими є групи фразеологізмів, об’єктом оцінювання яких є сама людина, її риси характеру, вчинки, взаємостосунки, тому фіксуємо збіг

семантики, компонентного складу та структури деяких одиниць у різних діалектах.

Найбільше увиразнюють фразеологізми, що побутують у говірковому мовленні, лексичні регіоналізми, що виступають у компонентному складі часто однакових за семантикою одиниць. На відміну від однакових фразем, більшість яких фіксована в суміжних зонах, стійкі сполучення слів, які протиставляються регіоналізмом, побутують, як правило, у дистантних ареалах.

За матеріалами словників, текстів зв’язного мовлення, серед компонентів фразеологізмів виявлено регіоналізми в складі усіх частин мови, найбільше серед іменників:

фасоля – пасуля: под. *дурˈний йак фаˈсол’а* [Коваленко 2019: 367] – лемк. *глу'пый як фасо'ля* [ФСЛГСС: 136] – закарп. *дурны'й, ги пасу'л’а* [Дзендзелівський 1993: к.190] ‘дуже дурний’;

кормник – паця: закарп. *тучный, як кормник* (відгодований кабан) [Дзендзелівський 1993: к. 407] – лемк. *тучный як па'ця* [ФСЛГСС: 99] ‘товстий’;

осел – сомар: под. *робити йак оˈсел* [КА] – лемк. *робити як сомар* [Турчин 2001: 280] ‘важко працювати’;

індик – пуляк: ‘сердитися’: под. *наˈдути^е^с’а йак інˈд’ук / йе^и^нˈдик / ˈйендик* [Коваленко 2019: 1] – лемк. *наду'ти са як пуля'к* [ФСЛГСС: 110];

ґедзень – овад: под. *ˈґедзе^и^н’ ўкуˈсиў кого* [Коваленко 2019: 99] – закарп. *о'вад го вкуси'в* [Дзендзелівський 1993: к. 284] ‘сердитий’;

вочі – очи – палуди – балухи – баньки: под. *ˈвитр’ішчи^е^ти ˈвоч’і йак ˈжаба на сˈв’ітло* [Коваленко 2019: 237], *ˈвитр’ішчи^е^ти ˈбалухи* [Коваленко 2019: с. 29], *ˈвитр’ішчи^е^ти ˈбан’ˈки* [Коваленко 2019: 31], *ˈвитр’ішчи^е^ти ˈпалуди* [КА] – лемк. *вирячила очи, як жаба в капусті* [Панцьо 1997: 13] ‘здивовано дивитися’;

рот – писок – писляк – ґамба – ґемба – гавдра: зах.под. *ˈн’іби воˈди ў ˈписок набˈрати* [Коваленко 2019: 63], *йак воˈди ў ˈписок набˈрати, шо воˈди ў*

ˈпиcок набˈрати [Коваленко 2019: 64], *набˈрати воˈди ў ˈпиcок* [Коваленко 2019: 62]; *набˈрати ў рот воˈди* [Коваленко 2019: 299], *йак воˈди ў рот (ˈрота) набˈрати* [Коваленко 2019: 65] – сх.под. *набрати води в рот* [Доленко 1975а: 155] – лемк. *шіди'ти, як бы ма'ла во'ду в ґа'мбі* [ФСЛГСС: 31]; закарп. *закри'ти пи'сок / пысл'а'к* [Лавер 1992: 30] ‘замовкнути’; под. *роскˈрити ˈпиcок* [Коваленко 2019: 266] – бойк., закарп. *розкри'ти га'в(д)ру* [Лавер 1992: 23] ‘кричати’;

нитка – цверка: зах.под. *тонˈкиї йак ˈнитка* [Коваленко 2019: 219], лемк. *сухый як цве'рка* (нитка) [ФСЛГСС: 141] ‘дуже худий’;

замок – колодка – колодиця: сх.под. *взя'ти губу' на замо'к* [Доленко 1975а: 136] – закарп. *запри' рот на коло'диц'у* [Дзендзелівський 1993: к. 421], *закры'й пы'сок на коло'диц'у* [Дзендзелівський 1993: к. 421] – закарп., лемк. *покла'сти на рот коло'дку* [Лавер 1992: 29] ‘мовчати’;

гарячка – глушканя – глушка: под. *моˈлоти йак з гаˈрачки / гоˈрачки, пˈлести йак з гоˈрачки / гоˈр'ачки* [Коваленко 2019: 74] – лемк. *гва'рити як на глушка'ню, бішідува'ти (плести) як на глушку* [ФСЛГСС: 39] ‘говорити дурниці’;

піч – п’єц: *йак с ˈпеч'і ўпаў* [Коваленко 2011: 75], *йак з пˈйеца ўпаў* [Коваленко 2011: 74] ‘дурний’ – лемк. *хпáсти з пéца на голóву* [ФСЛГ: 246] ‘втратити здоровий глузд, поводитися несерйозно’.

Зауважимо, що навіть у межах одного говору можемо спостерігати варіанти регіоналізмів, йдеться, зокрема, про подільський, який територіально за говірковими рисами поділяється на східний, центральний і західний ареали [Гриценко 1984: 80], наприклад:

писок – пелька – ґемба – демба: *роскˈрити ˈпиcок, роˈз'ави^е^ти ˈпиcка* [Коваленко 2019: 266], *ˈпел'ку роскˈрити* [Коваленко 2019: 257], *роспусˈтити ˈґембу, роскˈрити ˈдембу* [Коваленко 2019: 99] ‘кричати’;

піч – п’єц: *ви^е^ˈлежувати^е^с' йак к'іт на пе^и^ˈч'і* ‘ледачий’ [Коваленко 2019: 161], *ˈжити йак к'іт на пˈйецу* ‘безтурботно жити’ [Коваленко 2019: 161], *хоˈдити з гаˈрачим пˈйецом* ‘сердитися’ [Коваленко 2019: 264]; *йак с*

ˈпеч’і ўпаў [Коваленко 2011: 75], *йак с пˈйеца ўпаў* ‘дурний’ [Коваленко 2011: 74] та ін.

Регіоналізми спостерігаємо і в побутуванні дієслів у складі фразеологізмів, наприклад:

шкірити – вижґиряти: под. *ˈзуби шˈк’іри^{е}ти* [Коваленко 2019: 145] – лемк. *выжґыря'ти зубы* / *вка'зувати* [ФСЛГСС: 60] – півд.карп. *ушкірети зубек* [Добош 1972: 152] ‘сміятися’;

закопилити – обдулити: зах.под. *закоˈпилити ˈписок* [КА] – лемк. *обдули́ти ґа́мбу* [ФСЛГ: 162] ‘бути незадоволеним’;

задерти – вистерти: зах.под. *в’ітˈкинути коˈпита* [Коваленко 2019: 171] – лемк. *вы'стерти копы'та* [ФСЛГСС: 71] ‘померти’;

попадає – трафит: под. *зуб на зуб не^{и} попаˈдайе* [Коваленко 2019: 142] – лемк. *а'ни зуб на зуб не доста'не* [ФСЛГСС: 60], *зуб на зуб не трафит* [там само] ‘змерзнути’;

ревіти – шлюхати – римбати: под. *ре^{и}ˈв’іти йак коˈрова* / *ˈревати* / *шˈл’ухати* [Коваленко 2019: 174] – лемк. *рымбати як корова* [ФСЛГСС: 71] ‘дуже плакати’;

зловити – злапати – имити: зах.под. *ˈБога за ˈноги злаˈпати* [Коваленко 2019: 38] – центр.под. *ˈБога за ˈноги злоˈвити* [Коваленко 2019: 38] – закарп. *ими'ти бо'га за ла'бы* [Лавер 1975а: 60] ‘заможно жити, безтурботно’;

задерти – настироговати – зафогодити: закарп. *настирогова'ти го'лôву (лоба'н’у)* [Лавер 1975а: 59] – лемк. *задирати голов* [ФСЛГСС: 40]; зах.под. *заˈдерти ˈписок* [Коваленко 2019: 266] – закарп. *задира'ти пы'сок* / *пысл’ак* / *пашче'гу* / *папу'л’у* / *гу'бы* [Лавер 1975а: 62]; зах.под. *зади^{е}ˈрати ˈварґи* [Коваленко 2019: 48] – півд.закарп. *зафогодити* / *зако'рчити га'мбы* / *ге'мбы* / *гле'мбы* [Лавер 1975а: 59] ‘чванитися’;

крутити – мантити: зах.под. *круˈтити с’ˈв’ітом* [Коваленко 2019: 312] – закарп. *манти'ти світом* [Лавер 1992: 19] ‘обманювати’.

Значно менше виявлено прикладів уживання регіоналізмів в однакових фразеологізмах серед прикметників, прислівників, інших самостійних частин мови і службових слів, наприклад:

товстий – тлустий: зах.под. *ˈтоўста йак баˈр’іла* [Коваленко 2019: 32] – лемк. *тлусный як бочка* [ФСЛГСС: 23]; *тлу́стий як бо́чка* [Ступінська 2000а: 8] ‘дуже товстий’;

дибом – кунцом: ‘відчувати страх’: под. *аж ˈволос ˈдибом стаў у кого* [Коваленко 2019: 65] – лемк. *воло'ся ку'нцом ста'ло кому* [ФСЛГСС: 34];

тілько – лем: зах.под. *ˈт’іл’ко ˈкост’і да шˈк’іра* [Коваленко 2019:176] – лемк. *лем кість а ско́ра (ко́жа)* [ФСЛГ: 118] ‘дуже худий’.

В однакових за структно-семантичними характеристиками фразеологізмах віддалених говорів спостерігаємо вживання регіоналізмів найбільше на позначення предметів господарювання, назв тварин, птахів, комах, а також соматизмів: *пе'рстом – па'л’ц’ом, клебені – тельбухи, кам’іˈзел’ки – ж’іл’о'тки, варґи – га'мбы, писок – пысл’ак – пашче'гу – папу'л’у – гу'бы, інˈд’ук – йе^{и}нˈдик – пуля'к, ˈґедзе^{и}н’ – о'вад.* У них помітні запозичення з польської (*тлустий, п’ец, ґа́мба*), словацької (*ма́чка, дра́га*), угорської (*со́мар*) та ін. мов.

У межах одного говору виявлено варіанти регіоналізмів, якщо йдеться про його внутрішнє членування на підсистеми за мовленнєвими особливостями.

Фразеологічні системи говіркового мовлення, де виявляється декілька діалектних систем, відбивають передусім загальноукраїнські фразеотворчі процеси, однак спостерігаються і властиві лише їм ознаки. Дослідження виявило, що фраземам аналізованих говірок притаманні велике розмаїття одиниць, варіювання, відносна мобільність форми й багатство семантики. Аналіз підтвердив належність діалектних фразем до єдиного українського діалектного простору та засвідчив контакти з чужими мовами й адаптацію таких запозичень у сучасному мовленні.

Вивчення сучасного фразеонімікону усного територіального мовлення уможливлює поглиблення лексикологічних і фразеологічних досліджень української мови, пізнання мовленнєво-мисленнєвих процесів людини, її духовної сутності, сприйняття навколишнього світу та усвідомлення свого місця в ньому.

3.3. Відбиття у фразеологізмах морфологічних особливостей говірок

Фразеологія діалектного мовлення може зберігати давні граматичні форми, регіональні закінчення, тому є джерелом для дослідження історії мови і власне діалектології, динамічних процесів, основою для мовних реконструкції.

Проілюструємо на прикладі фразем подільського та суміжних із ним говорів здатність сталих виразів зберігати граматичні регіональні риси.

Серед морфологічних визначальних рис подільських говірок найперше виділяють закінчення *-ом* в орудному відмінку однини іменників II та IV відмін (наприклад: *ˈз'іл'ом, наˈс'ін'ом, лоˈшом* та ін.). У сучасних текстах зв'язного мовлення носії говірок уживають таке закінчення у формі орудного відмінка іменників чоловічого роду: *гоˈр'іти вогˈн'ом* 'сердитися' [Коваленко 2019: 60]. Спостерігаємо вживання закінчення *-ом* на місці *-ойу* в орудному відмінку однини іменників III відміни: *ˈп'іти за ˈводом* 'вчинити самогубство' [Коваленко 2019: 64]; *б'іˈда за б'іˈдом ˈходиᵉт* 'довгий час бідувати' [Коваленко 2019: 35]; *ˈжити йак ў ˈБога за ˈпазухойу / ~ за ˈпазухоў / ~ за ˈпазухом* 'жити щасливо, заможно' [Коваленко 2019: 39].

Уплив буковинських говірок на суміжні західноподільські виявляємо не тільки в діалектних текстах, а й у фразеологізмах: *йак гоˈрох с ˈторби ˈсипеᵘц'е* 'багато говорити, не зупиняючись' [Коваленко 2019: 93].

Виразною рисою західноподільського ареалу, що межує з буковинським і наддністрянським, є особливе оформлення зворотних дієслів:

1) частка *с'а* може не зливатися з дієсловом, а виступати у препозиції до нього;

2) реалізовується у складі дієслова варіантами *с'а, си*. Перше поширене у зв'язному усному мовленні говірконосіїв: *буў на за|вод'і ро|биў ў Бе^и^р|л'ін'і / там |дуже^и с'а ізд'і|вали там над |ними* [Коваленко 2020, II: 248]; *с'а п'ід|несли бурач|ки / ми |чистили йіх / |йіли / бура|чинку ўже р|вали / кри|шили* [Коваленко 2020, II: 251]; другий варіант спостерігаємо й у сталих виразах: *не^и б|рати^е с'а / не^и б|рати^е с'і за |зимну |воду* 'ледарювати' [Коваленко 2019: 63]; *на|дуўси / на|дуўс'і йак вош на мо|роз'і* 'виявляти незадоволення' [Коваленко 2019: 67]; *жи^е|в'іт за|паўс'і до кри^е|жиї* 'дуже худий' [Коваленко 2019: 126]; порівняймо, у лемківських говірках – *призера́ти шя як те́ля на но́вы (мальова́ны) воро́та* [ФСЛГСС: 35].

В аназізованих текстах спостерігаємо фонетично видозмінені форми числівників: *йед|ного п|лота ко|ли* 'однакові, схожі' [Номис 1993: 359]; *ў |него йно ди^е ви^е|носто |дев'іт'* 'дурний' [Коваленко 2019: 56]; *бра|куйе два до |дес'іт' кому* 'дурний' [Коваленко 2019: 44]; *п'ід|кованиї на ш|тири ко|пит'і* 'розумний' [Коваленко 2019: 171].

На території Поділля поширеним є сполучник *таньби*, що вживається у значенні 'так ніби' і є яскравим прикладом явища алегроформи (з додатковими чинниками емоційного характеру): *хра|пит |тан'би^е |воре^и* 'голосно хропіти' [Коваленко 2019: 379]; *|тан'би во|ди ў |морду наб|рати* 'мовчати' [Коваленко 2019: 64]; *го^у^р|батиї |тан'би |носи^е^т |бохане^и^ц х|л'іба* 'згорбитися від старості' [Коваленко 2019: 47]. Регіональним варіантом до *як* виступає сполучник *шо*: *сто|йати шо пен' би^е^з до|роги* 'стояти непорушно' [Коваленко 2019: 257], *шо |бул'ку на |воду пус|кайе* 'улесливо говорити' [Коваленко 2019: 47], *шо во|ди ў |писок наб|рати* 'мовчати' [Коваленко 2019: 64].

У сталих виразах досить часто виявляємо деякі говіркові, притаманні суміжним діалектним системам, наприклад, уживання прийменника *биз* на місці літературного *біля,* що є визначальним для наддністрянських говірок:

сто|йати шо пен' би^е^з до|роги ‘стояти непорушно’ [Коваленко 2019: 257]; прийменник *між* реалізується у літературній мові *між, поміж* – у наддністрянських говірках *помежи,* у подільських – *межи: п'і|ти |межи ви^е^ше^и^н'|ки* ‘померти’ [Коваленко 2019: 53]; *за|нести |межи ви^е^ше^и^н'|ки* ‘поховати’ [Коваленко 2019: 52]; прийменник *по* може вживатися і на місці *після*: *с|пати йак |п'іс'л'а |купе^и^л'у / ~ по |купе^и^л'і*; *спл'е йак по |купе^и^ли* ‘міцно спати’ [Коваленко 2019: 181].

Отже, фраземи можуть зберігати локальні мовні явища, а також вже втрачені в сучасному ужитку номінації. На прикладах з усного діалектного мовлення з'ясовано, що визначальні морфологічні риси говірок відбиваються в сталих виразах, так само фіксуємо побутування фразем та їхніх компонентів у різних ареалах, як суміжних, так і дистантних.

Територіальні особливості української мови зберігають багато давніх пережиткових граматичних форм, які втратила літературна мова чи ніколи на мала.

Загальновідомо, що категорія двоїни була характерна ще для давньоіндоєвропейської мови. Пізніше цю форму успадкувала мова спільнослов'янська, а потім і староукраїнська. Історія розвитку категорії числа в українській мові – це власне історія занепаду та переходу категорії двоїни до множини. Причиною цього було вживання тотожних флексій двоїни та множини в різних відмінкових формах.

Іменники староукраїнської мови від часів живої мови східних слов'ян традиційно набували форми двоїни, коли називали парні предмети, дві особи чи два предмети. Те, що найдовше в часі функціонували форми називного і знахідного відмінків двоїни (порівняно з поширеними формами родового та орудного), доводить їхнє активне вживання в діалектному мовленні, зокрема зафіксованих текстах народного мовлення різних часових періодів.

Через руйнування двоїни в українській мові було втрачено одну з парадигм відмінювання іменників, що в свою чергу призвело до виразного протиставлення однини та множини.

Носії подільських і суміжних (буковинських і волинських) говірок найчастіше вживають форму двоїни іменників у поєднанні з числівником *два*, наприклад: у західноподільській говірці – *бу|кети та|к'і бу|ли з |доўгими / по* ***дв'і |метр'і*** *|л'енти / і друш|ки ч'іп|л'али друж|бам т'і бу|кети* [Коваленко 2020, І: 466]; центральноподільській – *їду ўже до ко|рови / наг|р'іла йі|йі пи|т'а / то ўзи|м'і це |д'ело / заг|р'іла / понапу|вала / випи|вайут по* ***дв'і*** *поўто|рашних* ***в'ід|р'і*** *за рас* [Коваленко 2020, І: 287]; ***дв'і в'ік|н'і*** *з|в'їдки / а од|не в'ік|но тут / та|ка бу|ла |хата // чо не^и ро|бити ко|мори? // таї |кухн'а бу|ла би |л'етн'а // та|ка то |хата бу|ла / шо тут|во бу|ло* ***дв'і |посте^и|л'і*** (с. Синяківці Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.) [Коваленко 2020, І: 437]; центральноподільські – *моло|ко ў гор|н'ов'і п|ражили // ко|лис' ше йа|к'іс' |лежн'і ро|били і |голупц'і / се* ***дв'і ст|рав'і*** *|було* (с. Стара Гута Новоушицького р-ну Хмельницької обл.) [Коваленко 2020, ІІ: 217]; бук. – *ў тим |табор'і |були йо|го |мама |тато і* ***дв'і се^и|ст|р'і*** (смт Кельменці Кельменецького р-ну Чернівецької обл.) [Коваленко 2020, ІІ: 469]; півд.вол. – *бу|ло* ***дв'і ко|ров'і*** */ т|реба бу|ло |дати |йісти* (с. Сошне Ізяславського р-ну Хмельницької обл.) [ВГХ: 91]. Найбільше двоїна збереглася в іменниках жіночого роду, менше – середнього та чоловічого, а форма *дві* супроводжує усі три роди іменників.

У сучасних діалектних текстах спостерігаємо залишки форм двоїни іменників у сполученні з числівником *три*: зах.под. – *ро|били |копанки / прикла|дали т'і|т'і |гортки ка|м'ін'ом / шоб во|ни вима|кали* ***три не^и|д'іл'і*** (с. Синяківці Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.) [Коваленко 2020, І: 442]; *а |перше^и ше буў та|киї жура|вел' / та|ка |палка дого|ри / |палка попе^и|рек / йак ше ї ти хо|дила йак та|ко і ч'іп|л'айут і |т'агне^и* ***дв'і три |баб'і*** (с. Дерев'яне Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) [Коваленко 2020, ІІ: 38]; *то бу|ло* ***три се^и|ст|р'і*** *ў |хат'і / не^и |було н'і ў шо ўд'аг|нутис'а / н'і ў|зутис'а* (с. Кізя-Кудринецька Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) [Коваленко 2020, ІІ: 67]; наддністрянські – *п'іш|ла си ку|пила |зерна шос'* ***три***

ˈ***л’ітр’і*** (с. Шманьківці Чортківського р-ну Тернопільської обл.) [Коваленко 2020, І: 219].

До сьогодні побутують залишки форм двоїни іменників і в сполученні з числівником *чотири*: західноподільські – *ˈв’ікна ˈдосками заˈбили // ў ˈхат’і* ***чоˈтири ˈкомнат’і*** (с. Міцівці Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.) [Коваленко 2020, І: 458]; *ў ˈн’ого ˈбуло* ***чоˈтири деᵘс’аˈтин’і*** *ˈл’ісу /* ***чоˈтири д’іс’аˈтин’і*** *ˈпол’а / заˈлубн’і / в’із / дв’і ˈпар’і коˈнеї / лоˈшак / шараˈбан* (с. Теремківці Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.) [Коваленко 2020, ІІ: 390]; *ˈпот’ім бйу туˈди зо* ***шˈтири йаїˈци*** */ киᵉˈдайу дˈр’іпку ˈсоли* (с. Зіньківці Кам’янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) [Коваленко 2020, І: 20]; південноволинські – *коˈли доˈйаркойу буˈла / то хоˈдила / і ˈмала дˈвац’іт’ дв’і /* ***дˈвац’іт’ шˈтири коˈров’і*** *ˈмала* (с. Маломоленці Хмельницького р-ну Хмельницької обл.) [Коваленко 2018: 298]; *баˈгато ˈтолок’іў роˈбили / стˈроїка буˈла ў йіˈден ден’ / буˈло* ***шˈтири толоˈц’і*** (с. Маломоленці Хмельницького р-ну Хмельницької обл.) [Коваленко 2018: 302]; ***шˈтири диˈтин’і*** *сиˈдит’ за стоˈлом* (с. Поляхова Теофіпольського р-ну Хмельницької обл.) [Коваленко 2018: 273].

У діалектологічних працях минулих століть фіксували фонетично видозмінені форми числівника *чотири*, що були спостережені в подільсько-волинській групі говорів – *шˈтири*, *шˈтир’і* [Бевзенко 1980: 116]. Зауважимо, що за матеріалами сучасних говірок спостерігаємо паралельне побутування форм *чоˈтири* і *шˈтири* та відсутність варіанта *шˈтир’і*: *ми осˈталис’а /* ***ˈчетвеᵘро*** *нас ў ˈматеᵘр’і /* ***чоˈтири*** *д’іўˈчат* (с. Новоставці Теофіпольського р-ну Хмельницької обл.) [Коваленко 2018: 256]; *х’іˈба неᵘ ˈмона буˈло ˈтижден’ чи дв’і неᵘˈд’іл’і поˈд’іў короˈви / та ж ўстаˈйу ў* ***шˈтири*** *гоˈдин’і* (с. Поляхова Теофіпольського р-ну Хмельницької обл.) [Коваленко 2018: 276].

Стійкими до вживання форм двоїни іменників виявилися фразеологізми з компонентом-числівником: под. *п’іˈти п’ід чоˈтири ˈдошки; шˈтири ˈдошки і зеᵘмˈл’і тˈрошки* ‘померти’ [Коваленко 2019: 109]; *йак*

ш|тири ў|куп'і 'дуже гладкий' [КА]; *п'і|ти за |в'ітром на ўс'і ш|тири с|торони* 'зріктися всього' [Коваленко 2019: 58]. Тільки в південноволинських говірках зафіксовано вираз *п'ід|кованиї на ш|тири ко|пит'і* зі значенням 'розумний' [Коваленко 2019: 171].

Сучасна українська мова зберігає деякі залишки від колишніх форм двоїни у вигляді флексії орудного відмінка множини -*има* (*очима, плечима, дверима*). У фразеологізмах подільських і суміжних говірок зберігається ця форма: под. *|жити йак ў |Бога за две^и|рима / две^и р|ми* 'жити щасливо, заможно' [Коваленко 2019: 39]; *си^е|д'іти йак ў |Бога за две^и|рима* 'жити щасливо, заможно' [Коваленко 2019: 41]; *|жити йак ў |Бога за пле^и|чима* 'жити щасливо, заможно' [Коваленко 2019: 39].

Отже, дослідження сучасних текстів говіркового мовлення уможливлюють ґрунтовне вивчення не тільки лексико-фразеологічного рівня історії української мови, а й граматичного, пізнання мовленнєво-мисленнєвих процесів людини, сприйняття навколишнього світу та усвідомлення свого місця в ньому.

В українській діалектології XXI ст. емпіричну базу поповнили і компаративні фразеологізми, сталі порівняльні звороти, які не демонструють характерні семантичні трансформації на відміну від власне фразеологізму.

Фразеологічні словники говірок, що презентують усі три наріччя, засвідчують багатство структурно-семантичних моделей фразеологізмів порівняно з матеріалом словників української літературної мови, активне варіювання компонентів фразем, системні зв'язки між одиницями, межі просторового поширення. Зауважимо, що порівняння є найбільш численними у фразеологічній системі говірок, а це вказує на активність їхнього вживання та територіальне поширення.

Цінний матеріал подано у "Словнику стійких народних порівнянь" О. С. Юрченка та А. О. Івченка [ССНП], де вказано територію поширення одиниць, в окремих збірках систематизовано стійкі порівняння, записані у західноподільських і південноволинских говірках [Коваленко 2011], у

поліських говірках [Доброльожа 1997]. Зафіксовано приклади порівняльних конструкцій, які втратили реальні компаративні відношення (компоненти виразу не зберегли семантику). У сучасних фразеологічних словниках окремих говорів теж подано компаративні фраземи з ідентифікацією їхньої семантики (Г. Л. Аркушин, Н. В. Кірілкова, З. С. Мацюк, Г. Ф. Ступінська і Я. В. Битківська, В. Д. Ужченко і Д. В. Ужченко, В. А. Чабаненко).

Компаративні фразеологізми утворюють особливу групу через спеціальні порівняльні відношення, що виражаються за допомогою різних засобів у структурному плані, а їхнє активне вживання спостерігаємо і в текстах сучасного говіркового мовлення, наприклад: закарп. *Же^{и}м бы^{о}ла дýже парáдна* / ***йак тутá пúсанка*** *// а шом л'убúла тан'ц'ôвáти^{і} / с'п'івáти^{і}* [Миголинець 2004: 33]; бук. *діў'ки йе'кі 'були на віда'ні 'мали 'кинути га'лунки ў 'воду і си ў'мити / 'шоб 'була к'расна* ***йек ца га'лунка*** [Руснак 2006: 177]; зах.под. *ст'рашно 'дужи / бо 'л'уди ўми'рали /* ***йак 'мухи*** [Коваленко 2020, І: 25]; півд.київ. *і в кол'гос'п'і 'тоже ж / з та'к'ім дур'ним 'розумом / то скр'із' 'добре / ро'бил'а /* ***йак 'чорний в'іл*** */ о'там чо'тир'і ми'дал'і заро'бил'а* [Мартинова 2008: 138]; *'Ноги по'мит' 'н'ігде бу'ло / п'риїдемо з 'шахти* ***йак поро'с'ата*** [УСГ: 38].

Зауважимо, що саме під час вільного спілкування і записування зв'язних текстів у природному для діалектоносія середовищі є можливість виявити унікальні мовленнєві реалізації. Під час роботи за питальниками інформант може перемикати мовленнєвий код, задумуючись над питаннями, намагаючись "правильно", "грамотно" відповідати.

Словники фраземіки українських говорів і літературної мови, атласи, опубліковані збірки текстів зв'язного діалектного мовлення з різних територій доводять, що більшість компаративних фразеологізмів утворені за структурною моделлю, у складі якої найчастіше вживається порівняльний сполучник *як*. Разом із сполучниками *наче, ніби, мов* він має статус норми літературної мови: *як вітром здуло* [Білоноженко 1993: 332]; *як (мов, ніби) квочка в обичайці* [Білоноженко 1993: 367]; *попав як ворони в юшку*

[Юрченко 1993: 32], *дурний як десять бочок арестантів* [Юрченко 1993: 18], *кричить наче ведмідь реве* [Юрченко 1993: 20], *з глузду зсунувся мов собака з соломи* [Юрченко 1993: 36].

Сполучник *як* спостерігаємо у складі компаративних фразеологізмів, зафіксованих у всіх трьох наріччях української мови, у говорах українців за території інших країн: закарп. *до́бре, йак у бо́га в па́зус'і* [Дзендзелівський 1993: к. 447], *зйави́вс'а, йак сн'ыг на го̂ло̂ву* [Дзендзелівський 1993: к. 298]; бойк. *ви'скочив йак Сен' с конопе'н'* [Онишкевич 1984, I: 368]; гуц. *лука'вий, як кінь норови'стий* 'упертий, непоступливий, непривітний' [ГСЛ: 374], *пропа'сти, як вчора'шня дни'на* 'зникнути безслідно' [ГСЛ: 237]; бук. *як з-за вугла' мішко'м уда'рений / приби'тий / шарне'ний* [Бабич 1978: 88]; сх.под. *бовтну́в, як дурни́й (сліпи́й) з мосту* – 'сказав щось необдумано' [Доленко 1975а: 134], *ви'шкирив зу'би, як коби'ла до будякі'в / як Ко'стьова коби'ла* 'дурний, безпричинний сміх' [Доленко 1975а: 137]; зах.под. *хо$^{у|}$т'іти йак к'іт $^{|}$сала* 'дуже хотіти' [Коваленко 2019: 162]; півд.вол. *заро$^{|}$биў йак ко$^{|}$тов'і на ш$^{|}$ваїку* [Коваленко 2019: 161] та ін.

У лемківських говірках Східної Словаччини, де чітко виявляються регіональні риси на лексичному, фонетичному та морфологічному рівнях, теж побутує сполучник *як*, так само, як і в лемківських говірках переселенців на Тернопільщині, наприклад: *выстрілити як з кано́на* 'сказати дурницю' [ФСЛГСС: 63], *гвари́ти як бы са ша́лькы* (отруєних рослин) наїсти 'говорити дурниці' [ФСЛГСС: 145], *стира́ти шя як пес о п'яту ла́бу* 'зовсім не дбати' [ФСЛГСС: 54] – *як злой біды* 'дуже багато' [Ступінська 2013: 25], *як бувак до коча* 'уживається для повного заперечення зазначеного слова; зовсім не розумітися' [Ступінська 2013: 31].

У фразеології сучасних українських говірок спостерігаємо численні приклади енантіосемії, що є основою іронічних висловлень, пов'язаних переважно з характеристикою найвищого вияву ознаки чи стану. Сполучник *як* у складі енантіофразем уживається у всіх говорах південно-західного наріччя. Зауважимо, що найбільш наповненим є семантичний ряд 'зовсім не

потрібний’, фраземи якого вживаються із супровідними словами потрібний (потрібен), треба (так треба): вол. *треба, йак в мосту дирка* [Аркушин 2003: 105]; под. *як п’яте колесо до воза (в возі)* [Коваленко 2011: 51], *як матросу спідниця* [Коваленко 2011: 59], *як терня в пальці* [Коваленко 2011: 96], *як глухому радіво* [Коваленко 2011: 35], *як зайцеві стоп-сігнал* [Коваленко 2011: 43] та ін.

Приховану антонімію спостерігаємо у виразах із супровідними словами *хочеться, хоче, так ся хочи* на позначення стану ‘зовсім не хочеться’, наприклад, у подільських і волинських говірках – *хочеться як голому на улицю, як старому на улицю* [Коваленко 2011: 33], *як голодному скакати* [Коваленко 2011: 36], *як голодному гуляти* [Коваленко 2011: 36], *як голому в кропиву* [Коваленко 2011: 55]. Порушення смислових дистрибуцій між власне фразеологізмом із компонентом *як* і його обов’язковим супровідним словом уможливлює вираження найвищого рівня ознаки.

Фонетичні варіанти найуживанішого порівняльного сполучника *як* [йаґ], [йек], [йік] знаходимо лише в закарпатських та гуцульських говірках: закарп. *пйа'ний йаg моти'ка* [Дзендзелівський 1993: к. 83]; гуц. *сам, єк па'лец* ‘одинокий, дуже самотній’ [ГСЛ: 449], *го'лий, єк бу'бон* ‘дуже бідний’ [ГСЛ: 85], *губи, єк бріфташка* (гаманець) ‘великі губи’ [ГСЛ: 84], *розсипатися, їк сіль у воді* ‘зникнути, пропасти’ [ГСЛ: 155].

Густа сітка обстеження західноподільських і суміжних говірок переконує в поширенні сполучника *як* та у можливості взаємозаміни порівняльних сполучників: *йак во|ди ў |писок наб|рати* ‘мовчати’ – *|н’іби во|ди ў |писок наб|рати – шо во|ди ў |писок наб|рати*. Отже, порівняльний сполучник *як* виражає єдність територіального мовлення при його суттєвих відмінностях.

На території Західного Поділля поширеним є сполучник *таньби*, що вживається у значенні ‘так ніби’ і є яскравим прикладом явища *алегроформи* (з додатковими чинниками емоційного характеру): *хра|пит |тан’би^е |воре^и* ‘голосно хропіти’ [Коваленко 2011: 101]; *|тан’би во|ди ў |морду наб|рати*

‘мовчати’ [Коваленко 2011: 31]; *го^{у}р|батиї |тан’би |носи^{е}т |бохане^{и}ц х|л’іба* ‘згорбитися від старості’ [Коваленко 2019: 47]. Регіональним варіантом до *як* виступає сполучник *шо*: под. *сто|йати шо пен’ би^{е}з до|роги* ‘стояти непорушно’ [Коваленко 2019: 257], *шо |бул’ку на |воду пус|кайе* ‘улесливо говорити’ [Коваленко 2019: 47].

В оформленні порівняльних конструкцій говорів південно-західного наріччя, на відміну від літературної мови, фіксуємо сполучники *гей, ги, гі*: гуц. *ки'ватисі,* ***гей*** *жид у ша'баш* ‘сидячи, монотонно рухатися вперед-назад, гойдатися’ [ГСЛ: 317], *убу'тися,* ***гей*** *медві'дь у я'годи* ‘надягнути невідповідне взуття’ [ГСЛ: 390]; у закарпатських говірках – *ли'пнуд’ до н’о'го,* ***ги*** *му'хи до ме'ду* [Дзендзелівський 1993: к. 297], *позе'рат’,* ***ги*** *те^{и}л’а' на нôв’і' воро'та* [Дзендзелівський 1993: к. 431]; *пйе,* ***гі*** *дугá* [Дзендзелівський 1993: к. 35].

Саме в говірках Закарпаття, що вирізняються архаїчністю, впливами інших говорів і мов (суміжних і дистантних), Й. О. Дзендзелівський зафіксував приклади парного вживання сполучників: *хóдит’,* ***гі кібы́*** *кôру́ну мав на гôлôві* [Дзендзелівський 1993: к. 298]; *іде,* ***ги кібы́*** *му тáн’ір на го^{у}ло^{у}в’і* [Дзендзелівський 1993: к. 298]. Те, що на місці *як* діалектоносії вживають *ги*, засвідчує складна будова закарпатського сполучника *гибы*: *такы'й, гибы на ті'мн’а впав* [Дзендзелівський 1993: к. 299].

У значенні ‘ніби, наче’ у говірках Західного Полісся вживають маловідому форму *гетьчиде'*: *Той Йвани'с`ко хо'дит по се^{и}л’і' гет’чиде' приморо'чани, все гори'лку шука'йе* [Аркушин 2000: 392].

Зі значенням ‘ніби; як ніби’ у гуцульських говірках побутує сполучник *якби*: *сиді'ти, якби мо'туз ззів* ‘сидіти дуже довго, до знемоги’ [ГСЛ: 556]; *сиді'ти ти'хо, якби ма'ком сі'яв* ‘сидіти непорушно, тихо’ [ГСЛ: 556]. Зауважимо, що цей сполучник вживають у конструкціях, де основою порівняння є дія минулого часу.

У компаративних фраземах досліджуваного наріччя спостерігаємо вживання нормативного сполучника *як* в оточенні компонентів-регіоналізмів,

наприклад, у говірках Поділля зафіксовано: *ˈвибудл'іти йак баˈдин'а* ‘схуднути’ [Коваленко 2019: 28], *наˈцуриеˈтиеˈс'а йак ˈбубеиˈн* ‘напитися’ [Коваленко 2019: 45], *с'ˈп'іриеˈўс'і йак ко(у)ˈгут* ‘виявляти незадоволення, сердитися’ [Коваленко 2019: 167], *посˈтар'іти йак ˈйапко ˈмочеиˈне* ‘постаріти’ [Коваленко 2019: 396], *стоˈйати йак слуп* ‘непорушно стояти’ [Коваленко 2019: 334], *ўчеиˈпитиеˈс'а йак реиˈпˈл'ах до штаˈн'іў* ‘докучати’ [Коваленко 2019: 291]; у гуцульських – *го'лос, як діра'вий горне'ц* ‘про неприємний старечий голос’ [ГСЛ: 191], *мали'й як па'лец* ‘дуже малий, малого зросту’ [ГСЛ: 449].

Регіональні варіанти (на різних мовних рівнях) таких мовних одиниць не порушують компаративного значення, а лише вказують на стійкість уживання на певній території. На основі зіставлення регіоналізмів у складі фразем та поза їхніми межами (у зв’язному тексті) спостережено явища накладання чи розмежування територій уживання власне лексем і цих лексем як компонентів фразеологізмів.

Отже, аналіз компаративних стійких сполучень слів, зафіксованих у говорах південно-західного наріччя, дозволив: 1) виявити варіанти порівняльних сполучників; 2) стверджувати, що в основу літературної мови ввійшов спільний для діалектного різноманіття сполучник *як*; 3) усвідомити багатство образних засобів як надбання української мови. Структура компаративних фразеологізмів говірок ідентична, регіоналізми не порушують єдності образу, що лежить в основі фразеологізму.

3.4. Текст як джерело вивчення процесів фразеотворення

Записування текстів зв’язного діалектного мовлення, дослідження усіх мовних рівнів говірок української мови є важливими і невідкладними завданням діалектологів з огляду на існування великої кількості факторів, здатних впливати на мовну ситуацію. Межі спілкування розширюються, зросли мобільність населення, доступність вищої освіти, вплив засобів масової інформації – усе це сприяє нівелюванню територіальних мовних

особливостей, втраті автентичних обрядів, звичаїв чи їхніх елементів. Актуальними все ще залишаються фіксація та аналіз побутування українських говірок на території суміжних країн, види міждіалектних контактів та ін.

Дослідження фраземіки сучасного говіркового мовлення на основі текстів уможливлює не тільки поглиблення фразеологічних досліджень української мови, а й з’ясування проблемних питань про збереження чи втрату говіркових явищ .

Тексти зв’язного говіркового мовлення, опублікування яких активізувалося останнім часом, є багатовимірним, комплексним і самодостатнім джерелом у пізнанні процесів фразеотворення. Саме розповіді носіїв говірки найповніше віддзеркалюють матеріальну і духовну культуру нації, слугують переконливим джерелом для вивчення проблеми механізму творення фразеологізмів. П. Ю. Гриценко зауважує: “Зверненням до діалектних текстів як джерела лінгвальних свідчень ми змінюємо не лише базу даних діалектології, а з нею – й репертуар спостережуваних явищ, ми відчутно міняємо перспективу бачення й оцінки діалектних, ширше – мовних явищ” [Гриценко 2000: 15].

Важливими є дослідження виявів функціонування фразем у говірковому мовленні, бо це передбачає особливу увагу до розмовності – які слова, словосполучення можуть заступати фразеологізм і навпаки. У момент комунікації, коли до якоїсь інформації, повідомлення долучається співрозмовник, фразеологізм із периферійної зони (у плані функціональної ролі) переходить у центральну, стає максимально навантаженим, наприклад: *і ˈзара йікˈшо йа пуˈбачу де скˈрипку там // то йа пˈросто / стаˈреї ч’олоˈв’ік / но йа пˈросто / аж меˈне /* ***вс´ а ˈкожа гˈрайе*** *// таˈку* ***оˈхоту*** *йа* ***мав*** [ГВП: 155]; *хаˈз’аїка нам даˈла кукуˈрузи / н’е / даˈваїте зˈваремо хоч’ не ваˈрили ж н’іˈч’ого / побуˈли шˈіст’ ˈмˈіс’ац’іў / н’і ˈразу боршˈч’у* ***ў ˈрот’і ў нас не буˈло*** [УСГ: 39]; бук. – *то таˈкі помі́ˈдори шо // е-е // ˈможна заˈбагнути йіх // йа* ***аш сˈлину лиˈгайу*** [БГ: 87].

Народження фразеологізму відбувається у тексті та пов’язане з текстом. Реалізовуючись у нових форматах, фразеологізми набувають переносності, переосмислення, але все ж “утримують” щось первинне, початкове. Зіставлення текстів і словникових фразеологічних статей демонструють перехід від словосполучення до фразеологізму, наприклад, у текстах закарпатських говірок: *Было ісé дýже дáўно / колú йа* ***шчи д'íўкóў была*** *// жúла ў нас у сил'í Мóлв’іна // ґаздá ў нúйі даўнó ўмер / мáла йе*^{и}*н:ý д'íўку таї отá с'а вўд:áла на стóрôну* [УЗГ: 113]; у гуцульських: *А в’ін / то*$^{|}$*д´і маў ті л´і*$^{|}$*та жи йа / йак в’ін рос*$^{|}$*казуваў //* ***йак йа х*$^{|}$*лопцим буў*** [ГСЛ: 215]; у словнику вже зафіксовано фразеологізм – ***ще тоді (тогди), як баба дівков була*** ‘дуже давно’ [ЛЛПЖ: 238]; у текстах гуцульських говірок: $^{|}$*хочу роуска*$^{|}$*зати ма*$^{|}$*лен'ку іс*$^{|}$*тор'ійу за се*^{и}*ло По*^{у}*пови*^{е}*ч’і // ву*$^{|}$*но* $^{|}$*було* $^{|}$*дуже ма*$^{|}$*ле то*^{у}*то се*^{и}*ло // ку*$^{|}$*лис" даў*$^{|}$*но їше йак* ***пану*$^{|}$*вала ў нас*** $^{|}$***Аўстр'ійа / за Аўст*$^{|}$***р'ійскоуйі ім*$^{|}$***пер'ійі /*** $^{|}$*были па*$^{|}$*ни тут //* $^{|}$*мали ф’іл'*$^{|}$*вароук* [УГПЗН: 28]; у словнику – ***за небіжки Австрії*** 1. за часів Австро-Угорської імперії; 2. дуже давно [ЛЛПЖ: 484].

Мовець намагається чіткіше й повніше передати співрозмовнику зміст свого повідомлення, найтонші емоції та стани (дошукуючи слова, відтворюючи фразеологізми) у момент, коли не має впевненості, що реципієнт точно його розуміє, “правильно” сприймає інформацію. Автокоментар історії постання сталих виразів знаходимо у збірках текстів діалектного мовлення різних часів і територій, наприклад, у середньополіських говірках: *Бо*$^{|}$*бер йак уг*$^{|}$*л´ане л´у*$^{|}$*д´іну / то* $^{|}$*вел´ми*^{і} *п*$^{|}$*лаче по* $^{|}$*д´ет´ах / йо*$^{|}$*го* $^{|}$*наша* $^{|}$*мат´і* $^{|}$*бачи*^{і}*ла з* $^{|}$*д*^{і} *ет´мі*^{и} */ і так в*^{у} *он п*$^{|}$*лакаў* $^{|}$*кажут / так* ***с*$^{|}$*л´ози*^{і} $^{|}$*котец:а йак з боб*$^{|}$*ра*** [ГУМ: 76]; у бук. *до ш*$^{|}$*коли кни*$^{|}$*жок не*^{и} $^{|}$*булости / ў*$^{|}$*чилиси х*$^{|}$*т’іли / ў*$^{|}$*читиси на* $^{|}$*чому / а те*$^{|}$*перки не*^{и} *хт’а ў*$^{|}$*читиси ц’і* $^{|}$*д’іти / не*^{и} *хт’а / ди*$^{|}$*тино // а йак ру*$^{|}$*мини* $^{|}$*билисти / хто не*^{и} *хт’іў ў*$^{|}$*читиси // те*^{и}$^{|}$*перки* $^{|}$*кажут /* ***не*^{и}$^{|}$*ма на* $^{|}$*тебе ру*$^{|}$*м’іна*** [Коваленко 2020, ІІ: 475].

Пояснюючи значення лексеми *клепка,* носії подільських та суміжних наддністрянських і волинських говірок навели приклади чисельних варіантів сталих виразів із досліджуваним компонентом, наприклад: *ли*^{е}*шитис' бе*^{и}*с к*ˡ*лепки, к*ˡ*лепка ро*ˡ*сипалас' (ў*ˡ*сохлас'а, ў*ˡ*пала), загу*ˡ*бити к*ˡ*лепку, розгу*ˡ*бити к*ˡ*лепки, к*ˡ*лепки не*^{и} *с*ˡ*тало (поз*ˡ*бути*^{е}*с'а)* 'втратити розум'; *ўт*ˡ*рати*^{е}*ти к*ˡ*лепку* 1. 'зробити щось необдумано' 2. 'збожеволіти' [Коваленко 2019: 162-163]. У збірці М. Номиса знаходимо вираз *тобі клепки одної в голові не достає: тобі треба клепку вставить* із зазначенням місця запису – Брацлавщина (територія сучасного Східного Поділля) [Номис 1993: 293]. У тексті сучасної наддністрянської говірки, суміжної з подільською, теж виявляємо вживання фразеологізму *клепки бракує* зі значення 'нерозумний': *ми*ˡ*н'і чо*^{у}*лу*ˡ*в'ік* ˡ*кажи / шо ми*ˡ*н'і* ***к*ˡ*лепки бра*ˡ*куйи*** *// н'е вам ни бра*ˡ*куй к*ˡ*лепки / вам бра*ˡ*куй дв'і // ну та наї бу*ˡ*де* [ГУМ: 266].

Тексти дозволяють виявити конструкції автокоментування та покликання, що є виявами категорії комунікабельності. Продемонструємо це на прикладі українських говірок Румунії [УГР].

Цінність діалектних текстів – у збереженні досі не відомої лінгвальної інформації про репертуар одиниць та їхні функції, що уможливлює підтвердження або спростування відомих даних, формулювання нових дослідницьких завдань та ін. [Гриценко 2015: 115].

Внаслідок комунікативного контакту (взаємодії інформанта та слухача), особливо, коли слухачем є стороння, незнайома особа (не носій місцевої говірки), у текстах зв'язного мовлення фіксуємо елементи коментування – пояснення незрозумілих, на думку мовця, назв предметів, явищ, процесів тощо. Зауважимо, що в описових працях зневиразненою є важлива інформація про те, які лексеми, фразеологізми інформатори сприймають як природні, традиційні для їхнього мовного оточення. Окремі мовці розуміють і розрізняють особливості своєї говірки та наголошують на цьому в момент спілкування: *О́лен'і імáјут імперик'éре ywосенú, септéмбра м˙íс'ац'а, одéн м˙íс'ац' дурáт, обичáл'но вит пјêтнáц'ц'атого октóўбра,*

де́ржит оде́н м˙ісʼацʼ – рико́вишче, ***ка́жет сʼа по-на́шому****, ута́к чʼін'ат по одно́му тел'а́тини; дво́је не*[и] *чʼі́нат, лиш одно́, нависн'і, у ју́ліја м˙ісʼацʼа; тогди́ они́ са мно́жат* [УГР: 137]; *ўже там јіјі́ ўже беру́т, јіјі́ то̂то́, в˙іно́к, дол'і́ў, шла́јер, шо там ма́је, та ĭ ужé кладé јіјі́ сисé на голо́ву,* ***јак у нас ка́жут****, ширʼі́нку, не зна́ју, јак каза́ти, та ĭ завива́је јіјі́* [УГР: 174]; *ја такé н'і не*[и] *ви́д'іў, јакé те*[и]*пи́р, јак о́зме одно́го,* ***јак ми ка́жеме****, кл'о́ца та го ведé так, јак св˙і́чку зав˙і́шеного, та вин го та́гне за собо́ў* [УГР: 163]; *а јак*[|]*шо* [|]*сʼі́јут у нас і голини*[|]*ну,* ***јак го̂***[|]***воримо ми по̂-***[|]***нашему****, то* [|]*сʼі́јут так:* [|]*жито, пше*[|]*ницʼу* [УГР: 218]; *по рас је* [|]*дере*[и]*во ја*[|]*лове, је смере*[и]*кове,* ***ми*** [|]***каже***[и]***ме****, бо је ĭ ја*[|]*лицʼа і сме*[и]*река* [УГР: 162]; *Колі́ рʼі́па шче лиш починáје кип˙і́ти, ўже ро́бимо за́прашку, ранта́ш,* ***јак у нас го***[у]***во́римо*** [УГР: 175].

У таких оповідях трапляється і явище дублювання інформації (*у нас – по-нашому, ми – по-нашому)*, що пояснюємо прагненням інформанта якнайточніше і найповніше пояснити особливості побутування якоїсь назви, зміст своєї розповіді, дошукуючи слова і одночасно озвучуючи, на його думку, відомі, поширені, “грамотні”, “книжні” мовні засоби, наприклад: [|]*перше* [|]*зупу з* [|]*рʼіпи,* [|]*рʼіпл'анку, јак* ***у нас си по-***[|]***нашему го***[|]***ворит****, так јак к*[|]*ладемо,* [|]*теше*[и]*мо* [|]*рʼіпу, кла*[|]*демо ў* [|]*воду у горшʼ*[|]*чʼок* [УГР: 175]; *А јакшо́ сʼі́јут у нас і голинину́, јак* ***го̂во́римо ми по̂-на́шему****, то сʼі́јут так: жи́то, пшени́цʼу* [УГР: 218]. Порівняймо, у наддністрянських говірках: *бо з*[|]*найе / шо за ним доч*[|]*ка бу*[|]*де / йак за камйа*[|]*нойу стʼі*[|]*нойу // о*[|]*тож так ле*[и]*ген'ко пере*[и]*гово*[|]*риўши з* [|]*мамойу на с*[|]*лʼі́дуйучʼі з*[|]*дибанцʼі /* ***йак го***[|]***ворут ў нас*** */ із с*[|]*войім х*[|]*лопцем* [Коваленко 2020, І: 87]; у буковинських: [|]***кажут по*** [|]***нашому*** */ шо пйут с*[|]*лово / ко*[|]*ли при*[|]*ходʼа с*[|]*вати вʼід моло*[|]*дого* [КА, с. Шебутинці Сокирянського р-ну Чернівецької обл.].

Інтуїтивне розуміння того, що окремі номінації можуть бути незрозумілі слухачеві, спонукає носія говірки усвідомлювати їх як давні, а не місцеві: *Тоĭ анд^жʼін'і́р називáў сʼа Морéті та в˙ін усʼо́х талiјáну у́тти прив˙і́ў іс Талiјáншчини і тоти́ талiјáни туĭ нам будувáли сʼісʼу́ ци́ркô̂ў та ĭ*

шкôлу пôза тим та ĭ ішчé, јак ***ми казáли даўнó****, фáру с'іс'ý – пупýс'киĭ дом* [УГР: 231].

У досліджуваних текстах спостерігаємо конструкції покликання, у яких інформант, розповідаючи про щось, відтворює частину інформації і покликається на інших носіїв говірки. Опорними в таких конструкціях є дієслова 3 особи множини теперішнього або минулого часу, наприклад*: Но* ***кáжут****, аж тут маĭ јак'іс' п˙ітухú, тотú ја не*[и] *вúд'іў, п˙ітухú јак'іс', тотú не*[и] *вúд'іў, бо ја тôтó не*[и] *занимáў са з тим адú у винитóрах* [УГР: 115]; *Та такá нáша кôрóтка аўтоб˙іґрáфіја,* ***јак кáжут*** [УГР: 161]; *Је так'і', шо так јім* ***с'а кáже*** *– висóкô л'ітáјут – висóкôл'ітники і онú дýже висóкô л'ітáјут* [УГР: 257]; *Назáт садимé р'íпу – картôфл'у,* ***јак с'а кáже****, мелáĭ* [УГР: 292]; *Сисé се*[и]*лó так је, што онó бýло,* ***јак бих казáў****, јубаж'íја* [УГР: 161].

Отже, діалектні тексти українських говірок за межами України – універсальне інформативне джерело для зіставних досліджень лінгвістичного та комунікативного планів.

Тексти говіркового мовлення є невичерпним матеріалом для досліджень усіх мовних рівнів. Саме на такому матеріалі можна простежити універсальність явищ фразеовживання, коли максимально не навантажена у мові одиниця, у комунікації стає центральною. Особливо це спостерігаємо в момент живого спілкування, коли до інформації, повідомлення долучається респондент, і передача експресії перетягується на фразеологізм, на інтонацію, тон, висоту, темп, на сегментні та суперсегментні фонетичні, акцентно-ритмічні характеристики, які є дуже важливими в усній комунікації, а відповідно й у характеристиці усного мовлення.

Системне дослідження фразеологізмів і їхніх компонентів на матеріалах текстів дає можливість простежити аналогійні явища в різних ареалах однієї мови або на міжмовному просторі, виявити як нефіксовані раніше стійкі сполучення слів, так і відсутність очікуваних компонентів, стійкість різних діалектних явищ, описати ідіолектну специфіку.

Текстологічний аспект дослідження фразеологізмів передбачає з'ясування семантичних можливостей одиниць у конкретних текстах зв'язного мовлення. Зібрані за програмами-питальниками фразеологізми не можуть демонструвати усіх можливостей компонентного складу, семантичної "поведінки" в різних ситуаціях спілкування. Часто фразеологічні словники говірок фіксують одне значення одиниці, відсутній ілюстративних матеріал до словникової статті. Вживання одного фразеологізму в різних текстах підтверджує його "фразеологічність", дозволяє проаналізувати семантичний та контекстуальний аспекти його побутування у взаємозв'язку.

Загальновідомо, що фразеологічна картина світу найбільш повно та образно виражає менталітет етносу, його культурно-історичні надбання, досвід в еволюції пізнання навколишнього світу, а отже, цікавими є дослідження етапів "народження" і побутування народних фразем на тлі широкого контексту (у нашому випадку – текстах живого народного мовлення), коли значення або можна передбачити, зрозуміти натяк чи здивуватися неочікуваним контамінаціям тощо.

Вивчення закономірностей та особливостей функціонування фразеологізмів, їхньої проєкції на цілий текст завжди буде актуальним з огляду на специфіку живого народного мовлення, особливо тим, що „переважання експресивності над предметно-логічним наповненням змісту фразеологізмів, намагання постійно підтримувати її в мовленні викликає необхідність поповнення й оновлення фразеологічного фонду" [Мокиенко 1989: 5].

Заналізуємо вживання компонента *мода* в говірковому українському мовленні, залучаючи матеріали словників і збірок текстів, з метою виявлення побутувань нових семантичних значень фразем.

Фразеологічний словник української мови, наприклад, фіксує вираз *у моді* зі значенням 'хто-, що-небудь має загальне визнання, популярність' та *у*

великій моді [ФСУМ: 501] з ілюстраціями з творів Лесі Українки, Г. Квітки-Основ'яненка, Ю. Яновського.

У регіональних фразеологічних словниках української мови зафіксовано сталі вирази із компонентом *мода*, які належать до одного семантичного поля і мають прозору мотивацію: середньонаддніпрянські говірки – *взять (узять) моду* 'дотримуватися певного способу дії, манери поведінки, принципів моралі' [ФСГНН: 18]; *увійшло в моду* 'стало звичним' те саме, що *увійшло в закон* [ФСГНН: 141]; середньополіські – *взяти моду* 'мати звичку' [ФСГЖ: 110]; східнослобожанські – *[і] моди [тоді] не було* 'не вдавалися до чогось' [УУ: 335].

Зі значеннями модний – немодний у говірках Слобожанщини вживають такі фразеологізми: *держать фасон (хвасон)*, мол. 1. 'модно одягтися'. 2. *крим.* 'Поводити себе гордо' [СЖФСС: 210]; *по фірмі (хвірмі)*, мол. 'модний, відомого бренду' [СЖФСС: 211]; *здунь – полетить* про красиву, модно одягнену дівчину [УУ: 218]; *як Стецько*, зі сл. вирядитися, знев. 'немодно, некрасиво (одягнутися)' [УУ: 474]; *колхоз (колгосп) "8 Березня"* 1. 'сільський, простакуватий'. 2. 'немодний, не стежить за модою'. 3. 'нещасливий (про колгосп)'. 4. 'колектив, де багато жінок' [УУ: 271].

Характеризує суть мовлення вираз *говорити про моду і про погоду* 'ні про що суттєве' [ФСГЖ: 110], записаний на території Житомирщини; у говірках Волині фразеологізм, утворений із повторенням кінцевих звукосполучень, *стода й мода* побутує зі значенням 'бути схожим на когось' [СВФ: 163].

У збірниках текстів сучасних українських говірок, що презентують різні діалектні зони, спостерігаємо жанрову й тематичну різноманітність, але особливе місце посідають розповіді про особливості традиційних народних обрядів (їхніх елементів) і звичаїв. Зауважимо, що й інформанти розуміють і відчувають цінність такої інформації, потребу її збереження, з іншого боку, – усвідомлюють рівень натуральності буття через протиставлення "колись, давно" і "тепер, зараз", "у нашому селі" і "в інших селах".

Цілком прогнозованим є вживання лексем *обряд, звичай* у розповідях-спогадах, наприклад, у наддністрянських говірках: *таї з моло|дойі зн'і|мали тої в'і|нок / таї |вел'он / і моло|ду ўже зак|ручували ў хус|тину п'ід моло|диц'у // таї свеᵘк|руха ўже моло|д'і то|то |мала здої|мати два |рази в'і|нок / во|на здої|майе два |рази / зак|ручуйе ў |хустку / а моло|да ў тої час це гет ски|дайе з голо|ви / ну а по|тому ўже т|ретин раз / теї с'і де |майе |д'іти /* ***та|кий з|вичаї*** *// теї ўже с'і|дайе теї йі|йі свеᵘк|руха зак|ручуйе / теї по|тому моло|да з'і ўс'і|ма с|войіми друж|бами / друш|ками пере|гул'уйе св'ії ос|таниї ўже |танец' та|киї /* ***та|кий з|вичаї*** */ бо ўже їде ў неᵘв'іст|ки / чи лиᵉ|шийеш |дома / то х|лопец' їде ў з'е|т'і* [Коваленко 2020, І: 107].

У текстах сучасних говірок знаходимо вираз *[була, заведена] така мода,* що вживається зі значенням 'обряд (елемент обряду), звичай': *д'іў|чита їшли на р'ічку ку|патис'і до сх'ід сонц'е на І|вана / леᵘп|тиц'у рвали / обви|валис'і / шчо|би |борши с'і |видати / така* ***мо|да бу|ла за|веде|на*** *і так во|ни ро|били / во|на так с'і неᵘ з|нишчувала / але* ***та|ка мо|да ў*** *сеᵘ|л'і бу|ла і ўже на д|ругиї ден' |мали с |чого с'і см'і|йати л'уди // |л'уди п'іл'ну|вали / д'іў|ки си|д'іли п'іл'ну|вали / шчоб з|битки неᵘ зро|били / а х|лопц'і ўсером|но зро|били* [Коваленко 2020, І: 200].

Так само спостерігаємо вживання фразеологізму *немає моди* зі значенням 'немає обряду (елемента обряду), звичаю' в розповіді про святкування обжинків за матеріалами східнослобожанських говірок: *жниᵉ|ва за|канч'уйуц':а / с'п·і|вайут' п·ᵢс'|н'і // ну це тут* ***неᵘ|ма |моди*** *// о|це йа жиᵉ|ла ў |В·иниᵉц'і // о|це ми йак за|канч·уйᵉᵘм жниᵉ|ва / ми пеᵘ|ч'ем коро|ваї // коро|ваї о|це преᵘдсеᵘ|дат·еᵘл'ові / |тому / бриᵉга|д'іров·і / ў|йажем в·ін|ки // ўстр'і|ч'айеᵘмс'а / о|це ж і|дем с'п·і|вайеᵘм* [УСГ: 124].

Про обряд святкування Юрія йдеться у тексті носія українських говірок із Підляшшя, зокрема інформант акцентує на протиставленні *тепер – колись*. Вираз *давніша мода* вживається у значенні 'давній звичай, обряд': *йа шче хо|д'іла йак доч|ку ту наїс|таршу од:а|ла на ко|л'он'ійу // то так |саме чоло|в'іек ж'ів / хо|д'іл'і на |ж'іто на |Йурйа хо|д'іл'і // а те|пер то вже не|ма /*

не ˈход'ат // ну ˈну / каˈчал'іс'а // таˈкайа йаˈкас' ***давˈн'ейша ˈмода биˈла*** */ теˈпер приˈк'інулос'а*[е] *ˈтойе* [ГП: 342].

Загальновідомо, що найчастіше фразеологізми утворюються на базі вільних синтаксичних конструкцій, і саме на матеріалі зв'язних текстів можна спостерігати етапи народження та вектори значень фразеологізмів.

Для конкретизації, уточнення змісту повідомлення у розповідях інформантів виявляємо синонімічний ряд фразеологізмів на позначення поняття "звичай, елемент обряду", наприклад:

у західноподільських говірках – *пˈлели ме*[и]*ˈн'і в'іˈнок д'іўˈчата і молоˈдому пˈлели / о // молоˈдому маˈлен'киї в'іˈночок в'іˈночок пле*[и]*ˈтец'а / а ме*[и]*ˈн'і ве*[и]*ˈликиї пˈлели / ˈматка пˈлела миˈн'і / а дˈрушка пˈлела молоˈдому / о // пˈлели в'іˈнок і приїˈшоў сˈтароста скуˈпоўл'увати в'іˈнок / ў нас* ***таˈкиї буў заˈкон*** */ і ˈдуже*[и] *тˈребуйе баˈгато гˈроше*[и]*ї за в'іˈнок / шоˈби скуˈпити сеї в'іˈнок // коˈлис' буˈли не*[и] *так йак ˈзара* [Коваленко 2020, І: 428]; *ўже на дˈругиї ден' йак похоˈвали // росˈход'ац'і ўс'і і тоˈди приˈход'ат с цˈвинтара // по возˈможнос'т'і ў ˈкого йаˈка ˈсила чи ˈдес'іт' душ / чи пйат' / чи дˈвац'іт' закˈличи*[е] */ коˈго ўже на ˈдев'іт' ден' ўже роˈбили* ***саˈмо соˈбойу*** *ˈдев'іт' ден' // роˈбили ˈдев'іт' ден' / ˈсорок ден' / п'іўˈр'ік роˈбили // те*[и]*ˈпер ўс'о аˈби ˈборши // йак бим ўсˈтигли / то би ї до ˈвечи*[е]*ра похоˈвали* [Коваленко 2020, ІІ: 375];

у південноволинських говірках – *коˈлис' буˈли таˈк'і ˈл'уди / чиˈтали Псалˈтири і ˈзара йе / шо чиˈтайут' Псалˈтир / но воˈно тˈрошки т'ашкуˈвато / аˈле ˈл'уди виˈдержуйут' ўсе / воˈни дожˈн'і ўсе виˈдержувати // на дно труˈни / воˈно* ***з поˈрадк'іў ўже ˈдаўн'іх*** */ так і ˈробиц'а / сˈтел'ат' л'уˈдин'і на сп'іт стаˈру оˈдежу / коˈлишн'у / чи де хоˈдиў / чи таˈку пристаˈр'ілу / шоб поˈк'іїн'ік / йаˈкиї іˈде туˈди / на тої св'іт в'ін іде ў новˈ'ії оˈдеж'і* [Коваленко 2015: 221]; *моло*ˈ*да ўбиˈралас'а ў в'іˈночок / ў ˈл'енти і бˈрала до ˈсебе*[и] *сˈтаршу дˈрушку /* ***счиˈтали так коˈлис'*** [Коваленко 2015: 101];

у наддністрянських – *а моло*ˈ*да ў тої час це гет скиˈдайе з голоˈви / ну а поˈтому ўже тˈретин раз / теї с'і де ˈмайе ˈд'іти / таˈкий ну таї* ***саˈмо соˈбоў***

ма|ма моло|дого і ма|ма моло|дойї |мус'іли йіх благосло|вити на шл'уб [Коваленко 2020, І: 107].

Частовживаними в західноподільських говірках є фразеологізми *так як має бути* і *як Бог приказав* на позначення 'за традицією; за звичаєм': *То|ди йак ми зби|ралис'а на |Паску / то|то бу|ло та|ке ве^и^|лике с|в'ето // на |Паску |мама ста|ралас'а / шо|би ўс'і |д'іти бу|ли ўб|ран'і ў но|вому // ўс'о |шила нам зо с|татного / готу|вала ўс'о // ўби|рала* ***так йак |майе |бути / йак Бог прика|заў*** */ бо то ўс'і йшли до |церкви // на |Паску не^и^ |було та|койі л'у|дини / йа|ка би хо|дила сво|йіми но|гами і не^и^ йшла св'а|тити |паску* [Коваленко 2020, ІІ: 57]; *|рано ўста|йу / ў|милас'е / причи|салас'а* ***йак Бог прика|заў*** [Коваленко 2020, ІІ: 56]; *поро|били паро|ве / н'і п|йеца ў |хат'і не^и^|ма / н'і сто|ла / та|кого* ***йак Бог прика|заў*** */ шоб |с'їсти |з'їсти* [Коваленко 2020, ІІ: 20].

Приховану антонімію у формальному вираженні знаходимо в таких структурах, яка ніяк не відбивається у семантиці фразеологізму:

у словнику західнополіських говірок – *вс'о йак ни ма'йе бу'ти* 'все, як треба' (*В це'ркви був ку'пол с христо'м…* ***Вс'о йак ни ма'йе бу'ти***) [Аркушин 2000: 402];

у текстах південноволинських говірок – *ўс'і |гос'т'і пос'і|дали |саме ў |хат'і о|б'їдати / ме^и^|не ўд'аг|нули ў |вел'ан / ўс'о* ***йак не^и^ |може |бути*** */ пос'і|дали ўс'і ў |хат'і о|б'їдати / йак ди|вилис'а / то го|рит |хата / поча|ли ўс'і |л'уди з|билис'а ў д|верах / не^и^ |можут пови|ходити то|д'і / бо л'у|деї бу|ло ба|гато / не^и^ |можут пови|ходити* [ВГХ: 163]; *зн'аў ўсе /* ***йак не^и^ |майе |бути*** */ |сала н'і|коли не^и^ одбе^и^|райе / бо то ўже в'ін за|боте^и^ц'а цим* [ВГХ: 280].

Семантику 'загальноприйнято, стало звичним', що не стосується власне народних обрядів та звичаїв, мають фразеологізми *було в моді*, *немає такої моди, не було моди, не було в моді,* вживані інформантами в розповідях про особливості господарювання, будівництва, приготування їжі тощо.

У зразках середньополіських говірок зафіксовано: *А ўже ў нас у восе|ні^и^ / то ўже йесц´ зноў зеле|ни^і^ці // а сі зеле|ни^і^ці |тоже мири|нуйемо // […] і зиб|раў йіх і так у|же йіх с´о|годні зиб|раў і змарину|ваў і так і на д|ругій*

ден´ йіж йіх // і так і суп ізва|рит´ / у|же ці зеле|ниці / ота|к'йе ў нас грі|б'і // (а підпеньки є?) ну а пуд|пен´к'і ў нас йесц´ / ну то пуд|пен´к'і ў нас йіх чо|гос´ / ў нас ***та|кейі |моди^{і} йіх не|майе*** *б|рат´і / с´іх пуд|пен´куў / ми час|тіш не бе|ремо* (с. Кузьмівка Сарненського р-ну Рівненської обл.) [ГУМ: 71];

у говірках Івано-Франківщини: *Ўже в'іс´´і|л´е / ўже тут |зарас |р´іжут сви|н´у / му|же^{и} |мел´ут / кола|ч'і пе^{и}|чут / хл´іп / так шо зо три дни пи|чут хл´іп // в'і|т:ак кола|ч'іў зо дв'і |печ'і / зо три^{е} / і па|ц´е |р´іжут / і ти|л´е / но гор'іў|к'е^{и} / з|найити / |йідут дес с|п'ірту ку|пуйут / там сто |л'ітир / чи |к'ілко / і при|воз´е / то роспус|кайут у|же / на|пій / то на|пій // так шо ви^{е}шн´и|ку них|то ни ро|биў /* ***бо то ни |було ў |мод´і*** */ ти|пер то / ^{г}и|накши* (с. Тишківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.) [ГУМ: 313].

Про популярність певного способу будівництва на окремій території йдеться у тексті середньополіської говірки Чорнобильської зони, де інформаційний центр перенесено на антонімічні фразеологізми *була така мода – не було такої моди*, наприклад: *Н'і /* ***бу|ла |мода та|ка*** */ шо заси^{і}|пали^{і} пес|ком / на|воз'іл'і ту|да / ну / |з˙емл'у / в'ер|н'еї / заси^{і}|пали^{і} го|р'ішча / от / н'іх|то / н'е /* ***це не бу|ло |моди^{і}*** */ |даже там / шоб г|л'іної |в'іб'іт' так йак точ|ка там чи^{і} шо не бу|ло* [ГЧЗ: 147].

В інших текстах цього ж ареалу знаходимо синонімічний фразеологізм *не йшло в резонт*, ужитий зі значенням 'не було популярним; не використовувалося': *Н'е / то соў|с'ом дру|ге / то соў|с'ом дру|ге / дру|гого |сорту гр'і|б'і / груз|ди / то та|ке / то н'е* ***йш|ло ў нас у ре|зонт*** */ н'е / н'е / те* ***н'е йш|ло ў нас у ре|зонт*** */ а це но ў нас хо^{а}до|в'е / це |б'і^{е}ли^{і} гр'іб на |п'ервом х|вонт'е^{і}* [ГЧЗ: 109]. Зауважимо, що "Словник української мови" фіксує фразеологізм *не резон* зі значенням 'нема рації, сенсу' [СУМ,VIII: 488].

Носії говірок старшого віку вживають слово *мода* та фразеологізм із цим компонентом *зайшла мода* і на позначення власне поняття 'модний', наприклад, у говірковому мовленні с. Летава Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.: *|вал'анки |тожи^{е} бу|ли / |катанки / то|нен'к'і / чор|нен'к'і са|м'і |дужи // ў них бу|ло |дужи |добре^{и} хо|дити // ше га|лош'і та|к'і м'і|лен'к'і*

на них с'і купу|вало / і |шили / во|ни бу|ли |дужи |добр'і / |гарн'і |вал'анки // но те|пер |того ў|с'ого не^и|ма // те^и|пер ***заїш|ла |мода*** *кап|рон / ни^е|ілон і вот і ўс'о // і жиї ў т'ім кап|рон'і / і ў тих курточ|ках / шо до |чого шур|неш / то ўже ї п'ід|реш // а ко|лис' |сего ни^е |було* [Коваленко 2020, II: 369].

Жоден словник діалектної лексики та фразеології не фіксує фразеологізм *не в моді (кому)*, але наративи дозволяють виокремити такий вираз зі значенням 'байдуже': *|мама |мойа |була інва|л'ід / то |пенс'ійі н'і|йакойі не да|вали / ти|пер за|р'ізаў сви|н'у чи ко|рову / ку|пиў |пенс'ійу // ти|пер здо|ров'і |л'уди |пенс'ійу полу|чайут // наї полу|чайут / во|но* ***ме^и|н'і не^и ў |мод'і*** *// но |мойа |мама |була інва|л'ід в'ід |сорок |семого |року / то |мойі |мам'і |дали ту|п'іро ш'іс|нац'іт' руб|л'іў |пенс'ійі / то шо бу|ла п|раўда? // ўс'оў|ремн'а ко|м'іс'ійу про|ходила / д|руга г|рупа шчо|року // не^и |було п|раўди // |мона шо хоч ку|пити за г|рош'і // |тата ї |мами с |того с|в'іта не^и |купиш* [Коваленко 2020, I: 420]. Доповнюють такий фразеосемантичний ряд одиниці з лексикографічних праць поліських говірок: *мин'і́ гулува́ ни були́т'* 'мені байдуже' [Громик 2002: 161], *мин'і голова ни болит' за чимось* 'мені про це байдуже' [Аркушин 2003: 85], *то не^и мо^уйі ронди* 'то не моя справа' [Аркушин 2003: 120].

Отже, компонент *мода* найчастіше у складі фразеологізмів виступає символом давнього звичаю, обрядодійства, стійкості моральних і вольових якостей. У регіональних фразеологічних словниках української мови зафіксовано сталі вирази, які належать до одного семантичного поля "за звичаєм", мають прозору мотивацію, є в складі коментаря про колишні обряди, а також називають власне поняття "модний". Виявлено також семантику фразеологізмів 'загальноприйнято, стало звичним', коли йдеться про особливості господарювання, будівництва, приготування їжі тощо.

Компонент *мода* не має фонетичних варіантів ні в текстах, ні у складі фразеологізмів, але є джерелом різних виявів культурно-національного світогляду в автентичних, природно вживаних і динамічних одиницях.

Отже, дослідження актуальної проблеми про ареальне поширення фразеологізму і власне його компонентів (завдяки автокоментуванню, на підставі діалектних текстів і словників) уможливлює вияви територій, де вживання і розуміння слова збігається з його фразеотворчою властивістю; знають слово, але не вживають з ним фразеологізмів; використовують фразеологізми з компонентом, значення якого говірконосіям невідоме. Попередній аналіз підтверджує думку про наявність просторових кореляцій, із залученням більшої емпіричної бази української діалектології ареальний опис може бути уточнений і доповнений.

3.5. Актуалізація фразеологізмів у діалектному тексті

Вивчення актуалізації фразеологізмів здійснювалося переважно на матеріалі української літературної мови [Мойсієнко 2011], за даними масиву діалектних текстів таких досліджень немає.

Опис сучасної фраземіки усного мовлення на основі тексів уможливлює поглиблення фразеологічних досліджень української мови. На матеріалі записаних текстів говіркового мовлення з усіх трьох наріч української мови можна простежити схожість і відмінності у вживанні одного й того ж фразеологізму, що може бути пов’язано з особливостями сприйняття подій, явищ, різною шкалою оцінювання довкілля, а отже, експресивністю. Семантика і прагматика висловлювання мотивуються не тільки різною ментальністю етносів, а й звичаями, соціолінгвістичними чинниками, психологією сприйняття дійсності, моральним імперативом, що відповідно фіксується в концептуальній картині світу.

У другому десятилітті XXI ст. утвердилася практика запису та видання великих текстів зв’язного діалектного мовлення окремими збірками, що презентують окремий говір чи його частину, автентичність яких підтверджена аудіозаписами. На сьогодні опубліковано збірки текстів сучасних західнополіських говірок (Л. Г. Аркушин), середньополіських (П. Ю. Гриценко, Малахівська О. А., Прилипко Н. П.; Ю. І. Бідношия,

Г. В. Воронич, Л. В. Дика, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар), закарпатських (О. Ф. Миголинець, О. Д. Пискач), буковинських (Н. О. Руснак, Н. В. Гуйванюк, В. Є. Бузинська), південноволинських (Н. Д. Коваленко, Б. О. Коваленко), східноподільських (Г. Г. Березовська, В. В. Розгон, Т. М. Тищенко) [Говірки 2008], середньонаддніпрянських (Г. О. Мартинова, З. М. Денисенко, Т. В. Щербина), східнослобожанських (К. Д. Глуховцева, В. В. Лєснова, І. О. Ніколаєнко) та ін.

Українські говірки Підляшшя та Берестейщини зафіксовано у збірках текстів Г. Л. Аркушина, тексти українських говірок Румунії уклали М. Павлюк та І. Робчук. Зв'язні тексти, записані від носіїв східноподільських говірок про родильні обряди, подано в збірці Т. М. Тищенко "Східноподільський родильний обряд: лексикографічний і текстовий описи" [Тищенко 2014].

Цінність і важливість таких матеріалів є беззаперечними з огляду на позамовні чинники, що впливають на лінгвоекологію, навіть зникнення сіл, а отже, окремих говірок та ін. П. Ю. Гриценко зауважує, що цінність діалектних текстів визначають можливість виявлення на підставі текстів "взаємодії в комунікації мовних і позамовних (невербальних) засобів передавання змістів, модальностей, конотацій,… характері текстотворення діалектної особистості з її індивідуальними лінгвальними, часовими, освітніми, соціокультурними особливостями" [Гриценко 2015: 103].

У живому говірковому мовленні, антропологічному за характеристиками, діалектоносій-інформатор є виразником етнічної свідомості, колективних знань, але в текстовій тканині чітко простежуємо індивідуальність мовця зі спектром відчуттів і почуттів, емоцій, особистого досвіду, ставлення до чогось або когось тощо.

Деякі відмінності у сприйнятті одного й того самого фразеологізму, його семантики і прагматики спостерігаємо як на рівні діалектної мови і літературної, так і в площині різних говірок і говорів.

Діалектні тексти, окрім цінності для пізнання структури говірок на різних мовних рівнях, окреслення меж ареалів, є надійним матеріалом для досліджень мовленнєвої компетенції та вправності носія говірки – знань лексики, фразеології, фонетики, граматичних категорій, синтаксису та ін.

Усна форма як першоджерело транскрибованих дослідниками текстів-оповідей уможливлює витворення чи репродукцію великої кількості нових слів і відтінків їхніх значень, словоформ, вигукових елементів, сталих виразів.

Для науковців залишається актуальним аналіз шляхів і причин переходу емоційно-експресивних виявів у вербальний варіант, зокрема засобами фразеології, які відчуття набувають словесної образності та можливості відтворюватися в мовленні. У текстах-розповідях є фразеологізми, які характеризуються економністю і точністю, концентрують головну думку, і навпаки – можуть уточнювати семантичні відтінки, потребують роз'яснень, наприклад:

у західнополіських говірках – *диў|ч'ета / Ган|тин ви|лазит'! / ск|луни^е // ви|лазит' Ган|тин! / а в'ін був |голиї* ***йак |мати^е наро|ди^е ла*** */ наро|ди^е ла /* ***гет' |голиї*** *// те / ме с|тийі |гоїдачке* ***хто ку|да*** [ГВП: 49];

західноподільських – *|пот'ім |дати |йісти / подо^у|й'іти / моло|ко* ***при^е|вести до пу|т'а*** */ чи пе^и ре^и г|нати* [Коваленко 2020, I: 308];

південноволинських – *та|киї ст|рогиї /* ***шо |нат' |муха*** *на ўрок* ***не^и проли|тит*** *// бу|ло та|ке / шо биў л'і|н'іїкойу* [ВГХ: 112];

буковинських – *а |наш'і шо си |мали / то ки|далисти / бо |н'іме^и ц' маў ст|релити нас // во|ни зби|райут то|ту йі|ду / йі|д'а /* ***аж бан'|ки с'а ви|лаз'ат' на |лоба*** [Коваленко 2020, II: 470].

Розуміння мовцями того, що народні сталі вислови, прислів'я та приказки є результатом загального досвіду, знань, мудрості етносу чи людства загалом, підтверджується вживанням біля фразем покликань *як кажуть, казали старші люди, як той казав* та ін., наприклад:

у говірках Підляшшя: *жиˈву / жиˈву з дн'а... / з дн'а... /* ***зˈрана до ˈвечора /*** *ˈйак то ˈкажут* [ГП: 108];

закарпатських: *усé трéба робити з дýмкоў про Бóга // йак* ***кáжут стар'í л'ýди / уд Бóга ни до порóга*** [УЗГ: 91];

південноволинських: *ну приˈход'ат' до поˈмерлих ˈр'ідн'і / бˈлис'к'і суˈс'іди / знаˈйом'і / ўс'і приˈход'ат' /* ***йак то каˈзаў*** */ н'іхˈто* ***с пусˈтими руˈками не*** *[и]* ***приˈходит'*** */ а приˈносит' цуˈкерки / пˈран'іки* [Коваленко 2015: 211]; *а буˈвали таˈк'і ˈд'іти шо ро*[у]*ˈдилис'а ў со*[у]*ˈроц'і / то* ***ˈкаже*** */ воˈно ˈдуже шчасˈливо / от ˈкаже / ти* ***ў со*[у]*ˈроц'і ро*[у]*ˈдиўс'а*** [Коваленко 2015: 174]; *бо ˈмами*[е]*н ˈбат'ко маў пˈчоли / ˈале йоˈго роскурˈкули*[е]*ли / ˈвигнали йоˈго с ˈхати / ˈале ˈпот'ім помаˈлен'ко /* ***йак то ˈкажут*** */ даў Бог /* ***п'ідˈв'іўс'а на ˈноги*** */ стаў зноў госˈподаром / зноў розˈв'іў пч'іл і так т'і пˈчоли ве*[и]*ˈдуц'а* [ВГХ: 292].

Варіювання засобів вираження якогось конкретного повідомлення в комунікативній ситуації підтверджує вільне володіння інформантами всіма вербальними можливостями. У великих зв'язних текстах-спогадах у лінійній послідовності спостерігаємо вживання словоформи (декількох словофор) із наступним фразеологізмом для уточнення семантичних акцентів, що спричинено, імовірно, прагматичною метою, наприклад:

у буковинських говірках – *с хˈлопцами* ***жартуˈвали /*** *ˈбили* ***ˈгандри*** *тай помаˈгали одˈні ˈодним роˈбити / бо ўсі ўни пˈлели ˈкапці тай ˈнесли на ˈмісто* (***ˈбити ˈгандри*** – байдикувати, пустувати, гратися) [БГ: 68];

українських говірках Румунії – *Је порáс, што је битéжна дитúна, абó што. Та ĭ нáш'і л'ýди шче в ˙ірујут у тôтó, што* ***зурóч˙іло, стáло з оч*** [УГР: 154];

волинських говірках Полісся – *йа вам скаˈжу /* ***ˈт´ашко*** *ˈжити /* ***ˈчорна гоˈди*** *[е]* ***на*** *йак ˈкажут´* [ГВП: 71]; *ˈГапка* ***криˈчит´ / нешˈчаст´а ˈробит´*** */ а миї Йіˈван пиˈтайе /* *ˈГапко / чоˈго ти пˈлачиш* [ГУМ: 103].

Найвищу частотність уживання мають фразеологізми, які відтворюються з уже визначеними експресивними і стилістичними характеристиками для влучного акцентування повідомлення, наприклад:

у південноволинських говірках – *а ˈпос´л´и полоˈжиў пан ˈторбу ц´іˈлу гˈроший на лоˈпату / та ˈкажи ˈторба на ˈторбу // а це Йіˈван за цу ˈторбу і* ***наўˈцеки / дай ˈбожи ˈноги*** [ГУМ: 364];

гуцульських – *з Моᵘскˈви прийшˈло / ˈтогу чоᵘлоᵘˈв'іка в'ітпусˈтити доᵘˈдому / і йа приˈйіхаў доᵘˈдом // ўс'о поᵘгоᵘˈр'іло / а йа ˈб'ідниї ˈсироᵘта / ˈтато ўмер / ˈмама ўˈмерла / а йа* ***ни маў ˈнав'іт' де гоᵘлоᵘˈви приклоᵘˈнити*** [УГПЗН: 35];

середньонаддніпрянських – *А тоˈд'і ж к'іˈна тоˈго ж не ˈбачили* ***ї знат´ не ˈзнали*** *йаˈке воˈно ї буˈло // а теˈпер уˈже к'іˈно / харaˈшо теˈпер* [ГУМ: 199].

Деталізацію значення абстрактного слова через засоби фразеології спостерігаємо, наприклад, коли йдеться про час (давно, зараз): *коˈлис´* ***даўˈн´іши*** */ йа памᵘиᵘˈтайу /* ***за маˈлого хˈлопц´і /*** *ше йак м'ій д´іт / госпоˈдарку госпоˈдариў* [ГУМ: 231]; ***даўнó*** *ўто было / д'іти́но мóйа / кôлú шчиом* ***была малá та пôпўт стўлоим б'ігала*** *// мáмка ми розкáзувала / што хôдúли попўўночи босоркáн'і та пýжали л'ýди* (УЗГ: 85); *шч'е ˈмойа ˈмама с ˈтатом та спіˈвала піс ˈні таˈкі / ˈдаўні /* ***ˈдаўні ˈдужи*** */ се ўже наˈверно ˈможе* ***бде зо сто ˈрокіў*** */ йак воˈни сˈпівали* [БГ: 294].

Найчастіше в текстах знаходимо характеристику різних рівнів вияву ознак *гарний, худий, смачний* та ін., коли до слова додають фразеологізм з емоційно-експресивним забарвленням, наприклад:

у буковинських говірках – *коˈли ˈданец скінˈчиўси / ˈпарбок віў ˈгіўку на ˈмісце і ˈд'екуваў йі // то ˈдужи* ***ˈфайно*** *ˈбуло //* ***ˈбуло шо і подиˈвитися*** [БГ: 251]; *ўмер ˈдужи ˈрано / таˈкий* ***ˈфайний*** *буў /* ***йак намаˈл'оваиий*** */ ˈмама каˈзала / що він найˈфайний ˈпарубок буў ў сиˈлі* [БГ: 309];

волинських – *і де неᵘ / ни воˈзив // неˈдобре / ї слаˈба / ї вже* ***ˈвиᵉсохла // шˈкура ї ˈкос´ т´ і*** [ГВП: 425];

західноподільських говірках – *ро|били ота|к'і ве^и^ли^е^|чен'к'і пи^е^р'і|жечки і на па|тел'н'у / воб|жарили чи на во|л'ійц'і чи ў |жиров'і / то ўже йа|к'і бу|ли* ***смач|нен'к'і*** */ шо* ***йази|ка з'іш*** *|разом з |ними* [Коваленко 2020, I: 382].

Організація тексту може бути оформлена через заявлення на початку фрази фразеологізму, який, на думку інформанта, найбільш точно передає стан, подію, явище тощо, але з наступним його роз'ясненням, наприклад:

у гуцульських говірках – *Та|к'і |мали* ***у до^у^б|рі с'і не |чули*** */ а та|к'і |були* ***жи нич не |мали*** *// |али ўсе о |господи |кажи с|лава то|б'і / |али ўс'о йід|но мо|йі с|в'ета п'іш|ли йак с тим жи маў* [ГУМ: 229];

східноподільських – *од'і|ваўс'а со|б'і йак пан / бо в'ін / ў |його* ***золо|т'і |руки*** *бу|ли / в'ін буў с|тол'ар / в'ін* ***шо |хочеш*** *те|б'і* ***з|робит'*** [ХТ: 142];

середньополіських – *от вер|тица ж / де ^в^ун похо|рон'ан / ну* ***вер|тица ж у гол˙о|в'і / не |можу ўз|думат'*** */ чи у Л˙ит|в'і чи / ў |Нал'чик / а / |город |Нал'чик / ў |горо^у^д'і ў тум по^у^хо^у^|рон'ани* [ГЧЗ: 216-217];

підляських – *а в'ер|нувс'а на|зат / |а н'і |дома / |а н'і |лома! // н'і|ма н'і|чого! / (сміється) / а |етот дом мої розоб|рал'і / [...] / і тут йа мав / |йак то |кажут' зос|тавс'а без н'і|чого* [ГП: 108];

в українських говірках Румунії – *Ја* ***маў баї на óчи, бол'íли*** *ме^и^нé* ***óчи*** [УГР: 192].

Визначено, що носії говірок часто пояснюють сталі вирази обрядового типу, так звані обрядофраземи, розуміючи втрату деяких звичаєвих дійств, їхнє незнання молодшими поколіннями чи немісцевими співрозмовниками: *Пре|ходит су|бота / д'іў|кіи^е^ ўже с|ход'е^у^тс'і ў|вечир // та|к'і* ***с|ходини ро|били*** *// до |хати ўс'і с'і с|ход'ет / і т'і дуп|ки запл'і|тайут* [ГУМ: 232]; ***три|мали |піст*** *// пи|ред Вили|кодним та|ки ўже |того |тижн'а то три дни та|ки ні|чо ни |йіли /* ***три|мали |піст*** *// |постили* [БГ: 199]; у південноволинських – *ж^ш^ на д|ругу не^и^|д'іл'у ўже* ***ро^у^|били ви|води^е^ни^е^*** *// ўже |чере^и^з^с^ |тиж^ш^де^и^н' / то^у^ |кажут ви|води^е^ни // то^у^ там де во^у^|на / ку|ди во^у^|на п'іш|ла ў не^и^в'іст|ки /* ***|робл'ат ви|води^е^ни^е^*** */ ше так |само^у^ зби^е^|райуц'а |гос'т'і* [Коваленко 2015:

106]; *бу|ли с´ватку|вали / і при|носили на хри^е^с|тини ц´і / ро^у^|били бу|кетики с к'в'і|ток / ма|чали ў го^у^|р'ілку / |били^е^ йіх по^у^ гу|бах і про^у^да|вали^е^ т´і к'в'іт|ки / б|рали г|рош'і^и^ за них // а ше* ***на |мило^у^*** *ка|зали^е^ / ди|тин´і на |мило^у^ / |тоже да|вали^е^ г|рош'і /* ***на |мило^у^*** *|кажут* [Коваленко 2015: 176].

У вищенаведених уривках мовними засобами комунікабельності, а також акцентуванням на певній інформації є повтор фразеологізмів в одній фразі або в суміжних, як, наприклад, і в наддністрянській говірці: *ко|лис' ту буў на |вули^е^ци та|киї чоло|в'ік / шо ка|заў / шо ко|ли тої |вечи^е^р бу|де / шо* ***не^и^ мож бу|де н'і си^е^|д'іти / н'і л'и^е^|ж'ети*** *// бо ўсе бу|ли го|лодн'і / а ўже на С'в'е|тиї |вечи^е^р с'а на|йіли / шо не^и^ мог|ли |нав'іт'* ***н'і си^е^|д'іти н'і л'и^е^|ж'ети*** [Коваленко 2020, І: 32].

Інформанти розуміють і розрізняють особливості своєї говірки та можуть наголошувати на цьому в момент спілкування через так звані конструкції-покликання. На матеріалі великої бази даних знаходимо чимало варіантів таких покликань (*по-нашому, казали старші люди, колись казали, в нас так говорять* та ін.): *в'іт|ходи в'ід ку|реї роз|водим во|дойу / кур'ач|ки йак во|ни* ***по прос|тому*** *нази^е^|вайуц'а / то|д'і уро|жаї |добриї |буде* [ВГХ: 54]; *тру|на нази|вайец'а це а|бо наг|робник / а|бо домо|вина* ***так ко|лис' ка|зали*** *ў |даўних ро|ках / о // це ўже по|к'іїного дом счи|тайец'а / к|ришка нази|вайец'а |в'іко / накри|вайут' |в'іко* [Коваленко 2015: 219]; *росп|летут йі|йі / то^у^|д'і |мама ўже за|ложуйе на |н'уйу |вел'ан /* ***ко|лис' ка|зали*** */ |зара |кажут фа|та / а ко|лис' |вел'ан* [Коваленко 2015: 101]. Фразеологізми теж можуть супроводжуватися вказівкою на джерело, наприклад, у волинських говірках – *бо |мами^е^н |бат'ко маў п|чоли / |але йо|го роскур|кули^е^ли / |вигнали йо|го с |хати / |але |пот'ім пома|лен'ко /* ***йак то |кажут*** */ даў Бог /* ***п'ід|в'іўс'а на |ноги*** */ стаў зноў гос|подаром / зноў роз|в'іў пч'іл і так т'і п|чоли ве^и^|дуц'а* [ВГХ: 293].

Промовистим свідченням усвідомлення мовцями "затемненої", незрозумілої семантики деяких слів чи виразів є намагання розлого їх пояснити в розповідях, наприклад, у закарпатських говірках: *З'м'іни́ўс'а* ***/ йак***

бы го чо́рна ма́чка пе^{и}ри^{е}їшла́ *// прихо́дит' домўў пўзно / се^{и}рди́тыї / хма́равыї // ўсе му шос' хиби́т' / усе́ чи́мис' некунт'а́жныї /* ***не^{и} зна́йе до чо́го с'а йими́ти*** [УЗГ: 66]; *ко|л˙ес´ то бу|л˙а ко|за / о:! // йіх ни пус|кал˙и в |хату / бо во|ни в |хати* ***зб|руї ро|би^{е}л˙и*** *// зб|руїнос´т´ / от / |можут´ і г|рубу розвер|нути / ше шос´ понаробл|лети* [ГВП: 225].

Фразеологізми усного мовлення концентрують головну думку, спираючись на етнічний досвід, зберігаючи образність і узагальнення, вміння трансформувати, модифікувати висловлення з певною метою. На матеріалі записаних текстів виявляємо вживання кількох фразеологізмів підряд, що підсилює виразність, свідчить про вибудовування максимального ефекту у комунікації, наприклад:

в українських говірках Румунії – *Там коло́ це́ркви жид, д'ідо – бетлиге́ми. Но, ди́вимос'а,* ***ф˙іґл'і пôка́зуjут, ус'а́ке чи́н'ат, цірк ус'а́киї.*** *См˙іјемос'а та́мечки* [УГР: 206];

західноподільських – *|д'іўчина п'іш|ла до |моста таї перетво|рилас'а на в'іў|ц'у // ко|ли во|ни по|бачили / йіх* ***охо|пиў страх*** *// по|чаў* ***страх на|ходити*** *на ўс'о се^{и}|ло* [Коваленко 2020, ІІ: 91];

буковинських – *назби|раў |поўну |пазуху гру|шок та так си на|йіў / шо |череви с|тало* ***йек |бубен / |можна |було б|лохи |бити*** [БГ: 335];

гуцульських – *ў|мови^{е}ла |циганка |д'іўчи^{е}ну во^{у}ро^{у}|жити / за |дес"іт' йа|йец // ну та´ї п'іш|ла |д'іўчи^{е}на до^{у} |хати при^{е}|несла |дес"іт' йа|йец / |дала ті |йаїц"і / |циганка ў|з"ала |руку і гу|ворит /* ***та|койе / с"а|койе / та|койе / с"а|койе*** */ нагуву|рила* ***ц"і|лу |купу аре^{и}ш|тантіў*** */ а |д'іўчи^{е}на не^{и}дур|на / |думайе су|б"і / то´ж^{ш} не^{и}п|раўда / шо ти гу|вориш*? [УГПЗН: 15].

Уживання фразеологізмів може бути мотивовано різними соціолінгвістичними чинниками, психологією сприйняття навколишнього світу, моральними пріоритетами. В усних діалектних текстах сталі мовні вирази об'єднує функція посилення та виокремлення різних семантичних відтінків слів, з іншого боку вони здатні розширити зміст або його звузити.

Виникнення нових смислових відтінків дає змогу фразеологізмові бути центромповідомлення.

Проаналізований матеріал уможливив виділення таких варіантів вживання фразем: 1) слово – фразема; 2) фразема – слово; 3) дві і більше фразем. У текстах виявлено фразеологізми, які деталізують, уточнюють семантичні відтінки вжитих номенів, а особливо абстрактних значень; економно передають інформацію крізь призму емоцій; концентрують головну думку, але потребують роз'яснень семантики; можуть утворювати градаційну шкалу вияву ознак через використання кількох фразем в одній фразі; уживаються з усвідомленням їхнього походження, що ґрунтується на великому досвіді та знаннях етносу.

Фразеологізми народного мовлення виявляють багатоплановість у діалектному тексті.

Аналіз лексикографічних праць підтверджує багатий фонд стійких сполучень слів в українській мові, широку амплітуду варіювань фразем в ареальному вияві, багатоплановість семантичних значень тощо. Усе ж зауважимо, що словник фіксує певне значення фраземи у конкретній говірці й не передає більшості її семантично, структурних і стилістичних можливостей (ситуативних, контекстуальних тощо), що можуть виявлятися у реальному говірковому тексті. Багатогранність і специфічність фраземи так само виявляється у непередбачуваності її семантики, функції, виражальних можливостей у зв'язному тексті.

За даними масиву діалектних текстів поки що відсутні праці з фразеології, що визначає актуальність такого дослідження. Вивчення фразеологізмів здійснювалося переважно на матеріалі текстів української літературної мови, що дало можливість науковцям описати приклади переосмислення, трансформації так званих традиційних (нормативних) фразеологізмів.

Матеріали діалектних текстів, спеціально записаних, значних за обсягом, уможливлюють не тільки системне дослідження говірки на всіх

мовних рівнях, а й спостереження за сталими словесними виразами, що можуть виконувати різні функції, але найперше – привертати увагу слухача чи співрозмовника.

Сьогодні є великі можливості у технічному забезпеченні (цифровому форматі) процесу бесіди з носієм говірки, а тому маємо надійну емпіричну базу даних для вивчення. Системний опис потребує не тільки зібраного за спеціальною програмою матеріалу, але й “здійснення суцільного аналізу діалектних текстів як цілості щодо фіксації в них усіх особливостей говірки – і типових, що мають регулярний вияв, і спорадичних, для яких характерна своєрідна ареальна поведінка” [Мартинова 2008: 9].

Аналіз уживання фразем у зв’язних текстах окремої говірки може виявити як нефіксовані раніше граматичні форми, так і відсутність сподіваних форм, частоту виявлення певних структурно-семантичних моделей.

У вивченні особливостей говірок через базу текстів, що демонструють реальну мовну картину окремо визначеної території, цінними будуть активне й пасивне спостереження. Найбільш результативним є тривале перебування в певному говірковому середовищі, коли реципієнт звикає до спілкування, не зосереджується на доборі, на його думку, “правильних”, “грамотних” слів, а заглиблений у спогади подій, переживань, емоцій тощо.

За програмою-питальником вдалося записати вирази *ˈвиїти з ˈв’іку* [Коваленко 2019: 54], *стоˈйати одˈноў ноˈгоў ў моˈгил’і* [Коваленко 2019: 232], *ўже неᵘˈсе цˈвинтаром* від кого [Коваленко 2019: 381], *старий, як світ* (у всіх н.п.) із значенням ‘старий’, і всі вони стосувалися людини. У зв’язному тексті виявляємо фразему *на курачих лапках* зі значенням ‘дуже стара хата’: *поримонˈт’іруваў тˈрошки нам ц’у хаˈтиночку ну і ўсеᵘодˈно воˈна стаˈра йе стаˈра / ˈйел’і йак на ˈкурачих ˈлапках стоˈйала* [ВГХ: 334].

Важко було б передбачити у питальнику компаративний фразеологізм зі значенням ‘не минути жодної хати, приміщення’, лише у невимушеній розмові інформатор так передає захоплення гарною та унікальною

колисочкою для дитини: *в'ін зро|биў ко|лиску де^и^ре^и^ў|л'ану / та|ку |гарну с та|кими |леб'ід'ами |вити^е^сали / та та|койі н'і ў |кого ў се^и^|л'і не^и^ |було |т'іко ў |мене // а по|тому да|вала ше д|ругим / да|вала / то |тайа ко|лиска хо|дила по се^и^|л'і так / йак моло|да про|сити // о / то ўс'і |д'іти^е^ ў н'іў |виросли / та|койі ко|лиски н'і ў |кого не^и^ |було* [Коваленко 2020, II: 275].

Носії говірок намагаються точніше передати співрозмовнику зміст свого повідомлення, добираючи слова та фразеологізми, тому в текстах зв'язного мовлення знаходимо нефіксовані раніше одиниці, наприклад:

своєм боком (робити) 'по-своєму' – *на д|ругиї чи на т|рет'іў ден' ме^и^|не зноў поси|лайут / і йа не^и^ їшоў ўже ту|да / так йак ме^и^|н'і |тато ка|заў / а йа сво|йем |боком зро|биў // |поза се^и^|ло ро|вом п'і|шоў* [Коваленко 2020, II: 378];

дати (давати) на гочи кому 'показувати' – *шоб не^и^ наў|рочити ди|тину ў те ў|ремн'а ста|ралис' по|мен'ше да|вати |л'уд'ам на |гочи / бо |гочи бу|ли ў|с'ак'і* [Коваленко 2015: 180];

гет за кишки братися 'дуже сміятися' – *то ба|би см'і|йали^е^с'а / гет за ки^е^ш|ки б|рали^е^с'а // ми ўс'о ў|ремйа бу|ли йед|на з д|ругоў* [Коваленко 2020, I: 510];

аж любо вуху 'гарно звучить, мелодійно' – *|помн'у |виїде^и^ ў|вече^и^р ўс'а моло|д'ож на |вулиц'у / то та|койі заве^и^|деш / то аж |л'убо |вуху* [Коваленко 2020, II: 382];

пам'ять стара в кого 'не пам'ятати' – *|памйат' мо|йа та|ка ста|ра / ну бе^и^з|д'ітна ка|зали^е^ на |нейі / ну таї шо ше ну / та|ка шо не^и^ |мала д'і|теї* [Коваленко 2015: 148];

долю пришити 'шити в неділю, у свята, що спричинить нещасливу долю дитині' – *а ў не^и^|д'іл'у бо|рон' |боже |було ва|г'ітн'іў б|рати |голку ў |руки а|бо вере|тено / ка|зали / шо йак|шо к|рутиш вере|тено / то ди|тин'і с'і св'іт |буде вес' час кру|тити // а йак бе^и^|реш йіг|лу ў |руки / то |дол'у при|шийеш* [Коваленко 2020, I: 91].

У своїх розповідях респонденти можуть уживати фраземи зі значеннями, що не засвідчені в літературній мові, наприклад: *зав'язати*

долю – зв’язувати / зв’язати своє життя (себе, свою долю). 1. з ким. Вступати в близькі стосунки, одружуватися з ким-небудь. 2. з чим. Присвячувати себе, свою діяльність чому-небудь [ФСУМ, І: 329]; у говірковому тексті *зав’язати долю* кому – ‘своїми діями негативно вплинути на чиєсь життя’ (*каˈзали / шо та ˈж’інка йаˈка ўже ваˈг’ітна / то йіˈйі неᵘ тˈреба н’і пˈрасти / н’і ˈшити / аˈби боˈрон’ ˈбоже диˈтин’і неᵘ заўйеˈзати ˈдол’у // чос’ так коˈлис’ говоˈрили* [Коваленко 2020, І: 91].

Фразема *меду не давай* має значення ‘нічого не треба кому-небудь, аби тільки мати можливість здійснити щось дуже бажане’ [ФСУМ, І: 202]. У західноподільських говірках уживають вираз *не було меду* ‘було важко’, де спостерігаємо зміну компонентного складу на рівні дієслова: *таї ˈтоже ше неᵘ ˈбуло ˈмеду // ше ˈшейіс’ат дˈругиї / тˈретиї р’ік ˈмеду неᵘ ˈбуло / ˈтожеᵘ ше ˈбуло ˈт’ашко* [Коваленко 2020, І: 419].

У текстах діалектного мовлення можна спостерігати активізацію всіх потенційних можливостей фразеологізмів, що доводить їхню багатоплановість, а також продукування нових семантичних відтінків з метою привернення уваги слухача. У певних ситуаціях мовці вживають фраземи з метою конкретизувати, деталізувати, дати точнішу характеристику чогось (когось), передати свої вже пережиті емоції словесними засобами. Особливо цінним є те, що на тлі фразеології розкривається рівень мовної компетенції діалектоносія, додаткова інформація про реальне мовлення у просторі.

Аналіз матеріалу засвідчив, що в текстах діалектного мовлення є специфічні риси, пов’язані з усною формою висловлення. У них можна спостерігати структурно-значеннєві риси фразеологізмів, їхні функціональні особливості, семантичну організацію, а особливо контекстуальні можливості. На підставі текстів виявляємо як нефіксовані раніше одиниці, так і реалізацію окремих фразем у контекстуальних ситуаціях із різним значення, різною актуалізацією смислового, емотивного плану вираження. Особливо цінним є те, що на тлі фразеології розкривається рівень мовної компетенції

діалектоносія, додаткова інформація про реальність мовлення у просторі та часі.

Фразеологізми народного мовлення підтверджують багатоплановість у діалектному тексті, а саме:

1. Виявлено фраземи з компонентами-регіоналізмами, семантико-структурні моделі яких можуть мати загальноукраїнських тип: у західноподільських говірках – *а ту|во ли^е|ши / йа ли^е|шила / йа при^е|хожу / а хтос' ўкраў // |Боже / йа так ви^е ри^е ш|чила /* ***жи Чорт|к'іў хо|диў*** */ за|води^е лам* [Коваленко 2020, І: 230]; *шос' йо|му зро|билос'а у голо^у|в'і /* ***|С'ан'ко з За|луча*** [КА, с. Залуччя Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.]; у південноволинських говірках – *за|ходит |н'іме^и ц / йак в'ін ўже страш|ниї // таки|воі* ***Клим|ко во|катиї*** */ а |н'імц'і / то во|ни ве^и|лик'і бу|ли* [ВГХ: 46].

2. Особливо цінним є поповнення емпіричної бази новими, незафіксованими в лексикографічних джерелах, фраземами: ‘голодувати’ – *не^и хо^у|т'іла йти за |н'ого і не^и п'іш|ла //* ***зака|зала голо|доўку*** *со^у|б'і на три дн'і і |мама то^у|д'і поди|вилас'а шо так* [Коваленко 2020, ІІ: 147]; ‘забавлятися’ – *г|ратис'а |тожи ни |було чим / тиї* ***гл'а|д'іли за|боту*** *са|м'і со^у|б'і // то ми сиди|мо са|м'і ў|вечир'і* [Коваленко 2020, ІІ: 181]; ‘швидко, абияк’ – *так |перше^и ро|били // ро|били // а те^и|пер ўс'о |****гала д|рала*** */ там |дивис'а |лопло ўже / там по|сунулос'а / таї так во|но йе* [Коваленко 2020, ІІ: 150]; ‘байдуже’ – *ти|пер за|р'ізаў сви|н'у чи ко|рову / ку|пиў |пенс'ійу // ти|пер здо|ров'і |л'уди |пенс'ійу полу|чайут // наї полу|чайут / во|но ме^и|н'і* ***не^и ў |мод'і*** [Коваленко 2020, І: 420].

3. Вигукові фраземи зафіксовано в полі дружньої побутової комунікації, коли їхнє вживання справді актуалізоване: у західноподільських говірках – *б|рали ў л'у|деї / а |матку б|рали ў гу|рал'ни / бу|ла на Пи^е ш|чити^е нц'ах / таї б|рали ў гу|рал'н'і / таї ўже //* ***а |майеш*** */ а стр'і|л'али йак / |били / ла|пали йак воз|де ў |того / ў Слиўчи^е ши^е|ного* [КА, с. Стрілківці Борщівського р-ну Тернопільської обл.]; *лиш ди|тин'і с|поўнилос'і йа|ких два|нац'іт' |рок'іў / то|то ўже буў та|киї пом'іч|ник п'ід |хатоў / шо* ***йа ти***

дам [Коваленко 2020, ІІ: 60]; *сˈтʼілʼко це буˈло ˈрадосʼтʼі / і сˈкʼілʼко буˈло ˈгордостʼі / то* ***ˈбожи ти мʼії*** [Коваленко 2020, ІІ: 410]; *буˈла смашˈна ˈкаша / пшоˈно / не*^{и} *таˈке йак ˈзара // то*^{у}*ˈдʼі ˈкаша ˈбула смашˈна /* ***шо де*** */ пшоˈнʼана* [Коваленко 2020, І: 419]; південноволинських – *хоˈдила с коˈсойу / таˈкиї буў коˈсар* ***ˈхотʼ куˈда*** [ВГХ: 92]. Зауважимо, що й у вигукових виразах можна виявляти мовні територіальні риси.

4. Та сама фразема в різних контекстуальних ситуаціях може мати різне значення, різну актуалізацію смислового, емотивного плану вираження, наприклад, у наддністрянських говірках: ‘розгубитися’ – *йа* ***ˈпамйати гет не*^{и} ˈмала*** */ нʼі запˈлакала / нʼі нʼіˈчого // на маˈшину ˈвилʼізла / бо на маˈшину нас вигаˈнʼели* [Коваленко 2020, І: 187]; волинських: ‘вибитися з нестатків, стати заможним’ – *бо ˈмами*^{е}*н ˈбатʼко маў пˈчоли / ˈале йоˈго роскурˈкули*^{е}*ли / ˈвигнали йоˈго с ˈхати / ˈале ˈпотʼім помаˈленʼко / йак то ˈкажут / даў бог /* ***пʼідˈвʼіўсʼа на ˈноги*** */ стаў зноў госˈподаром / зноў розˈвʼіў пчʼіл і так тʼі пˈчоли ве*^{и}*ˈдуцʼа* [ВГХ: 292]; ‘підрости’ – *йаˈке ж те ˈдʼецтво буˈло // ˈтʼіки* ***пʼідˈвʼіўсʼа на ˈноги*** */ тˈреба буˈло коˈрову ˈпасти* [ВГХ: 97]; західноподільських: ‘видужати’ – *ˈдʼадови сˈтало ˈлекши і пʼіˈшоў вʼін ў ˈцеркву // пʼіп йак йоˈго поˈвидʼіў / то ˈдужи здивуˈваўси / шо вʼін* ***пʼідˈвʼіўси на ˈноги*** */ бо буў ўже йоˈго ˈвисповʼідаў* [Коваленко 2020, І: 25]; *і ўже пʼідросˈла либоˈда / таˈка зе*^{и}*ˈлена буˈла і ваˈрили / шо* ***не*^{и} ˈможна буˈло подиˈвитисʼа*** *// аˈле ˈлʼуди ˈйіли* ‘несмачне’ [Коваленко 2020, І: 407].

5. В аналізованих текстах спостерігаємо переважне вживання фразем порівняльного типу, так мовці намагаються образно передати певний стан: у подільських говірках – *саˈпайемо на ˈполʼу деˈнебудʼ пʼід ˈдере*^{и}*вом на ˈземлʼу ўˈпаде*^{и}*м* ***йак дˈрова*** */ і ўсʼі позасипˈлʼали* [Коваленко 2020, ІІ: 217]; *ў колˈгоспʼі роˈбила на ˈполʼу / і ланˈкойу буˈла і шо ти не*^{и} *хоч / бо ˈваша ˈбапка пере*^{и}*доˈва // а тиˈпер ўже не*^{и} *ˈможу / ле*^{и}*ˈжу ўже* ***йак та коˈбила*** [Коваленко 2020, І: 371].

6. Непідготовленість та лінійність усного мовлення є причиною повторів як лексем, так і фразеологізмів. Трапляються висловлювання, де

реципієнт не може підібрати заміни виразу, а отже, не може уникнути повтору, наприклад, у подільських говірках: *коˈли буˈли ізв'іˈн'ен'ійа попроˈсилис'а / шо просˈти нам / ˈможе Бог буў би просˈтиў / а так шо ж воˈни йедˈно на дˈругого* ***виᵉˈну скˈлали*** *// ˈтайа на зˈм'ійа* ***виᵉˈну скˈлала*** */ а тої на ˈж'інку* ***склаў*** [Коваленко 2020, I: 345]. Повтори фразем трапляються і з метою увиразнення: *Гаˈлина Сел'іˈван'іўна ўраˈчиха / каˈзала до ˈменеᵘ / Св'ітˈлана / ти* ***ˈд'іўка на ўс'о сеᵘˈло*** */ таˈкойі неᵘˈма // ˈкоси ў ˈменеᵘ буˈли ˈдуже веᵘˈлик'і / кучеᵘˈрав'і / так йа во ў ˈЛ'уди / ўс'о / ти* ***ˈд'іўка на ўс'о сеᵘˈло*** [Коваленко 2020, II: 421].

Повторне вживання виразу, але в другій половині фрази зі зворотним порядком слів (явище хіазму) [Ковалів 2007: 557] у деяких текстах може мати стилістичне навантаження – увиразнення: *таї ˈтоже ше* ***неᵘ ˈбуло ˈмеду*** *// ше ˈшейіс'ат дˈругиї / тˈретиї р'ік /* ***ˈмеду неᵘ ˈбуло*** */ ˈтожеᵘ ше ˈбуло ˈт'ашко* [Коваленко 2020, I: 419]. Повторюватися можуть фраземи з варіаціями компонентів, що не впливають на зміст, а, на нашу думку, свідчать про мовну компетентність, словесну майстерність інформатора: у наддністрянських говірках – *йакˈшо ˈд'іўка буˈла таˈка* ***при сˈвойім хаˈрактер'і*** */ а йа вам сˈкажу / шо коˈлис' таˈке ˈбуло ˈдуже роспоўˈс'уджене ˈйавиᵉшче / шо ˈд'іўчиᵉна* ***ˈмала св'ії хаˈрактер*** *// і йак воˈна ўздˈр'іла / шо неᵘ ˈхоче н'і ˈполе / н'і воˈл'іў / бо неᵘ ˈбуде с ним ˈжити / йак тиᵉц'ˈнула зˈверху рушˈник / а зˈнизу гарˈбуз* [Коваленко 2020, I: 88]; у західноподільських – *ˈд'іўчина п'ішˈла до ˈмоста таї перетвоˈрилас'а на в'іўˈц'у // коˈли воˈни поˈбачили / йіх* ***охоˈпиў страх*** *// поˈчаў* ***страх наˈходити*** *на ўс'о сеᵘˈло* [Коваленко 2020, II: 91].

7. В окремих випадках мовець уживає підряд два фразеологізми з однаковою семантикою, без ознак явища градації, що підтверджує мовленнєву вправність, наприклад, у західноподільських говірках: *ˈмама стаˈралас'а / шоˈби ўс'і ˈд'іти буˈли ўбˈран'і ў новому // ўс'о ˈшила нам зо сˈтатного / готуˈвала ўс'о // ўбиˈрала* ***так йак ˈмайе ˈбути / йак Бог прикаˈзаў*** */ бо то ўс'і йшли до ˈцеркви* [Коваленко 2020, II: 57]; *ˈмона шо хоч куˈпити за гˈрош'і // ˈтата ї ˈмами с ˈтого сˈв'іта неᵘ ˈкупиш // ми зˈнали / шо*

тре ***в'ідатис'а ˈчесно*** *і* ***в'іˈночок но˕сити*** *// таˈкого н'іхˈто не^и^ роˈбиў йак тиˈпер* [Коваленко 2020, І: 421].

8. Нагромадження кількох фразем теж можливе в мовленнєвих ситуаціях, коли ці одиниці об'єктивно необхідні, наприклад: у наддністрянських говірках – *йіˈйі нази^е^ˈвали^е^ покˈриткоў / то воˈна ўже* ***соˈб'і ˈм'ісц'е*** *ў т'ім се^и^ˈл'і* ***не^и^ могˈла знаїˈти*** *// то те^и^ˈпер нази^е^ˈвайут по ˈр'ізному / то ˈмама оди^е^ˈначка / то ше шос' таˈке / а коˈлис' то не^и^ буˈло іˈнакшого сˈпособу // та л'уˈдина ўже ˈбула* ***гет проˈпашча*** */ ўже воˈна се* ***не^и^ могˈла ˈдати ˈраду*** [Коваленко 2020, І: 109]; подільських – *чоло^у^ˈв'ік /* ***п'іˈшоў на тої св'іт / п'іˈшоў в осˈтан'у пут'*** */ ˈл'уди сˈход'ац'і / тˈреба йоˈго проˈвести* [Коваленко 2015: 210].

9. Найвищий вияв гострих переживань (як правило, негативних, пов'язаних з трагічними подіями) у розповідях мовці передають частовживаними фраземами: у волинських говірках – *бомˈбили / таˈке буˈло ˈгоре /* ***не^и^ ˈможна ˈнав'іт роскаˈзати*** *// ми окуˈв'ірувалис' / доˈйіхали до Чудˈнова* [ВГХ: 132]; подільських – *а ˈголод / ˈголод ў ˈсорок ˈс'ом'ім ˈроц'і* ***ни^е^ даї бог н'іˈкому скаˈзати / і ни^е^ покаˈзати і ни^е^ роскаˈзати*** *// ˈл'уди йшли з кˈварточко^у^йу / хто / йакˈшо ˈмала диˈтину то даˈвали че^и^рпаˈчок ˈтого / воˈди з ўгирˈком / ў колˈгосп'і* [Коваленко 2020, ІІ: 227].

10. Жива внутрішня форма, гіперболізація, що виявляються у фразеозначенні, притаманні виразам із підсилювальною часткою ***аж*** у текстах усіх досліджуваних говорів: у подільських говірках – *роˈбили отаˈк'і ве^и^ли^е^ˈчен'к'і пи^е^р'іˈжечки і на паˈтел'н'у / вобˈжарили чи на воˈл'ійц'і чи ў ˈжиров'і / то ўже йаˈк'і буˈли смачˈнен'к'і / шо* ***аж йазиˈка з'іш*** *ˈразом з ˈними* 'дуже смачні' [Коваленко 2020, І: 382]; наддністрянських – *ˈале заˈто та коўбаˈса таˈка ˈбула / шо* ***аж ˈпал'чики обˈлижеш*** [Коваленко 2020, І: 90]; волинських – *і ото зˈваримо пшоˈна / посˈмачимо / і таˈк'і куˈсочки не^и^ве^и^ˈличк'і поˈр'іже^и^м / і напиˈхайе^і^м ˈтойу ˈкашойу пшоˈн'анойу / і вариˈмо // то зˈвалис'а кˈл'оцки / о / йіˈмо /* ***аж за ˈвухами тр'ішˈчит'*** [ВГХ: 30].

11. У сучасних діалектних текстах поширеним є вживання фраземи з наступним розшифруванням, поясненням її значення: у наддністрянських – *се зˈначило шо ˈживо ў ˈКас'і ˈбуде заˈбава // а тим ˈчисом паруп'ки* ***роˈбили ˈгицл'і*** */ здоїˈмали і хоˈвали ф'іртˈки* [Коваленко 2020, І: 161]; *засˈватайут ˈд'іўчину / і назнаˈчайут / ў нас коˈлис'* ***роˈбили ˈку^{о}лку*** *// так назиˈвалос'е таˈке буˈло сˈватан'е* [Коваленко 2020, І: 171]; подільських – *ˈперше^{и} буˈли таˈк'і ж'інˈки / а те^{и}ˈпер со^{у}ˈс'іди // се таˈк'і ˈб'ідн'і ж'інˈки // шоб могˈли йім шос' ˈдати / шо ўже воˈна приˈходе^{и} / таї ˈмийе / зˈнайе / шо* ***не^{и} за спаˈс'ібо*** */ ну а даˈвали ˈхусточку / чи сп'ідˈничку* [Коваленко 2015: 201]; буковинських – *а йак руˈмини ˈбилисти хто не^{и} хт'іў ўˈчитиси // теˈперки ˈкажут /* ***не^{и}ˈма на ˈтебе руˈм'іна*** [Коваленко 2020, ІІ: 475]. Зауважимо, що переважно мовці пояснюють зацікавленому співбесіднику значення обрядових фразем, розуміючи втрату знань про обрядодійства, а відповідно й певних номінацій.

12. Для того, щоб конкретизувати, уточнити значення вжитої лексеми, у розповіді можуть вживати і фразеологізм: у подільських говірках – *у се^{и}ˈл'і ˈжила ˈмама / доч'ка ˈГан'а / і коˈли воˈна п'ідросла / воˈна буˈла* ***не^{и}роˈзумна / слаˈба на ˈголову*** [Коваленко 2020, І: 422]; наддністрянських – *то ˈбула ˈпара* ***наˈв'іки / в'ід поˈч'етку до к'інˈц'е*** */ а не^{и} то шо ˈзараз* [Коваленко 2020, І: 106]; *заўжˈди штˈриґали / шо воˈна* ***голодˈранка*** */ шо воˈна ˈгола ˈбоса при^{е}їшˈла / н'іˈйакого ˈпосагу не^{и} при^{е}ˈнесла* [Коваленко 2020, І: 89]. Протилежне явище, коли вживають фразелогізм, а далі лексеми з таким самим значенням, надає висловленню інтонації "стишення", завершеності перед довгою паузою, наприклад, у подільських: *і роˈбиў і ўс'о / а* ***смерт' приїшˈла*** */ таї* ***забˈраўс'а*** */ таї* ***не^{и}ˈма*** *// ˈтато жиў таї хоц' тˈроха буў би помаˈгаў* [Коваленко 2020, ІІ: 148].

13. Явище висхідної градації на рівні лексема – фразема теж досить поширене в усному мовленні: у подільських говірках – *йа полуˈчайу так ˈсамо тˈриста рубˈл'іў / йак ˈтайа шо н'іґˈде* ***не^{и} роˈбила / на ˈлавоці сиˈд'іла*** *і йії ˈсонце не^{и} напе^{и}кˈлос'а* [Коваленко 2020, І: 423]; *б'іду^{е}ˈвали^{е} ўс'і ми таї б'іˈдуйем до ˈнин'і /* ***б'іˈдуйем*** */ н'іц / но* ***ˈк'інц'і не^{и} сˈход'ац'а*** [Коваленко

2020, II: 442]; *хл'іб полу|чайец'а* ***у|кусниї*** / *|**добри**^{е}**ї*** / *|випе^{и}че^{и}ни^{е}ї хл'іб* / ***йіж і |хоче^{и}ц'а*** [ВГХ: 261].

14. Для детального вивчення говірок важливими будуть дані про вживання регіоналізмів у складі фразем, наприклад:

у наддністрянських говірках: *таї ко|лис'* / *йак не^{и} йе* / *бу|ло ба|гато |л'уд'ам |лекше бу|ло // ўже ўс'о* / ***йшло на |танче*** / *ўже |л'уди ўс'о |мали* [Коваленко 2020, I: 181];

у волинських: *п|риїде* / *|каже зда|роў* / *шо* / *н'і|ма?* / *не^{и} вобзе^{и}|вайеце* / *|мусиш |**писок роспос|терти*** / *заба|лакати* [Коваленко 2020, I: 38].

3.6. Лексикографічно-текстографічна репрезентація абстрактних понять в українських говірках

3.6.1. Вербалізація понять *'давно', 'дуже давно'*. На сучасному етапі розвитку української діалектології особлива увага дослідників спрямована на компонентний склад ареальних фразеологізмів, типи культурно значущої інформації, яку вони виявляють, зіставлення та інтерпретацію локалізованих фразеоконтекстів.

Номінація часових вимірів, розуміння плинності та циклічності часу, його реалізація засобами мови завжди цікавили вчених різних наукових напрямів мовознавства. У діалектології поняття протяжності часу описані на рівні адвербіальних систем говірок як у діахронії, так і в синхронії (В. В. Німчук, Н. П. Прилипко, П. М. Лизанець, Ю. В. Громик, Г. І. Гримашевич).

На особливу увагу заслуговують дослідження семантичної групи "Час", у яких лінгвісти висновкують про впорядкованість семантичних варіантів категорії темпоральності на основі фразеологізмів слов'янських і неслов'янських мов (праці В. М. Мокієнка [Мокиенко 1983а], Л. М. Рязановського [Рязановский 1997], Л. О. Івашко [Ивашко 1981] та Т. Г. Нікітіної [Никитина 1995]].

Поняття “час”, його виміри, розуміння часової лінійності чи циклічності завжди цікавили вчених різних наукових галузей. На особливу увагу заслуговують висновки лінгвістів про впорядкованість семантичних варіантів категорії темпоральності на основі фразеологізмів слов’янських і неслов’янських мов.

Н. Ф. Клименко описала вектори значень фразеологізмів сучасної української та новогрецької мов із семантичними ознаками на зразок *початок-кінець, іноді (інколи), ніколи, завжди* тощо на матеріалі лексикографічних праць [Клименко 2014].

Важливими в дослідженні проблеми мовної реалізації моделі часу у слов’янських мовах є праця О. С. Яковлевої, у якій описано дихотомію лінійності та циклічності часу на матеріалі темпоральної лексики (*пора, нынче, ныне, теперь, прежде, прошлое* та ін.) з текстів російської художньої літератури [Яковлева 1992]; В. М. Мокієнко проаналізував фразеологізми болгарської мови зі значенням ‘ніколи’ [Мокієнко 1983а]. Л. М. Рязановський, крім семантичної групи ‘ніколи’, схарактеризував сталі вирази зі значенням ‘дуже давно’ у монографії, присвяченій ідеографічному опису фразеології німецької мови [Рязановский 1997].

Ономасіологічний аналіз народної фразеології, спрямований на виявлення різноаспектних значень, мотивації, спільності значень та внутрішньої форми фразеологізмів, об’єднаних темою “Час”, апробували на матеріалі російського діалектного мовлення Л. О. Івашко у монографії “Очерки русской диалектной фразеологии” [Ивашко 1981] та Т.Г. Нікітіна у праці “Проблемы идеографического описания народной фразеологии” [Никитина 1995], що уможливлює дослідження мовних картин світу через зіставний аналіз одиниць, орієнтованих на вимірність часу, на рівні слов’янських діалектних систем.

Отже, актуальними для української фразеології є дослідження моменту постання фразеологізму, його образна основа, мовні засоби вираження семантики, яка конкретизує часову реальність буття людини,

співвіднесеність з певними точками відліку минулого, протяжності тощо на основі сталих виразів, записаних від носіїв сучасних говірок української мови.

З'ясуємо можливості фразем у реалізації розуміння носія говірки природного часу, точок його відліку, реальності та образності.

Для антропології, семіотики та мовознавства (і суміжних наук) важливим є дослідження цієї проблеми, пов'язаної із системою інтуїтивних уявлень про часову протяжність. Зазначимо, що в українській фразеології апробовано ідеографічний опис одиниць темпорального змісту на основі діалектного матеріалу з деяких територій України. Так, наприклад, В. Д. Ужченко та Д. В. Ужченко розглядають фразеосемантичне поле "Час" у складі фразеотематичної групи "Природа" і виокремлюють варіантно-синонімічні групи фразем "ніколи", "дуже довго", "дуже пізно" на матеріалі східнослобожанських і східностепових говірок Донбасу [Ужченко, Ужченко 2007], укладених у словник [УУ]. Автори використали головні принципи ареального опису фраземіки, сформульовані В.М. Мокієнком: 1) фразеоглосу треба описувати як структурно-семантичну модель; 2) особливе значення має ретельний опис різноманітних варіантів, насамперед лексичних [Мокиенко 1983: 45-46].

Н. В. Коновратська досліджує специфічний характер семантики темпоральних і локальних фразеологізмів східнослобожанських говірок, а також їхніх окремих компонентів, використовуючи метод лексико-граматичного моделювання, аналізуючи різний ступінь їхньої продуктивності, кількісного наповнення й можливості реалізації загальнокатегоріальних парадигм [Коновратська 2001; Коновратська 2002]. Ілюстраціями досліджень послугували матеріали "Фразеологічного словника східнослобожанських і східностепових говірок Донбасу" [УУ], "Фразеологічного словника говорів Нижньої Наддніпрянщини" В.А. Чабаненка [ФСГНН], художні твори Г. Квітки-Основ'яненка, М. Куліша, І. Нечуя-Левицького.

А. О. Івченко у праці “Українська народна фразеологія: ареали, етимологія” [Івченко 1996] розглядає фразеосемантичну групу “Час”, у межах якої виокремлено семантичні ряди “дуже давно”, “ніколи”, залучаючи опубліковані на той час фразеологічні словники та збірники паремій, власну картотеку паспортизованих одиниць.

Багатовимірним, комплексним і самодостатнім джерелом з невичерпною інформативністю для ареальної фразеології, зокрема для побудови шкали протяжності подій у часі (від найдавнішого до теперішнього), є опубліковані тексти зв’язного говіркового мовлення, орієнтовані на різні теми.

За матеріалами українського діалектного мовлення, виявлено, що розуміння часової протяжності засобами фразеології має різні напрями та мотиваційні центри.

Найпоширенішою є зорієнтованість людини на фізіологічну лінію плину часу – від народження, дитинства, зрілості, старості і до смерті в тісному поєднанні з важливими особистими, сімейними подіями.

Мовці апелюють до конкретних часових періодів свого особистого життя: від дитячого несвідомого – дитячого свідомого – парубкування/дівування – дорослого сімейного життя.

Зі значенням ‘давно, у період дитячого несвідомого життя’ зафіксовано фраземи у лемківських говірках – *ші вто́гды в до́вгуй соро́чці (кошу́лі) хо́дил* [ФСЛГ: 162], *ще в коли́сці ся коли́сал* ‘давно’ [ФСЛГ: 107], *од матери́ной ци́цкы* ‘з дитячих літ відбувається що-небудь’ [ФСЛГ: 162]; у західнополіських – ***йак йа зароди'лас’а****, то так село' назива'йец’а* [Аркушин 2000: 495].

Носій говірки, мовець намагається чіткіше й повніше передати співрозмовнику зміст свого повідомлення, найтонші емоції та стани, дошукуючи слова, влучні фразеологізми. Для того, щоб конкретизувати, уточнити значення вжитої лексеми, у розповіді можуть вживати і фразеологізм, наприклад, у закарпатських говірках: ***Даўно́*** *ўто было / д'іти́но*

мо́йа / ко̂ли́ шчи м ***была мала́*** *та* ***по̂пӱт стӱл им б'і́гала*** *// ма́мка ми розка́зувала / што хо̂ди́ли попӱӱночи босорка́н'і та пу́жали л'у́ди* [УЗГ: 85].

Зі значенням ‘давно, у період дитячого свідомого життя’ у текстах діалектного мовлення Закарпаття знаходимо пояснення-уточнення до виразу *колись давно коли́с' даўно́ /* ***йак бы^{о}ла м шче до́кус д'ітвако́м*** */ т'амл'у / йак муї н'а́н'ко росказували ме^{і}н'і́ йе^{і}дну́ ци то ка́ску / ци леге́нду* [УЗГ: 46]; *даўно́ ўто было коли шчи м быў малыї // п'ішо́вим с:е^{и}стро́ў со^{у}б'і ў ха́шчу на мали́ну* [УЗГ: 84]. Регіоналізм *тямлю* у значенні ‘пам’ятаю’ підтверджує вказівку на свідомий дитячий період життя. Тут спостерігаємо явище автокоментування, коли мовець не має впевненості, що реципієнт точно його розуміє, “правильно” сприймає інформацію, емоції. Інформаційно важливі лексеми доповнюються фраземами, іншими словами одного семантичного поля, таким чином конкретизуючи часову реальність буття, і навпаки, лексичні часові орієнтири для точного виміру коментуються фразеологізмом, наприклад: *колись давно – як була дитиною; давно – коли була мала – попід стіл бігала.*

Автокоментування як методика запису та метод досліджень ареального мовлення має важливе значення у пізнанні явища постання різноаспектного функціонування фразеологізмів. Зіставлення текстів і словникових статей демонструють ще реальну межу між словосполученням і вже фразеологізмом: у текстах закарпатських говірок *–Было ісе́ ду́же* ***да́ўно*** */ коли́ йа* ***шчи д'і́ўко́ў была*** *// жи́ла ў нас у сил'і́ Мо́лв'іна // ґазда́ ў ни́йі даўно́ ўмер / ма́ла йе^{и}н:у́ д'і́ўку таї ота́ с'а вўд:а́ла на сто́ро̂ну* [УЗГ: 113]; *А в'ін / то|д'і маў ті л'і|та жи йа / йак в'ін рос|казуваў //* ***йак йа х|лопцим буў*** [ГУМ: 215]; у словнику – *ще тоді (тогди), як баба дівков була* ‘дуже давно’ [ЛЛПЖ: 238].

Образна основа та мовні засоби їхнього вираження підсилюють часову віднесеність до давнього, минулого у фразеологізмах пісенно-західного наріччя з відтінками значень: у лемківських говірках – *за ба́би Те́рки* ‘давно’ [ФСЛГСС: 60], *за мо́ї ба́бы* ‘давно’ [ФСЛГ: 107], *за мо́го діда* ‘давно’

[ФСЛГ: 107], *за на́ших ді́дів-праді́дів* ‘здавна відбувається’ [ФСЛГ: 161]; гуцульських – *из ді́да-преді́да* ‘віддавна, споконвіку’ [ГСЛ: 233]; наддністрянських говірках – *ў ту ˈбат’к’іўс’ку ˈв’іру йаˈка ˈбула ше* ***з ˈд’іда пˈрад’іда*** [Коваленко 2020, І: 157].

Отже, семантика деяких фразем, пов’язаних з родинно-побутовим типом розуміння протяжності часу, наповнена індивідуальними ознаками. Ця індивідуальність може ґрунтуватися на вживанні займенника І особи однини чи множини в різних відмінкових формах, зворотного займенника *себе*, відповідних закінчень інших частин мови.

У досліджуваних текстах 60-х років XX ст. виявлено вживання фразеологізму *за моєї пам’яті* зі значенням ‘давно, у період свідомого життя’, наприклад: *сеˈло буˈло маˈлен’ке // греˈз’:іе буˈло баˈгато // по ту ˈвулку* ***за моˈйеу ˈпамет’у*** *сеˈлиˈлиˈсе ˈл’уде* (середньополіські говірки) [ГУМ: 114]. У збірці пізніших записів із цієї території (1994-1996 рр.) знаходимо: *Йа ў колˈгосп’ н’е^а^ роˈб’іла / аˈл’е так /* ***пр’і^и^ моˈйіў ˈпамет’і*** *йеˈно от йа за^о^сˈтала* [ГЧЗ: 50]; *Ну ў нас руˈсалкам’і назиˈвал’і / це каˈл’іс’ буˈло ж таˈк’е ˈл’уд’і шо ˈбачіл’і руˈсалок за / ну* ***н’е пр’і^и^ маˈйоў ˈпам’ат’і*** *це шче расˈказиˈвал’і там ˈбаб’і* [ГЧЗ: 125]; *Ну ˈран’ше ў нас це в’іˈход’іло / це ўже* ***пр’і ˈнашеў ˈпам’ат’і*** */ уˈже ж і м’і в’іˈход’іл’і / і ну то так ад’іˈвал’іс’е аˈд’іца / дак ну ў ˈкого ўже шчо буˈло / там даˈпус˙т’ім пˈлат’:е* [ГЧЗ: 129].

Зауважимо, що аналізований фразеологізм є частовживаним у сучасних діалектних текстах. Зіставляючи з матеріалами інших українських говірок, спостерігаємо високу „говірковість” цього фразеологізму – здатність при однаковій структурі виявляти фонетичні, акцентуаційні, морфологічні та синтаксичні територіальні особливості, порівняймо:

у волинських говірках – *бо ˈмайе цеї / косˈт’ум / ˈдоц’а /* ***за ˈмейі ˈпам’ат’і*** */ косˈт’ум / йак коˈлис’ каˈзали / кашˈкет / буˈкет ˈколо кашˈкета / буˈкет буў це^и^ˈго / на гˈруд’ах / і ˈколо кашˈкета коˈлис’ буў ше / хоˈдили теˈго* [Коваленко 2015: 112];

гуцульських – *за ме́не, за сво́ї па́мяті* [ГСЛ: 268];

буковинських – *коˈлис / **за ˈмойі ˈпамн’ати** / паруп*ˈ*ки й діўˈчата си збиˈрали на вечорˈниці* [БГ: 321];

наддністрянських – *коˈли ше у даўниˈну то с’в’ашˈченик даˈваў так ˈімйа / ў йаˈкиї ден’ роˈдилас’а диˈтина // а ўже **за ˈмойі ˈпамйати** / то ўже ˈродич’і хто хт’іў виби*ˈ*рали імˈл’а* [Коваленко 2015: 147]; *і ˈл’уди боˈйалис’е / таˈке н’іˈколи не*[и] *могˈло ˈбути **за ˈмойі ˈпомйат’і** / же ў нас хтос’ с’і м’іг розˈвести* [Коваленко 2020, І: 102];

закарпатських – ***за мóйу пáмн'ат'** тоўд**ы** нарóд дýже т'áшко жиў / ни ўто шчо типúр* [УЗГ: 92].

В української діалектології сьогодні особлива увага дослідників спрямована на вияв регіональних фразеологізмів, їхній компонентний склад, типи етнокультурної інформації, яку вони акумулюють, зіставлення та інтерпретацію локалізованих фразеоконтекстів.

Аналіз наукових праць останніх десятиріч засвідчив, що частовживаними у говірковому мовленні є фразеологізми на позначення поняття ‘ніколи’, про що свідчать праці А. О. Івченка [Івченко 2000], В. Д. Ужченка та Д. В. Ужченка [Ужченко, Ужченко 2007], Н. Ф. Клименко [Клименко 2014]. А. О. Івченко, зокрема, використав головні принципи ареального опису фраземіки, сформульовані В. М. Мокієнком: фразеоглосу треба описувати як структурно-семантичну модель [Мокиенко 1983: 45-46].

Проаналізуємо особливості репрезентації такої лексики та фраземіки, просторове поширення за матеріалами лексикографічних праць і зразків діалектних текстів із трьох наріч української мови, систематизувати семантичні можливості фразеологізмів.

Об’єктивність досліджень фактів побутування фразеологізмів та їхніх компонентів залежить від повноти бази фразеологічних словників говорів, фотографічного рівня подання значних за обсягом текстів широкої тематики, використання методу автокоментування у записуванні зразків діалектного мовлення та, найголовніше, від охоплення якнайбільшої кількості територій українських говірок.

Автокоментування як метод та методологія досліджень ареального мовлення має важливе значення у пізнанні не тільки явища народження фразеологізму, а й його різноаспектного функціонування. За матеріалами транскрибованих текстів із трьох наріч української мови, виявлено приклади автокоментування різних типів, визначено, що будь-яке коментування виникає тоді, коли мовець не має впевненості, що реципієнт точно його розуміє, “правильно” сприймає інформацію.

У тексті з волинської говірки, наприклад, спостерігаємо лексему *давно*, яка коментується додатково реченням-протиставленням і синонімом зі значенням ‘давно’: *давно – зараз вже такого немає – колишнє,* наприклад: *коˈли догоˈварувалис’а / то моло̄ˈда ˈд’іўчина стоˈйала ˈб’іл’а ˈпечи / шоб колуˈпати п’іч / ше буў таˈкиї зˈвичаї / обˈрад йаˈкис’ таˈкиї буў // це ўже* ***даўˈно*** *ˈбуло /* ***ˈзараз ўже таˈкого неиˈмайе*** */ но це* ***коˈлишн’е*** *таˈке буˈло* [ВГХ: 164].

Фонетичні варіанти лексеми *колись* чітко виявляються у зв’язних діалектних текстах:

волинських говірок Полісся – *колéсь:* ***колéсь*** *то булá козá, о! Їх ни пускáли в хáту, бо вонú в хати збруй робúли. Збрýйность. От мóжуть і грýбу розвернýти, ше шось понароблéти* [Аркушин 2010: 225];

лемківських – *колиси*: *Та* ***колиси*** *трафйава с"а м’і добра нагода, але-м з н’ей не скорыстаў* [Турчин 2001: 316];

наддністрянських – *коˈлис’*: *ˈборше роˈбили таˈк’і кв’ітˈки з рол’ˈкованого таˈкого чи ўбиˈрали ˈбуди // таˈку роˈбили кˈв’ітку і там паˈц’орки // ˈгал’ан таˈкиї /* ***коˈлис’*** *каˈзали / ˈдошчик / ту кˈв’ітку // а так кˈлали тої в’іˈночок* [Коваленко 2015: 44];

говірках Чорнобильської зони – *каˈл’іс’: Ну ў нас руˈсалкам’і назиˈвал’і / це* ***каˈл’іс’*** *буˈло ж таˈк’е ˈл’уд’і шо ˈбачіл’і руˈсалок за / ну н’е прїи маˈйої ˈпам’ат’і це шче расˈкаζиˈвал’і там ˈбаб’і* [ГЧЗ: 125].

Синонімами *колись* у зв’язному мовлення говірконосіїв виступають лексеми *раніше*, *перше* (в значенні *давно*):

у подільських говірках Одещини – ***ран’і´ше*** *вози´ли у Крим хл’іб шче ми д’іwча´та бу´ли* [Москаленко 1965: 24];

західноподільських: *а ў п’ід|вод’і шос’ ўло|малос’а |коло |коле^{и}са / ка|зали |**перше** |л’ушн’а і ўс’о / ўже ми з’іїш|ли |п’ішки на В’ір’і|м’іўку* [Коваленко 2020, ІІ: 145].

Спостерігаємо *ко|лис’ давно (ко|лис* – у закарпатських):

у західноподільських говірках – *|л’уди пере|казували с поко|л’ін’а ў поко|л’ін’а / шо **ко|лис’ даў|но** то бу|ло се^{и}|ло* [Коваленко 2020, ІІ: 91];

закарпатських – ***коли́с даўно́*** */ роска́зувут л'у́де / б**ы**ла ве^{и}ли́ка зли́ва* [УЗГ: 118].

То|ді, то|ди реалізується в наддністрянських говірках зі значенням *колись*, наприклад: *моло|да од’а|гайе п|лат’а |б’іле // і |вел’он на |голову / **то|д’і** во|но нази|валос’ |вел’он / бо |зараз |дуже ўс’і |хочут тої т’і|лесної л’у|бов’і / а **то|ди** ли|ше ду|хоўна* [Коваленко 2020, І: 99].

Розповідаючи про сьогодення, носії говірок вживають лексеми *те^{и}|пер (те^{и}|перки, те^{и}пи́рки), |зараз (|зара), |нин’і (|нин’ки),* наприклад:

у наддністрянських говірках – *йак чуў / шо дес’ пиш|чит’ ўже сви|н’а ў од|н’ім к’ін|ц’і / ў д|руг’ім / то ўже з|нали / шо дес’ |пеўно шо бу|де ве^{и}|с’іл’а // к|ликали маса|ра / йак **те^{и}|пер** го|вор’ат / і за|казували |кухарку // |кухарка / то бу|ла |дуже |важна л’у|дина і |масер |тоже буў аўтори|тетниї / в’ін |мус’іў ў|м’іти зро|бити коўба|су* [Коваленко 2020, І: 90];

буковинських – *а йак ру|мини |билисти хто не^{и} хт’іў ў|читиси // **те|перки** |кажут / не^{и}|ма на |тебе ру|м’іна* [Коваленко 2020, ІІ: 475];

українських говірках Румунії – ***те^{и}пи́рки*** *професори́ не^{и} так ди́ўл'ат на д'і́ти, на тоти́ д'і́ти* [УГР: 252].

У зв’язному мовленні актуалізація повідомлення відбувається через зіставлення подій у часі *тоді – зараз*, *теперки – давно*. Таке зіставлення

Н. О. Руснак тлумачить як структурний прийом діалектного тексту на прикладі буковинських говірок [Руснак 2009: 144], наприклад:

у західноподільській говірці: ***то*ˈ*д’і*** *кри*ˈ*чат* ˈ*горка / не*ᵘ *так йак* ˈ***зара*** */* ˈ***зара*** ˈ*г’ірко / а* ***ко*ˈ*лис’*** ˈ*горка кри*ˈ*чали // ну таї погу*ˈ*л’айут / їдут ў*ˈ*вече*ᵘ*р до моло*ˈ*дого* [Коваленко 2020, ІІ: 451];

в українських говірках Румунії: ***те*ᵘ*пи́рки*** *професори́ не*ᵘ *так ди́ўл'ат на д'і́ти, на тоти́ д'і́ти. Инак беру́т ј*і*х у ру́ки; и́нак у́чат, не ј*а*к* ***даўно́*** [УГР: 252].

Зауважимо, що розуміння давності подій може реалізовуватися через так звані “покликання”, в яких носій говірки відтворює в розмові минулі події, покликаючись на інших мовців. Дієслова на позначення мовлення утваких конструкціях мають форму 3-ої особи множини минулого часу, наприклад, у наддністрянських говірках: ***ка*ˈ*зали*** */ шо та* ˈ*ж’інка йа*ˈ*ка ўже ва*ˈ*г’ітна / то йі*ˈ*йі не*ᵘ *т*ˈ*реба н’і п*ˈ*расти / н’і* ˈ*шити а*ˈ*би бо*ˈ*рон’* ˈ*боже ди*ˈ*тин’і не*ᵘ *заўйе*ˈ*зати* ˈ*дол’у // чос’ так* ***ко*ˈ*лис’ гово*ˈ*рили*** *// а ў не*ᵘˈ*д’іл’у бо*ˈ*рон’* ˈ*боже* ˈ*було йі*ˈ*йі б*ˈ*рати* ˈ*голку ў* ˈ*руки а*ˈ*бо вере*ˈ*тено // ка*ˈ*зали / шо йак*ˈ*шо к*ˈ*рутиш вере*ˈ*тено*м */ то ди*ˈ*тин’і с’і св’іт* ˈ*буде вес’ час кру*ˈ*тити // а йак бе*ᵘˈ*реш йіг*ˈ*лу ў* ˈ*руки / то* ˈ*дол’у при*ˈ*шийеш* [Коваленко 2020, І: 91].

Зауважимо, що інтуїтивне розуміння того, що окремі номінації можуть бути незрозумілі слухачеві, спонукає носія говірки наголошувати на їхній давності через опозицію *колись говорили – тепер говорять,* наприклад:

у наддністрянських говірках – *ну а хлоп*ˈ*чиско рос*ˈ*казувоў чи ў*ˈ*м’ійе* ˈ*коней догл’а*ˈ*дати / чи ў*ˈ*м’ійе во*ˈ*рати / воло*ˈ*чити / а на йа*ˈ*к’ій* ˈ*нив’і де зе*ᵘ*р*ˈ*но зас’і*ˈ*вайут’ / де пше*ᵘˈ*ниц’у / а де йач*ˈ*м’ін’ т*ˈ*реба / а де кон’у*ˈ*шину // тиї на т’ім с’і* ˈ*йіхн’і* ˈ*пеўно / йак то* ˈ***зараз го*ˈ*ворит*** *л’у*ˈ*билис’і ду*ˈ*хоўно* ˈ*б’іл’ше / бо* ˈ***зараз*** ˈ*дуже ўс’і* ˈ*хочут тої т’і*ˈ*лесної л’у*ˈ*бов’і / а* ***то*ˈ*ди*** *ли*ˈ*ше ду*ˈ*хоўна* [Коваленко 2020, І: 99];

західноподільських – *росп*ˈ*летут йі*ˈ*йі / то*ʸˈ*д’і* ˈ*мама ўже за*ˈ*ложуйе на* ˈ*н’уйу* ˈ*вел’ан /* ***ко*ˈ*лис’ ка*ˈ*зали*** */* ˈ***зара*** ˈ***кажут*** *фа*ˈ*та / а* ***ко*ˈ*лис’*** ˈ*вел’ан* [Коваленко 2020, ІІ: 451].

У текстах зв’язного мовлення виявляємо функцію автокоментування у вживанні сталих виразів на позначення поняття ‘дуже давно’, наприклад:

у південноволинських говірках – *моло|да од’а|гайе п|лат’а |б’іле / ну йак |**дуже ў даўни|ну** / там |було |б’іле / |розове / голу|бе / там |с’іт’і фа|т’ін // ў ме^и^|не |бабушка ше шла / то фа|т’інове п|лат’а бу|ло / і |вел’он на |голову / то|д’і во|но нази|валос’ |вел’он / те^и^|пер фа|та* [Коваленко 2015: 112]; *тру|на нази|вайец’а це а|бо наг|робник / а|бо домо|вина так ко|лис’ ка|зали **ў |даўних ро|ках** / о // це ўже по|к’іїного дом счи|тайец’а / к|ришка нази|вайец’а |в’іко / накри|вайут’ |в’іко* [Коваленко 2015: 237];

буковинських – *піс|ні та|кі / |даўні / |даўні |дужи / се ўже на|верно |може бде **зо сто |рокіў** йак во|ни с|півали* [БГ: 294].

Виявлено, що в розповідях про минуле життя інформатори найчастіше послуговуються фразеологізмом *за моєї пам’яті* зі значенням ‘давно; у період свідомого життя’, який має ознаки індивідуальності – вживання займенника І особи однини чи множини в різних відмінкових формах, зворотного займенника *себе*, відповідних закінчень інших частин мови, наприклад, у південно-західному наріччі, наприклад:

у південноволинських говірках – *ўби|райут моло|ду ў |вел’ін ўже / ў п|лат’а / о|бично **за мо|йейі |памн’ат’і** то |б’іл’і пла|т’а ўс’о|ремйа* [Коваленко 2015: 102];

східноподільських – *ўже **за |мейі |памн´аті** бу|ли прат|ки / то п|раткуйу / на п|рац´:і йа п|рала ус´ігда но|гойу / а тут ру|койу* [ГУМ: 391];

наддністрянських – *і |л’уди бо|йалис’е / та|ке н’і|коли не^и^ мог|ло |бути **за |мойі |помйат’і** / же ў нас хтос’ с’і м’іг роз|вести* [Коваленко 2020, І: 102];

буковинських – ***ко|лис / за |мойі |памн’ати** / паруп|ки і діў|чата си зби|рали на вечор|ниці* [БГ: 321].

Текстову інтерпретацію фраземи підтверджено лише в лексикографічній праці “Гуцульські світи”, де подано словникову статтю до фразеологізмів *за ме́не, за сво́ї пам’яті* зі значенням ‘у період свідомого життя’ [ГС: 268].

Аналіз сучасних словників регіональної фразеології засвідчив ширше побутування сталих мовних одиниць на позначення понять ‘давно’, ‘дуже давно’ порівняно з текстами зв’язного мовлення. Крім умовного узагальнення кількості років, наприклад: *сто ро́ку* ‘дуже давно’ [ФСЛГ: 107], знаходимо фразеологізми, що вказують на часові орієнтири, пов’язані з з дохристиянським і християнським періодами: *за ста́рой е́ри* ‘давно’ [ФСЛГ: 107], *ші тогди як в раю жыли* ‘давно’, *пе́ред нача́лом сві́та* ‘давно’ [ФСЛГ: 107], *до створення світу* ‘дуже давно’ [ФСГЖ: 157].

Спектр часових проміжків засобами фразеології наповнений одиницями, що номінують історичний час в житті суспільства, країни: у західнополіських говірках – *за Пол’ши* ‘давно’ [Аркушин 2003: 115]; у лемківських – *за паньщи́ни* ‘давно’ [ФСЛГ: 107]. Найпродуктивнішою є структурно-семантична група фразем, в основі мотивації яких є назва неіснуючого (часто казкового) царя, наприклад:

у західнополіських говірках – *за цара Мен’а* [Аркушин 2003: 130];

середньополіських – *за царя Бомка*; *за царя Бомка, як земля була тонка*; *за царя Гороха*; *за царя Гороха, коли було людей трохи*; *за царя Опенька, як була земля кругленька* [ФСГЖ: 186]; *за царя Опенька, як земля була тоненька*; *за царя Хмеля* [ФСГЖ: 187];

лемківських – *за ца́ря Па́нька (Ти́мка)* [ФСЛГ: 107], *за царя Ти́мка, коли (як) была зе́мля мнягка* [ФСЛГ: 107].

А. О. Івченко на матеріалі фразеологізмів із фольклорних джерел, збірок прислів’їв і приказок, давніх етнографічних видань виділив кілька мотиваційних варіантів імен володарів: селянське, рослинного походження, пташине, предметне [Івченко 2000: 118–119], що підтверджується сучасними записами.

На позначення часової реальності ‘дуже давно’ у середньополіських говірках переважають метафоричні уявлення про плинність життя через образ дороги, наприклад: *дорога кропивою заросла; дорога терном заросла* [ФСГЖ: 60]; *коли ті опалки впали - ще як була дорога туди і сюди* [ФСГЖ: 127].

Фразеологізми можуть розширювати семантичне поле поняття минулого часу, орієнтуючи слухача на фізіологічну лінійність людського життя, тому частовживаними у мовленні є одиниці *за мóї бáбы* ‘давно’ [ФСЛГ: 107], *за мóго дiда* ‘давно’ [ФСЛГ: 107], що зафіксовані і в лексикографічних працях, і в текстографічних.

Отже, компоненти фразеологізмів набувають нових відтінків, особливо коли йдеться про їхнє функціонування у стійких виразах сучасного територіального мовлення, адже мовна семантика безпосередньо пов’язана з картиною світу інформанта. “Колишнє”, “минуле” мислиться як краще, але незворотне, назавжди втрачене. Засвідчено чисельні приклади лексичної синонімії та полісемії в семантичних групах ‘колись’ і ‘тепер, зараз’ адвербіальної системи українських говірок.

Підтверджено, що народження фразеологізму та його побутування відбувається в тексті і пов’язане з текстом. Реалізовуючись у нових мовленнєвих умовах, фразеологізми метафорично номінують часову реальність у різних планах: природному, фізіологічному, історичному, релігійному. Важливими є дослідження “текстової розмовності” – які слова, словосполучення можуть заступати фразеологізм і навпаки. У момент комунікації, коли до якоїсь інформації, повідомлення долучається співрозмовник, лексеми та фраземи опозиційного поля *давно – тепер* стають максимально навантаженим, центральним.

Отже, збереження чи втрата говіркових явищ на рівні лексики та фраземіки, нашарування та глибинний у часі зв’язок між компонентом і власне фраземою засвідчено в діалектних текстах.

Сучасні записи фразеологізмів, прислів’їв і приказок, численні фольклорні та етнографічні записи минулих століть уможливлять укладання бази даних звичаєвої, обрядової, загалом матеріальної та духовної культури окремих діалектоносіїв, виділення основи та периферії говору, встановлення шляхів розвитку діалектного мовлення.

3.6.2. Реалізація понять *‘пам’ятати’, ‘забувати’*. В українській діалектології кінця ХХ – початку ХХІ ст. спостерігаємо посилену увагу до записування та аналізу фразем народного мовлення як цінного й інформативного джерела для мовознавства, а також етнолінгвістики, фольклористики, психолінгвістики, культурології та ін.

У фразеології відображається життя людини через призму національного складу мислення, а тому, аналізуючи фразеологізми з погляду їхніх внутрішніх форм, можна визначити особливості відображення в ідіоматиці етнокультурних пріоритетів, звичаїв, прихованих психологічних, моральних установок культурної спільноти. На культурологічному значенні фразем наголошує Р. В. Васько: “Розумові операції завжди об’єктивуються в мові, яка має свої ресурси для їхньої експлікації, пропускаючи все це крізь призму своєї культури” [Васько 2016: 28].

Записи наративів живого діалектного мовлення, їхній аналіз і зіставлення дозволяють простежити та інтерпретувати локальні контексти вживання народних фразеологізмів. Саме тексти спонтанного мовлення дають дослідникові достовірний та інформативний матеріал, що може підтвердити творення семантики і динаміку конотації як загальномовних, так і територіальних фразеологізмів.

Розуміння плинності та циклічності життя, тлумачення процесів пам’яті людини і його реалізація засобами мови завжди цікавили вчених різних наукових напрямів. Зауважимо, що найменш дослідженим залишається вербальне вираження на лексичному та фразеологічному рівнях системи номінацій семантичного поля “Пам’ять” на матеріалі не тільки лексикографічних праць, а й на основі великих наративів живого територіального мовлення – достовірних, інформаційно достатніх, різножанрових. Особливо важливим у таких дослідженнях є використання психолінгвістичного інструментарію.

У фразеології характеристики розумових здібностей, мовленнєвих та мисленнєвих процесів описані на рівні систем говірок як у діахронії, так і в

синхронії (Н. В. Романюк, В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко, Г. М. Доброльожа, А. О. Івченко, М. Я. Олійник, Г. Ф. Ступінська та ін).

Н. О. Руснак у монографії “Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок” аналізує виявлені парентези – додаткові зауваження мовців, вербалізовані дієсловами зі значенням ментальної дії “поновлювати щось у пам’яті”. Дослідниця визначила, що інтенсивність інтелектуальної діяльності носіїв говірки у момент комунікації виявляється у дієсловах, наприклад, у буковинських говірках: *памйаˈтайу памйеˈтайу, припоминˈнайу, зˈгадуйу, ˈдужи ˈпомн’у* [Руснак 2009: 115-116].

Дослідження семантичних рядів на позначення процесів пригадування передусім пов’язане з потребою вивчення можливостей номінації пам’яті людини та пов’язаних із цим емоцій, актуалізованих у складі фразеологічних одиниць сучасного українського говіркового мовлення.

За допомогою семантичного та психолінгвістичного аналізів з’ясовано можливості фразеологізмів у реалізації розуміння носіїв говірок процесів пам’яті людини, їхньої реальності та образності. Завдання – визначити основи образності та метафоричності значень фразеологізмів на позначення процесів пригадування ‘пригадати’, ‘незмога пригадати’, ‘раптово пригадати’, а також ‘пам’ятати’, їхнє територіальне поширення на матеріалі фразеологічних словників українських говірок, опублікованих текстів зв’язного діалектного мовлення з різних територій України, а також записів автора з території подільських і суміжних говірок.

Методика дослідження мовних даних, здійснених на матеріалі регіональної фразеології, є системою дослідницьких етапів, спрямованих на виявлення смислових можливостей фразем, особливостей поєднання компонентів у творенні образності, рис діалектологічності та ін.

Метод суцільної вибірки лінгвістичних фактів уможливив урахування не тільки лексикографічний даних, а й матеріал, який знаходимо в ілюстраціях до словникових статей. На особливу увагу заслуговують великі тексти-розповіді від носіїв говірок – цінний і достовірний матеріал для вияву

народних образних вторинних номінацій, їхніх трансформацій, семантичних різновидів, регіональних рис.

У психології розрізняють такі головні процеси пам’яті: запам’ятовування, збереження, відтворення та забування. Збереження – процес пам’яті, який забезпечує тривале утримання інформації в головному мозку людини [Степанов 2006: 139], а відтворення – процес пам’яті, внаслідок якого актуалізується раніше закріплений зміст (образів, думок, уявлень, почуттів) переведенням його з довгочасної пам’яті в оперативну [Степанов 2006: 61].

Фразеологічні словники українських говірок фіксують одиниці, які номінують різні за тривалістю та ступенем процеси пригадування: ‘згадувати (пригадувати)’, ‘згадати (пригадати)’, ‘довго згадувати’, ‘раптово згадати’.

Загальновідомо, що за допомогою мислення уможливлюється розуміння внутрішніх зв’язків і відношень між предметами та явищами, людиною і предметами та ін. В уявленні українців механізм пригадування – складний процес, що відбувається в голові, а тому сталі мовні вирази образно номінують та характеризують дії, пов’язані із пригадуванням, запам’ятовуванням та ін.

Загальну номінацію дії ‘згадувати (пригадувати)’ як довготривалого процесу передають сталі вирази, наприклад:

у середньонаддніпрянських говірках – *довбать з-під нігтя* пригадувати’ (напр., пісню чи казку) [ФСГНН: 3];

середньополіських – *перебирати в пам’яті* ‘згадувати’ [ФСГЖ: 130];

гуцульських – *гребання в минулому* ‘згадування, намагання пригадати; спогади про минулі події’ (гребання – порпання); гребати 1. Розгрібати, розривати (перев. землю). 2. Згадувати минуле; намагатися пригадати [ЛЛПЖ: 206].

Отже, в аналізованих виразах смисловий центр – у сприйманні процесу довготривалого пригадування як монотонних, повторюваних і тривалих дій фізичної роботи: *перебирати, довбати, гребати.* У цих прикладах

спостерігаємо лексикографічне і психолінгвістичне відображення розуміння людини того, що для пригадування потрібно докласти чималих зусиль, напружити мозкову діяльність та ін.

У дискурсивному мовленні носіїв говірок незмога щось пригадати реалізується у виразах з компонентами-соматизмами *голова, язик*, наприклад:

у подільських говірках – *в голові перемкнуло* кому 1. ‘важко пригадати’. 2. ‘пригадати’ [Коваленко 2019: 79], *крутиться в голові, ламати голову* [Коваленко 2019: 83], *вертиться на язиці* в кого [Коваленко 2019: 397], *крутиться на язиці/язику, колотиться на язиці* що, хто [Коваленко 2019: 398];

буковинських – *крутиться (крутиси, крутися) на язиці (йезиці)*. 1. Про сильне бажання сказати щось, спитати про кого-, що-небудь. 2. Про намагання пригадати щось добре відоме, але забуте в момент мовлення [ФПЧ 2017: 120].

У сучасних говірках центральної Слобожанщини розуміння і вербалізація процесу пригадування реалізовано через фразему *у голові роїться* 1. Стан запаморочення, непритомності. *У голові шос' ройіц':а – с'ічас, думайу, упаду;* 2. Згадується, пригадується, проясняється [Сагаровський 2015: 52].

Отже, образність виразу побудована на перенесенні уявлення рухів, метушні бджіл на вербальне вираження процесу пригадування.

У тексті з подільської говірки натрапляємо на вираз *на язиці ся мачає,* що передає значення ‘зараз важко пригадати’, але є ймовірність, що мовець пізніше в комунікації пригадає: *В’ін парт’іˈзан буў гˈлаўниї / коˈмандуваў / ˈзара сˈкажу тоˈб’і ˈточно / ˈточнойі фаˈм’іл’ійі не*[и] *сˈкажу бо заˈбула / хот’* ***на йаˈзиц’і миˈн’і с’а маˈчайе*** */ не*[и] *ˈгодна ўсˈпомнити / таї таˈке буˈло / воїˈна / воїˈна / воїˈна воїˈноў буˈла / таї так ˈсамо ˈголод буў / ˈпадали т’і ˈл’уди йак ˈмухи* [Коваленко 2020, І: 300]. Схожу мовну формулу знаходимо і в гуцульських говірках, але тут *ко́ло ро́та <мині́> сі плете́* ‘не можу згадати’ [ГСЛ: 532].

У волинській говірці незмога щось чи когось пригадати реалізується фраземою *не довести толку*: *ˈйідут’ до в’інˈчан’а // ну ˈзараз загс / і поˈйіхали // а ўже наˈзад / то йа маˈбут’ ўже* ***не*** *ᵘ* ***дове*** *ᵘˈ* ***ду ˈтолку*** [Коваленко 2015: 124].

У лемківських, середньонаддніпрянських і східнослобожанських говірках значення ‘важко пригадати’ зафіксовано у фраземах з опорними компонентами *мисль, ум*, наприклад: *не йде на мысль (до головы)* [Ступінська 2000: 154; ФСЛГ: 109]; *не йде на ум* [ФСГНН: 88]; *не йде на ум* [УУ: 498]. Образністю вирізняється компаративна фразема з лемківських говірок *забыти ся як слотів псиско на гати* ‘не можна згадати що-небудь [ФСЛГ: с. 89].

Отже, при потребі щось пригадати людина докладає зусиль, щоб подолати певні внутрішні труднощі, тому напруження волі та мислення передано дієсловами *крутиться, вертиться, колотиться,* наприклад: у говірках центральної Слобожанщини – *крутиться на умі* 1. Нечітко, невиразно пригадуватися, уявлятися. *От крутиц':а на ум'і, шо дес' бачила, а не успомн'у;* 2. Постійно згадуватися, надокучати, турбувати, непокоїти. *Крутиц':а на ум'і, шо треба уже йіхат', а ни хоч'иц':а* [Сагаровський 2015: 192].

Такі ж компоненти-дієслова у складі сталих виразів спостерігаємо і в живому діалектному мовленні: волинська говірка – *ˈдуже ˈбуло ˈт’ашко / о // де*ᵘ*кˈретн’і не*ᵘ *ˈбули таˈк’і де*ᵘ*кˈретн’і йак ˈзарас / ˈбуло тˈриц’ат’ ш’іст’ дн’іў де*ᵘ*кˈрету до ˈрод’іў і ˈп’іс’л’а ˈрод’іў / а ˈпот’ім то ˈбабушка / то ˈн’ан’ка / то ўс’о тˈраба ˈбуло / ну йак то скаˈзати // ˈпот’ім нароˈдиўс’а дˈруги*ᵉ*ĭ ˈсин / о // ˈпот’ім постˈройіли ˈхату // ну йа не*ᵘ *зˈнайу / ў ˈмене*ᵘ ***ў голо*** *ˈ* ***в’і ˈпутайе*** *ᵘ* ***ц’а*** [ВГХ: 286]. Переосмислення внутрішньої форми фраземи, але збереження образної основи компонента *крутиться,* актуалізує раніше закріплений зміст образу: *крутиці, як корова на мотузку* ‘не змогти пригадати’ [Коваленко 2019: 173].

У сучасних діалектних текстах виявляємо фраземи в різних контекстуальних ситуаціях з відтінками смислового та емотивного плану

вираження. Мовна вправність інформанта може виявлятися у вживанні спочатку частини фраземи, цілої фраземи, а потім її пояснення, демоструючи таким чином інструмент та перебіг думки, наприклад: *от* ***вер|тица*** *ж / де вун похо|рон'ан* ***/ вер|тица ж у голо|в'і / не |можу ўз|думат'*** */ чи у Лит|в'і чи / ў |Нал'чик / а / |город |Нал'чик / ў |горо^у^д'і ў тум по^у^хо^у^|рон'ани* [УГЧЗ: 216-217].

Відображення етнокультурних пріоритетів у розумінні мисленнєвих здібностей людини може ґрунтуватися на семантиці компонента *приходить*, наприклад: *та|к'ійе шче зи|л':а / ну / йа з|найу? / йак|раз* ***на |памит' не п|риде*** *в той час* [Аркушин 2007: 272]; у лемківських говірках фразема *не йде до головы* вживається зі значенням 'хто-небудь не засвоює, не сприймає, не запам'ятовує що-небудь' [ФСЛГ: 109].

Активізація попередньої інформації, завершений процес пригадування у мовленні може реалізовуватися як лексемами (*пригадати, згадати, надумати*), так і фраземами, які вирізняються емоційно-експресивним забарвленням, наприклад, у подільських говірках – *стрітися з бувал'шчиною* 'пригадати' [Коваленко 2019: 46].

Підтвердженням думки М. Ф. Алефіренка, що "З одного боку, лексична і граматична семантика компонентів ніби розчиняється у значенні фразеологічного цілого, а з другого – вона бере участь у вираженні значення цього цілого" [Алефіренко 2000: 709], є широке побутування в діалектному мовленні образного конкретизатора *прийшло* у складі фразем семантичного ряду 'пригадати' (як і ряду 'важко пригадати'):

у подільських говірках – *до голови дійшло (дойшло)* кому 1. 'порозумнішати'. 2. 'пригадати' 3. 'зрозуміти' [Коваленко 2019: 81]; *прийшло на думку* 'пригадати' [Коваленко 2019: 113], *прийшла згадка до голови* 'пригадати' [Коваленко 2019: 134];

буковинських – *прийти / приходити (спасти (впасти)) на думку (гадку) (до голови)* кому 'подумати, згадати щось, догадатися' [ФПЧ: 179].

Інтенсивність пригадування в лемківських говірках закодована в компоненті-дієслові *перелетіло: перелетіво през голову* ‘хто-небудь щось пригадав’ [ФСЛГ: 63], у говірках центральної Слобожанщини – *ударять у голову*. 1. Відчувати напад головного болю. 2. Спадати на думку, пригадуватися. *Удар'а у голову, шо треба було б не пускати* [Сагаровський 2015: 53].

Отже, мовці намагаються віднайти аналогію між абстрактною інтелектуальною сферою і фізичною, що візуалізує образи.

Мислетворчу діяльність людини, пов’язану з процесом пригадування, образно переосмислено у фраземі *надумати давнє* ‘пригадати’ [Коваленко 2019: 100].

Так само смисловим опертям відтінку означення дії ‘раптово’ є дієслова на позначення одномоментної, сторонньої, незалежної від людини дії – *вдарило, стукнуло, мелькнуло* та ін.:

у середньонаддніпрянських говірках – *в (у) голові мелькнуло* ‘раптово пригадалося’ [ФСГНН: 16];

подільських – *вдарило в памнять* кому [Коваленко 2019: 252], *стукнуло в голову* кому 1) ‘пригадати’; 2) ‘здогадатися’, *стукнуло по голові* кому [Коваленко 2019: 88];

у лемківських говірках фразеологізми *просвітив ся розум кому, пришло на мысль* теж репрезентують значення ‘раптово згадати’ [Ступінська 2000, с. 154], *приходити на мысел’* [Турчин 2011: 177].

Прикметно, що мовна свідомість людини акцентує увагу на зв’язку процесів пам’яті із соматизмом *голова*, а тому обов’язковим компонентом аналізованих фразеологізмів цього семантичного ряду є лексеми *голова, розум, мисль*.

Потреба в пригадуванні виникає тоді, коли в певний момент не вдається пригадати те, що слід. У текстах зв’язного мовлення носіїв говірок виразніше виявляється психологічно реальне значення фразеологізмів, зокрема простежуємо додаткові зауваження мовця (*зараз*) до ментальної дії

‘раптово згадати’, наприклад, у говірках Чорнобильської зони: *У нас но^{а}пр’і^{и}|м^{е}р / то|ке м’е|н’і |**зарез но |голову на|б’ігло** / н’е да^{о}ї Боже / заго|р’іце по|жар / то ў н’и^{і} о|д’ї^{и}н чоло|в’ик / роўно|душн’и^{і}м / от то^{а}|кого д’і|т’ат’і^{и} / ото^{а}|к’и^{і} ўже хлопчу|к˙и й муш|чин’и / н’е |буд’е роўно|душн’им* [ГЧЗ: 54-55]. У діалектному мовленні українців Румунії теж фіксуємо фразему з образним конкретизатором *голова*: *не го́дна-м каза́ты туї пу́сто, не го́дна-м, забува́ју. Тогды´ го́дна-м так маї, а таке́ мы **прыйде тогды ў го́лу**, што н'ї́гда-м н'і не^{и} чу́ла так* [УГР: 265].

Результат певних зусиль у подоланні труднощів і перешкод, пов’язаних із неможливістю згадати, напруженням, активізацією роботи мозку реалізуються у сталих народних виразах з основним компонентом *пам’ять* на позначення завершення процесу складного пригадування, наприклад, у подільських говірках: *дійти до пам’яті (д’ії|ти до |памйат’і)* 1. ‘пригадати’. 2. ‘порозумнішати’ [Коваленко 2019: 253]; *прийти на пам’ять памнять* кому [Коваленко 2019: 253], *прийшло до памняті* кому ‘пригадати’ / ~ *памняти (при^{е}їш|ло до |памн’ати)* [Коваленко 2019: 253]. Зауважимо, що у словнику, який презентує говірки південно-західного наріччя, зафіксовано вираз *наскочити на пам’ять* зі значенням ‘прийти на думку’, хоч у тексті може вживатися і на позначення ‘пригадати’ [ЛЛПЖ: 521].

Цікавою є образна основа фразеологізму *перемітувати в голові,* зафіксованого в говірках центральної Бойківщини [Матіїв 2013: 339] і поданого укладачем із семантикою ‘відтворити в пам’яті, свідомості події, обставини, образи’. Зауважимо, що в говірках лексема *пере|мітувати* вживається зі значенням ‘переміщати вантаж з одного місця на інше; вантажити з одного транспортного засобу на інший’.

Отже, мотиваційною базою сталого виразу є осмислення образу, чітке розуміння носіїв говірок механізму пригадування через аналіз, порівняння та узагальнення.

Засобами фразеології можна вербалізувати мисленнєвий процес ‘недоречно згадати про щось давно забуте’ – *ві́гребти, як уме́рлого з гро́бу*

[ГСЛ: 125], що побутує в гуцульських говірках; *згада́ла ба́ба, йак д'і́вкойу була́* – у західнополіських [Мацюк 2006: 10].

Прикметно, що українці для вираження бажання, зусилля пригадати що-небудь уживають сталий вираз *дай, Боже, пам'ять (памнять, памнєкь),* наприклад, у буковинських говірках: *Ой, коли то було,* ***дай, Боже, памнєкь*** [ФПЧ: 72]; порівняймо, у Словарі за редакцією Б. Грінченка – *Дай, Боже на пам'ять* [СУМБГ, І: 353] – у західноволинських говірках.

Постать діалектоносія-інформатора, його мовленнєва вправність і бажання повідомити раніше отриману інформацію, та й взагалі намір продовжувати спілкування, може реалізовуватися у так званих конструкціях покликання. У різних говірках української мови спостерігаємо регіональні відмінності на рівні фонетики, наприклад:

у центральноподільських – *ше йа* ***памйаˈтайу*** */ воˈна то горˈбиста та пˈлошча / сˈтали ўже заˈсел'увати / ўже раˈн'іш'і пˈлошч'і зан'іˈмали* ***/ йа памйаˈтайу*** *шо росˈказували / шо ў ˈдвац'іт' диўˈйатому ˈроц'і / шо ˈдали пˈраво пере*[и]*ˈсел'уватис'а ў дˈругих м'ісˈц'ах* [ВГХ: 218];

у гуцульських – *зˈразу йа* ***помн´аˈтайу*** *роˈбили ў понидˈ´ілок ˈтойе вис´іˈл´а* [ГУМ: 216]; *та вучиˈв'істу хуˈділи // шо йа* ***ˈпамн´ітайу*** *хуˈділи* [ГУМ: 219];

українських говірках Підляшшя – *браˈти / то таˈк'ійі наклаˈдал'і постоли / і таˈко зашн'уˈровл'увал'і / о ту ˈтойе* ***памен´ˈтайу*** [ГП: 212].

Уживання лексеми *тямити* в значенні 'пам'ятати' зафіксовано академічним словником сучасної літературної мови [СУМ, 10: 346] і підтверджено текстами говіркового мовлення з південно-західного наріччя та українських говірок Румунії: *а ўˈбутий та / ˈабой ў ходаˈки / коˈлис´ шче* ***ˈт´амл´у*** */ йак то / або ў череˈвиках ўˈбутий быў* [ГУМ: 241]. Окрім того, зв'язні тексти цих говірок уможливлюють психолінгвістичний аналіз вживання фраземи: *Но та так, јак м˙ін'ї роска́зуваў муї пра́д'ідо, та˙ї ја* ***так де́ржу соб˙ї на т'а́му,*** *бо колі́ прика́зујеш јако́мус' молодо́му, та вин маї до́бре то́му је, јак колі́ ўже је стариї* [УГР: 161].

За матеріалами фразеологічного словника, у говірках Поділля *мати на тямі* вживають зі значенням ‘пам’ятати’ [Коваленко 2019: 364], у текстах із цього ареалу ‘не пам’ятати’ – *не мати тями*: *че*^{и}*ˈкаї / це Йіˈван м’ії с тˈриц’іт’ ˈс’омого а йа с тˈриц’іт’ д’іўˈйатого // че*^{и}*ˈкаї че*^{и}*ˈкаї бо йа ўже* ***т’аˈми не***^{и} ***ˈмайу*** */ ˈсорок дˈругиї р’ік буў таˈкиї ˈтоже*^{и} *тˈрудниї* [Коваленко 2020, I: 261].

Вербальна комунікація підтверджує уявлення мовців про місце зберігання здобутої інформації (давно чи недавно) у голові, тому і наративи, і лексикографічні праці фіксують фразеологізми як влучні вирази, наприклад:

у подільських говірках – *тримати в голові* [Коваленко 2019: 88];

у говірках Волинського Полісся – *Ото моя була перша пісня. І не списував мені нихто сама всі куплєти* ***тримала в своїй голові*** [Аркушин 2010: 125]; *і от колиˈш’у // напаˈде нудˈнота і оˈтак склаˈдайу / оˈден купˈл´ ет злоˈжу / в ˈдумц´і своˈйіїˈ* ***в тиˈво дурˈниеˈї голоˈв’і триˈмайу*** [Аркушин 2010: 123].

Спостережено, що мовець може керуватися власними враженнями і відчуттями й опиратися не на уявне загальноприйняте “місце зберігання пам’яті” – голова, а на образ серця: у середньополіських говірках – *покласти до серця* пам’ятати [Доброльожа 2010: 159], подільських – *тримати в серці* [Коваленко 2019: 322].

Отже, свідомість людини фіксується, відображається та актуалізується у мовленні. Загальнолюдська здатність здійснювати процеси розумової діяльності – запам’ятовування, пригадування та ін. – має свою специфіку вербального вираження у різних говорах української мови як на рівні лексики, так і на рівні фразеології. Високий ступінь експресивності твориться завдяки конотативній модальності, що породжена внутрішньою формою фраземи.

Мовна свідомість людини акцентує увагу на зв’язку процесів пам’яті із соматизмами *голова, язик, рот*, а тому частовживаними компонентами аналізованих фразеологізмів семантичних рядів є іменники *розум, мисль,*

тямка, дієслів *крутиться, вертиться, колотиться* (на позначення незмоги пригадати), *стукнуло, прийшло, дійшло* (на позначення раптового пригадування).

Визначено особливості вживання та просторове поширення фразем на позначення понять ‘пригадати’ та ‘пам’ятати’, підтверджено здатність сталих виразів однакової структури виявляти фонетичні, акцентуаційні, морфологічні та синтаксичні територіальні особливості.

3.6.3. Експлікація поняття ‘*смачно*’. Вивчення лексики та фраземіки діалектних систем створює основу для узагальнень про шляхи розвитку не лише територіального мовлення, а й загалом національної мовної картини.

Зауважимо, що словник фіксує певне значення фраземи у конкретній говірці й не передає більшості її семантично, структурних і стилістичних можливостей (ситуативних, контекстуальних тощо), що можуть виявлятися у реальному говірковому тексті.

У текстах діалектного мовлення, що мають специфічні риси, пов’язані з усною формою висловлення, можна спостерігати структурно-значеннєві риси фразеологізмів, їхні функціональні особливості, семантичну організацію, а особливо контекстуальні можливості. На думку П.Ю. Гриценка, діалектні тексти – це “реальність мови, не затиснена і не трансформована вузькими берегами нормативних приписів і обмежень, як у літературному різновиді мови” [Гриценко 2003: XVI].

Однією з визначальних рис фразеологізмів є їхня здатність вербально передати широкий спектр людських емоцій і відчуттів. Носій говірки, мовець намагається чіткіше й повніше передати співрозмовнику зміст свого повідомлення, найтонші емоції та стани, дошукуючи слова, влучні фразеологізми, що є важливим показником мовної компетенції, додає знань про говірку як ідіом.

Для науковців залишається актуальним розуміння схеми переходу елемента позамовної дійсності у вербальний варіант, який досвід і відчуття

набувають символічності та можливості відтворюватися в мовленні. Фразеологізми характеризуються економністю й точністю, надають мовленню колоритності й самобутності, вміло вжиті у спілкуванні, вони концентрують головну думку, не потребують уточнень і роз'яснень.

Експресивність респондента пов'язана з різними видами оцінок та емоцій, що вимагає відповідної лексики, а також фразеологізмів, які здатні виражати інтенсивність ознаки.

На позначення понять 'смачний', 'смачно' в сучасних текстах діалектного мовлення знаходимо лексеми *добрий, смашний, смачненький, об'єдєнія, вкусно,* наприклад:

у середньонаддніпрянських говірках – *і пиˈчеш / і* ˈ***добрий*** *хл'іб / разоˈвий* [ГПК: 75];

у західноподільських – *то*ᵘˈ*д'і така* ˈ*каша* ˈ*була* ***смашˈна*** */ пшон'аˈна* [Коваленко 2020, I: 419]; *коˈли ўже тої* ˈ*мац'ок с*ˈ*п'ікс'а / то таˈкиї* ˈ*запах / ну на ўс'у Йіˈванк'іўску // таˈке ўже* ***смачˈнен'ке*** */ ну таˈке ўже* ˈ***добре*** [Коваленко 2020, I: 382]; *буˈла пе*ᵘˈ*чен'а //* ***ўˈкусно*** */ йіˈйі ў пˈйецу ўклаˈдали ў чугуˈни і ўсуˈвали ў пйец // і таˈка буˈла* ***обйеˈд'ен'йа*** */ шо пˈрот'іў с те*ᵘˈ*пер'ішн'ого /* ˈ*небо і зе*ᵘ*мˈл'а / таї ўс'о* [Коваленко 2020, I: 461].

В унікальному виданні, що фіксує лексико-фразеологічний фонд мовлення львів'ян, де відбито зразки південнозахідного наріччя, впливів споріднених і неспоріднених мов [ЛЛПЖ], знаходимо більше лексем на позначення поняття 'щось смачне' – *присмаки* [ЛЛПЖ: 470], *смаколик* [ЛЛПЖ: 528], 'дуже смачний' – *лакомий* [ЛЛПЖ: 324], 'надзвичайно смачний' – *пишний* [ЛЛПЖ: 437]. Фразеологізми зі значенням 'надзвичайно смачне' – *небо в ґємбі* [ЛЛПЖ: 173], 'неймовірно смачне, але таке, яке насправді не існує' – *фіґи-макаґіґи* [ЛЛПЖ: 528].

Відчуття несмачного закодовано в лексемах *люра, пиндиґа,* але йдеться лише про несмачну рідку страву (зупу, юшку) [ЛЛПЖ: 339, 434]; у західноподільських говірках – *паршивий*: *суп даˈвали таˈкиї парˈшивиї* [Коваленко 2020, II: 158].

У мові творів українських письменників інтенсивність якісної ознаки може акумулюватися у фраземах однієї семантичної парадигми: *аж з душі верне* 1. ‘дуже несмачний, нудотний’ [ФСУМ, І: 73]; *хоч голову мий* ‘дуже несмачний, рідкий, пісний і т. ін.’ (про страву) [ФСУМ, ІІ: 486]; *хоч видивись* ‘негустий, пісний, несмачний’ (про рідку страву) ‘дуже несмачний’ (про рідкі страви і напої) [ФСУМ, І: 86]; *як трава* ‘несмачний’ [ФСУМ, ІІ: 894].

За нашими матеріалами, у фразеології переважають одиниці, що пов’язані з негативними емоціями, особливо це стосується досліджуваної теми відображення смакових відчуттів людини, наприклад:

у волинських говірках – *колоти в зуба (в носа)* 1. ‘холодна їжа’. 2. ‘несмачна страва’ [СВФ: 81];

у західноподільських – *і ўже п’ідросˈла либоˈда / таˈка зеᵘˈлена буˈла і ваˈрили / шо* ***неᵘ ˈможна буˈло подиˈвитис’а*** *// аˈле ˈл’уди ˈйіли* [Коваленко 2020, І: 407].

Про несмачну страву в східнослобожанських говірках кажуть: *каша на сьомому бульйоні* [УУ: 238], *як з-під крану* [УУ: 283], *із зеленим чаєм* [УУ: 522]; у західноподільських – *ˈв’ітром ˈчути* [КА, с. Черче Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.]; про несмачний пиріг у говірках Житомирщини – *хоч об дорогу кидай* [ФСГЖ: 134].

Найпоширенішим компонентом-зоонімом, що трапляється в складі фразем досліджуваного семантичного ряду, є *собака*:

у східнослобожанських та степових говірках Донбасу – *[і] собака не їстиме, [і] собаки не з’їдять, [і] собаки не їстимуть* [УУ: 461], *хоч (хоть) на собаку вилий, хоч (хоть) собакам викинь* [УУ: 462], *собача радість* 1. ‘ліверна ковбаса’. 2. ‘будь-яка несмачна страва’ [УУ: 417];

у середньонаддніпрянських говірках ‘про яку-небудь погану, несмачну їжу’ – *і (й) собака не понюхає* [ФСГНН: 63], *собака і з маслом не зїість* [ФСГНН: 130], *хоч на собаку вилий* [ФСГНН: 148];

у полтавських – *а цього бурдохлисту й собака не буде їсти* (бурдохлист – погана, несмачно приготована їжа) [Ващенко 1960: 18].

Загальновідомий фразеологізм *хоч на собаку (на хвіст собаці) лий (вилий)*, вульг. ‘дуже несмачний’ (про рідкі страви і напої) [ФСУМ, І: 423] зазнав змін у говірках Середнього Полісся, де супроводжується компонентом *смачне – смачне, хоч на собак вилий* [ФСГЖ: 166]. У таких енантіофраземах спостерігаємо порушення смислових дистрибуцій між власне фразеологізмом і його обов’язковим супровідним словом, що є основою іронічних висловлень, пов’язаних переважно з характеристикою найвищого вияву ознаки чи стану.

У текстах західноподільських говірок фіксуємо компонент *пси*: *суп даˈвали таˈкиї парˈшивиї / шо і пси не*[и] *хоˈт’іли ˈйісти* [Коваленко 2020, ІІ: 158]. За народними спостереженнями, свині не вибагливі у їжі, можуть їсти все, тому цілком мотивованими є фраземи східнослобожанських говірок із різним рівнем вияву ознаки: *тільки (тіки) для свиней* ‘несмачний’ [УУ: 445], *і свині одвертаються* ‘бридкий (звичайно про страву)’ [УУ: 444], *і порося їсти не буде* чого ‘що-небудь несмачне, погане’ [УУ: 402]. У середньополіському говірковому ареалі в такій мовній ситуації вживають вираз *не їдять мухи* ‘щось несмачне, нікудишнє’ [ФСГЖ: 113].

Певну шкалу виміру смакових відчуттів відбивають фразеологізми з компонентом *кіт (кішка),* зафіксовані лише в діалектному словнику В. Д. Ужченка та Д. В. Ужченка: *і коти не їдять, і коти плюються* [УУ: 254], *[і] кішка їсти не буде* [УУ: 256].

У спогадах старших людей завжди є місце розповідям про голодні роки, про найсмачніші страви дитинства, про те, що в теперішній час ніщо не може зрівнятися за смаком з колишніми (тільки святковими) медом, маком, варенням: у західнополіських – *з маком* що-небудь ‘дуже смачне’ [Аркушин 2003: 103]; у східнослобожанських і степових говірках Донбасу – *[як] два меди вмісті (разом)* [УУ: 322], *[як] три меди вмісті (разом)* [УУ: 323], *і меду не нада* ‘про щось приємне, смачне’ [УУ: 322].

У говірках Нижньої Наддніпрянщини побутують фраземи зі значенням ‘пригостити чимось смачним’ *помазать морду варенням/повидлом* [ФСГНН: 113], у яких ‘смачне’ мислиться як ‘солодке’.

Сталий вираз *за вухо не відтягнеш* не фіксується у Фразеологічному словнику української мови, але в гуцульських і середньонаддніпрянських говірках він уживається, відбиваючи особливості територіального мовлення: *добрий, шо* ***за вуха не відорвеш*** ‘дуже смачний’ [ГСЛ: 68]; *і пиˈчеш / і ˈдобрий хл’іб / разоˈвий / буˈл¨о / йак напиˈчеш / дак і* ***за ˈухо ’дˈт’агниш*** [ГПК: 75].

Вигукові фраземи виявляємо в полі дружньої побутової комунікації, коли їхнє уживання справді актуалізоване: *буˈла смашˈна ˈкаша / пшоˈно / не*^{и} *таˈке йак ˈзара // то*^{у}*ˈд’і така ˈкаша ˈбула смашˈна* ***шо де*** */ пшон’аˈна* [Коваленко 2020, І: 419].

Вдаватися до посилення ознаки при передачі смакових відчуттів більшої інтенсивності ознаки респонденти можуть, використовуючи підсилювальну частку *аж,* наприклад:

у західноподільських говірках – *у ту ˈмиску насиˈпали тих бараˈбол’ і ˈд’іти йіˈд’ат* ***аж за вуˈхами тр’іш***ˈ***чит*** [Коваленко 2020, І: 266];

у волинських – *і ото зˈваримо пшоˈна / посˈмачимо / і таˈк’і куˈсочки не*^{и}*ве*^{и}*ˈличк’і поˈр’іже*^{и}*м / і напиˈхайе*^{і}*м ˈтойу ˈкашойу пшоˈн’анойу / і вариˈмо // то зˈвалис’а кˈл’оцки / о / йіˈмо* ***/ аж за ˈвухами тр’іш***ˈ***чит’*** [ВГХ: 30].

В окремих випадках мовець уживає підряд два сталих вирази з однаковою семантикою, без ознак явища градації, що підтверджує мовленнєву вправність: *бо йак не*^{и} *поˈсолиш / ˈтому буˈде шо* ***ˈв’ітром ˈчути*** */ не*^{и} *ˈбуде* ***н’і ўˈкусу н’і ў голо***^{у}***ˈв’і н’і ў ˈписку*** */ во таˈк’і д’еˈла* [Коваленко 2020, ІІ: 38].

Нагромадження кількох фразем теж можливе в мовленнєвих ситуаціях, коли ці одиниці об’єктивно необхідні: *ˈлист’ачка киˈдати дл’а пахноˈти / шоб йаˈкис’ боршч* ***не*** ^{и} ***чуў ˈв’ітром*** */ ˈали шоˈби боршч йаˈкиїс’ таˈкиї буў / шоˈби йеˈго з апеˈт’ітом поˈйісти / шоˈби* ***ˈмиску ˈвилизати*** */ йак тої каˈзаў /* ***ˈпал’чики облиˈзати*** [Коваленко 2020, ІІ: 37].

Фразеологічний словник української мови фіксує фразеологізм *[тільки] пальчики (пальці) оближеш (облизуй)* зі значеннями 1. Що-небудь дуже смачне. 2. Хтось дуже гарний, вродливий [ФСУМ, II: 570]. У сучасних текстах вираз уживають лише в першому значенні, наприклад:

у наддністрянських говірках – *ˈале заˈто та коўбаˈса таˈка ˈбула / шо* ***ˈпал'чики обˈлижеш*** [Коваленко 2020, I: 90];

у говірках Житомирщини – *пальчики оближеш* 'дуже смачно' [ФСГЖ: 130].

Для того, щоб конкретизувати, уточнити значення вжитої лексеми, у розповіді можуть вживати і фразеологізм: *роˈбили отаˈк'і ве^{и}ли^{е}ˈчен'к'і пи^{е}р'іˈжечки і на паˈтел'н'у / вобˈжарили чи на воˈл'ійц'і чи ў ˈжиров'і / то ўже йаˈк'і буˈли* ***смачˈнен'к'і*** */ шо* ***йазиˈка з'іш*** *ˈразом з ˈними* [Коваленко 2020, I: 382]. Збільшення рівня інтенсивності вираження смакового відчуття може реалізуватися у нагромадженні кількох лексем, пов'язаних з оцінністю, і завершальним фразеологізмом як найбільш переконливим аргументом у висловленні спектру приємних смакових відчуттів: *хл'іб полуˈчайец'а* ***уˈкусниї / ˈдобриї / ˈвипе^{и}че^{и}ниї*** *хл'іб /* ***йіж і ˈхоче^{и}ц'а*** [ВГХ: 262]. У тексті виявляємо розвиток значення лексеми *випечений* – 'смачний'.

Висновки до розділу 3

Регіональна фразеологія безперервно живить мовлення влучністю змісту, експресивно-емоційною забарвленістю, варіантністю та синонімічністю. В основі образності народних фразем – спостереження над життям і поведінкою людини, тваринами, навколишнім світом.

Зародження фраземи відбувається в тексті і пов'язане з текстом. Реалізовуючись у нових форматах, сталі одиниці набувають переносності, переосмислення, але все ж "утримують" щось первинне, початкове. Важливими є дослідження виявів "діалектологічності" у функціонуванні фразем, бо саме вона передбачає особливу увагу до розмовності – які слова, словосполучення можуть заступати фразеологізм і навпаки. Текст має

пріоритетну цінність у шкалі інформативності, особливо, коли предметом дослідження є домінанти у способах вербалізації відчуттів та емоцій.

У момент комунікації, коли до якоїсь інформації, повідомлення долучається співрозмовник, фразема стає максимально навантаженою, центральною. Опис фраземіки сучасного говіркового мовлення на основі текстів уможливлює не тільки поглиблення фразеологічних досліджень української мови, а й з’ясування проблемних питань про збереження або втрату говіркових явищ, про нашарування та глибинний у часі зв’язок між діалектизмами і компонентами фразем.

У говірковому мовленні, антропологічному за характеристиками, мовець є виразником етнічної свідомості, колективних знань, а в текстовій тканині виявляється індивідуальність носія говірки засобами фразеології зі спектром відчуттів, експресії, емоцій, особистого досвіду, ставлення до чогось або когось тощо.

У текстах виявлено фразеологізми, які деталізують, уточнюють семантичні відтінки вжитих номенів, а особливо абстрактних значень; економно і точно передають інформацію крізь призму емоцій; концентрують головну думку, але потребують роз’яснень семантики; можуть утворювати градаційну шкалу вияву ознак через використання кількох фразеологізмів в одній фразі.

Аналіз функціонування фразеологізмів уможливив виявлення територій, де вживання і розуміння слова збігається з його функціями у фраземі або лише одне з багатьох значень загальновживаного слова стає фразеотвірним. Лексеми, які вийшли з активного вжитку і невідомі говірконосіям, можуть бути зафіксовані у стійких сполученнях слів. Окрім того, фразеологізми можуть зберігати локальні мовні явища, зокрема визначальні для говірок фотетичні, словотвірні, морфологічні риси, “утримувати” втрачені в сучасному мовленні явища.

РОЗДІЛ 4
ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА У ДЗЕРКАЛІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ГОВІРОК

4.1. Символіка назв житла, його частин, огорожі в складі фразеологізмів

Фразеологія української мови зберігає багатоаспектну та різнорівневу інформацію про історію і сучасний стан поширення української мови. Дослідження фразеологізмів живого народного мовлення зумовлено їхньою особливістю як вторинних номінацій відігравати важливу роль носіїв національно-культурних визначальних рис мови. З'ясування ролі фразем як знаків мови у зв'язних текстах усного мовлення ускладнене їхньою суперечливою природою, взаємодією багатьох факторів, виражальними можливостями в передачі емоцій та станів.

Вивчення окремих тематичних груп фразеології говірок із погляду вияву ознак номінації сприяє розкриттю природи називання, з'ясуванню особливостей становлення й функціонування цих особливих номінативних одиниць. У літературній мові, як і в говірковому мовленні, фраземи завжди мають етнокультурну складову, яка може дещо по-різному презентувати рівень виразності; важливим є розв'язання проблеми про відношення цілісного фразеологічного значення до семантики його компонентів [Венжинович 2018: 26].

Назви оселі та її частин, господарських приміщень, предметів хатнього вжитку, знарядь господарської праці у складі фразем територіального мовлення не були предметом досліджень. Незважаючи на посилений інтерес дослідників до ареальної фразеології, на рівні східнослов'янських мов переважно описано символічні значення виразів із компонентами-назвами людей [Щербакова 2002], соматизмами [Скоробагатько 2006], власними назвами [Пасік 2000; Мороз 2002], оселі та її елементів [Ляшчынская 2015;

Ляшчынская 2015а; Ляшчынская, Шведава 2016], метрологічних і грошових одиниць [Унук 2000], номінації кількості [Венжинович 2011].

В. Д. Ужченко та Д. В. Ужченко детально описали такі базові концепти української культури в складі фразеологізмів, як *чоботи, дорога, лава, поріг, осика, вогонь*, таким чином продемонструвавши фразеологічні можливості слів різних семантичних полів [Ужченко 2007: 302–337].

На сьогодні за даними емпіричної бази української мови переважно описано базові концепти у складі фразем – *Бог, хліб, вогонь, вода, поріг, хата, серце* (Н. Ф. Венжинович, О. М. Вікторіна, Н. І. Дем'янович, Н. Д. Коваленко, З. С. Мацюк, Н. О. Скоробагатько, В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко та ін.).

В українському мовознавстві XXI ст. значна увага присвячена не лише наповненню емпіричної бази народної фразеології (що завжди буде актуальним), а й дослідженню її компонентного складу. З'явилася низка цінних праць, у яких досліджено фразеологізми діалектного мовлення з певними компонентами: назвами тварин [Ужченко 2000], рослин [Мельник 2003], соматизмами [Скоробагатько 2006], *душа, дух* [Каракуця 2002; Мацюк, Фенко 2019; Мацюк, Фенко 2020а], назвами метрологічних і грошових одиниць [Унук 2000], онімами [Матіїв, Матіїв 2013а] та ін. Здебільшого метою науковців був опис внутрішньокомпонентних зв'язків, взаємовідношення лінгвального та екстралінгвального із залученням знань з філософії, культурології, психології тощо.

4.1.1. Компонент *хата.* У сучасній етнолінгвістиці зростає роль і значення нових досліджень діалектної лексики та фразеології. Ці складові частини, що є засобом прояву духовного багатства нації, зберігають у собі коди усього того, що впродовж сторіч зберігають у своїй пам'яті українці. На сьогодні особливо актуальними є потреба фіксації, дослідження та збереження народнорозмовної та обрядово-звичаєвої спадщини – надійного

джерела глибшого пізнання генези, семантики, реконструкції елементів духовної та матеріальної культури.

До найважливіших складових культури належать етнічні традиції, пов’язані із системою господарювання людини в широкому значенні (що і визначає спосіб життєдіяльності) та взаєминами між людьми [Дарманський 1974; Петрова 2004]. В усі часи найбільшою цінністю людини була її рідна оселя, тому великого значення надавали простору власне помешкання та його елементам: хата (двері, вікно, комин, піч, покуття), ворота (брама), тин, пліт та ін., що позиціонуються як основні ключові слова, важливі й показові для окремо взятої культури.

У сучасних етнолінгвістичних та культурологічних дослідженнях учені аналізують ключові слова української культури, особливо такі важливі й визначальні, як *хата, ворота, криниця, дорога, вогонь, рушник, калина, барвінок* та ін. [Жайворонок 2001]. Усе ж поза увагою залишаються проблеми просторової кореляції фразеологізмів та власне їхніх компонентів. Дані з різних ареалів можуть підтверджувати, уточнювати або спростовувати висновки про рівень активності фразеологізмів та фразеокомпонентів у синхронії та діахронії.

Різні аспекти народного життя – основа невичерпного джерела фразеотворення. Назви житла людини, зокрема його складових, є найдавнішими, тому вони завжди активно вживаються в розмовному мовленні й мають особливий статус завдяки архаїчності.

Сучасна емпірична база діалектних текстів, словники лексики та фраземіки українських говорів, матеріали атласів дозволяють попередньо з’ясувати питання: чи збігаються ареали побутування фразеологізму і власне його компонентів, чи відомі деякі компоненти поза межами фразеологізму на території його вживання, чи діалектні особливості (фонетичні, морфологічні) однаково виявляються у зв’язному говірковому тексті та у сталих виразах, що лише відтворюються у мовленні.

Підвищена увага до розмовності допомагає виявити явища стирання чи збереження говіркових рис, зокрема важливо з'ясувати їхню стійкість на фразеологічному та лексичному рівнях. Ще далеко не повною є інформація про територіальне поширення того чи іншого фразеологізму, про міжмовні зв'язки загалом і міжговіркові зв'язки зокрема.

Актуальним залишається завдання – фіксувати живе народне мовлення, обстежуючи максимальну кількість населених пунктів. Важливим у цій роботі є запис тексту фонетичною транскрипцією, що надалі уможливить зробити висновки про мовленнєві особливості та ареальне поширення лексем та фразем, здійснити порівняльний аналіз з іншими українськими та слов'янськими говірками, а також із одиницями літературної мови.

В основі творення фразеологізмів і паремій, як відомо, лежать спостереження над оточуючою природою, тваринним світом, а найбільше – над побутом і поведінкою людини. Традиційним для слов'янських етносів є образно-метафоричне відображення у мові й культурі зв'язку побуту людини з осмисленням себе в цьому світі, а звідси й розуміння законів побудови довкілля і всесвіту загалом. У безпосередньому спілкуванні з респондентом виявляємо, що у момент повідомлення паремія стає центральною.

Матеріали підтверджують надзвичайно багатий фонд фразеології, активне варіювання фразем в ареальній проєкції на усіх рівнях, адже лексика народного побуту – назви житла, речей хатнього вжитку, знаряддя праці – є стійким утворенням у складі загальнонаціональної мови (як літературного, так і діалектного її різновидів), позначає реалії, які споконвіку є складовою частиною матеріальної культури народу [Баценко 1966; Баценко 1971].

Отже, побутова лексика є предметом вивчення не лише діалектологів, а й фахівців, які цікавляться матеріальною й духовною культурою народу.

Сталі вислови і паремійні одиниці, що побутують на певних територіях України з давніх часів привертали до себе увагу фольклористів, етнографів, письменників, дослідників, усіх, хто цікавиться як народною мудрістю, так і

способами її фіксації у мові (праці М. Номиса, І. Франка, І. Гнатюка, П. Чубинського та ін.).

Власне фразеологізми, а також прислів'я та приказки, які побутують у говірковому мовленні, як відомо, довше зберігають давні фонетичні риси і граматичні форми, тому є цінним джерелом для дослідження історії мови, динаміки лінгвістичних систем, основою для етимологічних реконструкцій. Особливо цінною у вищезгаданих словниках є фіксація особливостей (фонетичних, лексичних, граматичних) територіального мовлення, наприклад: у буковинських говірках – *кожна хатка – инча згадка* [БГ: 377]; *у кожній хаті – по букаті* [БГ: 380]; у середньополіських – *шиле́п щча́ст'е в ха́ту* [Громик 2002: 170]; *нима хатки бис куропатки* [Мацюк 2013: 213] та ін.

В українських говорах спостерігаємо збіг семантики й структури деяких одиниць, відомих і в літературній мові, наприклад, у волинських говірках – *ˈмойа ˈхата скˈрайу* 'байдуже' [Коваленко 2019: 371]; у подільських – *ˈмойа ˈхата скˈрайу – я н'іˈчо не^и зˈнайу; ˈмойа ˈхата скˈрайу – йа н'іц не^и зˈнайу* [Коваленко 2019: 371]; середньополіських – *моя хата скраю* [ФСГЖ: 181]; *моя хата скраю – нічого не знаю* [ФСГЖ: 181]; гуцульських – *моя хата скраю, я нічо не^и знаю* 'про пасивну, егоїстичну і байдужу людину' [Лесюк 2008: 174].

Сполука слів *хата скраю* лежить в основі творення приказки зі значенням 'слова розходяться з ділом' у східнослобожанських говірках: *чудне село і хата скраю* [УУ: 451].

Системні явища, зокрема синонімія, виявляються більше на матеріалах діалектного мовлення, наприклад, у середньополіських говірках: *я – не я, і хата не моя* 'байдуже' [ФСГЖ: 181]; *хоч пе́рцу, хоч ли́сту, хо суба́чо дри́сту* 'що хочеш, те й роби, а мені байдуже' [Громик 2002: 169]; нижньонаддніпрянських: *я – не я і хата не моя* 'про людину, яка від чого-небудь відмовляється' [ФСНН: 166].

Про почуття безпорадності й байдужості йдеться у приказках зі значенням ‘пропало щось значуще, хай пропада й менш значне’, наприклад, у подільських говірках: *ни|ма |хати – ни тра хл’і|ва* [КА]; у гуцульських: *згоріла хата – най горит і стодола* [Лесюк 2008: 170]; у східнослобожанських: *гори (згорів) сарай, гори і хата* [УУ: 439]; *згоріла хата, гори й сарай* [УУ: 505]. Тут чітко простежуємо особливості лексики територіального мовлення на позначення господарських будівель: *хлів* (Поділля), *стодола* (Гуцульщина), *сарай* (Слобожанщина). Засудження почуття заздрості та егоїзму продукується у паремії з Гуцульщини, що має схоже компонентне наповнення: *згоріла хата в мене^и^, най згорит і в сусіда* [Лесюк 2008: 170].

На думку мовців, шлях досягнення доброчинності, щастя – знати і долати індивідуальні вади, тому висміювання безгосподарності, лінощів і неохайності – завжди актуальна тема приказок і прислів’їв. Сучасні словники фіксують: *де дві господині, там хата не заметена* [Бабич 1975: 10]; *сім господинь і хата не метена* ‘безлад’ [ФСГЖ: 49]; *хлів боком, хата боком, ще й собака з одним оком* ‘про поганого господаря’ [ФСГЖ: 166]; *хата на хаті й куча на лопаті* ‘безладдя’ [УУ: 506]. Естетичне судження про зовнішній вигляд людини подано й у виразі зі Східної Слобожанщини: *як у дурного на хаті* ‘неакуратний, неохайний (про зачіску)’ [УУ: 507]; із Західного Полісся: *через твою губу хату видно* ‘про дуже тонкі губи’ [Мацюк 2013: 214].

Паремії семантичного поля “Розумові здібності людини” характеризується широкою продуктивністю та активним вживанням у діалектах. За нашими матеріалами, кількісно переважають фраземи з негативною характеристикою розумових здібностей людей – ‘дурнуватий, недоумкуватий’. Активністю у фонетико-словотвірно-морфологічному варіюванні характеризується давній вираз *нема всіх дома* [Номис 1993: 293]:

у подільських говірках – *не ўс’і |дома і |хата на зам|ку* [Коваленко 2019: 371]; *де^и^ўйа|носто |дев’іт’ і |хата на зам|ку* [Коваленко 2019: 370];

південноволинських – *де^{и}ўйа|носто |деўйат' і |хата |замкана* [Коваленко 2019: 370];

середньополіських – *не всі дома, і хата на замку* [ФСГЖ: 181];

східнослобожанських – *не всі дома і хата на клямці (на замку)* в кого, зневажливо [УУ: 506]; *не всі у вашій хаті*, зневажливо [УУ: 506]; *нема нікого і хата на замку* в кого [УУ: 506].

У вигляді дотепних, жартівливо-іронічних і синтаксично викінчених суджень у сучасному мовленні вживають, наприклад:

у східнослобожанських говірках – *твоя хата моїй хаті троюрідний погріб* 'дуже далека рідня' [УУ: 506], *ні кола, ні двора, ні хати, ні в хаті* 'нічого не мати, бідно жити' [УУ: 245];

західноволинських – *хата, хлів, льох – хазяїн здох* 'все життя присвятити матеріальним збагаченням' [Мацюк 2013: 213]; *нима хатки бис куропатки* 'хтось в сім'ї виділяється' [Мацюк 2013: 213]. Особливо помітною у приладах є римованість, певна симетричність структури.

Із повчальною метою вживають на Слобожанщині вираз *була в собаки хата,* звертаючись до особи, яка вихваляється, що в неї є те й те [УУ: 461]. Вирази такого типу найбільше дають уявлення про самих носіїв говірок, про їхні пріоритети у вихованні й традиційність.

Крім лексеми *хата*, у фраземах трапляються зменшено-пестливі варіанти *хатина, хатка*, наприклад: *ні хатини ні дитини* 'нікого немає, самотній' [УУ: 507]; *нима хатки бис куропатки* 'хтось в сім'ї виділяється' [Мацюк 2013: 213].

Характерною рисою є те, що до складу фразем із компонентом *хата* можуть входити й номінації інших господарських будівель чи суміжних територій: *хлів, льох, сарай, погріб, шопа.*

Отже, у фраземіці спостерігаємо домінуючу рису: земна людина бажає досягти щастя, блага в реальному житті. Це щастя полягає в мудрості, благополучному стані долі, а найголовніше – у моральній доброчинності (внутрішньому благу), що включає в себе любов, взаємоповагу, щедрість,

сумирність, правдивість, сором'язливість тощо і є морально-етичним змістом національного характеру. Шлях досягнення доброчинності – знати і долати індивідуальні вади, цим самим примножити славу свого народу. Вирішальну роль у формуванні ментальності відіграло трактування доброчинності людини не як вродженого дару, а набутої завдяки розвитку інтелекту. Розвивати таку здатність можна різними шляхами, що ніяк не відбивається на сутності кінцевого результату.

4.1.2. Компонент *піч.* Лексема *піч* належить до найдавнішого шару лексики за походженням, значення печі – кодове, тому що воно розкриває значення жіночого лона і невідворотність сили потойбіччя.

Піч була невід'ємною частиною житла давніх слов'ян – у печі пекли хліб, варили їжу, сушили збіжжя, на ній спали, народжували дітей, лікувалися. З часом змінювалася конструкція печі, з'являлися супровідні предмети побуту, збільшувалися можливості щодо призначення, тому в українській літературній мові, словниках говірок усіх трьох наріч зафіксовано велику кількість лексем на позначення загальної назви печі, її частин та елементів. О. П. Галай, наприклад, записав понад 200 лексем і їхніх варіантів лише в говорах Карпат [Галай 1978]. Дослідник не тільки проаналізував цю лексичну групу за семантичними особливостями, а й визначив межі поширення та вживання конкретних номенів: є на всій території Українських Карпат, вузьколокальні регіоналізми, загальновживані слова. Таку широку варіативність дослідник пояснює існуванням різних способів спорудження печі, її призначенням, рівнем соціально-економічного розвитку населення, історичними подіями. У "Словнику бойківських говірок" М. Й. Онишкевич подав фразеологізм *бити пец* зі значенням 'будувати піч з глини і дерева' [Онишкевич 1984, I: 53].

У чисельних працях з української діалектології (С. П. Бевзенка, Й. О. Дзендзелівського, О. П. Галая, П. Ю. Гриценка, Н. В. Хобзей та ін.), матеріалом для яких слугували записи говірок за спеціально укладеними

питальниками, апробовано опис номінації за такими групами: назви для печі та її частин, лексика, пов’язана зі спорудженням печі, доглядом за нею, назви продуктів згоряння палива, назви знарядь праці, які використовували біля печі (для випікання хліба, приготування їжі, опаленні приміщення та ін.).

Ретельно зібрані матеріали послугували для укладання карти Атласу української мови, на якій позначено ізоглоси побутування варіантів *піч, пйец, пец*. Сучасні словники говірок зафіксували розвиток семантики досліджуваної лексеми, наприклад, у гуцульських говірках: Піч – піч [ГСЛ: 468]; П’єц – 1. Груба; піч. 2. паровоз. 3. гра при покійникові [ГСЛ: 461]; у лемківських: Пец – піч, у якій печуть хліб, варять їсти. 2. Верх печі, де сплять та вигріваються взимку [Турчин 2001: 91].

Обожнювання печі, віра у її надприродну силу, заборона непристойно поводитися біля неї реалізовано у фразеологізмах, зафіксованих у сучасному діалектному мовленні: *трима́ти ся п'єца* ‘довго жити’ [ФСЛГ: 164], *піч у хаті.* 1. ‘таємниця’. 2. ‘заборона лаятися’ [ФСГЖ: 137]; *ґазди́ня од пе́ца до ла́вы* ‘жінка’ [ФСЛГ: 59].

У живому народному мовленні прогнозовано маємо чимало прикладів фразеологізмів компаративного типу, наприклад:

у лемківських говірках – *глу́хый як пец* ‘зовсім глухий’ [ФСЛГ: 80], [ФСЛГСС: 101], *як у пе́цу* ‘дуже тепло’ [ФСЛГ: 101], *як бы сме за пе́цом были* ‘дуже близько’ [ФСЛГСС: 101], *як у пе́цу* ‘дуже тепло’ [ФСЛГСС: 101], с*иді́ти як ва́траль на пе́цу* ‘жити безтурботно; нічого не робити; байдикувати’ [ФСЛГСС: 101];

гуцульських – *ва|рит йаґ ў печ´* [Олійник 2002: 163], *йак п’іч´* ‘дуже огрядний’ [Олійник 2002: 163];

волинських – *як піч* ‘дуже великий’ [СВФ: 123];

західноподільських – *|жити йак к’іт на п|йецу* ‘безтурботно жити’ [Коваленко 2012: 64], *ви^{е}|лежувати^{е}с’ йак к’іт на пе^{и}|ч’і* ‘багато спати’ [Коваленко 2012: 64].

Усі сімейні обряди в минулому були пов’язані з піччю, яка, за давніми віруваннями, була покровителькою і членом родини. Загальновідомими в українській мові є обрядові фразеологізми: *колупати піч*, *пекти коровай*, *баб’ячий кут*, *у кут впасти* та ін.

Піч – символ материнського начала, непорушності сім’ї, неперервності життя, рідної хати, батьківщини, пов’язаному з піччю вогнищу предки приписували чудодійні сили покровителя роду. Тому саме піч була тим священним місцем, де жінка має народжувати дитину [Войтович 2005: 374], а ці знання відображенні у фразеологізмах говірок:

західнополіських – *на п’іч нев’істци треба* ‘швидко буде родити’ [Аркушин 2003: 114], *впасти с печи* ‘народити дитину’ [Аркушин 2003: 114], *з пéч'і впáсти* ‘народити дитину’ [Мацюк 2013: 8];

гуцульських – *злягти коло печі* , *ўˈпасти ў кут,* *ўˈпасти с ˈпеч´і* ‘народити дитину’ [Олійник 2002: 78].

Зі значенням ‘народити позашлюбну дитину’ фразеологізми зафіксовано на території середньополіських говірок: *впáсти с пéчи* [Громик 2002: 154], *за грýбу с'істи* ‘народити позашлюбну дитину’ [Громик 2002: 157].

У діалектних текстах такі вирази характеризуються високим ступенем експресивності, наприклад, у гуцульських говірках: *аˈби с скаˈзаў м’іˈн´і / коˈли твоˈйа ˈж´інка ўпаˈдет ў кут / то поˈможу к’і* [ГГКС: 54]; *шо / ўже ўˈпалас с ˈпеч´и / коˈго с ўроˈдила?* [Олійник 2002: 78], *у нас кажут: чельид упала у кут, або изльигла. Бог дау гаразд* [Олійник 2002: 95].

Крім того, що піч символізувала народження, за фольклорно-етнографічними матеріалами, це ще й обитель померлих членів родини. Тому піч може взяти хвору дитину і повернути її здоровою. В етнографічній розвідці О. Іванова та П. Марусова знаходимо опис відомого на Поділлі, Чернігівщині та Харківщині ритуалу “перепікання” дитини, коли хвору на сухоти дитину тричі клали на лопату, якою виймали з печі хліб. Такий ритуальний хліб випікала баба-знахарка: вдосвіта брала непочату воду із

трьох криниць, замішувала на ній тісто і випікала особливий хліб [Іванов, Марусов 1893: 415].

Отже, піч символізує не тільки материнське лоно, але й потойбіччя, занурення у піч – тимчасову смерть. О. П. Івановська висновкує, що ритуал символізував одночасно із спалюванням хвороби і повторне "випікання" дитини, уподібненої хлібові, в печі – символові материнства; тимчасове повернення дитини в материнське лоно, яке символізує піч, і її друге народження; тим часову смерть, її перебування на "тому" світі, який символізує піч, і повернення у світ живих [Івановська 2012: 238].

На території побутування гуцульських говірок зафіксовано вираз *хоть горшком називайте*[и]*, лиш у піч не*[и] *пхайте*[и], коли йдеться 'про згоду виконати все, тільки б не мати клопоту' [Лесюк 2008: 183].

Особливо чітко виявляються територіальні риси (здебільшого фонетичні та морфологічні) на прикладах однакових фразеологізмів:

у східноподільських говірках – *не з однóї пéчі хліб ї́сти* 'бувала людина' [Доленко 1975а: 159];

бойківських – *не з однієї печі хліб їсти* [Онишкевич 1984, І: 51];

лемківських – *не з єднóго пéца хлíба їсти* 'бути досвідченим' [ФСЛГСС: 101].

Л. О. Ткач розглядає цей фразеологізм, значення якого пов'язане з пізнавальним досвідом і сприйняттям побутових реалій, як одиницю спільного українсько-польського фонду. Опираючись на тексти художньої літератури, дослідниця визначає активне побутування фразеологізму на території Буковини та Галичини, а також Наддніпрянщини (на основі прикладу з поеми "Невольник" Т. Шевченка *наїстися всіх хлібів*) [Ткач 2007]. У збірці М. Номиса *не з однієі печі хліб ів* [Номис 1993: 273] – вираз, що зафіксований на Поділлі.

У трьох наріччях української мови виявлено фразеологізм *впасти с печі,* хоч ФСУМ такого виразу не фіксує: *Лежати на печі* 'нічого не робити; ледарювати, байдикувати' [ФСУМ, І: 420], *сидіти в запічку (на печі)* 1. жити

безтурботно. 2. не втручатися ні в які справи, перебувати осторонь чого-небудь’ [ФСУМ, II: 801].

У говірках південно-західного наріччя вираз *впасти с печі* має, окрім уже згаданого значення ‘народити дитину’, має інші більш уживані значення:

1) у східнозакарпатських, бойківських, гуцульських – *з пе'ца (з по'да) впа'сти* ‘дуже дурний’ [Лавер 1989: 135]; лемківських – *хпал із пéца (хпáла, хпáло)* ‘дуже дурний’ [ФСЛГ: 78]; *впав із пéца* ‘дурний’ [ФСЛГСС: 101]; волинських – *упасти с печ’і* ‘не зовсім розумний’ [Аркушин 2003: 114];

2) у західнополіських – *впасти с печи* ‘зробити або сказати щось несерйозне’ [Аркушин 2003: 114]; *упасти с печ’і* ‘сказати щось недоречне’ [Аркушин 2003: 114]; лемківських – *бісідувáти як кыбы з пéца впав* ‘говорити дурниці’ [ФСЛГСС: 101]; *хпáсти з пéца на голóву* ‘говорити нісенітницю’ [ФСЛГСС: 101]; *бісідувáти як кыбы з пéца хпал (хпав)* ‘говорити нісенітниці’ [ФСЛГ: 124]; *хпáсти з пéца на голóву* ‘дуже швидко говорити’ [ФСЛГ: 125].

Отже, матеріали з південно-західного наріччя демонструють активізацію всіх потенційних можливостей фразеологізму, що доводить його багатоплановість, а також продукування нових семантичних відтінків на рівні однакових одиниць.

4.1.3. Компонент *двері*. Фразеологічній системі українського діалектного мовлення притаманні велике розмаїття структурно-семантичних моделей, лексичних компонентів, варіювання регіоналізмів. Лексема *двері*, як і *поріг, вікно, покуть, піч, стіл* (частини житла) у символічному значенні укладається в декілька сакральних рядів чи опозицій, виявляючи явище синекдохи – часткове відповідає загальному. Насамперед, двері – символ межі, а також оберіг від злих духів. Хатинка Баби Яги “без вікон, без дверей” у казці – житло “іншого світу” [Войтович 2005: 127]. Поріг, двері, рушники охороняють оселю від злих духів. Коли хтось помирав, двері, як і вікна,

годилося відкривати навстіж, аби могла вільно вийти душа покійника [Войтович 2005: 127].

Поріг – межа хати, за нею – все чуже, небезпечне. Вважалося, що під порогом перебувають духи предків, які охороняють родин. Виносячи покійника з дому, тричі постукують об поріг; порогові віддають шану молоді, йдучи до вінця [Войтович 2005: 385]. Багатьом легендам притаманний мотив звертання до хатнього порога як символу прощання з родом та переродження в нову якість [Конобродська 2007].

Двері – це рубіж між чужим світом і світом домашнім, якщо йдеться про світське помешкання, чи рубіж між світом профанним і світом сакральним, якщо йдеться про храм. Переступити поріг (за двері) – означає прилучитися до нового світу [Геннеп 2002: 24].

У східнослобожанських і степових говірках Донбасу вживають *поставити чоботи біля дверей* ‘померти’ [УУ: 526];

у лемківських – *запе́рти две́рі* за ким ‘поховати’ [ФСЛГСС: 47], *копытами две́рі пудпе́рти* ‘померти’ [ФСЛГСС: 47];

гуцульських – *шуˈкайет сˈмерк’ ˈпоза дˈвер΄ми / а* (хтось) *ˈходит доˈрогами* [Олійник 2002: 75].

Як відомо, двері були місцем проведення обрядів, а інші входи (не освячені спеціальним обрядом, нецентральні) та вікна не є провідниками до зовнішнього світу. Дослідники фольклору саме цим пояснюють факт, що у текстах народної творчості представники “чужого”, “ворожого” світу проникають у помешкання у будь-який спосіб, уникаючи освячених дверей, порогу [Івановська 2012: 137]. На поріг не можна наступати, плювати, через поріг не можна передавати речі, оскільки він є місцем поховання предків.

Дві основні території господаря і гостя окреслювалися як господа і простір поза нею, а сакральною межею для них вважався поріг. Кожний, хто переходить з однієї території на іншу (через поріг), упродовж достатньо тривалого часу перебував і в житті, і в магічно-релігійному сенсі в особливій ситуації: він опинявся між двома світами [Івановська 2012: 136].

Двері та вікна теж виконують функцію розмежування. У більшості народних обрядів маркером проміжних обрядодійств є двері. Про небажаних гостей кажуть *пороги оббивають* [Геннеп 2002: 23]. У середньополіських говірках (найбільш архаїчних) частовживаними є: *виставити за двері* ‘не підтримувати з кимось стосунки’, *ломитись у відчинені двері* ‘докладати зайвих зусиль’, *показати на двері* ‘не підтримувати з кимось стосунки’ [ФСГЖ: 55];

лемківських – *заперти ворота (двері)* ‘прогнати кого-небудь’ [ФСЛГ: 93];

волинських – *лобом двері відкривати / відкрити* ‘бути вигнаним’ [СВФ: 91].

Загальновідомим в українській мові є фразеологізм *як у Бога за дверима* (*дверми*), який уживається переважно зі словами *жити, сидіти* та ін. і має значення ‘безтурботно, дуже добре, привільно, в найкращих умовах’ [ФСУМ, І: 42];

у західнополіських говірках – *йак в Бóга за двирúма* [Мацюк 2006: 26];

подільських – *ˈжити йак ў ˈБога за двеᵘˈрима, ~ за двеᵘрˈми* ‘жити щасливо, заможно’ [Коваленко 2019: 39];

волинських – *сиᵉˈдіти йак ў ˈБога за двеᵘˈрима* ‘жити щасливо, заможно’ [Коваленко 2019: 41];

лемківських – *жыти йаґ в Бога за дверйами* ‘жити в достатках, без усяких турбот’ [Турчин 2011: 79];

наддністрянських – *як у Бога* за *дверима* [Романюк 2002: 39], східнослобожанських та степових – *як у царя за дверима (за пазухою),* зі сл. жити, сидіти ‘безтурботно, дуже добре, привільно, у найкращих умовах’ [УУ: 517].

Із протилежним значенням вживають у закарпатських говірках фразеологізм *дóбре, йак в чóрта за двúр’ми* [Дзендзелівський 1993: к. 447]. На основі порівняння однакових фразем з різних територій України визначаємо фонетичні та морфологічні варіанти лексеми *двері* у формі

орудного відмінка: північні говори *двири́ма,* південнозахідні *две*$^{и|}$*рима, две*^{и}*р*$^{|}$*ми, дви́р'ми, дверйами,* південносхідні *дверима.*

Загальновідомий вираз *ні в кут, ні в двері* зафіксований ще у кінці XIX ст. у збірці М. Номиса "Приказки, прислів'я, и таке інше" [Номис 1993: 346]. Сучасні регіональні словники так тлумачать значення фразеологізму:

у волинських говірках – *ні в кут ні в д*$^{|}$*вері* 'не до ладу' [НРС: 157];

буковинських – *ні в кут, ні в двері* [БГ: 379];

гуцульських – *ні в кут ні в двері* 'про щось негідне, невартісне, ні до чого непридатне' [Лесюк 2008: 176];

східнослобожанських та степових – зі значенням 'нікуди не годиться' *ні в двері ні в вікна* [УУ: 165], *ні в вікно ні в двері* 'про незвичайне, дивовижне' [УУ: 98].

Вербалізація глибинного рівня духовного життя людини, її поведінки засобами фразеології реалізується у виразах, що у мовленні перебирають на себе смисловий центр:

у східнослобожанських говірках – *ногою двері відкривати (одкривати)* 'фамільярно поводитися з посадовцями, ставити себе з ними на одну дошку' [УУ: 357], *під дверима вуха розвішувати / розвісити* 'підслуховувати' [УУ: 165], *рога (роги) в двері не влазять* у кого 'хтось зраджує у подружньому житті (перев. жінка)' [Ужченко 2009: 186];

лемківських – *забыти за собов двері заперти* 'дуже швидко піти, не оглядаючись' [ФСЛГ: 89; ФСЛГСС: 47], *за каждим фалатком хліба двері отворяти* 'жебракувати; просити милостиню' [ФСЛГ: 167], *вупкати дверйами* 'сердитися, виявити гнів, незадоволення' [Турчин 2011: 79];

волинських – *приносити (виносити) / принести (винести) двері на голові* 1. Зробити щось негідне, зганьбитися. 2. Наносити збитки; гамірно себе поводити [СВФ: 135], *рипати дверима* 'багаторазово виходити і повертатись' [СВФ: 141], *грюкати / грюкнути (брязнути, гримнути) дверима* 'виявляти спротив, незадоволення, незгоду тощо' [СВФ: 48].

Образ “чужі двері” лежить в основі мотивації фразем, зафіксованих з уст носіїв лемківського говору: *давати пальці меджы чуджі двері* ‘встрявати в чужі справи, виявляти небажану цікавість, ініціативу’ [ФСЛГ: 70], *дава́ти па́льці ме́джі чуджі́ две́рі* ‘втручатися не в свою справу’ [ФСЛГСС: 97].

Синонімічний ряд фразем на позначення людини, яка дуже багато говорить, доповнює одиниця лемківського говору *папу́лю ма́ти як две́рі* ‘бути дуже балакучим’ [ФСЛГСС: 98] із регіоналізмом *папулі* – щоки, лиця [Турчин 2011: 228]. У фразеологічному матеріалі українських говірок трапляються форми висловів і компоненти, що не відповідають загальнонаціональній нормі через фонетичні, морфологічні відмінності, проте це не впливає на традиційну внутрішню структуру таких варіантів і значення фразем є цілком зрозумілим, лише регіоналізми потребують пояснення або контексту.

Розумові здібності людини в живому мовленні часто схарактеризовані засобами фразеології:

у подільських та волинських говірках – *дурˈниї йак дˈвер’і, просˈтиї йак дˈвер’і* ‘дурний’ [Коваленко 2019: 100]; *лида́чий йак с’іне́шн’і две́р’і* ‘лінивий’ [Лонська 2011: 244];

лемківських – *дурˈниї йек ч΄іп ў дˈверах* [Олійник 2002: 93];

східнослобожанських і степових – *як двері* зі сл. дурний, тупий ‘дуже, зовсім, сильно, надто’ [УУ: 165], *хата без дверей*, ірон. ‘пуста, недалека людина [УУ: 506].

У говірках Волині вираз *як двері* вживають з такими значеннями: 1. ‘дуже нерозумний’. 2. ‘щирий, відвертий; простий’ [СВФ: 51]. Для говірконосіїв більшості території північного наріччя характерне вживання сталих виразів *простий як двері, дурний як двері розкриті* [Івченко 1996: 28].

Прозору мотивацію та перевагу експресивно-емоційного аспекту мають фразеологізми, що характеризують зовнішній вигляд людини, записані від носіїв східнослобожанських і степових говірок Донбасу: *і в двері не*

потовпиться, у двері не пролізе (не пролазе, не влазе, не проходе) ‘дуже товстий’ [УУ: 165], *входити в двері боком* ‘бути дуже товстим, ситим’ [УУ: 165], *у двері не вписується* 1. ‘високий’. 2. ‘товстий’. 3. ‘п’яний’ [УУ: 165]; *ходячі двері* (жартівливе) ‘дуже високий’ [УУ: 165].

У науковий обіг введено фразеологізми з різних ареалів української мови на позначення поняття ‘некрасивий’: східнослобожанські та степові – *як двері*, зі сл. страшний, некрасивий ‘дуже, сильно, надто’ [УУ: 166], *як двері в сараї, як двері з сараю* ‘некрасивий, негарний’ [УУ: 166], *як двері некрашені*, зі сл. поганий, брудний, страшний ‘зовсім некрасивий’ [УУ: 166], *як двері без завісів* ‘неохайний’ (про людину) [УУ: 166], *як двері обшарпані*, зі сл. страшний ‘зовсім, дуже’ [УУ: 166].

В усному мовленні українців найчастіше трапляються фразеологізми на позначення рис характеру людини і переважають номінації негативних якостей, але з компонентом *двері* зафіксовано лише позитивні характеристики: *як двері в конюшні*, зі сл. простий ‘про просту, легку в спілкуванні людину’ [УУ: 166], *як двері, як двері перед покраскою* зі сл. спокійний ‘зовсім, дуже’ [УУ: 166]. Загальне значення ‘простота’ має вираз *прости́й йак с’іне́шн’і две́р’і* [Мацюк 2006: 244].

Із говірковими фонетичними й морфологічними ознаками, тобто із формальними відмінностями, але спільними за семантикою із загальномовними стійкими висловами, функціонують в окремих регіонах фразеологізми-словосполучення та речення:

у лемківських говірках – *же две́рі не втво́риш, кыбы шьі єде́н пришо́в та две́рі не за́преш* ‘дуже тісно’ [ФСЛГСС: 47], *же двері не втворити* ‘дуже багато (про людей)’ [Турчин 2011: 56], *же єден бы ище пришол та двері не замкнеш* ‘дуже багато (про людей)’ [Турчин 2011: 86];

західнополіських – *поладиў бат’ко двери* ‘не зумів полагодити, а зробив ще гірше’ [Аркушин 2003: 77].

Загальнослов’янську структурно-семантичну модель “дивитися + як + свійська тварина + на будівлю (або її частину) = дивуватися” *дивитися йак*

баран (теля) на нові ворота; дивитися, як півень на тік [УДСХО 1975: 198] наповнюють і сучасні фразеологізми з компонентом *двері*:

східнослобожанські та степові говірки Донбасу – *дивитися як козел (козьол) на двері* ‘почувати себе спантеличено’ [УУ: 267];

гуцульські – *ди|витиси йеґ|тел´і на но|в’і д|вер´и* [Олійник 2002: 21].

Отже, матеріали фразеологічних словників говорів української мови не тільки демонструють чисельність стійких одиниць із компонентом *двері,* який у символічному значенні утворює декілька рядів та опозицій, а й підтверджують глибинні психоментальні ресурси свідомості. Як позитивна, так і негативна оцінність, емоційно-експресивне забарвлення фразем є характерною особливістю живого діалектного мовлення. Інформація та опрацювання матеріалу з інших говорів української мови уможливлять ґрунтовний аналіз ареальної фразеології як системи, розробку методології, визначення факторів і шляхів розвитку.

4.1.4. Компонент *поріг.* Незважаючи на посилений інтерес дослідників до ареальної фразеології, на матеріалі східнослов’янських мов переважно описано етнокультурні значення виразів із компонентами-назвами власне оселі та окремих її елементів (двері, піч, стіна, кут). У вживанні таких назв, основних ключових слів національної культури, важливих і визначальних для української нації, спостережено кодування культурної інформації на рівні фразеологічної системи.

Серед інформаційно-описових праць такої тематики на особливу увагу заслуговують дослідження кодів культури білорусів В.Я. Лящинської, зокрема дослідниця проаналізувала базовий символ картини світу *двері* на матеріалі фразеологізмів літературної та діалектної білоруської мови з проекцією на загальнослов’янське світорозуміння. Дослідниця підтвердила, що *двері* є образним показником освоєного та неосвоєного людиною простору, межею між “чужою” і “своєю” територією [Лящинська 2015]. Культурна інтерпретація фразеологізмів білоруської та російської

літературних мов із компонентами-назвами елементів внутрішньої будови оселі *кут/вугол*, *стіна* демонструє їхню здатність виконувати функції символів, еталонів чи стереотипів у визначенні розуміння людиною координат простору та свого місця у ньому [Ляшчынская 2015; Ляшчынская, Шведава 2016].

Лексеми *хата* і *піч* є стійкими утвореннями у складі загальнонаціональної української мови як літературного, так і діалектного її різновидів, позначають реалії, які споконвіку є складовою частиною матеріальної культури народу. На прикладі фразеологізмів та паремій сучасних українських говорів проаналізовано образно-метафоричне відображення у мові й культурі зв'язку житла людини та його складових елементів з осмисленням себе в цьому світі, а звідси й розуміння законів побудови довкілля і всесвіту загалом [Коваленко 2014; Коваленко 2015].

В. Д. Ужченко та Д. В. Ужченко, досліджуючи особливості семантики й структури фразеологізмів української мови, їхнє формування й динаміку, велику увагу надали культурно-національним компонентам у семантичній структурі сталих одиниць. Автори детально описали такі базові концепти української культури, як *чоботи, дорога, лава, поріг, осика, вогонь,* у складі фразем української літературної мови через аналіз сукупності семантичних маркерів на основі культурологічної інформації.

За матеріалами художньої літератури автори виявили вживання базового концепту *поріг* у сакральних рядах: 1) разом з іншими елементами хати – це символ батьківщини, рідної землі, затишку, захисту; 2) опозиція "свій" – "чужий" простір. Важлива думка, що зміст концепту як основної одиниці ментальності, ментальної сутності залежить від світоглядних позицій і "визначається всією розмаїтістю контекстів його вживання" [Ужченко 2007: 292], тому джерелами пропонованого дослідження обрано фразеографічні праці, що презентують говори української мови, а також тексти сучасного територіального мовлення.

Проаналізуємо фразеологізми із компонентом *поріг*, який є важливими символом української традиційної культури.

Зазначимо, що фраземи з компонентом *поріг* фіксують усі фразеологічні словники, матеріали до словників, що презентують українське діалектне мовлення.

У відомих збірках символів української культури та міфології знаходимо описи лінгвокультуреми *поріг*, що опираються на численні матеріали традиційних родинних і календарних обрядів українського народу, як і інших східнослов'янських [Возняк 1996; Черепанова 2008]. У лексикографічній праці "Знаки української етнокультури" В.В. Жайворонка, наприклад, знаходимо таке тлумачення символіки порогу – це границя хати, за якою був уже чужий світ, чужий бог – звідси переосмислення порога як початку чого-небудь або крайньої межі чогось [Жайворонок 2006: 470].

Поріг – межа хати, за нею – все чуже, небезпечне. Вважалося, що під порогом перебувають духи предків, які охороняють родин. Багатьом легендам притаманний мотив звертання до хатнього порога як символу прощання з родом та переродження в нову якість [Войтович 2005: 386].

Загальновідомо, що усі родинні обряди передбачають дійства, пов'язані із заздалегідь запланованим місцем проведення – на порозі. Виносячи покійника з дому, наприклад, тричі постукують об поріг; порогові віддають шану молоді, йдучи до вінця [Войтович 2005: 385]. Поріг, двері, рушники охороняють оселю від злих духів. Коли хтось помирав, двері, як і вікна, годилося відкривати навстіж, аби могла вільно вийти душа покійника [Войтович 2005: 127]. Зазначимо, що особливі показники простору помешкання людини, такі як *подвір'я, обійстя, ворота, тин/пліт,* потребують ґрунтовного дослідження на матеріалі українського літературного та діалектного мовлення.

За українськими звичаями, коли хтось починає якусь важливу роботу, то, як правило, перехреститься й обов'язково скаже: *Господи поможи!* або *З Богом!*; якщо людина вибирається в дорогу, то їй рідні теж скажуть: *З Богом!*

М. П. Лесюк, фіксуючи мовні скарби рідної говірки с. Ковалівки Коломийського р-ну, стверджує, що саме тому поширене прислів'я: *Бе*[и]*з Бога – ні до порога,* хоч “довгі роки радянська пропаганда втокмачувала людям, що навпаки – *без Бога – пряма дорога*” [Лесюк 2008: 157]. У момент комунікації, коли до якоїсь інформації, повідомлення долучається співрозмовник, фразеологізм стає центральною одиницею.

Сакральна тема у сталих виразах із компонентом *поріг* зафіксована і в збірниках текстів закарпатських говірок: *усé трéба робити з дýмкоў про Бóга // йак кáжут стар'í л'ýди / уд Бóга ни до порóга* [УЗГ: 91]. Автокоментар інформатора, що вираз вживають старі люди, підтверджує розуміння носіїв говірки природного часу, точок його відліку, реальності та образності. У словнику фразеологізмів Нижньої Наддніпрянщини В. В. Чабаненка знаходимо вираз *оце тобі Бог, а оце порог!* [Чабаненко 2001: 180]; *показати поріг* в середньополіських говірках означає ‘вигнати’ [ФСГЖ: 140]. Отже, на матеріалі традиційних загальновживаних фразеологізмів усе ж спостерігаємо регіональні риси на морфологічному рівні: *порог – поріг, без – уд.*

Як відомо, двері та поріг були місцем проведення обрядів, а інші входи (не освячені спеціальним обрядом, нецентральні) та вікна не є провідниками до зовнішнього світу. Дослідники фольклору саме цим пояснюють факт, що у текстах народної творчості представники “чужого”, “ворожого” світу проникають у помешкання у будь-який спосіб, уникаючи освячених дверей, порогу [Івановська 2012: 137]. На поріг не можна наступати, плювати, через поріг не можна передавати речі, оскільки він є місцем поховання предків.

Саме родинні обряди займають найважливіше місце серед усіх народних обрядів, є тим “порогом” у людському житті, що з’єднує в єдине загальну пам’ять нації, її духовні надбання, досягнуті багатовіковим досвідом, тому компонент *поріг* є найбільш уживаним у фразеологізмах, пов’язаних зі звичаєво-обрядовою основою. Необхідність проведення таких досліджень зумовлюється й екстралінгвальними факторами, оскільки

науково-технічний прогрес спричиняє прискорену архаїзацію мовних одиниць, різні екологічні й антропогенні чинники впливають на міграцію населення, а це своєю чергою призводить до поступового зникнення з ужитку груп лексики та фраземіки.

Кожний, хто переходить з однієї території на іншу (через поріг), упродовж достатньо тривалого часу перебував і в житті, і в магічно-релігійному сенсі в особливій ситуації: він опинявся між двома світами [Иванов, Марусов 1893: 136]. У західноподільських говірках *че*$^{и|}$*кати за по*$^{|}$*рогом* ‘бути присмерті’ [КА]; у середньополіських – *од порога да й до Бога* ‘померти’ [ФСГЖ: 22]. У “Фразеологічному словнику української мови” подано три значення одиниці *оббивати пороги*: 1. ‘постійно ходити, приходити до кого-небудь, кудись; часто бувати у когось, десь’. 2. ‘багато разів звертатись до когось, кудись, у якій-небудь справі, домагаючись її вирішення’. 3. ‘нахабно з’являтися десь, турбувати когось’ [ФСУМ, II: 561-562]. Два значення фразеологізму *оббивати пороги* поширені в говірках Середнього Полісся – 1. ‘часто навідуватися’. 2. ‘набридати’ [ФСГЖ: 140]. Зауважимо, що інші словники фразеологізмів говірок не подають такого виразу через його “літературність, унормованість”, що продиктовано завданням таких праць – фіксувати тільки діалектні одиниці, відмінні від літературних.

Потреба залучення фразем сучасних подільських говірок до наявних діалектологічних студій зумовила вибір цієї зони та проблематики ідеографічного й ареального опису. Саме за матеріалами фольклорно-діалектологічних експедицій (картотекою автора), на території Поділля та суміжжя аналізований фразеологізм вживають лише у текстах передвесільної обрядовості: *по*$^{|}$*роги оби*$^{е|}$*вати* [КА, с. Смотрич Кам’янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.]; *оби*$^{е|}$*вати по*$^{|}$*рога* [КА, с. Черче Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.] ‘залицятися; мати намір одружитися’.

Період зрілості дівчини, за національно-культурним розумінням родинного життя, є найважливішим у житті жінки і пов’язаний, найперше, з

її готовністю створити сім’ю, продовжити рід [Весілля 1970; Жвава 2006; Жвава 2007]. Відзначимо порівняно велику кількість сталих народних висловів та їхніх варіантів на позначення поняття ‘доросла дівчина; готова до подружнього життя’: *ˈд’іўчи^е^на на поˈр’і* [Коваленко 2019: 104], *ˈд’іўчи^е^на з рушниˈками, ˈд’іўчи^е^на дозˈр’іла* [КА, Кам’янець-Подільський, Чемеровецький р-ни Хмельницької обл.] та ін. Фраземи цього семантичного ряду мають і компонент *поріг*, що пов’язаний з тематичними групами лексики весільного обряду: *ˈд’іўка на поˈроз’і*; *ˈд’іўчи^е^на на поˈроз’і* [КА, Кам’янець-Подільський, Чемеровецький р-ни Хмельницької обл.]; *ˈд’іўчи^е^на на поˈрогов’і* [КА, Хмельницький р-н Хмельницької обл.]. Фраземи *старосˈти на поˈроз’і* в кого; *рушни^е^ˈки до поˈрогу* в кого [КА, Городоцький, Чемеровецький, Ярмолинецький р-ни Хмельницької обл.] з текстів про передвесільну обрядовість теж вживаються зі значенням ‘доросла дівчина; готова до подружнього життя’.

Відмова женихові формулювалася сталими виразами *не^и^ пусˈтити на поˈр’іг* кого; *покаˈзати на поˈр’іг* кому; *не^и^ ˈвиїти на по^у^ˈр’іг* [КА, Городоцький, Чемеровецький, Ярмолинецький р-ни Хмельницької обл.]. Названі фраземи стали загальновживаними, коли йдеться про відмову комусь у чому-небудь, або про невдачу в якійсь справі.

Серед загальновідомих обрядових фразем весілля особливу увагу привертає давній лемківський вираз, де образним конкретизатором є компонент *пороги – жегнати порогы* “фрагмент весільного обряду, коли дружби складають палиці навхрест на порозі, а молоді, виходячи з хати, переступають через них” [Турчин 2001: 96].

Отже, фраземи весільної обрядовості творяться внаслідок метафоризації назв конкретних обрядових дій і характеризуються широкою семантичною та лексичною варіативністю.

Семантика мовних одиниць родинної обрядовості, як правило, містить культурну конотацію, певний код, що й творить внутрішню форму

[Борисенко 1994; Скуратівський 1994; Гвоздевич 1996; Бігусяк 1997; Козяр 2000; Жвава 2008; Бриняк 2011; Тищенко 2008; Тищенко 2000; Хомчак 2007].

Найбільш уживаними і відомими, такими, що не втрачають своєї актуальності, є сталі народні вислови, що є відповіддю на дитяче питання “Звідки мене взяли?” [Виноградова 1992; Виноградова 19925; Виноградова 1999; Гаврилюк 1981; Гаврилюк 1993; Гаврилюк 1994; Любицька 2000]. Зазначимо, що серед мовних одиниць, семантика яких фокусується на міфологемі “хтось приніс”, найчисельнішими є вирази із назвами птаха: лелека, боцюн, боцян, бусел, бусол, бузьок (залежно від мовного арелу) – народні назви лелеки, що є символом добра, праці, відданості; сам птах побожний (“Божа птиця”), де зів’є гніздо – у тій хаті буде щастя. Такі вірування і спричинили прадавні розповіді дітям, що ці птахи приносять немовлят [Жайворонок 2006: 331–332]. За опублікованими матеріалами, тільки у східнослобожанських говірках зафіксовано фразеологізми цього семантичного ряду із компонентом *поріг*, внутрішня форма яких конденсує прадавні вірування, паремії, що функціонують у цьому діалектному обширі, наприклад: *на порозі найшли (знайшли)*, евф. Про народження дитини (перев. у розмові з малими дітьми). Те саме, що *під піччю найшли* [УУ: 401]; *лелека принесла на поріг дома*, евф. Те саме, що *лелек приніс* [УУ: 301].

Фразеологія родинних обрядів є наслідком праці людського розуму, міфологічних уявлень і християнської віри, що зумовила певне світосприймання, а також вироблення правил моралі, загальнолюдських ціннісних орієнтирів. Такі мовні одиниці тісно пов’язані з тим оточуючим світом людини (рослинним, тваринним, предметним, релігійним тощо), у якому функціонують [Мацюк 2016; Мацюк 2020б].

Поза родинними обрядами дві основні території господаря і гостя окреслювалися, як господа і простір поза нею, а сакральною межею для них вважався *поріг*. Інформативно важливими є записи давніх лемківських говірок, у яких подано ілюстрацію до фраземи *перекрочыти поріг* ‘заходити до якого-небудь приміщення’, що відбиває світогляд та розуміння правил

життя, “святість” порога та оселі: *Мої баба так кедись мі вповідали, як перекрочыш хыжы той порога, найперше вытри сой языка, а пак ногы* [ФСЛГ: 172].

Поріг, як і двері, виконує функцію розмежування, це рубіж між чужим світом і світом домашнім, якщо йдеться про світське помешкання, чи рубіж між світом профанним і світом сакральним, якщо йдеться про храм; переступити поріг – означає прилучитися до нового світу. Отже, бути в оселі – значить бути захищеним, наприклад, у наддніпрянських говірках: *сміливий до порога* ‘боязкий’ [ФСГНН, 130], тому що за порогом – чужий і незнайомий світ; у східнослобожанських говірках *під порогом рости* ‘виховуватися без нагляду’ [УУ: 401].

У давніх говірках Західного Полісся *ц’ілувати порог’і* ‘від’їжджати, прощаючись’ [Аркушин 2003: 116], у новіших східнослобожанських та степових говірках Донбасу *поцілувати поріг* – 1. ‘спіткнутися об поріг’. 2. ‘прийти, коли немає господарів’ (пор. *поцілувати замок*) [УУ: 401]. Отже, лише зміна граматичної категорії числа компонента *поріг* (множина – однина) здатна повністю вплинути на семантику та образність фразеологізму.

Зазначимо, що в досліджуваному фразеологічному полі чітко виявляється саме лінгвокультурне протиставлення “свій” – “чужий”: *свій (рідний) поріг* – ‘рідна оселя, добробут, захист’; *чужий поріг* – ‘бідність, поневіряння’ тощо. Найпоширенішим у діалектному просторі української мови є фразеологізм *оббивати чужі пороги*: у лемківських говірках – *оббыва́ти чу́джі поро́ги* 1. ‘просити милостиню, жебракувати’. 2. ‘багато разів звертатися до когось, просити, доводити щось’ [ФСЛГ: 162]; *оббива́ти чу́джі поро́гы* ‘жебрати’ [ФСЛГСС: 107]; а *рідний поріг* – ‘рідна (батьківська) хата’: *Мрія моя все летіла / Там до рідного порога, / Де не была моя нога: / У Бескиды і Карпаты/ Де жыли мій отец, мати* (Марія Добровольська) [ФСЛГ: 159]. Зауважимо, що в цих говірках вираз *чуджий поріг* може вживатися із нейтральним значенням ‘споруда’ [Ступінська 2000: 61].

Взаємовідносини людей, а саме ‘бути посвареним і не приходити в хату’, виражено у фразеологізмові західнополіського ареалу *не ступити й на поруг* до когось [Аркушин 2003: 116], де носії говірок зберігають територіальні фонетичні особливості (поруг) не тільки у зв’язних текстах, а й на рівні сталих виразів. У суміжних говірках Житомирщини *поріг не переступати* ‘уникати когось’ [ФСГЖ: 140], а жадність людини висміюється сталим виразом *снігу з-під порога не дасть,* де більшої експресії досягнуто саме завдяки додатковим компонентам *з-під порога* [ФСГЖ: 165]. У текстах зв’язного мовлення більшості сучасних подільських говірок виявлено фразеологізм *по|р’іг пе^и^ре^и^сту|пити* ‘вийти (зайти)’ [Коваленко 2019: 277], тільки в одному населеному пункті вжили вираз *с|тати за по|р’іг* зі значенням ‘зайти’ [Коваленко 2019: 277]. Зауважимо, що із поповненням емпіричної бази фраземіки усіх українських говорів такі дані можуть уточнюватися.

Антропоцентризм фразеологізмів досліджуваного поля підтверджується широким спектром значень і варіантів, наприклад, незграбність людини може передаватися взагалі відсутністю порога і дверей: у середньополіських говірках – *як нема ні порога, ні дверей* [Доброльожа 2003: 88]; лемківських – *на поро́зі пада́ти* ‘сильно втомитися; бути втомленим, виснаженим від тяжкої праці’ [ФСЛГ: 151; ФСЛГСС: 107]; східнослобожанських – *не вспівати пороги змивати* за ким, ірон. або жарт. ‘про того, хто рідко в гості ходить (їздить)’ [УУ: 401]; соціальна нерівність формулюється фраземою *високі пороги* у говірках Житомирщини з опорою на компонент *високі* [ФСГЖ: 140].

Наявність системних зв’язків на рівні фразеології (навіть у невеликій кількості текстів) підтверджує багатство переосмислень національно та територіально-специфічних ситуацій, побуту, вірувань та звичаїв, наприклад, структурно-семантичну модель “жити + як + у святого + за (в) + назва місця = заможно жити” визначаємо на матеріалі фразем: у подільських говірках – *|жити йак ў |Бога за две^и^|рима, |жити йак ў |Бога за |пазухойу*

(*ˈпазухойу, пазухом), ˈжити йак ў ˈБога за пле*^{и}*ˈчима* [Коваленко 2019: 39]; волинських – *ˈжити йак ў Хри*^{е}*сˈта за ˈпазухойу* [Коваленко 2019: 379]; середньополіських – *як у Бога за дверима / за пазухою / за плечима / за порогом* [Доброльожа 2003: 110]. В аналізованому ряді компонент *поріг* – символ надійної охорони, захищеності від злих і ворожих сил.

На основі текстів-спогадів різної тематики, відтворенні звичаїв та обрядів, фольклорних знань розкривається не тільки рівень мовної компетенції діалектоносія, а й додаткова важлива інформація про базові концепти етносу, розуміння законів буття, що реалізуються через мовні засоби. Знання символіки оточуючих предметів, а особливо елементів будівельно-архітектурного коду, їхньої ролі у формуванні етнічної свідомості складають основу досвіду життєдіяльності людини в широкому розумінні слова.

Отже, ареальна характеристика фразеологізмів усе ж залишається релятивним видом інформації, оскільки лише додаткові вичерпні свідчення про їхнє поширення надалі уможливлять висновки про ареал побутування як власне фразем, так і їхніх компонентів. Ураховуючи наявність різних часових відрізків у текстах та сучасні мовні факти, перспективним також вважаємо дослідження зміни у світогляді українців у динаміці.

4.1.5. Компоненти *кут, вугол.* Кодування культурної інформації на рівні фразеологічної системи спостерігаємо у вживанні назв елементів оселі людини (стіна, кут, вікно, піч, двері, поріг та ін.), які є важливими і визначальними для української нації, основними ключовими словами її культури. Двері та поріг, наприклад, виконують функцію розмежування, це рубіж між чужим світом і світом домашнім, якщо йдеться про світське помешкання, чи рубіж між світом профанним і світом сакральним, якщо говорять про храм; *переступити поріг* – означає прилучитися до нового світу.

Кут, за визначенням академічного словника української мови, – 1. Геометрична фігура, утворена двома лініями, що виходять з однієї точки; така фігура, утворена лініями яких-небудь предметів, знаків і т. ін.; 2. Місце, де сходяться внутрішні сторони предмета; частина приміщення, простір між двома стінками, що сходяться; частина якого-небудь місця, якоїсь площі. 3. *розм.* Місце проживання; житло, притулок. Частина житлового приміщення (будинку, квартири чи кімнати), призначена для кого-, чого-небудь. 4. чого, який. Частина якої-небудь території, місцевості [СУМ, IV: 417].

В українській міфології кут – частина хати або іншої господарської будівлі, що відокремлює "свій" (замкнутий) простір від "чужого" (відкритого, не засвоєного людиною) [тісний, глухий]; кут світлиці називали покуттям [Жайворонок 2006: 324]. У лемківських говірках свій кут – це своя оселя, власна хата, а *мати свій кут* 'хто-небудь прагне володіти чимсь, мати своє житло' [ФСЛГ: 129], *свій кут* 'споруда' [Ступінська 2000: 61]; чужі кути – чужа хата, *вымітати чуджі кути* 'постійно змінювати місце проживання, перебування, не маючи притулку' [ФСЛГ:130]; *вымітáти кýты* 'жебрáти' [ФСЛГСС: 76]; у гуцульських *з кута в кут* 'з одного місця в інше' [ЛЛПЖ: 403].

У "Словнику гуцульських говірок" *кут* – це не просто простір між двома стінками, що сходяться, а частина припічка між піччю і стіною під комином. Загальновідомо, що всі сімейні обряди в минулому були пов'язані з піччю, яка, за давніми віруваннями, була покровителькою і членом родини, тому спостерігаємо численні варіанти обрядових фразем: *колупати піч, пекти коровай, баб'ячий кут* та ін. Зауважимо, що в гуцульських і бойківських говірках зрозумілою і частовживаною є фразема *упасти у кут* 'про початок пологів' [ГСЛ: 608], ў|*пасти ў кут* [Олійник 2002: 170]; *впáсти в кут* 'лежати в пологах' [Онишкевич 1984, II: 318]. На всій території поширення гуцульських говірок, окрім фраземи |*бути у з|логах* 'родити', фіксують також вирази ў|*пасти ў кут* та ў|*пасти с |печ'і.* М. Я. Олійник

об'єднала їх у семантичну модель *злягти коло печі* "народити дитину" [Олійник 2002: 79]. Маловідомим в українській мові фразеологізмом є *розставити фамілію по кутах* (фамілія – родина) 'у сварці обізвати когось, вилаяти, зганьбити', що, ймовірно, характерна для говірок Гуцульщини і суміжних територій [ЛЛПЖ: 747].

Особливості мотивації стійкого звороту, що презентує структурно-семантичну модель "зайти (потрапити) + у місце, з якого важко (неможливо) вибратися = потрапити у безвихідь", пов'язані з вираженням відчуття безвихідного становища, що асоціюється із потраплянням у замкнутий простір: у літературному стандарті *заходити (зайти) в [глухий] кут* 'потрапляти в безвихідне становище' [СУМ, IV: 417]. Лінгвокультурема *кут* має образний визначник *глухий,* що підсилює значення фраземи, у говірках центральної Слобожанщини: *зайти в глухий кут* [Плетнєва 2004: 76]; у середньополіських говірках: *глухий кут; зайти в глухий кут* 'безвихідне становище' [ФСГЖ: 96], а також варіант *глухий куток* з таким самим значенням [ФСГЖ: 96]; у гуцульських – *глухий кут* 'тупик', *сліпий кут* 'безвихідне становище, безвихідь' [ЛЛПЖ: 403] мають будову словосполучення.

У лексикографічній праці науковців відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України "Лексикон Львівський: поважно і на жарт", де презентовано явища, що характерні для всього південно-західного наріччя з усіма запозиченнями зі слов'янських і неслов'янських мов, знаходимо лексему *вінкель (вінькель)* (з німецької мови) з такими значеннями: 1) прилад для вимірювання прямих кутів; кутомір; косинець; 2) кут; 3) ріг вулиці [ЛЛПЖ: 158]. Важливими для порівняльних досліджень є сталі вирази із цим компонентом: *з вінькля* 'збоку'; *з вінькля змірити* (*зиркнути, подивитися)* 'глянути з-під лоба'; *трафити на вінкель* 'прийти на зустріч' [ЛЛПЖ: 158].

Отже, виявляємо фраземи спільні за семантикою із загальномовними стійкими виразами, але з різними говірковими фонетичними й

морфологічними ознаками, тобто із формальними відмінностями, деякі з них зафіксовані як традиційні в окремих регіонах.

Загальновідомий вираз *ні в кут, ні в двері* подано ще у збірці М. Номиса “Приказки, прислів’я, і таке інше” [Номис 1993: 346]. Сучасні словники говірок так тлумачать значення фразеологізму: у наддністрянських говірках – *ні в кут ні в д|вері* ‘не до ладу’ [НРС: 157]; буковинських – *ні в кут, ні в двері* [БГ: 379]; гуцульських – *ні в кут ні в двері* ‘про щось негідне, невартісне, ні до чого непридатне’ [Лесюк 2008: 176]. Можемо говорити про структурну модель, що представлена чисельними прикладами: *ні в двері ні в вікна* ‘нікуди не годиться’ [УУ: 165]; *ні в вікно ні в двері* ‘про незвичайне, дивовижне’ [УУ: 98]; *ні в тин ні в лин* ‘нікудишній’ [Аркушин 2003: 127]; *ни в тин, ни в вуро́та* ‘ні те, ні се’ [Громик 2002: 163]; под. *н’і ў тин н’і ў во|рота* 1.‘дурний’. 2. ‘розгубитися’ [Коваленко 2019: 357].

До групи фразем зі значенням стану (еквівалентні дієсловам, а також словам категорії стану) належить вираз із лемківського говору *в куті за кобичком сидіти* ‘бути безправним’, де *кобичок, кобичка* – дерев’яна колода, на якій рубають дрова [Турчин 2001:146]. Суб'єктивне розуміння світу людська свідомість сприймає по-різному, наприклад, вираження матеріального стану пов’язане зі статками або зі злиднями, а в людській уяві злидні персоніфікуються в образі біди, що знаходиться на території помешкання: *біда по кутах сідит* ‘у когось в домі злидні; сімейні негаразди’ [ФСЛГ: 25].

У словниках символів української мови декодовано також варіант лексеми *кут – куток* як певну частину (кінець або бічна вулиця) села; місце проживання; помешкання, притулок; частину приміщення (зокрема хати), простір між двома стінками, що сходяться. Кут світлиці називали покуттям, особливим місцем в оселі [Жайворонок 2006: 324]. У сучасних волинських говірках *розбігатися/розбігтися по кутках* – 1) ‘тікати’; 2) ‘посваритися’ [СВФ: 143]; *шукати п’ятого кутка* ‘не знати, куди втікати’ [СВФ: 190].

Кут – це частина села в гуцульських говірках [ГСЛ: 360], таке ж значення продуковано у фраземі волинських говірок *на три кутки* ‘дуже далеко’ [СВФ: 87].

У діалектному мовленні спостерігаємо збіг значень лексем *кут і вугол*.

Ще наприкінці XIX ст. М. Номис зафіксував у збірці “Українські прислів’я, приказки, і таке інше” вираз *мішком зза угла прибитий* з посиланням на Брацлавщину (сучасну Вінниччину) [Номис 1993: 293]. Носії сучасних волинських говірок знають вираз *мішком із-за угла пришиблений* ‘нерозумний’ [СВФ: 136].

Компонент *угол* послідовно виявляється у середньонаддніпрянському говорі за двома лінгвістичними джерелами: *мішком із-за угла наляканий* – те саме, що *лушньою вдарений* ‘придуркуватий’ [ФСГНН: 77]; *мішком із-за угла намаханий* – те саме, що *мішком із-за угла наляканий* ‘придуркуватий’ [ФСГНН: 77]; *тиняться поза углами* – те саме, що *горобцям дулі давать* ‘байдикувати’ [ФСГНН: 136]; *пришиле́шиний пусти́м м·ішко́м із:а угла́* ‘нерозумний’ [Лонська 2011: 244]; *гвоздод’о́ром з:а угла́ наве́рнутий* ‘нерозумний’ [Лонська 2011: 244]. Варіативні компоненти спостерігаємо тільки в компонентах-дієсловах, наприклад, у середньополіських говірках: *мішком із-за угла прибитий* ‘дурна людина’ [ФСГЖ: 109], *із-за угла мішком прибитий* ‘дурна людина’ [ФСГЖ: 178]; у “Словнику поліських говорів” П.С. Лисенка: *меш|ком па|тьопани, па|цьопани, пацопани, поцопани* ‘про недоумкувату людину’; *муч|ним меш|ком па|т’опани, |наче з-за уг|ла меш|ком па|т’опани, м’еш|ком із-за уг|ла по|цопани* [Лисенко 1974: 154].

Підтверджують поширення лексеми *угол* на території середньополіського говору Житомирщини в складі сталих зворотів сучасні записи: *шукати п’ятий угол* ‘ледарювати’ [ФСГЖ: 178]; *шукати п’ятого угла* ‘безвихідне становище’ [ФСГЖ: 178]. Наші польові записи з території подільсько-волинського суміжжя виявили такі фраземи: *в |угол ў|даритис’* ‘збожеволіти’, *за уг|ла к’ірп’і|чом при^е|битиї* ‘дурний’ [Коваленко 2019: 68].

Академічний словник української мови лексему *вугол* подає як діалектизм із такими значеннями: 1. Ріг (місце, де сходяться дві зовнішні сторони якогось предмета). 2. Кут у хаті і т. ін. [СУМ, І: 781].

За матеріалами записів із говірок покутсько-гуцульського суміжжя, зі значенням ‘кут’ вживають лексему *вугол* [Лесюк 2008: 61], яка так само ілюструє зв’язок мови з духовною культурою, народним менталітетом, традиціями й обрядами. За словником “Знаки української етнокультури” В. В. Жайворонка, *вугол* – 1) ріг будинку, стола і т. ін. (саме на Святвечір часник клали на вугли стола); 2) кут у хаті і т. ін. (один з таких кутів у світлиці був парадним, де висів божник); 3) вугли – вид візерунка на великодній крашанці [Жайворонок 2006: 120].

В українському діалектному просторі маємо фраземи з компонентом *вугол* у першому значенні: у західнополіських говірках – *не бритий, немитий, з:а вугла прибитий* ‘дурний’ [Аркушин 2003: 79]; середньополіських – *з-за вугла мішком прибитий* ‘дурна людина’ [ФСГЖ: 109]; східноподільських – *з-за вугла' мішко'м приби'тий* ‘недоумкуватий’ [Доленко 1975а: 148]; східнослобожанських – *як із-за вугла*, зі словом *вискочити*, ‘неждано, раптово’ [УУ: 57].

Поза вуглами говорити про кого ‘говорити поза очі’ [Аркушин 2003: 84] зафіксовано в західнополіських говірках; на території Гуляйпільського району Запорізької області – *вугли підпирати* ‘нічого не робити’ [Грица 1996: 130]; у подільсько-волинському суміжжі – *ту*ˈ*пиї йак* ˈ*вугол* ‘дурний’ [Коваленко 2019: 68]. У фразеологічному матеріалі з Лемківщини є форми висловів і слова-складники, що не відповідають загальнонаціональній нормі через ареальні фонетичні, морфологічні відмінності, проте це не впливає на традиційну внутрішню структуру таких варіантів. Регіоналізми потребують пояснення або контексту: *аж вýгла прáскавуть* ‘дуже холодно’ [ФСЛГСС: 36], де *праскати* – вдаряти плиском, плазом; ляскати [Турчин 2001: 258]. Тільки у слобожанських говірках Харківщини фіксуємо вживання

компонента *ріг – прибитий порожнім мішком із-за рогу* ‘дурний’ [Івченко 1996: 44].

У “Матеріялах з української діялектології та фольклористики” (1928 р.), у яких зафіксовано діалектизми з Поділля та прилеглих територій, О. Б. Курило подала лексему *вугло* (хати) – ріг хати [Курило 1928: 68]. У текстах сучасних західноподільських і суміжних південноволинських говірок знаходимо підтвердження вживань регіоналізма *вугло*: *ми то|ди т’і |гуси заве^{и}р|тайем |гони^{е}м |попри Баїда|кового |Бас’ка / при|ходим ўже |п’ізно / |дивимс’і /сту|йіт моло|да на* ***вуг|л’і*** *ста|рого ц’|винтару ўс’а у |б’іл’ім |в:ел’ан’і* [Коваленко 2020, ІІ: 262]; *з|робл’ат’ к|в’ітку / по|том ц’у к|в’ітку об|ложуйут’ ўже шишич|ками / шишич|ками // а на дн’і / ў таз на |кожне* ***уг|ло*** *ў |таз’іку по два лист|ки / по йаї|ц’і і два чи три коло|сочки |жита і коп’ії|ки / по |дес’іт’ |кажиц’а на |кажне* ***вуг|ло*** */ на ш|тири* ***вуг|л’і*** *це ло|жили* [Коваленко 2015: 121].

Лексика на позначення елементів помешкання людини (у складі фразеологізмів із різних територій) дозволяє визначити етнолінгвістичні коди, простежити всі ті складні явища трансформації, які відбулися в цій лексичній групі, проаналізувати процеси кореляції.

У спілкуванні з респондентами виявляємо, що в момент комунікації фразеологізм виконує роль основного елемента в передачі знань, досвіду, але більше – у вираженні експресії та емоцій. У фразеографічному матеріалі з трьох наріч української мови трапляються форми висловів і слова-компоненти, що не відповідають загальнонаціональному стандарту через діалектні фонетичні, акцентуаційні, морфологічні відмінності, проте це не впливає на традиційну внутрішню структуру фразем, а їхнє значення зрозуміле. Зміни лексичного складу літературного фразеологізму в говірках спостерігаються у випадку заміни компонента регіоналізмом.

4.1.6. Компонент *стіна*. Лексема *стіна* позначає найважливішу опорну конструкцію хати, а тому цілком очевидним є її символічне та

лінгвокультурологічне наповнення у фольклорних, етнографічних, діалектних текстах, а особливо у фразеологізмах як особливих носіях національно-культурної інформації, народного досвіду.

Фраземи з компонентом *стіна* фіксують усі регіональні фразеологічні словники, матеріали до словників, так само як і з компонентами *хата, двері, вікно, поріг* – ключових символів української картини світу.

Компонент *стіна* як найважливіший елемент конструкції хати, її основа, вживають у фразеологізмах, які слугують для номінації особливого ставлення до рідного дому як до простору, де є захист, підтримка і спокій: у гуцульських говірках – *дома і стіни гріют* ‘про переваги рідного дому’ [Лесюк 2008: 168]; у середньонаддніпрянських – *до́ма і с’т’іни помага́йут’* ‘дома все робити легше; хворий швидше дома одужує’ [Лонська 2011: 242]. Оточуючий світ за межами оселі в етносвідомості українців, як і інших слов’ян, уявляється як ворожий, “чужий”, невідомий, а отже, небезпечний.

Найбільш поширеним, за матеріалами сучасних діалектних словників, виявився компаративний фразеологізм *як горохом об стіну,* який вживають для вираження негативної оцінки, несхвалення дій чи безрезультатним намаганням якось вплинути на іншу людину через порівняння удару горошин об стіну, від якого не залишається і сліду. Вираз *як горохом до стіни* на території Поділля був зафіксований ще в середині XIX століття, а Матвій Номис подав його у збірнику “Прислів’я, приказки і таке інше” [Номис 1993: 567].

Для передачі такого емоційного стану, як безнадійність, неможливість вплинути чи зробити що-небудь, щоб виправити певну ситуацію, носії говірок теж послуговуються фразеологізмами. В основі їхньої образності лежить несумісність розмірів великої стіни та маленької горошини:

у західноподільських говірках – *гово|рити йак об ст’і|ну го|рохом* ‘безрезультатно’, *йак ў с’|т’іну го|рохом* ‘ніщо не впливає, не діє’, *йак оп с’т’і|ну го|рохом* [Коваленко 2019: 348];

лемківських – *як би го́рох на цькіну (стіну) мета́ти* ‘ніщо не діє, не впливає’ [ФСЛГ: 149], *метати до стіны горох* ‘дарма, безрезультатно’ [ФСЛГ: 145];

гуцульських – *як горохом до стіни* ‘про вперту людину’ [Лесюк 2008: 186], *говори, як до стіни* ‘про уперту, нерозумну людину’ [Лесюк 2008: 167].

Про намагання вплинути на людину, яка за своєю природою не піддається нічиєму впливові йдеться у фразеологізмі *ліпіть горбатого до стіни,* що зафіксований на території Нижньої Наддніпрянщини [ФСГНН: 74].

Звук стукання гороху об стіну – образна основа фразеологізмів, що характеризують мовлення людини з акустичного боку:

у східнослобожанських говірках – *строчити як горохом об стіну,* жрм. ‘швидко говорити [Ужченко 2009: 72];

західноподільських – *гово|рити йак оп с|т’іну го|рохом |бити* [Коваленко 2019: 348].

Характеристику суті сказаного передають такі фразеологізми: *притулив горбатого до стіни* [Номис 1993: 572] – на Поділлі; *гор|батого до с’т’і|ни л’і|пити* ‘обманювати, брехати’ [Коваленко 2019: 348] – у західноподільських говірках; *тулить криве до стіни* ‘говорити щось нелогічне, неаргументоване’ [ФСГНН: 140] – у говірках Нижньої Наддніпрянщини.

Фізіологічні характеристики людини, такі як блідий, сивий, глухий можуть номінуватися фразеологізмами порівняльного типу з компонентом *стіна:* західноподільські – *зро|битис’і йак с’т’і|на* ‘побіліти на обличчі від страху’, *|б’ілиї йак с’т’і|на* ‘сивий’ [Коваленко 2019: 348]; у лемківських говірках – *глу́хый як сті́на* ‘зовсім глухий’ [ФСЛГ: 80], *збілі́ти як сті́на (скі́на)* ‘дуже боятися’ [ФСЛГ: 142]. В основі образності більшості одиниць – білий колір, у який традиційно фарбували стіни оселі.

Непорушність стіни, її статичність, можливо, спричинили витворення фразеологізмів на позначення понять ‘нічого не робити; ледарювати, байдикувати’: у східноподільських говірках – *засу'нутись за сті'нку*

‘байдикувати’ [Доленко 1975а: 146]; фразеологізм західноподільських говірок *с|т’іну п’ітпи|рати* ‘ледарювати, нічого не робити’ [Коваленко 2019: 348] доповнює ряд одиниць загальнослов’янської фразеосемантичної моделі ‘виконувати марну роботу’.

Отже, фразеологізми діалектного мовлення з компонентом-символом етнокультури *стіна* транслюють і зберігають культурні цінності нації, тому так важливо виявити їхні територіальні особливості та семантичні можливості, що дозволить з’ясувати проблемні питання про збереження чи втрату говіркових явищ, про нашарування та глибинний у часі зв’язок між діалектизмами і компонентами фразеологізмів.

4.1.7. Компоненти *тин, пліт*. Складовою картини світу є система господарювання та стосунки між людьми. Важливу роль в етнічних традиціях, що складають основу культури народу, відіграє ставлення людини до оточуючого світу як первісної та життєво важливої цінності, з якою найтісніше пов’язане існування людства на землі. Саме в основі витворення фразеологізмів, як відомо, є спостереження над оточуючими предметами, тваринним і рослинним світом, а найбільше – над діями і поведінкою людини.

Серед інформаційно-описових праць такої тематики на особливу увагу заслуговують дослідження кодів культури білорусів В.Я. Лящинської, зокрема дослідниця проаналізувала ключові символи *двері, кут/вугол* у складі фразеологізмів білоруської літературної мови [Ляшчынская 2015б; Ляшчынская, Шведава], *стіна* – білоруської та російської мов [Ляшчынская 2015а]. Доведено здатність кожного компонента виступати в ролі символа, еталона чи стереотипа.

В. Д. Ужченко та Д. В. Ужченко, висвітлюючи основні питання семантики й структури фразеологізмів, їхнє формування й динаміку, не оминули увагою культурно-національні компоненти в семантичній структурі сталих одиниць. Автори детально описали такі базові концепти української

культури, як *чоботи, дорога, лава, поріг, осика, вогонь,* у складі фразем української літературної мови через аналіз сукупності семантичних маркерів на основі культурологічної інформації. Важлива думка, що зміст концепту як основної одиниці ментальності, ментальної сутності залежить від світоглядних позицій і “визначається всією розмаїтістю контекстів його вживання” [Ужченко 2007: 292].

Зазначимо, що особливі показники простору помешкання людини, такі як *подвір’я, ворота, тин/пліт,* не були предметом аналізу на матеріалі українського діалектного мовлення.

Відомі словники символів української культури та міфології не розмежовують лінгвокультуреми *пліт і тин*. У лексикографічній праці “Знаки української етнокультури” В. В. Жайворонка, наприклад, знаходимо тлумчення символіки *ліса* – пліт (плотик) – тин (тинок, тиночок) – огорожа, сплетена з лози; плетена загорода; вони мали охоронну (відворотну силу) [Жайворонок 2006: 339].

У праці “Українська міфологія” В. М. Войтовича подано символіку слова *огорожа* – межа “свого” і “чужого” простору, що захищає (реально і символічно) дім і двір від зовнішніх небезпек, від ворожих сил [Войтович 2005: 346].

У різних місцевостях України зводили різні типи огорож та воріт (кам’яні, живоплітні, дерев’яні, глинобитні), залежно від оточуючої живої природи, наявності каміння, статків господарів тощо. З огорожею в українських традиціях та віруваннях пов’язано чимало дійств: ворожіння, передбачення погоди, врожайності, викликання дощу тощо. “У ролі оберега житла огорожі належить першій зустрічати непроханих гостей, а тому й мати відворотну силу” [Войтович 2005: 346].

Інформант із с. Бережанка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл. так розповідає про огорожу двору, пояснює його відмінності та деталі: ***за|бор*** *йа|киї ро|били / йак маў хто |доски то ка|зали /* ***пл’іт*** *і не^и тин / до не^и|даўна ше йе та|к’і за|бори // |досками / шта|хети йе шта|хети / а се |доски у|т’аг /*

ˈдоски ˈгарно поˈчишчен'і і так ˈк'іл'о пл'іт ˈмайе аˈво ˈтайак с'ц'іˈна / ˈдоўший ше ˈдоўший / заˈбити ў три ˈдоски ўдоˈлину / а зˈверха ˈдоска так ˈн'іби ст'іˈкайе // хто маў ˈдоски / а хто не^и маў / два три дроˈти / та з ве^иˈрби пˈлели / ˈколики поˈбили таї ко^уˈл'учиї др'іт нат'агˈнули / а сим то зроˈбили воˈрота / не^и бˈрама / а воˈрота // ˈтоже три / шˈтири ˈдошчечки ˈр'ід^тко і так попеˈрек зˈнайеш на тихˈво / шоб^п триˈмалос'і / то се буˈли воˈрота / се буў таˈкиї ***пл'іт*** *// н'іхˈто плоˈта не^и маў / н'і ˈс'етки не^и ˈбачиў н'і то / а хто бо^угаˈт'ішчиї / хто маў зˈв'ітки во ˈдосок тих д'іcˈтати / то збиў со^уˈб'і таˈкиї* ***тин*** *// а пˈлели з ве^иˈрби спл'іˈтали ˈтоже таˈк'і* ***пˈлотики*** *// на се хто маў / ˈб'ідна ˈбаба таї дроˈти сˈт'агувала* [Коваленко 2020, II: 359].

Отже, за нашими спостереженнями, носії говірок все ж розрізняють значення слів *тин* і *пліт*, так як і словник української мови: тин – огорожа, сплетена з лози, тонкого гілля, очерету, жердин, покладених горизонтально [СУМ, X: 114]; пліт – огорожа, плетена з хворосту [СУМ, VI: 587].

Від найдавніших часів відсутність огорожі була ознакою поганих господарів, ледачих: *ні тину ні двору* в кого ‘хто-н. зовсім нічого не має’ [УУ: 488]; бідність передають такими фразеологізмами: *п'іˈти п'іт пл'іт, п'іˈти ˈпоп'іт плоˈти* ‘почати бідувати’ [Коваленко 2019: 271]; *п'ід плотом загнутис'* ‘померти у бідності’ [Аркушин 2003: 114]; *тинятися попід тином* ‘ледарювати’ [ФСГЖ: 175]; *пусˈтити ˈпоп'іт ploˈти* кого ‘довести до бідності’ [Коваленко 2019: 271], *п'іˈти ˈпоп'ід тиˈни* ‘бідувати’ [Коваленко 2019: 357]; *попі́т пл'іт ходи́ти* [Лавер 1992: 22]; *попід тином тинятися* [Грица 1996: 174]. Зауважимо, що досліджувані компоненти цього фразеосемантичного ряду, *тин і пліт,* виступають як синонімічні та взаємозамінні.

Суть самотності людини теж може передаватися фразеологізмами, у складі яких є компонент *пліт,* який, за нашими матеріалами, не замінюється лексемою *тин:* у гуцульських говірках – *йек к'іл ў пˈлот'і* [Олійник 2002: 93]; лемківських – *сам як кул в пло́ті* ‘самотній’ [Ступінська 2000: 82]; *як кіл*

х пло́ті ‘без сім’ї, без рідних, без близьких і т. ін.; самотній, одинокий’ [ФСЛГ: 117].

Семантичний ряд ‘дуже лінивий’, у якому виокремлюємо семантичну модель “не в змозі виконати найлегшу роботу = дуже лінивий”, наповнений прикладами: *через губу не плюне* [Номис 1993: 143], *по ˈлаўц’і не*ᵘ *по*ˈ*суне*ᵘ*ц’а* [Коваленко 2019: 183], ˈ*лошки во*ˈ*ди ў* ˈ*хату не*ᵘ *ў*ˈ*нести* [Коваленко 2019: 190], серед яких у східнослобожанських говірках образним мотиватором виступає лексема *тин – через тин не перегнеться* [УУ: 489].

На основі порівняння одиниць із різних говіркових ареалів спостерігаємо, що у свідомості етносу межа “свого” і “чужого” простору є антропо-предметним центром. Вербалізація семантики виявляється у двох вимірах:

1) виконувати якісь дії біля *плоту/тину: вертітись навколо тину* ‘пліткувати’ [ФСГЖ: 175]; *жити як Пилип попід тином* ‘ледарювати’ [Грица 1996: 161]; *дрімота коло плота ‘дуже повільно’* [ФСЛГ: 82];

2) виконувати дії з *плотом/тином*: *міряти пліт* ‘робити щось непотрібне’ [СВФ: 98]; *підпирати плота* ‘бути п’яним’ [СВФ: 122]; *тин городити* ‘говорити абищо, пусте; займатися балачками’ [УУ: 488]; *тин(и) збивати* ‘розлютитися’ [ФСГЖ: 175].

Загальновідомий вираз *ні в тин, ні в ворота* у “Фразеологічному словнику української мови” подано у шести значеннях: не спроможний, не здатний виконувати свої прямі обов’язки; який нічого не вміє робити, ні на що не здатний; зовсім втратило свою значущість; недоладне, недоречне, не те, що треба; ні з місця, нікуди; дуже погано, безладно [ФСУМ, ІІ: 882-883]. Сучасні словники говірок зрідка подають два значення цього фразеологізму, натомість відзначаємо варіативність компонентів другої частини виразу.

Структурна модель представлена чисельними прикладами і лексичними варіантами, наприклад:

у західнополіських говірках – *ні в тин ні в лин* ‘нікудишній’ [Аркушин 2003: 127]; *ни в тин, ни в вуро́та* ‘ні те, ні се’ [Громик 2002: 163];

західноподільських – *н'і ў тин н'і ў во|рота* 1.'дурний'. 2. 'розгубитися' [Коваленко 2019: 357];

середньополіських – щ *ні в тин ні і ворота* щось недоречне [ФСГЖ: 36], *ні в тин ні в млин ні в срібні ворота* 'щось недоречне' [ФСГЖ: 175];

західнополіських – *ні в тин ні в лин* 'нікудишній' [Аркушин 2003: 127];

східнослобожанських – *ні в тин ні в ворота* 1. дуже товстий, 2. розумово відсталий, дурнуватий, *ні в тин ні в дрин* 'зовсім нікуди не годиться: важко зрозуміти', *ні в тин ні в загату* 'нікуди не гожий' (загата – тут плетений забор), *ні в тин ні в лад* що 'непідходяще; незручне', *ні в тин ні в млин* хто 'пришелепуватий, дурнуватий', *ні в тин ні в Червону (Красну) Армію*, зі сл. *говорити* 'казна-що, нісенітницю' [УУ: 488].

Тільки у "Фразеологічному словнику східнослобожанських і степових говірок Донбасу" знаходимо фразеологізм із компонентом у зменшено-пестливій формі *тинок*: *як у тинку застряти* (зі сл. кричати) на позначення дії 'дуже голосно кричати' [УУ: 489]. У волинських говірках зафіксовано значення 'співати фальшиво' компаративного фразеологізму *як собака в плоті* [СВФ: 158]. Затемнену семантику має компонент кутько у виразі *як кутько під тином*, зі сл. ревти, плакати 'дуже сильно, схлипуючи' [УУ: 296].

Мотиваційним центром фразем, що характеризують суть сказаного, є компонент *ліпити*: західноподільські – *при^е^л'і|пи до п|лота* 'сказати щось недоречне' [Коваленко 2019: 271]; східноподільські – *ліпити сліпого до плоту* 'пустословити, говорити невпопад' [Доленко 1975б: 103], *ліпити сліпóго до плóта* 'говорити нісенітницю' [Доленко 1975а: 153].

Думку про те, що фраземи "утримують" традиційні для певної території регіоналізми, підтверджує зіставлення однакових одиниць, наприклад: закарпатські – *квичи'ш ги пац'а у плô'т'і* [Дзендзелівський 1993: к. 405]; середньоподінцівські – *як свиня в плоту застрявши* [Шкуран 2011: 162].

Привертання особливої уваги співбесідників до повсякденних чи звичних речей засуджується у фраземі *ворóну на плóті хказувáти* кому зі

значенням ‘говорити про загальновідомі речі’ [ФСЛГСС: 34], де “звичність” підкреслюється компонентами *пліт* і *ворона.*

Співзвуччя лексем *пліт, плести, пліткувати* спричиняє розвиток метафоричних виразів *плести плота* ‘говорити неправду’ [Аркушин 2003: 114]. Не спостерігаємо взаємозамінності компонентів *тин і пліт* у виразах, що засуджують лінощі та байдикування: *піти́ зогна́ти воро́ну з пло́та* ‘нічого не робити’ [ФСЛГСС: 34]; *піти зогна́ти воро́ну з пло́та* ‘нічого не робити, байдикувати’ [ФСЛГ: 121].

У фразеологізмах, зафіксованих на території гуцульських і буковинських говірок, спостерігаємо збереження у сучасному говірковому мовленні регіоналізму *катран* та розмовного компонента *шмата*: *пропав, як катран (шмата) з плота* ‘про щось (когось), що раптово зникло’ [Лесюк 2008: 179]; буковинські – *пропав, як катран з плоту* [БГХ: 379], *пропав, як катра́н с пло́та* [МСБГ, IV: 26].

Зазначимо, що літературна лексема *паркан* у складі фраземи зафіксована лише в середньоподінцівській говірці *дивиться, неначе собака крізь паркан* ‘уміння стежити за людьми через діри в паркані’ [Шкуран 2011: 162], а компонент *забор* трапляється у мовленні носіїв південноволинських говірок – *на заборі розписатися* ‘жити подружнім життям, не зареєструвавши шлюбу’ [СВФ: 144]; *загриміти під забором* ‘зазнати поразки’ [СВФ: 65]; середньонаддніпрянських – *забо́р кол’ínами п·ідпира́* ‘високий’, *кол’ína че́рез забо́р вигл’ада́йут’* ‘високий’ [Лонська 2011: 243]; центральнослобожанських – *каждому забору кланятися* ‘про непевну ходу, п’яного’ [Сагаровський 2011: 142]; східнослобожанських – *двоюрідний тин моєму забору*, жарт. або ірон. ‘дуже далека рідня’ [УУ: 487].

За опублікованими даними, тільки у східнослобожанських говірках вживаним є евфемізований фразеологізм *попід (під) тином лежав* ‘про народження дитини (у розмові з малими дітьми)’, *найшли (знайшли) під тином* [УУ: 488].

Отже, національна культурна інформація яскраво виявляється у різних контекстах, а особливо у фразеологізмах. У свідомості етносу межа “свого” і “чужого” простору є антропо-предметним центром, а вербалізація семантики фразеологізмів з компонентами *тин/пліт* виявляється у двох вимірах: 1) виконувати якісь дії біля огорожі; 2) виконувати дії з огорожею.

4.1.8. Компонент *ворота.* В усі часи найбільшою цінністю людини була її рідна оселя, тому великого значення надавали простору помешкання, таким елементам, як хата, ворота (брама), тин, пліт, обійстя та ін., що позиціонуються як основні ключові слова, важливі й показові для окремо взятої культури.

Незважаючи на посилений інтерес дослідників до ареальної фразеології, на рівні східнослов’янських мов переважно описано символічні значення виразів із компонентами-назвами *житла* (*хата*) [Коваленко 2014] та його елементів (*двері* [Ляшчынская, 2015а], *піч* [Коваленко 2015а], *стіна* [Ляшчынская 2015б], *кут / вугол* [Ляшчынская, Шведава 2016]).

Ворота, за визначенням академічного словника української мови, – проїзд або прохід в огорожі між будівлями тощо, а також ворітниці, що його закривають; брама [СУМ, І: 741].

У сучасному виданні “Лексикон Львівський: поважно і на жарт”, де представлено лексику південно-західних говорів, кодифіковано такі лексеми: *брама* – 1. Двері будинку чи огорожі навколо будинку. 2. Вхід до будинку. 3. Рот *вульг.* Замкнути браму – замовкнути [ЛЛПЖ: 105–106]; *брамка* – футбольні ворота [ЛЛПЖ: 106]. Уживання лексеми *брама* у значенні *ворота* підтверджено словником лемківських говірок [Турчин 2001: 32]. У говірках Рівненщини *брама* і *ворітця* – це ворота у клуні [Євтушок 1997: 47, 52].

У с. Бережанка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл. інформатор пояснює, що ворота, на відміну від брами, – це простіша конструкція з найдоступнішого матеріалу: *а сим то зро|били* ***во|рота / не*** *и* ***б|рама*** */ а*

во|рота *// |тоже три / ш|тири |дошчечки |р'ід^{т}ко і так попе|рек з|найеш на тих|во / шоб^{п} три|малос'і / то се бу|ли во|рота* [Коваленко 2020, II: 359].

В українській міфології *ворота* – один з головних символів, що має декілька конотатем: найперше, це символ межі (початку і кінця, минулого і майбутнього, земного життя і потойбічного, знайомого і чужого, ворожого); у християнській релігії – це елемент входження у потойбічний світ (до раю або пекла) [Войтович 2005: 96-97]. У давніх лемкіських говірках *Петро одомкнув (одомок) брамку* 'хто-небудь доживає останні дні; помирає' – *не идте там, іх вітцеве уж Петро одомкнув брамку, лем сарака ище скніє* [ФСЛГ: 174]; у новостворених східнослобожанських *відкрилися ворота в* кого 'хто-небудь помер', в основі виразу – звичай відкривати ворота на подвір'ї, де хто-небуть помер [УУ: 113]; *відправити за ворота* кого 'хто-небудь помер; кого-небуть поховали' [УУ: 113].

Лексему *брама* у складі фразеологізмів виявлено лише у словнику постійних народних порівнянь говірок Середнього Полісся Г. М. Доброльожі: *ледачий як церковна брама* [Доброльожа 2003: 27]; *п'яний як небесна брама* [Доброльожа 2003: 32], але зауважимо, що супровідними є слова сакрального змісту *церковна, небесна.*

За ворітьми, так як і за дверима, – чужий і незнайомий світ, тому лексема наповнена символікою декількох сакральних рядів, опозицій, різним планом змісту культурних явищ.

Обрядова фразема *відчиняти ворота* означає 'покохати', *ходити коло воріт* – 'мати намір свататися', тому ворота мають велике значення й у весільній обрядовості: *ко|ли наре^{и}|чениї при|ходе^{и} до наре^{и}|ченойі во|ни зустр'і|чайуц'а ў во|рот'ах / об|м'ін'уйуц'а х|л'ібом* [Коваленко 2020, II: 170]. До сьогодні на Західному Поділлі існує звичай *продавати молоду* у воротах, а у весільній пісні наречена дякує рідним воротам: *оі даў|но ж бим йа з |вами с'і|дала / йа шче сво|йім во|рот'ам не^{и} д'аку|вала / |д'акуйу вам во|рота / де си|д'іло х|лопц'іў |рота / те^{и}|пер не^{и} бу|деш* [Коваленко 2020, II: 386].

У “Фразеологічному словнику східнослобожанських і степових говірок Донбасу” [УУ] укладачі не оминули увагою етнографічні фраземи і подали описи конкретних обрядодій, наприклад: *переходити ворота*, етн. Очищатися, переходячи вогонь, розкладений на воротах у молодого [УУ: 113]. Деякі фраземи позначають дії, що відбуваються беспосередньо на місці воріт, наприклад: *очищатись вогнем*, обр. Переходити через вогонь у воротах двору молодого (про молоде подружжя) [УУ: 107]; *умивати гостей,* етн. назва весільного обряду: “Коли хто-н. запізнився на весілля й не хоче платити за це викуп, його ка воротях “умивають”. Стоять на воротах свати й не пускають гостей, поки вони не вмиються, а за умивання треба платити” [УУ: 127]; *забивати палицю*, етн. Назва обрядової дії, коли на другий день весілля, щоб снн не повернувся знов до батьків, забивають палицю в землю посеред лінії воріт [УУ: 373].

У поховальній обрядовості ворота символізують прощання з рідною оселею, перехід в інший, потойбічний світ: *ви|носимо т|руно з ме^и^р|цем // ви|нос’ат чо^у^ло^у^|в’іки / кла|дут йо|го на с|тула // |пот’ім пе^и^ре^и^кла|дайут’ ў во|рот’ах х|л’ібом // пе^и^ре^и^к|лали х|л’ібом // то^у^|д’і ўже йдут на ц|винтар / на к|лад’бишче // ў во|рот’ах пе^и^ре^и^кла|дайут х|л’ібом* [Коваленко 2020, І: 469]. У сучасних центральноподільських говірках активно вживають сталий вираз *п’і|ти за во|рота* ‘померти’ [Коваленко 2019: 67]; у новостворених східнослобожанських *відкрилися ворота в* кого ‘хто-небудь помер’, в основі виразу – звичай відкривати ворота на подвір'ї, де хто-небуть помер [УУ: 113], *відправити за ворота* кого ‘хто-небудь помер; кого-небуть поховали’ [там само].

Фразеологізм *стояти на воротах* ‘чатувати, ждати (про душу покійника)’ зафіксовано в подільських і волинських говірках [КА], а у “Фразеологічному словнику східнослобожанських і степових говірок Донбасу” подано коментар до такого виразу: за народним віруванням, душа людини після поховання стоїть на воротах кладовища доти, доки не поховають ще когось [УУ: 113].

У традиційній календарній обрядовості *ворота, брама* як важливі елементи рідної оселі особливо шануються навесні у час Великодних та Зелених свят:

ˈтиждин’ до ˈПаски там ˈЖиўниї чеᵘтˈвер / ˈтожеᵘ їшли до ˈцеркви / ˈбили покˈлони / паˈлили с’в’ічˈки і с ˈтими с’в’ічˈками ми заˈпалеᵘними їшли доᵛˈдому і ˈб’іл’а воˈр’іт / на воˈрот’ах роˈбили хˈрестик с ˈтойі с’ˈв’ічки йак паˈлили [Коваленко 2020, I: 521];

на Зеᵘˈлен’і с’ˈв’ета то ўс’і воˈрота / ўс’о круˈгом ˈхати / дˈвер’і / ˈколо ˈхати то ˈмало ˈбути заˈмайано зеᵘˈленим ˈмайом // то хˈлопц’і таˈк’і ўже веᵘˈлик’і ˈйіхали до ˈл’іса / руˈбали веᵘˈлик’і г’іˈл’аки // хˈлопеᵘц хт’іў / аˈби на йоˈго воˈротах буў найкˈрашчиї маї / ўже ˈдуже змаˈгалис’а ў ˈтому пˈлан’і [Коваленко 2020, II: 62].

На свято Андрія знімали ворота і виносили далеко за межі обійстя або висаджували на дах хати у дівчат, котрі не хотіли виходити на вечорниці чи їх не пускали батьки на такі зібрання, наприклад, у західноподільських говірках:

се буˈли заˈбави // ф’іртˈки зн’іˈмали / зˈд’іїме бˈраму / йаˈка та бˈрама буˈде йак там буˈли коˈл’уч’і дроˈти / а там ўˈчеплена с патичˈк’іў зˈбит’і воˈрота / в’іˈчен’ат на ˈхату ˈвисад’ат / то ў ˈмене бˈраму забˈрали і ˈф’іртку забˈрали [Коваленко 2020, II: 358];

ну ˈали це оˈбичаї // сн’іˈмали ў ˈкого йе ˈд’іўчина / їшла комˈпан’ійа сн’іˈмати воˈрота // ˈали ж н’іхˈто н’і сваˈриўс’а / бо це йіˈден ў роˈку ден’ таˈкиї // воˈрота киˈдали ў ˈр’ічку / шоб прихоˈвати / на диˈрева виˈсажували ф’іртˈки // но це йіˈден ў роˈку таˈкиї ден’ [Коваленко 2020, II: 180].

У фразеологічній системі українських говорів вирази з компонентом *ворота* через різнопланові можливості слугують і для вираження людських взаємовідносин, а найбільше – для характеристики процесу мовлення, оцінки ступеня вияву акустичного боку мовлення, суті сказаного: лемківські – *ґáмба як ворóта* у кого [ФСЛГСС: 35], *ґамба як ворóта* ‘дуже балакучий’ [ФСЛГ: 82]; східноподільські – *не в ті ворóта* ‘говорити не до ладу; звертатися не за

тією адресою’ [Доленко 1975а: 158], *ви́ставити зу́би на воро́тях* ‘таємно розповідати щось на все село’ [Доленко 1975а: 137]; західноподільські – *роскˈрити своˈйі воˈрота* ‘розкричатися’ [Коваленко 2019: 67]; волинські – *ні в які ворота не лізе (влазить)* ‘недоречне, неможливе, неприйнятне’ [СВФ: 90]; середньополіські – *роззявив рота як ворота* [Доброльожа 2003: 39], *має рота як ворота* [Доброльожа 2003: 137], *рот як ворота* [Доброльожа 2003: 138], *роздявила рота як царські ворота, розкрив рота як ворота* [Доброльожа 2003: 143], *до чужого рота не приставиш ворота* ‘пліткування’ [ФСГЖ: 149].

Номінація дії ‘замовкнути’ у всіх трьох наріччях української мови передається фразеологізмами однієї структурно-семантичної моделі: лемківські – *запе́рти воро́та* ‘замовкнути’ [ФСЛГСС: 35], *запе́рти воро́та* ‘мовчати’ [ФСЛГ: 127]; східнослобожанські – *закрити ворота* [УУ: 113]. На рівні лемківських говірок спостерігаємо паралельне вживання іншого значення фраземи *заперти ворота (двері)* – ‘прогнати кого-небудь’ [ФСЛГ: 93]; у східнослободанських і степових говірках Донбасу *закрити ворота* – 2. жарт. ‘застебнути ширінку’ [УУ: 113].

Найбільш уживаним є фразеологізм *витріщитися як баран на нові ворота*, що активно видозмінюється, зберігаючи давні говіркові риси, наповнюючись новими супровідними словами, наприклад:

у західнополіських говірках – *ви́рачивса, йак бара́н на нуви́йя вуро́та* [Громик 2002: 154]; *ди́виц'а, йак бара́н на нуві́ вуро́та* [Мацюк 2006: 81];

центральнополіських – *вилупився як баран на нові ворота*, *вилупився як коза на нові ворота* [Доброльожа 2003: 10], *дивиться як корова на нові ворота*, *дивиться як чорт на нові ворота* [Доброльожа 2003: 11];

закарпатських – *ни'кат’, йак бара'н на помал’о'вані ворота'*; *пôзе'рат’, йак тил’а' на нôв’і' воро'та; позе'рат’, ги те^{и}л’а' на нôв’і' воро'та* [Дзендзелівський 1993: к. 431];

лемківських – *призера́ти шя як те́ля на но́вы (мальова́ны) воро́та* [ФСЛГСС: 35], *призера́ти шя як те́ля на но́вы (мальова́ны) воро́та* ‘тупо,

здивовано дивитися’ [ФСЛГСС: 131], *призера́ти шя як те́ля на но́вы (мальова́ны) воро́та* ‘тупо, здивовано дивитися’ [ФСЛГ: 155], *позерати йак тел’а на новы ворота* ‘дивитися здивовано, розгублено, спантеличено, з повним нерозумінням’ (ще: обізрити, пізрити, пообзерати) [Турчин 2001: 246];

гуцульських – *вітріщивсі, як те*^{и}*льи на нові ворота* [Лесюк 2008: 166];

наддністрянських – *ˈвивалити ˈвоч’і, йак баˈран на ноˈв’і воˈрота* [НРС: 79];

подільських – *ди*^{е}*ˈвити*^{е}*с’а йак баˈран на ноˈв’і воˈрота* ‘розгубитися’, *ˈвитр’ішчи*^{е}*ти*^{е}*с’а йак баˈран на ноˈв’і воˈрота* ‘дивитися, широко відкривши очі’ [Коваленко 2019: 32];

середньонаддніпрянських – *ди́виц’:а йак бара́н на но́в·і воро́та* ‘дивитися на щось дуже уважно’ [Лонська 2011: 246].

Отже, на достатньо інформаційному та достовірному матеріалі виявляємо лише одну фонетичну відмінність *воро́та – вуро́та* (ареал західнополіських говірок), натомість регіоналізми найбільше вживають у супровідних словах (*призера́ти шя, вітріщивсі, обізрити, пізрити, пообзерати* та ін.), проте це не впливає на традиційну внутрішню структуру таких варіантів і прощорість значення.

Аналіз мовленнєвих реалізацій фразеологізмів досліджуваної групи в діалектному просторі виявив чітке протиставлення свій – чужий, наш – не наш як одну з головних опозицій, зумовлену прагматичними установками колективу, наприклад:

у подільських говірках – *йти ˈпоп’ід чуˈж’і воˈрота* ‘почати бідувати’ [Коваленко 2019: 66];

волинських – *не в своїх воротах* ‘ніяково’ [СВФ: 35]; *не в свої ворота вскочити* ‘братися не за своє діло’ [СВФ: 37];

східнослобожанських – *не в свої (не в ті) ворота вскочити (заїхати, в'їхати)* ‘втрутитися не в своє діло’, *нашим воротам двоюрідний сарай*, жарт., або ірон. ‘дуже далека рідня’ [УУ: 113].

Явище полісемії на матеріалі лексикографічних праць з трьох наріч спостерігаємо в побутуванні фраземи *ні в тин ні в ворота:*

у західнополіських говірках – *ни в тин, ни в вуро́та* [Мацюк 2006: 52], *ни в тин, ни в вуро́та* ‘ні те, ні се’ [Громик 2002: 163];

середньополіських – *ні в тин ні в ворота*; *ні в тин ні в млин ні в срібні ворота* ‘щось недоречне’ [ФСГЖ: 175];

подільських – *н’і ў тин н’і ў во|рота* 1.‘дурний’ 2. ‘розгубитися’ [Коваленко 2029: 357];

східнослобожанських – *ні в тин ні в ворота, ні на голову одіти*, зі сл. *говорити, казати* ‘недоладне, недоречне, не те, що треба’; *ні в тин ні в ворота* хто 1. ‘дуже товстий’. 2. ‘розумово відсталий, дурнуватий’ [УУ: 488].

Отже, діалектні сталі вирази з компонентами-символами етнокультури, зокрема зі словом *ворота*, транслюють і зберігають культурні цінності нації, тому так важливо виявити їхні територіальні особливості та семантичні можливості, що дозволить з’ясувати проблемні питання про збереження чи втрату говіркових явищ.

4.2. Символічне значення фразеологізмів говірок із компонентами на позначення предметів господарювання

4.2.1. Назви кухонного начиння. Вивчення фразеологізмів діалектного мовлення, у яких відбиваються найтонші риси ментальності, уможливлює дослідження говірки не тільки на всіх мовних рівнях (від фонетичного до синтаксичного), а й пізнання мовленнєво-мисленнєвих процесів людини, її духовної сутності, сприйняття навколишнього світу. Лише залучаючи до аналізу фраземи можна спостерігати специфіку функціонування окремих номінацій, частоту їхнього вживання, варіативність і синонімію.

Лексика народного побуту – назви різних приміщень, меблів, речей хатнього вжитку, посуду, кухонного начиння – є одним із найдавніших і найстійкіших утворень у складі загальнонаціональної мови. Лексеми цієї

групи позначають реалії, які споконвіку реалізують інформацію про матеріальну культуру нашого народу, тому на особливу увагу заслуговують фраземи живого мовлення, у складі яких вживаються номінації народного побуту.

У фразеології сучасних українських говірок назви кухонного начиння вживаються у складі сталих висловів як основа метафоричних висловлень, пов’язаних переважно з характеристикою людини, її стосунків з оточуючими, поведінкою. Зауважимо, що кількісно переважають фраземи на позначення негативних якостей та дій (пліткарства, брехливості, неробства, сварливості, зловживань алкоголем), що свідчить про засудження ледарювання й негативне ставлення до людей, які витрачають час не на працю.

Як і в українській літературній мові, серед зафіксованих фразем українського говіркового мовлення надзвичайно поширені компаративні конструкції: *ˈвисохти йак коц’уˈба* ‘схуднути’ [ФСПСГ: 176], *ˈпустошо ў гˈлечиᵉку* ‘бідувати’ [ФСПСГ: 76], *сˈкиснути йак молоˈко ў бан’аˈку* ‘скривитися’ [ФСПСГ: 207], *худи́й йак коч’іᵉрга́, глухи́й йак сту́па, мо́рда йак ч’авуне́ц’* [Лєснова 1999: 47].

За порівняльною характеристикою ізофраземи суміжних та дистантних зон України можуть повністю збігатися за семантикою, структурою та компонентним складом, наприклад: у східноподільських говірках – *дурний як ступа* [Доленко 1975а: 105], слобожанських – *дурний як ступа* [Івченко 1996: 27], східнополіських – *тупий як ступа* [Івченко 1996: 27]; західноподільських – *пˈлести ˈкошиᵉки* [Коваленко 2019: 176], лемківських – *кошикы плести* [ФСЛГСС: 73]; східнослобожанських – *носити воду в решеті* [Грица 1996: 130], лемківських – *в реше'ті во'ду носи'ти* [ФСЛГСС: 112]; східноподільських – *коти'ти бо'чку* ‘виступати проти когось’ [Доленко 1975б: 152], слобожанчьких – *бочку котити* [УДСХО: 193].

Фраземи українських суміжних чи дистантних зон, які збігаються за компонентним складом, але різняться за семантикою, становлять кількісно невелику групу, але виявляються в різних діалектних зонах, наприклад: у

подільських говірках *дуєсся як легке в горшку* ‘сердитися’ [Номис 1993: 144] – буковинських *ду'тиси, як ле'хкі в горшку'* ‘безпідставно ображатися, гордитися’ [МСБГ, V: 18]; західноподільських *тоўкˈти ˈводу ў сˈтупʼі* ‘зволікати’[Коваленко 2019: 64] – середньополіських *воду в ступі товкти* [ФСГЖ: 33]; волинських *горшˈки ˈбити* ‘сваритися’ [Коваленко 2019: 93] – східнослобожанських, степових *горшки бити (побити)* ‘плутати (переплутати) кого з ким’ [УУ: 153].

Назви великих предметів домашнього побуту є образними конкретизаторами фразеологізмів на позначення характеристики зовнішнього вигляду людини: *ˈтоўста йак баˈрʼіла* [Коваленко 2019: 32], *йак ˈвантух* [Коваленко 2019: 48], *йак теиˈребух* [Коваленко 2019: 355]; гуц. [*гˈрубиї*] *йеґ ˈмʼіни´а*; [*розˈбитиї*] *йеґ ˈбоч´ка*; *йаґ ґʼеˈл´ета* [Олійник 2002: 67]. Центром фразеологізмів цієї наддіалектної моделі виступають здебільшого регіоналізми зі значенням ‘бочка’: *ґʼеˈл´ета, баˈрʼіла.*

Рівень інтелектуальних здібностей людини реалізується засобами фразеології, як правило, з негативним значенням. Семантичний ряд “дуже дурний” представлений одиницями, які активно побутують у всіх наріччях української мови, наприклад:

у середньополіських говірках – *тупий як товкач у ступі* [Івченко 1996: 9], *тупий як ступа* [Івченко 1996: 27], *дурний як десять бочок арестантів* [ССНП: 18];

східноподільських – *як ступа довбана* [Доленко 1975а: 105];

середньонаддніпрянських – *дурний як десять бочок дьогтю* [ССНП: 18; Івченко 1996: 26], *дурний як ступа* [Івченко 1996: 27];

слобожанських і степових – *дурний як ступа* [УДСХО: 200], *як ступа* [УУ: 227].

Голова (як символ розуму, мислення, досвіду) може бути позначена образними конкретизаторами: у західноподільських говірках – *маˈкотра ни ˈварит* [КА]; нижньонаддніпрянських – *катілок не варе* [ФСГНН: 69]; середньополіських – *баняк не варить* [ФСГЖ: 17]; протилежне значення

‘розумний’ зафіксовано на території західнополіських говірок – *мак’ітра варит’* у кого [Аркушин 2003: 103].

Отже, основною ознакою, за якою характеризуються інтелектуальні здібності людини, є відсутність розуму.

Семантичну фразеомодель “виконувати марну роботу = ледарювати” виявлено: у західноподільських говірках – *тоўкˈти ˈводу ў сˈтуп’і* [Коваленко 2019: 64]; східноподільських – *решето'м во'ду мі'ряти* [Доленко 1972: 141]; волинських – *ˈситом ˈводу ноˈсити* [Коваленко 2019: 325]; південнозакарпатських – *ціпи вйаза'ти* [Лавер 1975б: 183]; лемківських – *сипа'ти до діра'вого мі'ха* [ФСЛГСС: 84], *в реше'ті во'ду носи'ти* [ФСЛГСС: 112]; гуцульських – *ў решеˈт´і ˈводу ноˈсити* [Олійник 2002: 130]; східностепових – *носити воду в решеті* [Грица 1996: 130]; середньополіських – *воду в ложці носити, воду в ступі товкти, воду решетом носити, міряти воду ситом* [ФСГЖ: 33].

У суб’єктному оточенні з іменником (займенником) у формі давального відмінка вираз може набувати іншого значення – ‘бути нічого не вартим’ *Та йоˈму лиш ˈводу ў решеˈт´і ноˈсити* [Олійник 2002: 130] у гуцульських говірках; прозору мотивацію має семантична модель “не в змозі виконати найлегшу роботу = дуже лінивий” у подільських – *ˈлошки воˈди ў ˈхату не*[и] *ўˈнести* [Коваленко 2019: 190].

Семантичний ряд “бути напідпитку, випити алкогольних напоїв” складають фразеологізми з низьким ступенем експресивності та негативною або й нейтральною оцінкою. Переважно вони відтворюються за структурно-семантичними зразком, який має наддіалектний характер “перекинути + посудину (для пиття горілки) = бути напідпитку, трохи випити”: у літературній мові – *перехиляти* (*перекидати*) *чарку* “пити алкогольні напої” [ФСУМ, II: 623]; у гуцульських говірках – *перевер*ˈ*нути коў*ˈ*бан / к’е*ˈ*л´ішок / пуˈгар´* [Олійник 2002: 136]; західноподільських – *перехил’*ˈ*нути сто*ˈ*парик / ки*ˈ*л’ішок* [КА]. Спостерігаємо паралелі вживання фонетичних варіантів

к’е|л’ішок / *ки|л’ішок* однієї лексеми у віддалених говорах та “утримування” регіоналізмів у складі фразеологізмів гуцульських говірок *(коў|бан, пу|гар’).*

За іншою образною моделлю на позначення зловживань спиртними напоями утворені фраземи, які активно побутують у сучасному мовленні, наприклад: у західподільських говірках – *ди^е|вити^е с’а ў ста|кан* [Коваленко 2019: 346]; волинських – *загл’а|дати ў ста|канчик* [Коваленко 2019: 346], *загл’а|дати ў |чарку* [Коваленко 2019: 383]; лемківських – *позе'рат на дно погари'ка* [ФСЛГСС: 50].

Семантичний ряд ‘сваритися’ характеризується образністю, влучністю висловлень, які досягаються завдяки різноманітності мотиваційних баз. Назви предметів щоденного вжитку можуть бути компонентами фразем семантичної моделі “що робити з посудом”:

у середньополіських говірках – *розбити глек, побити глечики* [ФСГЖ: 41];

подільських – *горш|ки |бити* [Коваленко 2019: 93] / *горш|ки по^(у)|бити* [Коваленко 2019: 93], *горш|ками д’і|лити^е с’а* [Коваленко 2019: 93];

волинських – *ба|н’ак зак|ласти* [Коваленко 2019: 31], *ки^е|дати^е с’а бан’а|ками* [Коваленко 2019: 31].

Семантичний ряд “улещувати когось” найбільш наповнений на території подільського говору: *ми^е с|ки ли^е|зати* кому [Коваленко 2019: 199], *|горшчи^е ки ли^е|зати* кому [Коваленко 2019: 93]; *лиза'ти полу'миски* [Доленко 1975а: 153].

Отже, фразеологізми, у компонентному складі яких є назви кухонного начиння, досить активно побутують у діалектному мовленні й завдяки складним внутрішнім семантичним та мотиваційним процесам можуть породжувати одиниці різної семантики. Значення таких номінацій може переплітатися зі змістом інших компонентів сталих виразів, тому в діалектному мовленні визначаємо семантичні ряди більших фразеосемантичних полів “Поведінка людини”, “Взаємовідносини людей”, “Фізичний стан людини”, “Інтелектуальні здібності” та ін.

Визначено, що у фразеології сучасних українських говірок назви кухонного начиння вживаються у складі сталих висловів як основа метафоричних висловлень, пов'язаних переважно з характеристикою поведінки людини, її відносин з оточуючими, особливостями мовлення, характеристикою фізичного стану. Кількісно переважають фраземи на позначення ворожнечі, незмістовних розмов, брехливості, що свідчить про засудження ледарювання й негативне ставлення до людей, які витрачають час на порожні розмови та сварки.

4.2.2. Компоненти *решето, сито.* Живе розмовне мовлення носіїв говірок зберігає багато назв із найдавніших часів. Пошук джерел витворення лексико-фразеологічних номінацій, втрата формальних варіантів фразем чи навпаки їхня активізація на певних територіях спричинюють стійкий інтерес до аналізу записів, діалектних, фольклорних і етнографічних текстів, лексикографічних праць як скарбниці матеріальної та духовної культури нації.

Назви предметів хатнього вжитку, знарядь господарської праці у складі фразеологізмів територіального мовлення поки що не були предметом лінгвістичних досліджень.

Проаналізуємо символічне наповнення фразем із компонентами *решето* і *сито,* систематизуємо семантичні можливості таких одиниць, визначимо території їхнього побутування, можливі слова-супровідники, явища синонімії та ін.

Традиційно завданням словників окремих говірок чи говорів є фіксація діалектної лексики та фразеології, відсутніх в українській літературній мові, тому лексем *сито* і *решето* в лексикографічних працях не знаходимо. Звичайно, із поповненням емпіричної бази фразеології з інших територій ці дані можуть уточнюватися, а висновки конкретизуватися.

За "Етимологічним словником української мови", назва *решето* – вид сита з крупною сіткою, походить від праслов'янського *rešeto* [ЕСУМ, V: 70],

а *сито* – від праслов'янського *sito* (прямим відповідником є лит. "густе сито") [ЕСУМ, V: 246].

В одинадцятитомному "Словнику української мови" подано таке тлумачення лексеми *решето* – 1. Господарська річ у вигляді дерев'яного обода з натягнутою з одного боку сіткою для просіювання чого-небудь (перев. зерна, борошна). 2. Пристрій у сільськогосподарських машинах та установках для просіювання і сортування зерна. 3. рідко. Народний музичний ударний інструмент, рід бубна; тамбурин [СУМ, VIII: 524]. В іншій словниковій статті *сито* – це натягнена на обруч густа сітка, через яку просівають борошно та інші сипкі речовини або проціджують що-небудь; *техн.* Пристрій у вигляді металевого листа з дрібними дірочками або сітка для просіювання та сортування сипких речовин; *спец.* Прилад для визначення тонкості млива [СУМ, IX: 208].

Зафіксовано, що і *решето*, і *сито* призначені для просіювання борошна. За матеріалами ж сучасного діалектного мовлення, спостерігаємо чітке розрізнення цих господарських речей за семантикою: *решето* має більші отвори в сітці і використовують його для просіювання, промивання та провіювання чого-небудь, переважно зерна. Таким чином з допомогою решета ретельно очищують зерно від різних домішок (сміття, полови, сіна тощо), через металеві сітки решет просівають пісок для будівельного розчину. У буковинських говірках *рафа* – решето з великими дірками [СБГ: 51], у волинських – це *дармо*, у західноподільських – крізь *рафу* просівають пісок.

У словнику-довіднику В. В. Жайворонка "Знаки української етнокультури" *решето* – господарська річ; наголошено, що воно має дерев'яний обід з натягнутою з одного боку сіткою з великими дірками для просіювання переважно зерна [Жайворонок 2006: 497].

Отже, *решето* має великі, "рідкі" отвори, наприклад, у тексті інформанта із с. Бережанка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл. знаходимо: *йак ˈмайе коˈрова тиˈл'атко / молоˈко назиˈвайес'і куˈл'астра /*

во|но гус|те |дуже моло|ко / йо|го |можна |жарити / |дуже ку|л'астра |добра / |дуже ў|кусне / смач|не / но йо|го |добре / шоб^{п} не |дати приго^{у}|р'іти ў|жарити // йо|го перец'і|дила чис|тен'ко / бо ж ц'і|дити / то шос' |дуже р'іт|ке / то ***реше|то*** *ше шос' таке|во шо|би / бо во|но гус|те |дуже // а со^{у}|б'і ў каст|рул'ку чу|чут' в'ідм'і|нила |соли / то та|ке ку|л'астру |добре / та|ко р'іж йо|го і йіч / і |дуже |добре ку|л'астру* [Коваленко 2020, II: 266].

У сімейних обрядах суміжної з Поділлям Наддністрянщини до сьогодні використовують *решето* у звичаї відвідування та привітання породіллі: *ў та|киї ден' |перше |м'ісце ў |сам'ім по|чесн'ім ку|т'і |хати / то |майе |баба пови^{е}|туха // |бат'ко ди^{е}|тини і све^{и}к|ри чи те^{и}с|т'і гос|т'ат' со|б'і гос|теї борш|чем / пи^{е}ро|гами^{е} / |каше^{и}йу та йа|ку чар|ку ў|лийут' / таї |буд'те |ласка / бе^{и}|р'іт' таї жи^{е}|в'іц'а / не^{и} ўн'і|маїте^{и}с'і / не^{и} ўсти|даїте^{и}с'і // по гос|тин'і ки^{е}|дайут' ново|народже^{и}ну не^{и}моў|л'ат'і г|рош'і ў* ***ре^{и}|шето*** */ таї ше при ц'ім бе^{и}|рут теї при^{е}с|п'івуйут / ни|ни ни|ни г|рош'і ў ск|рини^{е} / а дл'а |кого / дл'а ди^{е}|тини^{е}* [Коваленко 2020, I: 109]. Така традиція вмотивована розумінням того, що крізь решето просівається усе зле, а добре залишається, тому саме в *решето* (а не в *сито*, що підтверджено обрядовою фразеологією) кладуть речі, які приносять щастя, добробут або оберігають від злого [Жайворонок 2006: 497].

М. В. Бігусяк, досліджуючи родинні обряди Бойківщини, Гуцульщини і Покуття, виявив, що найчастіше використовували *решета* у весільних обрядах: у решеті приносять барвінок, обсипають молодих зерном із решета та ін. [Бігусяк 2012: 157; Бігусяк 2015: 339]. На території східнослобожанських говірок знають післявесільний звичай "носити молодій воду решетом як знак не цнотливості", що номінується фразеологізмом *точити воду* [УУ:109].

Про можливість образного вживання лексеми *решето* зазначено у "Словнику української мови", знаходимо підтвердження цього і в текстах діалектного мовлення. Інформант розповіла про таку пригоду у своєму житті: *памн'а|тайу од|ного |разу / йак йа зас|нула таї |сунула но|гами те*

зе^{и}р|но / |сунула і зас|нула // н'іч / два|нац'ата го|дина чи д|руга го|дина ўно|чи / ма|шина |робит / |чуйу шос' з |мене |т'егне / а во|но ст'аг|нуло з |мене с|ведра // пом|н'ало йо|го ме^{и}|н'і / пор|вало // ве^{и}|лике ў |Бога ш|част'а / шо йа |ноги не^{и} ў|сунула |туди і |руки / шо во|но ме^{и}|н'і не^{и} по|било н'і|чого // ну с|ведир то про|паў / йак ўже с'а збу|дила / то зби|ратис'а до|доми / а с|ведра не^{и}|ма // йак йа с'а поди|вила по д|ругиї б'ік / там од|но д|рант'е / ***реше|то*** *зро|било с |того с|ведра* (с. Заваллля Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) [Коваленко 2020, ІІ: 61].

Сито як господарський предмет використовують для просіювання борошна, а тому в текстах-розповідях про приготування деяких страв із борошном, випікання хлібних виробів обов'язково згадують про *сито*.

На території Західного Поділля зафіксовано такий текст: *наби|райу му|ку / наси|пайу ў |миску // ну йак / про|с'ійати т|реба обоўйас|ково / му|ку про|с'ійала ў |****сит'і*** */ таї во|дичку // ну йа з|найу / йак йа|ка му|ка / йак|шо му|ка |добра та|ка* [Коваленко 2020, І: 17];

на Волині розповідають: *ц'а |вип'ічка |дуже прос|та і |дуже смач|на // ну дл'а |того шоб зро|бити ц'у |вип'ічку / то |саме осноў|не т|реба п|рави^{е}л'но при^{е}готу|вати му|ку / во|на пере^{и}с'і|вайец'а |через |****сито*** *два |рази / роз|рихл'уйец'а |дуже |добре* [ВГХ: 58];

у центральноподільських говірках: *бо та|ке / та|ке йак |зара ў мли|н'і з|мела / ну / не^{и} де ка у |було / а |кам'ін'ом / |кам'ін'ом / там же^{и}ш ў нас |кам'ін' / йа не^{и} з|найу / буў же |кам'ін' / шо на ка|м'ін':ови мо|лоли ка|м'ін':ом / тиї на йак |нав'іт і де ка у |зара тої хл'іб^{п} пе^{и}к|ли / так шо про|с'ійут на |****сито*** */ таї рошчи|нити хл'іб / |добриї хл'іб / йа |нав'іт' |зара |л'убл'у та|киї хл'іб з разо|войі му|ки* [Коваленко 2020, ІІ: 190].

Сито було справжнім багатством, особливо в роки голоду та повоєнний час. У с. Маків Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл. інформант розповідає: *прийш|ла до^{у}|дому роска|зала |мам'і шо йа ко^{у}лос|к'іў до|дому не^{и} при|несла / не^{и} |буде^{и} шо |терти на |жорна / бу|ли та|к'і кам'і|н'і |жорна з |ручкоў і ми |терли / і |мали |****сито*** */ і до нас |л'уди при|ходили / о / су|шили*

гниˈлу карˈтошку / і пеᵘреᵘтиˈрали руˈками / і киˈдали на ˈжорна / і ˈтерла / і таˈк'і буˈли бл'іˈни / і ми так вижиˈвали [Коваленко 2020, І: 424].

Те, що цей предмет господарювання завжди цінували і берегли, підтверджує вираз *нове (знова) сито [завжди] на кілочку,* який у сучасних говірках Південної Волині вживається з двома значеннями: '1. Новина, втіха. 2. Удавано хороший, добрий' [СВФ: 152], та суміжних з ними середньополіських – *нове ситечко на гвіздочку виси, нове ситечко на кілочку* 'гарне враження від першого знайомства' [ФСГЖ: 161].

У розповіді про завершальний етап весільного обрядового циклу – понеділок, коли невістка перебуває перший день у невістках, носій подільської говірки згадує: *коˈлис' ˈп'іс'л'а виˈс'іл'а неᵘˈв'істка так / то воˈна поˈвина ˈперший раз звaˈрити пироˈги / то ўже свеᵘкˈруха ˈдивиц'а / йак воˈна ˈробит // а ўже наˈбере там муˈки ў м'ішˈку чи ˈмис'ц'і ˈтойі муˈки / коˈлис' ˈтойі муˈки баˈгато неᵘ ˈбуло // воˈна поˈвина на* ***ˈсито*** *проˈс'ійати ˈдуже чисˈтен'ко / зам'іˈсити / одˈне ˈйайечко ˈвибити / там т'і вaˈреники зам'іˈсила / а свикˈруха нагл'аˈдайе / йак неᵘˈв'істка ˈробит* [Коваленко 2020, І: 405].

На позначення *сита* малого розміру в бойківських і наддністрянських говірках зафіксовано лексему *ˈситцеᵘ*, а *ˈп'ідситок* – це решето із сіткою, густішою від решета, але рідшою від сита [Бігусяк 2015: 338], у буковинських *ˈситинко* – густе сито невеликого розміру [СБГ: 489]; *райтак* – найбільше решето [НРС: 223; Бігусяк 2015: 338], а в буковинських – рідке сито [СБГ: 449]. У західно- і центральноподільських говірках вдалося зафіксувати номінації *м'іˈлен'ке ˈсито* та *ˈситко*:

ўˈз'ати ˈжитнойі муˈки сампеᵘˈрет / проᵘˈс'ійати ў ˈнецки / поᵘсоˈлити і тоˈди вaˈриц'а таˈка ˈкаша / бˈрати ˈтуйу ˈкашу / поˈпарити ˈц'уйу ˈжитну муˈку // тоˈди беᵘˈрец'а пос'ˈл'ідна муˈка / проˈс'ійати йіˈйі на ***ˈсит'і м'іˈлен'к'ім*** */ пос'ˈл'ідну муˈку / і бˈрати росчиˈнати // киˈдати дˈрожд'іў / киˈдати ˈк'іста / це ўс'о м'іˈсити* [Коваленко 2020, ІІ: 335];

неᵘ ˈбуло тих мук н'і ˈб'ілих / н'і разоˈвих // йа ˈнав'іт' ˈзара ˈл'убл'у таˈкиї хл'іб з разоˈвойі муˈки // в'ін ˈдобриї / в'ін ситˈниї // ну / шо неᵘ

пит|л'ована не^и та|ка |б'іла / не^и та|ка б'і|лен'ка / а та|ка йак от тв'ій |тато з|меле^и |нав'іт' тут на де ка у / тиї йі|ден раз йе / шо то де ка у / ну бо там же^иш та|к'і ***сит|ка*** *йе шо |м'ілче^и з|мели / а д|ругиї раз г|рупше^и / а|ле^и то ў|с'ійати с |тойі му|ки хл'іб |можна пе^и к|ти* [Коваленко 2020, II: 190].

У смт Теофіполь Хмельницької обл. зафіксовано лексему *|ситко* на позначення головного убору пасічника, який захищає його від укусів бджіл: *рос|пал'уйем ди^е ма|ра |саме^и |ран'че^и / ўд'а|гайе^і мс'а так / ў рука|виц'і / хоч наш |бат'ко заўж|ди буў в од|н'ій ру|башц'і / |т'іко ў |с'етку ўд'і|ваўс'а / н'і|коли в'ін не^е браў н'і рука|виц' / н'і ди^е ма|ра // йо|го п|чоли / йак ми ка|зали / з|нали і не^и ку|сали // ну йа ш над'а|гайу на |себе^и хала|та та|кого сп'і|ц'ал'ного / |****ситко*** */ рука|виц'і / шоп ме^и|не не^и ку|сали п|чоли / бо йа йіх бо|йус'а до с'іх пор* [ВГХ: 291]. Зауважимо, що таке ж значення лексеми подано і в записах з Лемківщини, крім того, засвідчено ще одне – цідилко, ситечко для проціджування молока [Турчин 2001: 291].

Загальновідомим та найбільш вживаним в усному мовленні є фразеологізм *носити воду решетом*, ірон. 'робити що-небудь даремно, марно витрачати час' [СУМ, VIII: 524]. У середньополіських говірках побутують фразеологізми *носити воду в решеті, воду решетом носити* зі значеннями 1. 'марна справа. 2. ледарювати' [ФСГЖ: 33–34];

у гуцульських – *ў реше|т'і |воду но|сити* [Олійник 2002: 131]; наддністрянських – *носити воду решетом* [Бігусяк 2015: 339];

лемківських – *в решéті вóду носи́ти* [ФСГСС: 112], *г решеті воду носити* 'даремно, безрезультатно робити щось, марно витрачати час на що-небудь' [ФСЛГ: 160], *в решéті вóду носи́ти* 'робити безглузду роботу' [Ступінська 2000: 121];

у центральностепових – *носити воду в решеті* [Грица 1996: 130].

На території Західного Поділля, на відміну від вищеназваних, образним компонентом у таких виразах є лексема *сито*: *|ситом |воду но|сити* 'виконувати даремну роботу' [Коваленко 2019: 325].

Отже, в основі символіки марності роботи, її безрезультативності є особливості будови господарського приладдя: і сито, і решето мають дірки, тому вода в них не затримується, наприклад:

у бойківських говірках – *реше|том |воду |мірити* [Демський 1982:181]:

східноподільських – *решетом воду міряти* ‘займатися марною роботою’ [Доленко 1972а: 141];

у говірках Житомирщини – *міряти воду решетом* ‘марна справа’ [ФСГЖ: 34]; *набрати повне решето води* ‘безрезультатна справа’ [ФСГЖ: 146]. Образний конкретизатор *пісок* підсилює значення фразеологізму *решетом пісок носити* ‘робити марну справу [ФСГЖ: 136].

Розвиток образності народних фразеологізмів спостерігаємо на прикладах східнослобожанських говірок: *ловити решетом зірки у воді*, жарт. ‘робити безглузду, нікому не потрібну роботу’ [УУ: 421]. Семантико-культурологічне наповнення фразеологізму, як свідчать матеріали словників, може набувати нових відтінків, накладатися на інші фразеосемантичні поля, наприклад: значення 1. ‘терпіти негаразди’. 2. ‘бути бідним’ можуть реалізовуватися у фразеологізмах *як на решеті вода* [ФСЛГ: 52], ‘погано жити’ – *ма́ти шя як на реше́ті во́да* [Ступінська 2000: 136; ФСЛГСС: 112].

Відсутність чогось може теж уособлюватися через неможливість затримуватися води в решеті, наприклад: *як води у решеті* ‘зовсім нема’ *(с’|т’іл’ко |мати) йак во|ди ў ре^и^ше^и^|т’і* ‘мало заробити’ [Коваленко 2019: 65]. Такі вирази доповнюють ряд прикладів семантичної фразеомоделі ‘мало заробити’, в основі образності яких – найвищий рівень ознаки чи стану, що надає висловлюванню яскравого іронічного забарвлення, використовуючи ефект подвоєння експресії, наприклад: західноподільські – *заро|бити на с’іл’ до восе^и^|лед’ц’а* [Коваленко 2019: 326], *заро|бити в’ід жи^е^|л’етки рука|ви* [Коваленко 2019: 127] та ін.

Особливість будови та використаних матеріалів у виготовленні цих предметів господарювання виявляється у фразеологізмах лемківського говору *як на решéті дíрок* ‘дуже багато (переважно про людей)’ [Ступінська 2000: 104; ФСЛГСС: 112], східнослобожанського – *світитися ситом* ‘бути худим’ [УУ: 453]; *загорати під решетом (через решето)* ‘ставати веснянкуватим’ [УУ: 421].

Традиційно для виготовлення основи *сита* у давніші періоди використовували *лико*, а в пізніший час почали працювати із металевими або капроновими сітками, тому *із собачого хвоста сито* кажуть як про ‘щось нікудишнє’ у діалектному мовленні Житомирщини [ФСГЖ: 161], а в говірках Наддністрянщини – *як з ˈпˈс’ичого фосˈта ˈсито* [Бігусяк 2015: 339].

Емоційно забарвлює контекст порівняння з порушенням смислових дистрибуцій між порівняльною частиною та супровідним словом у виразі на позначення ‘брехні, неправди’ – *прáвды, як в решéті вóды,* що побутує на Лемківщині [ФСЛГСС: 112]; у східнослобожанських говірках – *давати вітру в решеті* [УУ: 103], *воду в решеті дарувати* ‘нічого не давати’ [УУ: 108]; у середньонаддніпрянських – *пообіщать принести на свайбу води в решеті* ‘дати якусь пусту, несерйозну обіцянку’ [ФСГНН: 113].

Із ремаркою *застарілий* у Словнику української мови зафіксовано фразеологізм *попа в решеті возити* ‘брехати під час сповіді’ [СУМ, VIII: 524], але й до сьогодні у середньонаддніпрянських говірках вживають *пронести й попа в решеті* ‘збрехати на сповіді’ [ФСГНН: 118]. Зауважимо, що в сучасних говірках зберігся цей вираз, втративши ознаки конкретизації: у волинських – *возити попа в решеті* ‘обдурювати’ [СВФ: 35], середньополіських – *возити попа в решеті* ‘брехати’ [ФСГЖ: 135].

Виявлено й експресивно-оцінні фразеологізми із досліджуваними компонентами, що можуть характеризувати людину як з позитивного боку, так і з негативного, наприклад:

у літературній мові – *пройти (перейти) крізь сито й решето* ’багато побачивши, зазнавши в житті, здобути великий досвід, набути спритності’ [СУМ, IX: 208];

у наддністрянських говірках – *пройшов через сито і решето* кажуть про досвідчену людину [Бігусяк 2015: 339];

середньонаддніпрянських – *пройти крізь сито й решето* означає ‘бути ретельно перевіреним, випробуваним’ [ФСГНН: 117], але про дуже спритну, хитру людину там кажуть: *проскаче і крізь решето, і крізь сито* [ФСГНН: 118].

Обережну людину в говірках Середнього Полісся характеризують так: *в решеті танцювати і на дірку не наступити* [ФСГЖ: 146], а кмітливу – *хоч в решеті, а припливе* [ФСГЖ: 146]. Можливість щось бачити крізь дірки решета образно переосмислена у фразеологізмі *як у решето дивитись* зі значенням ‘діяти передбачливо’ у східнослобожанських говірках [УУ: 421].

Отже, назви предметів домашнього господарювання – невичерпне джерело виявів культурно-національного світогляду особливо у народних фразеологізмах – автентичних, природно вживаних і динамічних одиницях. Назви *сито* і *решето* мають дуже давнє праслов’янське походження, а тому не виявляють фонетичних діалектизмів ні на рівні тексту, ні у складі фразеологізмів, хоч у словниках зафіксовано територіальні назви різновидів цих предметів. Виявлено явища фразеологічної синонімії та антонімії, приклади енантіосемії, що є основою іронічних висловлень, пов’язаних переважно з характеристикою найвищого вияву ознаки чи стану.

4.2.3. Компонент *голка.* Загальновідомо, що фразеологізми відіграють важливу роль у творенні мовної картини світу українців, оскільки є її найвиразнішим складником. На номінацію того чи іншого типу оцінювання впливають соціолінгвістичні чинники, а фіксуючись у фразеологічній картині світу певного етносу, вони відтворюють мовну свідомість носіїв відповідної культури.

На різних територіях побутування українських говорів можна простежити деякі переваги у вживанні символічних компонентів у складі фразем, виділення різних ознак чи рис одного об’єкта в складі фразеологізмів. Семантичні акценти пояснюють соціальними чинниками, навколишньою природою, територіальними особливостями ведення господарства, сільськогосподарськими традиціями, психологією сприйняття дійсності, правилами моралі, що відповідно фіксується у фразеологічній картині світу.

Голка – інструмент для шиття, що в українській етнокультурі набув символіки провідництва, гострого неприємного слова, а через своє гостре вістря виконує роль обрядового предмета в багатьох звичаях і ритуалах [Жайворонок 2006: 139].

Як приладдя для шиття – найважливішої жіночої роботи в минулі часи, тому що саме жінка шила одяг, інші речі для господарства – голка може символізувати майстерність і вправність господині, її працелюбність. В українській обрядово-звичаєвій культурі, а особливо в описах обрядів першої купелі дитини, знаходимо інформацію про важливість покласти біля дитини чи прикласти до руки саме приладдя для шиття – голку з ниткою, щоб дівчинка уміла добре шити, наприклад:

у тексті наддністрянської говірки: *то ˈважноў буˈла ˈперша ˈкупеᵘл’ // аˈби диˈт’а буˈло здоˈровеᵘ і баˈгатеᵘ і шˈчас’т’а ˈмало ў жиˈт’у / і би го с’а гˈрош’і триˈмали / то ˈл’али у виˈн’анку ˈводу і кˈлали ў н’у ўс’оˈго ˈтого / шо диˈтин’і ˈмало ˈбути ˈпом’ічне // а буˈли то кˈв’іти / аˈби краˈсу ˈмало і коᵘп’іїˈки / аˈби нужˈди ў гˈрошах неᵘ зˈнало // йак то буˈло д’іўˈчи / то* ***кˈлали до ваˈн’анки ˈголку / нитˈки / аˈби ˈшити ўˈм’іло*** */ хˈлопчикови кˈлали опˈцен’ти / аˈби буў ˈмаїстром / а ше ˈд’іт’ом кˈлали ˈручку / воˈлуфко / аˈби ўˈчилис’а ˈдобри // таˈкоў буˈла ˈперша ˈкупеᵘл’ коˈлис’ і до ˈнин’ки збеᵘр’іˈгайец’а* [Коваленко 2020, І: 86];

у західноподільській говірці с. Летава Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.: *ваˈрили в’ідˈвар дл’а диˈтини з барˈв’інку і з л’уˈбистку / а*

*йак ˈперший ˈкупил’ / то кˈлали ˈножиц’і / ˈ**голку** / нитˈки / лисˈток йакиїс’ / каранˈдаш аˈбо руˈчку / шоˈби диˈтина ўˈм’іла пиˈсати / чиˈтати / ўˈчити і киˈдали барˈв’інку тˈрошки / л’уˈбистку / аˈби диˈтина водˈружеᵘна буˈла і коˈби л’уˈбили* [Коваленко 2015: 159].

У розповідях про застороги і табу в поведінці вагітної жінки натрапляємо на тлумачення фразеологізму *пришити долю*, в основі значення якого є заборона шити в свято чи неділю, наприклад, у наддністрянській говірці: *раз і каˈзали / шо та ˈж’інка йаˈка ўже ваˈг’ітна / то йіˈйі неᵘ тˈреба н’і пˈрасти / н’і ˈшити аˈби боˈрон’ ˈбоже диˈтин’і неᵘ **заўйеˈзати ˈдол’у** // чос’ так коˈлис’ говоˈрили // а ў неᵘˈд’іл’у боˈрон’ ˈбоже ˈбуло йіˈйі **бˈрати ˈголку ў ˈруки** аˈбо вереˈтено // каˈзали / шо йакˈшо кˈрутиш вереˈтеном / то диˈтин’і с’і св’іт ˈбуде вес’ час круˈтити // а йак **беᵘˈреш йіґˈлу ў ˈруки** / то **ˈдол’у приˈшийеш** // і то стаˈралис’е то збеᵘр’іˈгати ˈдуже ˈдобре // і ˈмама н’і одˈна неᵘ хоˈт’іла сˈвойі диˈтин’і н’іˈчого зˈлого // захоˈрон’ували ц’і зˈвичайі / передаˈвали с покоˈл’ін’е ў покоˈл’ін’е* [Коваленко 2020, І: 91].

Голка слугує охоронним засобом і від “недобрих” очей, вроків, наприклад, у західноподільських говірках Тернопільщини: *йак їшли до диˈтини / то бˈрали шос’ соˈлотке // коˈлис’ так неᵘ ˈбуло шокоˈлади чи цуˈкерки / а таˈк’і пˈлиточки ˈцукру / таˈкиї приˈсованиї ˈцукор / і хл’іб обоўйасˈково // шоб диˈтину неᵘ ўрикˈли / то **кˈлали чирˈвону ˈниточку з ˈголкоў** аˈбо шˈп’іл’ку заш'п’іл’ували дес’ у соˈрочину* [Коваленко 2015: 147].

Фразеологізм, що кодифікований словником літературної мови, *як з голки (голочки)* 1) ‘абсолютно новий і елегантно пошитий’ (про одяг, взуття і т. ін.); 2) ‘гарно одягнений, причепурений’ (про людину); ошатний; 3) дуже гарно, елегантно’ [ФСУМ, 1: 188] зафіксований у сучасному вжитку носіїв тільки західнополіських говірок – *од ˈголк’і* ‘новий (про одяг) [Аркушин 2000: 85].

У фразеології української літературної мови є одиниці, які характеризують і добре зроблену роботу, і навпаки, ледарство, наприклад: *і голки в руки не брати* ‘зовсім нічого не робити’ [ФСУМ, 1: 57]; *і голки не*

підточиш зі словом *зробити* ‘дуже якісно, так, щоб не було претензій’ [ФСУМ, 2: 640].

Тільки в говірках Лемківщини ми зафіксували фразеологізми з компонентом *голка* на позначення зубожіння, втрати всього майна, що пов’язано із зовнішньою формою цього предмета господарювання, наприклад: *доґаздовати ся на іглу* [ФСЛГ: 78], *доґаздова́ти ся на їглу* [Ступінська 2000: 136], *доґаздова́ти на їглу́* [ФСЛГСС: 62]. Схожу мотивацію мають одиниці фразеомоделі “схуднути + на + назва тонкого (довгого) предмета = втратити вагу, дуже схуднути”, зафіксовані на території Західного Поділля: ˡ*висохнути на* ˡ*нитку*, *спашу*ˡ*вати на* ˡ*нитку* [Коваленко 2019: 219], ˡ*висохнути на та*ˡ*ран’ку* [Коваленко 2019: 354], ˡ*висохти на д*ˡ*римбу* [Коваленко 2019: 110].

Через свою дуже тонку форму та маленький розмір *голка* є об’єктом фразеотворення одиниць на позначення поняття ‘дуже худий (худа)’: східнослобожанські говірки – *за голкою сховається* ‘дуже худий’ (УУ: 134**]**, *за голкою не видно* кого ‘хто-н. дуже худий’ [УУ: 133**]**; *за го́лкой не*ᵘ *ви́дно* ‘схуднути, бути дуже худим’: *похуда́ла вона́ / шо і за го́лкой вже не*ᵘ *ви́дно* [Кушмет 2010: 46]; центральнослобожанські – *як голка* ‘худий’ [Сагаровський 2010: 144]; лемківські – *ху́дый як кебы їглу́ із’їв* ‘дуже худий [ФСЛГСС: 62**]**, *вызе́рат як бы і́глу з'їв* ‘дуже худий’ [Ступінська 2000: 82], *як кыбы іглу ззісти* ‘бути дуже худим, виснаженим’ [ФСЛГ: 102].

Загальновживаним на українській етномовній території є фразеологізм із прозорою семантикою ніде й голку встромити з варіантами дієслів ткнути, штрикнути, список яких доповнює говіркове мовлення – пропхати, просунути, пустити, наприклад: *голкою ніде ткнути* – 1) ‘дуже багато, у великій кількості’; 2) ‘дуже тісно’ [ФСУМ, 2: 886]; *ніде й голкою штрикнути* ‘дуже тісно’ [ФСУМ, 2: 968]; *ніде й голки встромити* ‘дуже багато людей; нема вільного місця’ (ФСУМ, 1: 155]. У говірках так само вживають фразеологізми на позначення поняття ‘дуже тісно’ з образно-метафоричним типом подання конотативних смислів: у лемківських – *тісно,*

шо бы ани́ їглу́ не пропха́в [Вархол: 62]; *тісно, же бы а́ни їглу не пропха́ти* [Ступінська 2000: 102]; *не было міста а́ни де глі хпа́сти* [Ступінська 2000: 102]; *ани іглу не пропхати* [ФСЛГ*:* 193]*;* гуцульських – *нема́ (не бу́ло) де игли́ пусти́ти* ‘багатолюдно’ [ГСЛ: 296]; східнослобожанських – *ніде голки встромить* [УУ: 133]; середньонаддніпрянських – *голки не просунеш* [ФСГНН: 29], *ніде голки встромить* [ФСГНН: 93].

У текстах з гуцульсько-покутської говірки такий фразеологізм уміло вжито після розлогих описів того, як у товарних вагонах у нелюдських умовах вивозили мешканців з рідного краю (*покотом лежали, на підлозі забито*). Саме фразеологізм *нема де ї̆ˈголку ўпусˈтити,* на думку інформанта, концентрує характеристику важливої інформації і найточніше її передає: *ˈБоже*[и] */ йак забˈйут у туˈпік товарн’аˈки / і ніхˈто не відкриˈвайі / не ˈдивитці // дˈротом коˈл’учим ваˈгони закруˈчені / віˈконці маˈленки / а ˈл’уди на підˈлозі ˈпокотом лиˈж’или ў тиˈфусі / їкіс ваˈгони тиˈфозні ˈбули ци шо // ... і це тут і стаˈрі / ї̆ маˈлі / ї̆ моло̆ˈді / ўс’о на підˈлозі заˈбито / нема де ї̆ˈголку ўпусˈтити / ўс’о сˈпало // і так два ˈмісіці ў таˈких ˈмуках нас ˈвезли* [Лесюк 2005: 220–221]. Отже, фразеологізм у момент комунікації стає максимально навантаженим, центральним.

Образ дуже маленького вушка голки в мисленні та мовотворчості українців стає основою оцінних фразеологізмів з позитивною та негативною конотацією, наприклад: *пролізти крізь вушко голки* ‘зробити щось неймовірне’ [ФСУМ, 2: 709].

Те, що голка має дуже гостре вістря, слугує образною номінацією надзвичайного хвилювання, нервового збудження, почуття тривоги: у словнику літературної мови – *як на голках* [ФСУМ, І: 180]; у наддністрянських говірках – *сидіти як на єглах* [Романюк 2002: 110]; гуцульських – *сиді́ти, як на и́глах* ‘бути неспокійним, тривожним, переживати’ [ГСЛ: 557]; *сиді́ти, як на и́глах* ‘нервувати, переживати’ [ГСЛ: 296]; буковинських – *як (єк) (ніби, мов)] на голках (шпильках, колючках)*, зі сл. *бути, сидіти, чекати* та ін. ‘у стані надзвичайного нервового збудження,

збентеження, хвилювання’ [ФПЧ: 246]; західнополіських – *йак на ˈголках* ‘поспішати і хвилюватися’ [Мацюк 2013: 406]; *спит' йак на ˈголках* ‘чутливий сон’ [Мацюк 2013: 428]; лемківських – *на іглах сідіти* ‘бути неспокійним, нетерпеливим, нервуватися, переживати за що-небудь’ [ФСЛГ: 211], *на ігла́х сиді́ти* ‘неспокійно поводити себе’ [ФСЛГСС: 62], *с"ідити йаґ на йігвах* ‘нервувати, нетерпеливитися’ [Турчин 2001: 133].

Найпродуктивнішими є варіанти фразем на позначення гострих неприємних слів, різкої критики, дошкуляння:

у лемківських говірках – *вихáти ігл́у пуд ву́хоть* ‘допікати’ [ФСЛГСС: 61], *вопхати іглу пуд ніхоть* ‘добряче вразити кого-небудь, дошкуляти комусь’ [ФСЛГ: 54];

західноподільських – *ўкоˈлоти ˈголкоў* кого ‘завдати комусь неприємностей’ [Коваленко 2019: 78], *зˈн’ати ˈголок* кому ‘критикувати когось’ [Коваленко 2019: 78];

східнослобожанських на степових говірках Донбасу – *виставляти голки* ‘дуже злитися’ [УУ: 133], *підкладати голку* кому ‘робити кому-небудь неприємність’ [УУ: 134];

в літературній мові – *заганяти голки в серце* ‘дошкуляти кому-небудь чимось’ [ФСУМ, І: 302].

Про лайливу та злу людину в говірках кажуть: центральнослобожанських – *голки у роті* [Сагаровський 2010: 202]; східнослобожанських – *голки в роті* в кого ‘хто-небудь дуже злий’ [УУ: 133].

Фразеоактивність досліджуваного компонента засвідчує поширення значень для характеристики явищ та станів природи, зокрема, на позначення поняття ‘дуже ясно, світло’: у літературній мові – *хоч голки збирай (вибирай)* зі словами *видно, ясно* ‘дуже, надто, надзвичайно’; ясний, світлий’ [ФСУМ, І: 323]; у лемківських говірках – *и іглу бы нáшол* ‘дуже гарно, чітко видно що-небудь’ [ФСЛГ: 155], *їглы бы збера́в* ‘дуже гарно видно’ [ФСЛГСС: 62]; *ігли бы зберати* ‘дуже, надзвичайно’ [ФСЛГ: 98].

На основі схожості голки та соломинок і протиставленні їхньої кількості витворилися образні вирази *як голка в соломі* зі словами *зникнути, губитися, загубитися* ‘так, що не можна знайти, безслідно’ [ФСУМ, І: 180], *шукати голку в сіні (в соломі), як голку в сіні шукати* зі значенням ‘неможливо виявити, знайти’ [ФСУМ, ІІ: 969], які відомі й уживані, наприклад:

у лемківських говірках– *глєда́ти як и́глу в ко́пі сі́на* ‘безрезультатно шукати’ [ФСЛГСС: 61];

наддністрянських – *шукати єглу в сіні* [Романюк 2002: 61];

буковинських – *шукати голку в копиці сіна* [ФПЧ: 229] та ін.

Розвиток семантичних відтінків спостерігаємо в подільському діалектному мовленні – *шу|кати |голку ў ко|пиц’і |с’іна* ‘виконувати марну роботу’ [Коваленко 2019: 78]; східностеповому – *го́лки у с’ін’і соби^е^ра́т’* ‘виконувати роботу, яку нереально виконати’: ***го́лки у с’ін’і соби^е^ра́й*** */ знайти́ го́лку в сто́г’і с’і́на / тру́дно знайти́ го́лку в с’ін’і / кан’е́шно тру́дно / це так / роби́т’ робо́ту / йаку́ мо́жна і не^и^ зак’інч’и́т’* [Кушмет 2010: 41**]**. Із дієсловом доконаного виду *знайти* у східностеповій говірці побутує вираз *знайти́ го́лку в сто́г’і с’і́на* зі значенням ‘виконати клопітку роботу’: *ой / працу́йе / працу́йе / не^и^ к’інц’а і не^и^ кра́йу не^и^ ви́дно / вже і ру́ки опска́йуц’:а / а ви́конав / все зроби́в / шч’о наду́мав / так це* ***знайшо́в го́лку в сто́г’і с’і́на*** [Кушмет 2010: 48**]**.

Прикметно, що фразеологізми, у складі яких є компонент *голка*, можуть належати і до сфери сільськогосподарських номінацій, наприклад, сталий вираз *пока|зать и|голки* в середньополіських говірках вживають, говорячи про молоді посіви ‘прорости, зійти’ [Лисенко 1974: 85]; у наддніпрянських – *хоч на голку нижи* ‘про гарне, дорідне зерно’ [ФСГНН: 148].

Отже, загальноукраїнські та діалектні фразеологізми кодують загальні ціннісні уявлення носіїв етносу та їхня здатність характеризувати, давати оцінку чомусь чи комусь через компонент *голка*. На певних ареалах

поширення української мови спостерігаємо специфіку метафоричних перенесень, акценти на конкретних ознаках. За нашими матеріалами визначено, що в досліджуваних фразеологізмах українських говірок із компонентом *голка* актуалізовано значення ‘дуже худий (худа)’, ‘багатолюдно, тісно’, ‘сердита, зла, невдоволена людина’, підтверджено збіг структури та семантики одиниць, але збереження фонетичних діалектизмів (*игла, їгла, йігва, иголка)* в складі фразем говірок.

4.2.4. Компонент *цвях*. Об’єктивність досліджень фактів побутування фразеологізмів та їхніх компонентів залежить від повноти бази фразеологічних словників говорів, фотографічного рівня подання значних за обсягом текстів широкої тематики, використання методу автокоментування у записуванні зразків діалектного мовлення та, найголовніше, від охоплення якнайбільшої кількості територій українських говірок.

В одинадцятитомному “Словнику української мови” подано таке пояснення лексеми цвях – металевий або дерев'яний загострений стержень, який використовується для прикріплення, скріплення частин чого-небудь або для підвішування чогось [СУМ, XI: 189]. У лексикографічній праці “Знаки української етнокультури” В. В. Жайворонка знаходимо тлумачення символіки лексеми гвіздок (цвях) – загостреного металевого (рідше дерев’яного) стрижня для кріплення (звичайно з шапинкою на тупому кінці) – символ страстей Господніх, оскільки, розпинаючи Христа, забивали в руки і ноги цвяхи [Жайворонок 2006: 339]. Зауважимо, що аналіз записаних діалектних текстів та фразеологічних словників говірок засвідчив, що мовляни не вживають у сталих виразах компонент цвях саме з такою сакральною символікою.

Матеріали Атласу української мови фіксують територіальне поширення аналізованої лексеми у південно-західному наріччі переважно *ц’вах,* на території середньополіських говірок – [*дз΄*]*в΄ах,* [*дз΄*]*вах,* [*дз΄*]*вйах;* західнополіських, наддністрянських (Львівщина) і північногуцульських –

ц(ʼ)в ʼ[е]х, ц(ʼ)в ʼ[е]к; покутсько-буковинських, наддністрянських, південногуцульських – *ц(ʼ)в*[и]*х;* наддністрянських – *ц(ʼ)в*[о]*х;* закарпатських – *гв ʼізд ʼ, к|лине^и^ц;* українсько-білоруське суміжжя (західнополіські та центральнополіські говірки) – *гв ʼізд ʼ* [АУМ: к. 78].

Укладачі збірників текстів та словників лексики говірок (з огляду на завдання подати лексику, відмінну від літературного стандарту) фіксують такі діалектні варіанти слова *цвях*: лемківські говірки – *цьвак, цьвачок* [Турчин 2001: 335]; гуцульські – *цвечок, цвєчок, цвик, цьвек, цвєк* [ГГКС: 205], *цв ʼех* [ГУМ: 211], *цвях, цьвик*, *цвя ʼшок, цьви ʼчок, цьво ʼчок* [ЛЛПЖ: 778–779]; покутсько-гуцульське суміжжя – *цьвик* [Лесюк 2008: 125]; західнополіські – *цвах* т. с., що *дзьвах* (*І ґоз'д', і цвах – |ето те |саме*), *ґозьдік* – т. с., що *гвоздок* [Аркушин 2000: 237]; середньополіські – *цвах* [Лисенко 1978: 227]. У говірках Рівненщини *цьвак* – прутик, на якому крутиться цівка в човнику ткацького верстата [Євтушок 1997: 129].

Зазначимо, що у словнику "Лексикон Львівський: поважно і на жарт", де зібрано зразки мовлення власне південно-західного наріччя з усіма впливами споріднених і неспоріднених мов, зафіксовано такі варіанти: *цвях, цьвик, цьвок, цьви ʼчок, цьво ʼчок, цьвьо ʼчок, зольнеґль* – шевський цвях [ЛЛПЖ: 317]. Лексема *цвях* подана з двома значеннями – 1. цвях; 2. окраса, хіт [ЛЛПЖ: 779]; *цьвичок (цьвочок, цьвьочок)* – 1. цвяшок; 2. енергійна, бадьора людина [ЛЛПЖ: 788]. У фразеологізмах гуцульського говору зафіксовано компоненти *цвєк* [Олійник 2002: 97], *цвичьок* [Олійник 2002: 135].

На ґрунті метафоризованого переосмислення досліджуваної лексеми з її варіантами (фонетичними, лексичними) сформувалася велика за обсягом і значеннєвими можливостями група фразеологізмів, які засвідчують своєрідність народної образності, побудованої на власне національних світоглядних принципах.

"Словник української мови" фіксує такі фразеологізми: *думка [гвіздком (колом і т. ін.)] стримить (стриміла і т. ін.) в голові (голівоньці)* чиїй – 'хто-

небудь невідступно думає про когось, щось’; *стриміти [гвіздком (цвяхом і т. ін.)] в голові (в пам'яті* і т. ін.**)** чиїй, кому **–** ‘невідступно поставати, з’являтися в пам’яті, свідомості’ [СУМ, IX: 770]. Отже, вираження вторинної номінації формується через предметну співвіднесеність, і варіантними тут виступають компоненти *гвіздок, цвях, кіл.*

Підтвердження такого типу загальнонародного метафоричного переосмислення компонента *цвях* знаходимо у фраземах південно-західного наріччя: *забити (найгрубшого) цвяха (в голову); забити цвяшок* – залишити слід, закарбувати (про думку, ідею); *(мати) порядний цвях в голові* – мати нав’язливу думку, ідею [ЛЛПЖ: 780].

У фразеологізмах, що представляють модель “мати + в + голові + сторонній предмет = дуже дурний”, респонденти надають перевагу образним конкретизаторам – назвам дерев’яних предметів, але знаходимо і номінації предметів з металу: гуцульські – *ˈмати цˈв´еха / ˈкул´у ў голоˈв’і* [Олійник 2002: 96], закарпатські – *ˈмати гˈвузд´а / ˈкул´у ў голоˈв’і* [Олійник 2002: 96]. Отже, спостерігаємо явище омонімії на прикладі фразеологізму *мати цвях в голові* на межі гуцульських говірок, лемківських і закарпатських.

Цілком природно, що зовнішній вигляд *цвяха* є основою порівняльних сталих виразів з прозорою семантикою, наприклад:

у середньополіських говірках – *рівний як цвях* [Доброльожа 2003: 97], *очі як цвяшки* [Доброльожа 2003: 38];

волинських – *як цвяшок* ‘міцний, цупкий, рівний’ [СВФ: 182];

західноподільських – *стоˈйати йак ц’вах* ‘непорушно стояти’ [Коваленко 2019: 381].

На позначення такого позитивного стану високого рівня психічної активності, як “радість”, у мовленні діалектоносіїв зафіксовано фразеологізми із супровідними словами *тішитися, радіти*:

у середньополіських говірках – *радіє як дурень цвяшком* [Доброльожа 2003: 73];

середньоподільських – *ˈт'ішитис'а йак чорт ц'ˈвачком* ‘дуже радіти’ [Коваленко 2019: 381]; *тішитися, як дідько (дурний) цьвочком* ‘тішитися чимось незначним, якоюсь дурницею’ [ЛЛПЖ: 724];

буковинських – *як Гурський цвичком (тішиться)* ‘радоваться без достаточных на то оснований’ [Бабич 1975: 7];

наддністрянських – *не*^{и} *ба́чи*^{е}*ла ковали́ха ц'во́ка* ‘коли хто без потреби дивує ся якійсь звичайній річи’ [Франко, I: 301, 25], де *цьвок* – діал. гвіздок.

Прикметним тут є своєрідність народної метафори, побудованої на власне національних світоглядних принципах, зосередження уваги на буденному предметі, звичному, що не може викликати здивування чи захоплення. Прихована антонімія в таких структурах звичайно вживається для іронічної характеристики і пов’язана з буквальним значенням, що вступає в опозицію з асоціаціями, які викликані переносним фразеологічним значенням. Зазначимо, що у фразеології сучасних українських говірок спостерігаємо численні приклади енантіосемії, що є основою іронічних висловлень, пов’язаних переважно з характеристикою найвищого вияву ознаки чи стану, наприклад: *треба, йак в мосту дирка; як п'яте колесо до воза (в возі); як терня в пальці*; *як глухому радіво; розбиратися*, *як баран в апельсинах; як свиня в танцях; як баран у (по) Біблії*.

В українській народній фразеології семантичний ряд ‘бути у стані сп’яніння, напитися’ характеризується великим за обсягом і неоднорідними з погляду структури одиницями. У говірках Житомирщини зафіксовано фразеологізм із досліджуваним компонентом *набрався як цвик* ‘напитися’ [Доброльожа 2003: 31]. На відміну від названого, антонімічний семантичний ряд ‘тверезий’ представлений менше, наприклад, у гуцульському говорі зафіксовано тільки одну одиницю цього ряду *тве*ˈ*резиї йек ц*ˈ*вич΄ок* [Олійник 2002: 135]. Діалектний компонент не впливає на традиційну внутрішню структуру і значення фразеологізму є цілком зрозумілим.

Коло етнокультурного контексту фразем із компонентом *цвях* збільшується через розвиток омонімії, виявленої за матеріалами різних

говорів української мови, наприклад:

у середньополіських говірках – *цвяхи забивати* ‘комусь допомагати’ [ФСГЖ: 187];

у західнополіських – *ц’ваха забити* ‘впасти (про малу дитину)’ [Аркушин 2003: 130]; *забивати цвяхи* ‘дурити, уводити в оману’ [ЛЛПЖ: 779].

За матеріалами західноподільських говірок, антонімічним виступає фразеологізований вираз *позаби|вати ц’|вахи ў |колеса (кому)* – ‘зробити комусь неприємність, нашкодити’ [Коваленко 2019: 381].

Чванливість та надмірні гордощі людини висміюються у сучасному сталому виразі, записаному на території Західного та Східного Поділля, *закру|тити |губу на ц’вах* ‘чванитися’ [Коваленко 2019: 381], *закру́тити губу́ на цвях* ‘про людину з гонором’ [Доленко 1975а: 145].

На території подільсько-волинського суміжжя частовживаним є фразеологізм *ц’|вашки |жаран’і |йіў би* на позначення поняття ‘бути дуже голодним’ – у західноподільських говірках [Коваленко 2019: 381], *цвяшки жарені їв би* – у південноволинських [СВФ: 75].

Унікальним явищем у соцікультурному просторі українців є оригінальні коротенькі відповіді (здебільшого римовані) на чиїсь запитання чи ввічливі слова, особливо дітей. Дослідники по-різному номінують ці діалоги – і “відповідачки” [Аркушин 2003], і “діалоги” [Лесюк 2008], але усі відносять їх до одного з різновидів усної народної творчості. У південноволинських говірках зафіксовано вираз *на цвяшок повісь* як відповідь на “Дякую”, коли потрібна, з погляду мовця, не лише подяка, а й грошова винагорода [СВФ: 125].

Компонент *гвіздочок* зафіксовано лише на території Житомирщини у сталому виразі, що має будову речення: *нове ситечко на гвіздочку висить* зі значенням ‘гарне враження від першого знайомства’ [ФСГЖ: 161], хоч у словнику західнополіських говірок знаходимо діалектизми *ґоз’д’, ґозьдік, гвоздок.*

Отже, у фразеологізмах південно-західного наріччя досліджуваного гнізда трапляються форми висловів і слова-складники, що не відповідають загальнонаціональній нормі через діалектні фонетичні, морфологічні відмінності, проте це не впливає на традиційну внутрішню структуру таких варіантів і значення фразеологізмів є зрозумілим, а мотивація прозорою. На ґрунті метафоризованого переосмислення назв предметів господарювання, зокрема лексеми цвях, витворилися народні фразеологізми, що засвідчують своєрідність народного мислення та світобачення, побудованих на національних світоглядних принципах.

Матеріали сучасних словників і збірників текстів підтверджують територіальне поширення діалектизмів, подане на картах Атласу української мови, хоч у фразеологізмах виявлено ширше коло варіантів компонента *цвях*, зокрема у середньополіських і гуцульських говірках.

4.3. Компонент *вода* у формуванні культурних кодів

Різноаспектне вивчення фраземіки діалектних систем створює основу для узагальнень про тенденції розвитку не лише територіального мовлення, а й загалом національної мови.

Невичерпними джерелами фразеотворення в українській, як і в інших слов'янських мовах, є різні аспекти народного життя. Такі назви, як вода, небо, земля, зорі є найдавнішими, тому вони завжди активно вживаються в розмовному мовленні й мають особливий статус завдяки архаїчності. Зазначимо, що фраземи із компонентом вода фіксують усі фразеологічні словники (матеріали до словників), що презентують українське діалектне мовлення. Власне, лексема вода як компонент фразем активно вживається у всіх говірках, не виявляючи територіальних особливостей, за винятком форм відмінкових закінчень.

Значну кількість фразем та паремій, записаних на території Поділля, вміщено на сторінках багатьох лексикографічних праць, що були укладені або побачили світ у кінці XIX – на початку XX ст.: *піти за водою* 'пропасти

безслідно’ [СУМБГ, ІІІ: 188], *росте, як из води* [Номис 1993: 384], *як из води пішов* [Номис 1993: 384], *гуде, як вода з лотоків* [Номис 1993: 603], *лишилася, як на воді* [Номис 1993: 135], *трудно вийти з біди, як каміню з води* [Номис 1993: 131], *так колотить всіма, як вір водою* [Номис 1993: 182], *як камінь у воду* [Номис 1993: 121].

Зафіксовані фраземи сучасного діалектного мовлення з подільських і суміжних говірок південнозахідного наріччя демонструють факти повного збігу семантики, компонентного складу та структури деяких фразем у різних діалектах, у літературній мові та діалектах; приклади вживання діалектизмів, локалізмів; зміни семантики.

Фразеосемантичне поле “Мовленнєва діяльність людини” в подільських і в суміжних говірках характеризується активністю вживання, численністю варіантів, переважанням структур словосполучення. Фраземи із компонентом вода складають основу фразеосемантичної групи “мовчати”:

у подільських говірках – *йак во|ди ў рот (|рота) наб|рати* [Коваленко 2019: 65], *во|ди в |писок наб|рати* [Коваленко 2019: 62], *йак (|н’іби, шо) во|ди ў |писок наб|рати* [Коваленко 2019: 64], *|тан’би во|ди в |морду наб|рати* [Коваленко 2019: 64], *наб|рати во|ди в |морду* [Коваленко 2019: 63];

східноподільських – *набрати води в рот* [Доленко 1975а: 155];

наддністрянських – *йак в рот во^{у}дú набрáв* ‘про мовчазного чоловіка’, *седéт' йак водé в рот набрáв* ‘про мовчазного чоловіка’, *мовчúт’ йак рúба у вод’í* ‘про мовчазну жінку’ [Романюк 2002: 123], *таги (зимної/студеної) води в писок/рот набраў* [Романюк 2002: 39].

Характеристика особливостей мовлення чи суті сказаного у говірковому мовленні, як правило, продукується сталими виразами:

у подільських говірках – *та|лапати йак |каме^{и}нем ў |воду* ‘багато говорити’ [Коваленко 2019: 151];

східноподільських – *ляпнув, як гарапником по воді* ‘сказав невдало’ [Доленко 1975а: 154];

буковинських – *як прутом по воді б'є* 'говорить, выдавливая с трудом слово из себя' [Бабич 1975: 13], *як віл у воду бовтнув* 'сказать невпопад' [Бабич 1975: 13].

Фразеосемантичне поле "Трудова діяльність людини" представлене семантичним рядом 'ледарювати', що наповнений одиницями, побудованими за семантичою моделлю "виконувати марну роботу = ледарювати":

у західноподільських говірках – *тоўкˈти ˈводу ў сˈтуп'і* [Коваленко 2019: 64], *ˈситом ˈводу ноˈсити* [Коваленко 2019: 325];

східноподільських – *решетом воду міряти* [Доленко 1972: 141], *зливати воду на купу* [Доленко 1975б: 105].

Фразема *носити воду в решеті* є загальнонародною [ФСУМ: 557], а на території південнозахідного наріччя фіксуємо варіанти: західноподільський – *ноˈсити ˈводу в ˈсит'і* [КА]; східноподільський – *пereˈносити ˈситом ˈводу* [КА]; бойківський – *решеˈтом ˈводу ˈмірити* [Демський 1982: 181]. Зауважимо, що названі одиниці можуть вживатися і зі значенням 'зволікати'.

У говірковому мовленні загальновідома фразема *не братися (і (ні, ані)) за холодну воду* зі значенням 'нічого не робити; нічим не займатися' [ФСУМ: 58] зазнає лексичної варіації, оскільки паралельно в подільських говірках ми зафіксували побутування одиниць із лексичними варіантами зимна, студена: *неᵘ бˈратис'а за хоˈлодну ˈводу, неᵘ бˈратис'і за ˈзимну ˈводу, неᵘ бˈратис'а за стуˈдену ˈводу* [Коваленко 2019: 63]. Найвищий вияв ознаки передає семантична модель "не в змозі виконати найлегшу роботу = дуже лінивий": подільський – *ˈлошки воˈди ў ˈхату неᵘ ў ˈнести* [Коваленко 2019: 190]. Трансформацію фразем фіксуємо в подільських говірках: західноподільських – *ˈлити ˈводу в сˈтупу* 'виконувати непотрібну роботу' [Коваленко 2019: 63]; східноподільських – *варити воду в ступі* 'розпочинати сварку' [Доленко 1975а: 135].

Фразеосемантичне поле "Поведінка людини" має семантичний ряд "зникнути", до якого належать мовні одиниці найбільше з компонентом "вода":

у подільських говірках – *йак у ˈводу ˈканути, йак у ˈводу ў ˈпасти* [Коваленко 2019: 65], *йак ˈкам’ін’ у ˈводу* [Коваленко 2019: 151], *проˈпасти йак ˈбул’ка на воˈд’і* [Коваленко 2019: 47];

буковинських – *як у воду впасти/канути* [Бабич 1978: 88];

наддністрянських – *пропав як (чорна) сіль на воді* [Романюк 2002: 64];

лемківських – *пропа'сти як ка'мінь у во'ді* [ФСЛГСС: 63], *пуйти' як во'да* [ФСЛГСС: 31].

Прозору мотивацію мають фраземи подільських говірок на позначення поняття ‘втопитися, вчинити самогубство’, що належать до семантичної групи “померти” фразеосемантичного поля “Фізичний стан людини”. Звичайно, їхня семантика акумулюється в компоненті “вода”: *п’ід ˈводу п’іˈти* [Коваленко 2019: 64], *п’іˈти за воˈдойу/воˈдом* [Коваленко 2019: 64], *йак у ˈводу ˈканути* [Коваленко 2019: 65], *в’іˈдати ˈк’ін’ц’і ў/ґ ˈводу* [Коваленко 2019: 156], *пот’агˈнуло ў ˈводу* кого [Коваленко 2019: 64]. Вираз *йак ў ˈводу ў ˈпасти,* що побутує зі супровідним словом *заснути,* ми зафіксували лише в одній говірці Західного Поділля зі значенням ‘швидко і міцно заснути’ [КА: с. Дерев’яне Кам’янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.].

Фразеосемантичне поле “Поведінка людина” об’єднує мовні одиниці діалектного мовлення, що називають певні ознаки, притаманні особі. Об’єднані пошуком більш яскравого образу, фраземи характеризуються численними синонімами з широкою понятійністю й неоднорідною структурою. Особливо чітко продукується уявлення про чисту воду як про високу моральність людини, правдивість, чесність тощо, наприклад, у подільських і суміжних говірках: *бˈрати за ˈчисту ˈводу* [Коваленко 2019: 62], *ˈмати за ˈчисту ˈводу* ‘вірити’ [Коваленко 2019: 63]; *не^{и} бˈрати за ˈчисту ˈводу* ‘не вірити’ [Коваленко 2019: 63]; *виˈводи^{е}ти (ˈвивисти, ˈв’іве^{и}сти) на ˈчисту ˈводу* кого [Коваленко 2019: 62], *ўмиˈвати ў ˈчис’т’ій во^{у}ˈд’і* кого ‘викрити когось’ [Коваленко 2019: 62]. На позначення поняття ‘обманювати’ часто вживають фраземи *калаˈмути^{е}ти ˈводу, мути^{е}ти ˈводу* [Коваленко 2019: 63].

Фраземіка діалектного мовлення, як відомо, має здатність більш тривалий час, ніж лексична система мови, зберігати давні діалектні слова, фонетичні риси і граматичні форми, тому вона є джерелом для дослідження історії мови і власне діалектології, динамічних процесів, основою для різних видів мовних реконструкції: *ˈп'іти за воˈдойу/воˈдом* 'вчинити самогубство' [Коваленко 2019: 64], *йти йак воˈда дз'іˈл'ізо ни*^{е} *ˈсе* 'втрачати свідомість під час похорону' [Коваленко 2019: 63], *з ˈн'ого йак/шо з ˈгуски воˈда* 'байдужий' [Коваленко 2019: 98], *ўтоˈпити ў ˈлощ'і (ˈлищ'і) воˈди* кого 'завдавати неприємностей через дрібниці' [Коваленко 2019: 190], *с'ˈт'іко ˈмати йак воˈди ў сит'і* 'мало заробити' [КА].

Менше зазнав ареальних змін компонент "вода" (в орудному відмінку однини закінчення -ом, -ов, що є характерною рисою західноподільських і наддністрянських говірок), більше територіально маркуються інші компоненти фразем: *ˈм'ірити, почуˈватис'і, наˈпийс'і, не*^{и} *бˈрати*^{е}*с'і, дз'іˈл'ізо, ˈлишка* та ін.

Дослідження фраземіки територіального мовлення не тільки уможливлює найповніше дослідження говірки на різних мовних рівнях, а й пізнання мовленнєво-мисленнєвих процесів людини, її духовної сутності, сприйняття навколишнього світу. На матеріалі фраземіки можна спостерігати специфіку функціонування, частоту вживання мовних одиниць, їхню сполучуваність. Фраземи можуть зберігати локальні мовні явища, а також уже втрачені в ужитку номінації. На прикладах з усного діалектного мовлення ми продемонстрували, що визначальні фонетичні риси говірок відбиваються в сталих виразах, так само фіксуємо побутування фразем та їхніх компонентів у різних ареалах, як суміжних, так і дистантних.

4.4. Компонент *бублик*

Важливимим є дослідження фразеосистем говіркового мовлення, особливо структурно-семантичні характеристики та національно-культурна специфіка фразеологізмів з регіональною складовою. Інформація про

регіональні фразеологізми та їхні компоненти забезпечує об’єктивне визначення особливостей українських діалектів, їхню мобільність, а й різне побутування лексем і стійких сполучень слів як виразників ментальності етносу. Особливо це виявляється на основі назв продуктів харчування, страв та ін. [Артюх 1986].

Г. М. Доброльожа описала лексико-тематичні групи фразеологізмів, що містять компонент-назву хліб, тісто, борошно, мука, назви борошняних варених страв і печених виробів, на матеріалі говіркових фразем Середнього Полісся [Доброльожа 2012]. Визначено, що у фразеологізмах метафорично переосмислено властивості хліба, тому його номінації та назви інших борошняних виробів маніфестують особливості поведінки людини, риси зовнішності, її соціальний статус та рівень добробуту.

Проаналізуємо лінгвокультурологічну інтерпретацію образів, що стали основою творення вторинних ознак на прикладі фразеологізмів із компонентом *бублик* (з усіма його діалектними варіантами), простежимо їхнє просторове поширення. Внутрішня форма фразем виражає прикметні риси матеріальної та духовної культури носіїв мови, а тому в народній фразеології національно-культурні особливості мовної системи виявляються найбільш яскраво та своєрідно.

У словниках символів української культури зрідка кодифікують слово *бублик*, лише в словнику-довіднику В. В. Жайворонка “Знаки української етнокультури” знаходимо тлумачення досліджуваної лексеми, семантика якої має глибинне етнокультурне нашарування – це традиційний український виріб із заварного тіста у вигляді круглого кільцеподібного кренделя; в’язки бубликів були неодмінним товаром старовинних торгів, добрим гостинцем для дітей [Жайворонок 2006: 56].

Отже, цілком очевидним є факт повного збігу семантики, компонентного складу та структури деяких фразем у різних діалектах, у літературній мові та діалектах.

На жаль, матеріали Атласу української мови не фіксують територіальне поширення аналізованої лексеми, але укладачі словників говірок (з огляду на завдання подати лексику, відмінну від літературного стандарту) фіксують такі діалектні варіанти слова *бублик*: карпатський *вобара'нки* [Лавер 1992: 28]; лемківський *обарйанец* [Турчин 2001: 202], західноподільський *вобарінок* [Коваленко 2019: 59], наддністрянський *обарінок* [Бичко 2000: 44]; середньополіський *обара'нка* [Лисенко 1974: 139]; західнополіський *бу'блик*, рідко`калачик` [Аркушин 2000, І: 34], а також виявлено *бублик* – біблях, зелений плід на стеблах картоплі після цвітіння [Аркушин 2000, І: 20].

На основі численних фольклорно-етнографічних праць визначено, що бублик часто був об’єктом жартів, ймовірно, через його незвичайну форму: *бублик – не хліб; чудний як бублик: кругом об’їси, а всередині нема нічого* [Жайворонок 2006: 57], *дірка без обарінка ніщо, як дірка без обарінка ніяк* [ЛЛПЖ: 496]; *бублики в голові* (в кого) ‘у кого-н. немає розуму; не все гаразд із розумовими здібностями’ [УУ: 74]; *бублики ногами малювати (рисувати)* ‘іти заточуючись, бути п’яним’ [УУ: 74].

Національне світорозуміння, зреалізоване у фразеологізмах, формується завдяки взаємодії різних пізнавальних механізмів: фіксація образу, обробка цієї інформації мисленнєвими операціями, а в кінцевому результаті – формування стереотипів, традиційних оцінок явищ чи подій. За матеріалами сучасних фразеологічних словників українських говірок, найчастіше компонент *бублик* у складі фразеологізмів виступає символом порожнього, беззмістовного через особливість зовнішнього вигляду – порожнини всередині виробу.

У “Фразеологічному словнику східнослобожанських і степових говірок Донбасу” В. Д. Ужченка і Д. В. Ужченка зафіксовано компаративні фразеологізми прислівникового типу, що можуть вживатися із супровідними словами *чванитися, ламатися, пишатися,* на позначення поняття ‘дуже, надто’, наприклад: *як здобний бублик* [УУ: 75]; *як житний (житній) бублик у помийниці* [УУ: 74]; *як яшний бублик у помийниці* [УУ: 75]. У

східноподільських говірках зафіксовано синонімічні фразеологізми *як бублик у помиях* та *як кабулька на окропі* [Доленко 1975а: 103].

Звичайно, із поповненням емпіричної бази фразеології з інших територій ці дані можуть уточнюватися, а висновки конкретизуватися.

Особливо актуальними і частовживаними в останні десятиліття стали фразеологізми на позначення поняття ‘мало заробити; нічого не отримати’ зі супровідними словами *заробити, дістати, отримати*.

У подільських говірках зафіксовано *заро|бити на |дз’урку в’ід |бубли^е^ка, заро|бити на |дз’урку в’ід во|бар’інка* ‘мало заробити’ [Коваленко 2019: 102];

лемківських – *достати з обарянца діру* ‘нічого не отримати; даремно старатися’ [Ступінська 2000: 139; ФСЛГСС: 50], *доста́ти з обарянца ді́ру* ‘нічого не отримати’ [ФСЛГСС: 94], *дистати дз’урку з обарйанц’а* ‘не одержати зовсім нічого’ [Турчин 2001: 202];

східностепових – *за дірку від бублика* [Грица 1996: 138]; середньонаддніпрянських – *д’ірочку в·ід бу́блика* ‘нічого’ [Лонська 2011: 243];

східнослобожанських – *з бубличка кружечок, дірка від бублика* ‘нічого; ніщо’ [УУ: 75];

західнополіських – *принисла' ди'рочку год бу'блика* [Аркушин 2000, I: 34]. Лише на Лемківщині було зафіксовано фразеологізм цієї семантичної моделі *достати з пеца діру* [ФСЛГ: 80; ФСЛГСС: 50]. У середньополіських говірках на позначення поняття ‘нічого’ вживають фразеологізми *дірка від бублика* або *дірка з бублика* [ФСГЖ: 59], *не вартий дірки з (від) бублика* [ФСГЖ: 59].

Аналізовані вище фразеологізми доповнюють ряд прикладів семантичної фразеомоделі ‘мало заробити’, в основі образності яких – енантіосемія, що виявляється у протиставленні фраземи та супровідного слова. Така внутрішня антонімія дозволяє виразити найвищий рівень ознаки чи стану, надає висловлюванню яскравого іронічного забарвлення:

у подільських говірках – *заро|бити на с'іл' до восе^{и}|лед'ц'а* [Коваленко 2019: 326], *заро|бити до жи^{е}|л'етки рука|ви* [Коваленко 2019: 127];

східнонаддніпрянських – *рукава' од ж'іл'о'тки* [ФСГНН: 319];

слобожанських – *заробити на сіль до оселедця* [УДСХО: 203].

Використання таких власне енантіофразем у живому мовленні служить ще одним доказом того, що експресивне мовлення виявляє тенденцію до комплексного висловлення, використовуючи ефект подвоєння експресії.

Окрім словників діалектної лексики з різних територій, на варіантність лексеми вказують і фразеологічні словники, і тексти зразків зв'язного діалектного мовлення. Зазначимо, що у словнику "Лексикон Львівський: поважно і на жарт", де зібрано зразки мовлення південно-західного наріччя з усіма впливами споріднених і неспоріднених мов, зафіксовано вживання лексеми *обарі'нок* зі значенням 'коло, кільце' [ЛЛПЖ: 496].

На основі таких візуальних спостережень і витворилися сталі вирази, зафіксовані в говірках Нижньої Наддніпрянщини – *завертать хвіст бубликом* 'тішитися, радіти' [ФСГНН: 44], *держіть хвіст бубликом* 'почувати себе впевнено, бути в гарному настрої' [ФСГНН: 35], *скрутиться бубликом* – те саме, що *зігнуться в бублик* 'зігнутися, утворивши коло' [ФСГНН: 129]; середньополіських – *тримати хвіст бубликом* 'бадьоритися' [ФСГЖ: 183].

На території Західного Поділля нам вдалося зафіксувати фразеологізми з компонентом *бублик* на позначення поняття 'не виконувати обіцянки': *году|вати |д'ірками в'ід |бублик'іў* (кого) [Коваленко 2019: 105]; *го^{у}ду|вати |заўтрашн'іми |бубли^{е}ками* (кого) [Коваленко 2019: 45].

Іншу негативну поведінку людини – обманювати когось – засуджують через фразеологізм, який фіксують на більшості територій:

у східнослобожанських та степових говірках Донбасу – *вішати бублика (бублики) на носа кому* 'обманювати, брехати кому, заморочувати кого', *кришити бублик* на кого 'казати неправду про кого-н.' [УУ: 74];

центральнослобожанських – *бублики вішать на носа* ‘обманювати, піддурювати, ошукувати’ [Сагаровський 2010: 201];

волинських – *вішати бублик на носа* ‘брехати’ [СВФ: 32]. Для підкреслення неможливості переконати вперту або нетямущу людину лише у слобожанських говірках вживають фразеологізм *хоч бублики на голові рівняй* кому [УУ: 75].

Зовнішній вигляд людини теж може бути оцінений фразеологізмами з компонентом *бублик,* наприклад: *хоч бублик чіпляй* ‘кирпатий, задертий угору (про ніс)’ [УУ: 74]; *як бубликами обкиданий* ‘який має синяки’ [УУ: 74].

Отже, у момент комунікації фразеологізм виконує роль основного елемента у передачі знань і досвіду, але здебільшого у вираженні експресії та емоцій. У фразеографічному матеріалі з трьох наріч української мови трапляються форми висловів і слова-компоненти, що не відповідають загальнонаціональним через діалектні фонетичні, акцентуаційні, морфологічні відмінності, проте це не впливає на традиційну внутрішню структуру фразем, їхнє значення зрозуміле.

Попередній аналіз підтверджує наявність просторових кореляцій фразеологізмів та їхніх компонентів, із залученням більшої емпіричної бази української діалектології ареальний опис може бути уточнений і доповнений.

4.5. Назви флори й фауни в складі фразеології говірок

Стійкі словосполучення з компонентами – назвами рослинного чи тваринного світу складають значну частину загальномовної фразеології, віддзеркалюючи різноманітні сфери людського життя, а отже, підтверджуючи тезу про зміщення фразеологічної парадигми в бік антропоцентризму (Л. В. Самойлович, В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко та ін.).

Важливе місце в українській фразеології та пареміології посідають компоненти-орнітологізми, адже загальновідомо, що найближчий оточуючий світ, і рослинний, і тваринний, є важливим чинником у продукуванні сталих народних виразів і паремій, формуванні усталених оцінок. Рівень близькості

співжиття людини і домашніх тварин чи птахів, їхня поведінка, регіональні особливості господарювання, зокрема й територія поширення тих чи інших птахів, впливають на частотність вживання назв у складі фразем та варіації їхнього конотативного значення.

Невичерпними джерелами фразеотворення в українській, як і в інших слов'янських мовах, є особливості природи довкілля, традиційної матеріальної культури, народної етики, вірувань і обрядів тощо. Такі назви, як вода, небо, земля, зорі є найдавнішими, тому вони завжди активно вживаються в розмовному мовленні й мають особливий статус завдяки архаїчності. Особливої ваги дослідники надають соматизмам у складі фразем як виразникам явища антропоцентризму, вказують на їхню знаковість у культурних традиціях різних народів (О. О. Селіванова, Н. О. Скоробагатько, В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко та ін.).

Уживання зоонімів у складі фразеологізмів неодноразово було предметом наукових досліджень, зокрема, в українському мовознавстві цій проблемі присвячено наукові праці І. О. Голубовської [Голубовська 2003], З. Р. Дубравської [Дубравська 2018], О. П. Левченко [Левченко 2001], О. І. Панченко [Панченко 2014], І. А. Салати [Салата 2010], Н. Л. Франчук, Ю. В. Поздрань [Франчук, Поздрань 2019], Д. В. Ужченка [Ужченко 2000], та ін. Однак поза увагою науковців залишилося дослідження семантичних особливостей і поширення фразеологізмів із компонентом-зоонімом за матеріалами діалектного мовлення.

Зауважимо, що фразеологічне значення – це складне явище, і його не розглядають як власне суму його складових частин, а акцёентують на цілісності семантики [Кунин 1970: 310; Коралова 1978: 78; Авксентьев 1988: 38; Баран 1997: 60; Ужченко 2007: 21] та ін. Йдеться про так звану фразеологічну монолітність, образність, "двопланове зображення, основою якого є вираження одного предмета через інший" [Коралова 1980: 130]. Семантичну структуру фразеологічного значення можна уявити як мікросистему, всі елементи якої тісно пов'язані та взаємодіють між собою.

Складність організації фразеологізмів можемо спостерігати і на прикладі таких, що мають компоненти-орнітоніми В. Д. Ужченко та Д. В. Ужченко зауважують на належності зоофразеологізмів до таких видів: 1) відкриті, максимально експліковані; 2) дещо завуальовані, напівекспліцитні; 3) зовсім закриті, імпліковані для мовця [Ужченко 2007: 352].

Отже, одні фраземи можуть мати компоненти-назви тварин, а інші – лише натякати на належність до тваринного світу.

У діалектному мовленні фразеологізми функціонують у конкретному тексті та щоразу набувають іншої актуальності, акцентуючи увагу на смислових відтінках; більшість фразеологізмів, що мають імена-орнітоніми, побудовані за структурою порівняння.

Аналіз етнолінгвістичних досліджень науковців (І. О. Голубовської, В. І. Жайворонка, В. М. Мокієнка, А. О. Івченка, І. І. Казимир, М. Я. Олійник, О. В. Лазер-Паньків, Л. Г. Скрипник, В.Д. Ужченка, Д. В. Ужченка та ін.) на матеріалах різних мов засвідчив, що в етнокультурі різних народів фразеологізми з назвами птахів вживаються з метою характеристики поведінки та рис характеру людини, її моральних, етичних і соціальних характеристик, емоційного стану. Д. В. Ужченко у праці “Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні” [Ужченко 2000] на основі аналізу вживання групи фразем із назвами птахів виявив зміщення фразеологічної парадигми в бік антропоцентризму.

Зауважимо, що все ж можна простежити деякі відмінності у сприйнятті одного й того самого образу в складі фразем, його прагматики і семантики, що пояснюють особливостями ментальності, психологією сприйняття дійсності, моральними цінностями етносів, що виявляється в мовній картині світу. Дослідження фразем у фольклорно-міфологічному та літературному контекстах кожного народу довели, що “в основі мовної метафори лежать об’єктивовані асоціативні зв’язки, які відбиваються в конотативних ознаках, що несуть відомості або про практичний досвід даної мовної спільноти, або про її культурно-історичне значення” [Телія 1988: 192].

4.5.1. Компонент *лелека.* Важливе місце в українській лінгвокультурі посідають орнітологічні концепти, оскільки птахи тісно пов'язані з життям людини, часто є елементом обрядів, звичаїв, вірувань, пересторог, прогнозувань та ін. Компоненти фразем як виразники смислів фразеологізмів і концептоодиниці постійно набувають нових відтінків значень, творять нові комбінації, як зазначають В. Д. Ужченко і Д. В. Ужченко: "Концепт весь час перебуває в динаміці, його грані шліфуються, а глибина вертикального культурно-національного контексту збільшується" [Ужченко, Ужченко 2007: 292].

Народні назви птахів, зафіксовані на територіях Полісся та Карпат проаналізував М. В. Никончук [Никончук 1972]; Я. О. Литвиненко здійснила мотивологічний аналіз назв птахів у східнополіських говірках, виявивши певні типи мотивацій [Литвиненко 2014]; на матеріалі західнополіських говірок З. С. Мацюк дослідила такі назви в складі фразеологізмів [Matsiuk 2016].

Наукових робіт, де б орнітоніми вивчалися з позицій когнітивної лінгвістики, у мовознавстві небагато. Однією з них є дисертація І. І. Казимир "Концепт *птах* у мовній картині світу українського народу" [Казимир 2007], у якій досліджено мовні засоби, що репрезентують цей концепт у науковій та поетичній картинах світу українців. Досліджуючи фразеологічну систему окремої мовної території України, автори дисертацій (Т. І. Грица, Д. В. Ужченко, М. Я. Олійник, З. С. Мацюк, Р. В. Міняйло та ін.) не могли оминути увагою компоненти-назви птахів у складі говіркових фразеологізмів.

Українські орнітоніми як етнокультурні концепти представлені в словнику-довіднику "Знаки української етнокультури" В. В. Жайворонка [Жайворонок 2006], у словнику В. М. Войтовича "Українська міфологія" [Войтович 2005] та ін. Аналіз матеріалів уможливив виокремити такі смислові компоненти слова *лелека*: "улюблений птах українців, що

гніздиться поблизу їхніх осель”, “птах, який приносить щастя і затишок у дім, біля якого він зів’є гніздо”; “символіка приходу весни, оновлення природи”; існують приповідки, якщо перший раз побачити бузька навесні, з проханнями про добрий врожай; “той, що приносить дітей”; “той, що знищує гадів і жаб”; “який оберігає від зла”; “провадить нас у вічний шлях”; їх відліт восени є символом неповоротного “відлету” нас усіх.

Зазначимо, що зацікавлення сентеційними народними висловленнями, що функціонують в обряді та поза його межами, відбилися в етнолінгвістичних дослідженнях С. М. Толстої [Толстая 1997], Н. К. Гаврилюк [Гаврилюк 1981; Гаврилюк 1993; Гаврилюк 1994], присвячених фіксації основних термінів і понять родильної обрядовості українців, Г. П. Любицької про традиційні оберегові вирази українців, пов’язані з народженням дитини [Любицька 2000], М. В. Бігусяка про варіативність номінацій родильного обряду в гуцульських говірках [Бігусяк 1997; Бігусяк 2001]. Сталі вислови привертають увагу діалектологів і як вагова частина фразеосистеми певного ареалу, наприклад, у фразеології гуцульських говірок М. Я. Олійник виділяє фразеологізми «жіночої тематики», де розглядаються семантичні ряди ‘вагітна’, ‘народити дитину’ та ‘народити позашлюбну дитину’ [Олійник 2001]; з’ясовуючи характер концептуалізації назв диких птахів у східноукраїнській фразеології, Н. Шевченко розглядає одну з найуживаніших формул «дитину приніс птах» [Шевченко 2007].

Проаналізуємо особливості вживання та просторове поширення орнітоніма *лелека* та його варіантів, можливості його фразеотворення, різновиди семантики за матеріалами лексикографічних праць, у яких було зафіксовано фраземи українських говорів та української літературної мови, збірників текстів. Словники підтверджують надзвичайно багатий фонд стійких сполучень слів, активне варіювання фразем в ареальній проекції, а тексти говіркового мовлення уможливлюють дослідження фразеокомпонентів у складі стійкого сполучення слів і поза його межами.

Немає, мабуть, жодного українця, котрий би не знав такого представника фауни, як *лелека,* тому що цей красивий птах обов'язково оселяється поблизу житла людей. Орнітонім запозичено з тюркських мов: тур., крим.-тат. läiläk „лелека", каз. läjlek зводяться до перс. leklek, яке походить від ар. laklak звуконаслідувального походження [ЕСУМ: 135].

"Словник української мови" фіксує такі літературні назви птаха: *лелека, чорногуз, бусел* (*бусол*); з ремаркою діалектне: *бузько, боцюн (боцян), гайстер, бушель, жабоїд.* У гуцульських говірках – *ˈбузьок, ˈбузько* [ГГКС: 86], бойківських – *ˈбузьок* [Матіїв 2013: 45], у буковинських зафіксовано варіанти *ˈбузьок, ˈбусьок, ˈбусько* з такими значеннями – 1) чорногуз, лелека; 2) трилітрова скляна пляшка [СБГ: 41]. У фразеографічній праці "Лексикон Львівський: поважно і на жарт", де зібрано лексеми, характерні для всього південно-західного наріччя з усіма запозиченнями зі слов'янських і неслов'янських мов, декодифіковано три значення *бузько:* 1) лелека; 2) порода голубів; 3) *тюр., вул.* спостережно-вартова вежа в тюрмі [ЛЛПЖ: 111–112].

У збірнику текстів говорів української мови 60–70 рр. ХХ ст. [ГУМ] не знаходимо багато розповідей про народні обряди, відсутні спогади про на сакральну тематику, що зумовлено особливостями життя країни того часу, політикою влади, але все ж у тексах поліщуків фіксуємо різні варіанти назви лелеки, особливо шанованого птаха на території півночі України, наприклад: східнополіські говірки – *у нас ˈдаже там у Чарˈнотичах йесц кубˈло // і вуин зˈнайе кубˈло сваˈйе // прилеˈтайе весˈнойу / виˈводит тих чарнаˈгузаў:* Сорнотичі Сосницького району Чернігівської обл. [ГУМ: 159]; середньополіські говірки – і *зб'іˈрайут' ˈтийі жаˈби / зб'іˈрайут' ти вужи / і ˈгето ˈтими ўс'о п'іˈтайут' ˈгето так ˈбус'ки ˈгете:* Кутин Зарічненського району Рівненська область [ГУМ: 56].

В. В. Жайворонок визначає таку символіку слова *лелека* (великий перелітний птах із довгим прямим дзьобом та довгими ногами) – "*божа птиця*". У народі з цим птахом пов'язані добрі ознаки, він символізує щастя,

добробут і затишок у домі; вважали щасливою ту родину, на даху хати чи іншої будівлі в садибі якої оселяються лелеки [Жайворонок 2006: 331]. Тому цілком логічним є досить широке вживання образу цього птаха в текстах українського фольклору, приказках і прислів'ях, а найбільше в народних родинних обрядах.

У слов'ян побутує повір'я, що саме лелека приносить дітей, і це досить чітко виражається саме у фразеологізмові *лелека приніс* як відповідь на дитяче запитання "Звідки мене взяли?". У текстах сучасних говірках Тернопільщини зафіксовано: *бу|ли та|к'і |д'іти / шчо с'п'і|вали / |**буз'ку** / |**буз'ку** / прине^и|си Ма|рус'ку / і ўсе ка|зали шчо |**буз'ок при|н'іс*** [Коваленко 2020, І: 121]; *|д'іти / йак ў |хат'і ма|л'і пи|тайуц'і / де с'і ў|з'ели? / то |кажут / а|бо ў ка|пуст'і знайш|ли / а|бо |**буз'ок при|н'іс** ди|тину / шчоб |д'іти не^и з|нали / де с'і |д'іти бе^и|рут* [Коваленко 2015: 143]; у західноподільських – *|д'іт'ам ка|зали / шо йа те^и|бе ў ка|пус'т'і наїш|ла / а|бо те^и|бе |**буз'ок при|н'іс** чи ци|гани загу|били / а|бо Бог з |неба те^и|бе нам даў* [Коваленко 2015: 160].

У говірках Західного Поділля спостерігаємо вживання і літературної лексеми *лелека* (але у формах жіночого і чоловічого роду), і діалектної *|бузьок (|бузька)* у складі сталих виразів як відповідей на дитяче питання "Звідки мене взяли?", наприклад: *ле^и|лека / ли|лека при^е|н'іс* кого [Коваленко 2019: 184]; *ле^и|лека при|несла* [Коваленко 2019: 185]; *при^е|н'іс |буз'ок, при^е|н'іс |буз'ка* [Коваленко 2019: 46].

На території найретельніше обстежених східнослобожанських і степових говірок Донбасу виявлено паралельне побутування назв *лелека (лелек), журавель, чорногуз* та *аїст: лелека приніс з теплих країв; лелека приніс у кошику; прилетів лелека, тебе приніс; лелека навідався; лелека завітав; лелека принесла на поріг дома* [УУ: 301–303]; *лелек приніс* [УУ: 301]; *журавель на крилах приніс*; *журавель приніс* [УУ: 208]; *чорногуз підкинув* [УУ: 527]; *аїст приніс; аїст приніс на крилах* [УУ: 35].

Про народження дитини евфемістично кажуть у східнослобожанських говірках: *аїст круг почоту зробив* [УУ: 35], *аїст прилетів до кого* 'хто-

небуть народив дитину’ [УУ: 35], *журавлика вловили (піймали)* ‘про народження дитини’ (перев. у розмові з малими дітьми) [УУ: 208]; у бойківських: ˈ*бузьок* – лелека: *Приніс, дітки, бузьок вам щи одного братика* [Матіїв 2013: 45].

Лексеми та фраземи, пов’язані з вагітністю та народженням дитини, здавна в українській традиційній культурі та звичаєвій обрядовості є табуйованими сферами через перестороги щодо можливого зурочення, інтимність подій та етикет у спілкуванні [Любицька 2000]. Цілком очікуваними є творення та вживання евфемістичних фразеологізмів на позначення стану ‘бути вагітною’:

у східнослобожанських говірках – *журавлика вловили (піймали)* ‘вагітна’ [УУ: 208]; *примітити лелеку* ‘бути вагітною’ [УУ: 303];

південноволинських – *напиˈсати п’іс’ˈмо ˈбоц’уну* ‘завагітніти’ [КА: с. Чернелівка Красилівського р-ну Хмельницької обл.]. Навіть побажання добре народити дитину в сучасному спілкуванні висловлюють через евфемізм: *щоб не довелося вам довго аїста ждати!* [УУ: 36].

Особливе зацікавлення викликають діалектні тексти обрядової тематики, у яких на різних мовних рівнях виявляється національна специфіка. Звичайно, не минає концепт *лелека* такого звичаю, як весілля, адже українці вважають, якщо насниться *лелека,* то відбудеться щасливий шлюб, або коли вперше побачити навесні журавля з парою, то це до весілля. На території Гуляйпільського р-ну Запорізької обл. зафіксовано обрядові фразеологізми *журавля водити, журавля закручувати* ‘танцювати на весіллі’ [Грица 1996: 141].

Окрім народних родинних обрядів лелеку згадують і в оповідях на сакральну тему, наприклад, у волинських говірках Хмельниччини – *сˈв’ато ˈбуло таˈке ˈсорок св’аˈтих / зˈначит’ ˈ**буз’ок** приˈн’іс ˈсорок ˈпалок на сˈвойе гн’ізˈдо* [ВГХ: 289].

Внаслідок комунікативного контакту інформанти намагаються не тільки послідовно розказати слухачеві про свої спостереження, а й

розтлумачити народний вираз, наприклад, в українських говірках Підляшшя – *ˈбус'ол лиˈтит' на те ˈсаме гниздишˈко прилиˈтайе //* ***де вˈродиц':а / там ˈхочиц':а*** *// таˈк'е* [Аркушин 2007: 94].

Особливості структури цього птаха, звичайно, стали основою компаративних сталих виразів, що характеризують зовнішній вигляд людини (зріст, довжину носа чи ніг та ін.), наприклад:

у лемківських говірках – *нус як боца́нув дзьо́бок* у кого ‘довгоносий’ [ФСЛГ: 161; ФСЛГСС: 93]; *боцанув брат* ‘дуже високий (про людину)’ [ФСЛГ: 29; ФСЛГСС: 23];

східнослобожанських – *доўгоно́гиї йак жураве́л’* [Лєснова 2004: 47]; *як* журавель ‘дуже високий’ [УУ: 208].

Схожою до *лелеки* є *чапля* – болотний дикий перелітний птах з великим дзьобом, довгою шиєю і довгими ногами, який також живиться комахами, рибою, земноводними, плазунами та дрібними ссавцями [СУМ, XI: 268], тому очевидним є факт збігу структурно-семантичної моделі “високий + як+назва птаха”: у східнослобожанських – *йак ца́пл’а* [Лєснова 2004: 47]; у середньополіських – *довгий як чапля* [Доброльожа 2003: 95]. Зауважимо, що в говірках Житомирщини переважають фраземи з компонентом *чапля*: *бадьориться як чапля* [Доброльожа 2003: 68], *гарна як чапля в спідниці* [Доброльожа 2003: 82] та ін.

Із метою висміювання неохайного зовнішнього вигляду людини носії говірок теж можуть вживати фразеологізми: у західнополіських – *бус’ко р’іпи нас’ійаў* ‘про брудні ноги’ [Аркушин 2003: 79]; волинських – *як у боцьона на хаті* ‘у когось неакуратна зачіска, скуйовджене волосся’ [СВФ: 20]. Фраземи на позначення руху, переміщення людини в просторі теж можуть мати у своєму складі компонент-орнітонім: у західноподільських говірках – *стоˈйети йак ˈбуз’ок* ‘непорушно стояти’ [Коваленко 2019: 46]; гуцульських – *поскакати, як бузько* ‘переміщатися, підстрибуючи на одній нозі’ [ЛЛПЖ: 112]; західнополіських – *ходит', йак бу́с'ол пу було́ти* ‘вештається без мети’ [Громик 2002: 169], а на Гуцульщині такий

фразеологізм *ходит, як бузьок по болоті* побутує зі значенням ‘зарозуміла людина’ [ГСЛ: 87]. Характеризує особливість мовленнєвої поведінки людини вираз із середньополіських говірок *проковтнув слово як боцюн жабу* [Доброльожа 2003: 138].

Прозору мотивацію мають фраземи, утворені за ознакою кольору обличчя людини, що соромиться. Семантичний ряд таких фразем на позначення психологічного стану людини ‘почервоніти від сорому’ є найчисленнішим у фразеосемантичній групі “Відчувати сором” і ряд *зах.под. почирвоˈн’іти йак буˈр’ак / буˈрак, чеᵘрˈвониї йак стоˈловиї буˈрак* [Коваленко 2019: 47], *чеᵘрˈвона йак та ˈрожа* [Коваленко 2019: 295], *червоний як півень* [Свидницький 1985: 418], *почеᵘрвоˈн’іти йак рак* [Коваленко 2019: 289] доповнює діалектний фразеологізм із території Середнього та Східного Полісся *покрасˈнєв, як у ˈбусля ˈдзюба* (ˈ*дзюба* – дзьоб) [Лисенко 1961: 27].

Семантичний ряд ‘прикидатися’ характеризується однотипністю будови одиниць та їхнього стилістичного забарвлення, що пояснюють дещо звуженим семантичним значенням таких фразем. За нашими спостереженнями, фраземи цього ряду найчастіше відбивають особливості негативної поведінки “прикидатися простакуватою людиною, дурником”. Цікаво, що крім загальновідомих одиниць *гˈрати ˈШур’іка* [Коваленко 2019: 395], *гˈрати ˈшимка* [Коваленко 2019: 390], *гˈрати вар’іˈйата / ваˈр’ета* [Коваленко 2019: 49], *гˈрати дурˈного* [Коваленко 2019: 115], новоутворених буковинських *грати окуня / маренича / грека / Галі* [ФПЧ: 70], на території Західного Поділля записано вираз *гˈрати ˈбуз’ка* ‘прикидатися дурником’ [Коваленко 2019: 46]. Складно визначити мотиваційну базу фразеологізму з центральних бойківських говірок *мати бузька* ‘хтось дуже захоплюється ким-, чим-небудь, готовий заради справи пожертвувати чимось’ з ілюстрацією у словниковій статті: *Уˈсьо ї вінь відˈдав, бо* ***мав ˈбузька****, а вна ся тим скорисˈтала, ˈмамо, та й удˈрала* [Матіїв 2013: 45].

Отже, матеріали дослідження засвідчують, що концепт *лелека* досить широко побутує в українських віруваннях, повір’ях, звичаях, компаративних

фразеологізмах, власне фразеологізмах, народних прислів'ях та приказках, утворює декілька семантичних рядів. Виявлено, що орнітонім *лелека* має чимало діалектних варіантів, а в складі фразеологізмів лише у південно-східному наріччі вживають *лелек, журавель* та *аїст,* у східних говірках північного наріччя – *чорногуз,* у більшості говорів південно-західного наріччя *бузьок, бузько,* а у волинських *боцюн.* Окрім численних варіантів загальновідомого фразеологізму *лелека приніс* як відповідь на дитяче запитання "Звідки мене взяли?", спостережено, що сталі мовні вирази з досліджуваним компонентом є не тільки у складі текстів про традиційні народні обряди, а й можуть образно характеризувати зовнішній вигляд людини, її поведінку, психологічні стани.

4.5.2. Компонент *каня*. Проаналізуємо особливості вживання та просторове поширення орнітоніма *каня* в текстах зв'язного говіркового мовлення та в складі стійких сполучень слів на матеріалі словників, збірок текстів українських говірок. Лексикографічні праці підтверджують надзвичайно багатий фонд стійких сполучень слів, активне варіювання фразем, а також уможливлюють дослідження фразеокомпонентів у складі стійкого сполучення слів і поза його межами.

Птахи завжди були важливою частиною життя людини, пов'язаної з певними віруваннями, символікою, супровідними образами в сімейній обрядовості та звичаях. Із важливістю розв'язання проблем специфіки процесів народної етимології, зв'язку формальної структури і внутрішньої форми слова, механізму утворення слів та фразеологізмів пов'язана пильна увага науковців саме до вивчення назв птахів.

Народну орнітологічну термінологію, зафіксовану на територіях Полісся та Карпат проаналізував М. В. Никончук, акцентуючи увагу на актуальності досліджень звуконаслідувальної лексики. На думку вченого, вивчення таких назв птахів є важливим для з'ясування етимології більшості слов'янських номінацій, шляхів їхнього творення, особливостей вербальної

реалізації понять [Никончук 1972]. На прикладі лексем, що відтворюють крики диких птахів українського Полісся та суміжної території Карпат (*крячка, крук, кавка, вудвуд, буркун, турклка, пигичка* та ін.), продемонстровано етапи перетворення позафонологічної трансфонації почутого крику птаха в лінгвістично оформлені частини мови.

Я. О. Литвиненко здійснила мотивологічний аналіз назв птахів у східнополіських говірках, виявивши такі типи мотивації: назви фізіологічних особливостей людини, номени особистісних характеристик людини, власні імена, соціальні характеристики та ін. Визначено, що діалектоносії східнополіських говірок активно вживають орнітолексику, у якій мотиваційна ознака виражена шляхом прямої номінації (*носан, красногрудка, веселун, іван, васильок, музикант, агроном* та ін.) [Литвиненко 2014].

Д. В. Ужченко у праці “Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні” [Ужченко 2000] визначив активну у вживанні групу фразем із назвами птахів, проаналізувавши зміщення фразеологічної парадигми в бік антропоцентризму. Саме такі мовні одиниці репрезентують різноманітні сфери матеріального й духовного життя українців, етнокультуру (звичаї, обряди, вірування).

Орнітонім *каня* не був предметом опису в діалектологічних працях. Сучасний словник української мови фіксує лише одне значення лексеми: *Ка́ня,* і, ж. хижий птах родини яструбових, схожий на шуліку; знищує гризунів [СУМ, IV: 91].

Давню фіксацію аналізованої лексеми (з різними значеннями) знаходимо в “Словарі української мови” за редакцією Б. Грінченка: *каня* – 1) Четырехугольное углубленіе, выдолбленное долотомъ въ підвалині, своло въ которое входить чіп стола (Кіев. и Подольск. г.). 2) Родъ коршуна. *Ой летіла, сива каня по полю*. Чуб. III. 251. *Пищить як каня* (Браславщина) Ном. 2770. [Грінченко, II: 216]. Спостерігаємо, що *каня* на Поділлі (за записами укладача) одночасно називає істоту та неістоту. В ілюстративному матеріалі до лексеми *лопкати,* де є згадка про птаха, Б. Грінченко покликається на

“Німецько-український словник” Є. Желехівського і С. Недільського [Желехівський, Неділський 1886]: Лопкати, шю, еш, гл. Хлопать (крыльями). Желех. *Каня лопкає крилами, як летить* [Грінченко, ІІ: 377]. М. Номис подає варіант *канюкою сидить* (Житомирщина) та похідну лексему *канючити* – Ото канючить! (Пирятинщина, Лубенщина, Хоролщина) [Номис 1993: 156].

Найширше назва птаха *каня* у варіантних виявах різного типу представлена в говірках Гуцульщини, що пояснюється саме цією територією побутування. У словниках гуцульських говірок зафіксовано*: ка́ні* – хижий птах, схожий на шуліку [Неґрич 2008: 88]. У виданні “Гуцульські говірки. Короткий словник” подано варіанти, поширені у вживанні, *ґа́ня (ка́ні, ка́ня)* [ГГКС: 51]; *ка́нькати* – настирливо просити, випрошувати [ГГКС: 90]; фразеологізмів не зафіксовано.

Підтвердження переваги форми *ґа́ня* в гуцульських говірках знаходимо в словниках та фольклорно-етнографічних працях. Найдавніше вживання лексеми та пояснення її значення, власне опис птаха знаходимо у праці В. Шухевича: “Ґаня, се рід орлів характеристичний для Гуцульщини. Ґаня живе в лїсах, де веде тихе житя; скоро хто до неї приблизить ся, “натутурить сї” зараз вовнистий пушок в округ очий, а надто кінчасті пера на голові підносять ся, через се стає голова більша і подібна до совяної. Головною її поживою є всяке гадє, з якого поводу Гуцули, що гадину уважають за нечисту силу, називають ґаню “паскудною” птахою, бридять ся нею і мають про неї много повірок” [Шухевич 1889, І: 23].

У сучасному словнику “Гуцульські світи” *каня – ґаня* (хижий птах). І хоч тут не подано сталого виразу з компонентом *каня*, все ж у доборі ілюстрацій з фольклорно-етнографічних матеріалів подано цікаве і переконливе пояснення мотиваційної бази фразем: “Чому ґаня (каня) кличе дощу? Бог викопав людям криницю, а почистити її попросив усіх пташок, то будуть пити воду. Ґаня відмовилася від такої роботи, бо мала гарні (золоті) черевички і не хотіла їх забруднити. За те Бог сказав їй: не будеш пити води

ні з землі, ні з криниці, а лише з дощу. Дотепер ґаня просить дощу, щоб напитися” [Шухевич 1889, І: 23]; “Як є спека, то она *канькає*; а піде дождж, то она сьиде на гилю и підойме голову у гору, роздївит сї и так п’є: кілько капне, тілько лиґне” [Онищук 1909: 39-40].

У словнику діалектної лексики з території побутування наддністрянських говірок зафіксовано: 1. *каню́к* – шуліка: *Ка*ˈ*н’ук л’і*ˈ*тайе вго*ˈ*р’і і* ˈ*п’ікайе – п’і-п’і-п’і, п’і-і.* 2. *каню́ґа* – яструб: *Та п*ˈ*тиц’і, шчо* ˈ*лапайе ма*ˈ*лих* ˈ*кур’ат, з*ˈ*вес’і ка*ˈ*н’уґа* [НРС: 136]. У бойківських говірках *ка́ня* – якийсь птах: *вона́ пе́ред до́мом с’п’іва́йе* [Онишкевич 1984: 338].

На території Тернопільської та Хмельницької областей, що представляють сучасні наддністрянські, західноподільські та південноволинські говірки, було апробовано методику збирання матеріалу – автокоментар, коли інформаторів просили пояснити значення запропонованих слів. Це уможливлює визначення території поширення власне лексеми *каня* і фразеологізму з цим компонентом.

Населені пункти, мешканці яких не знають значення слова *каня*, ніколи його не чули: сс. Чагарі-Збаразькі Збаразького р-ну, Великий-Ходачків Козівського р-ну Тернопільської обл.; с. Чаньків Дунаєвецького р-ну, с. Косиківці Новоушицького р-ну, с. Чабарівка Густинського р-ну, с. Бережанка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.; с. Івча Літинського р-ну Вінницької обл. Це якась *п*ˈ*ташка* (с. Сутківці Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл.); *ну йа шо з*ˈ*найу /* ˈ*курка чи шо / ну шос’ та*ˈ*ке* (с. Вікторівка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.); *тва*ˈ*рина* (с. Увисла Гусятинського р-ну Тернопільської обл.); *шу*ˈ*л’іка* (с. Кочубіїв Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.); ˈ*кан’а* ˈ*видно п*ˈ*ташка йа*ˈ*кас’ / це не*ᵘ *во*ˈ*рона //* ˈ*каже*ᵘ ˈ*с’іла йа*ˈ*кас’* ˈ*кан’а на до*ˈ*шче*ᵘ (с. Станіславівна Віньковецького р-ну Хмельницької обл.).

Народні прикмети про настання негоди відомі в деяких селах: ˈ*кан’а? / а*ˈ*во та*ˈ*киї птах йе / шо кри*ˈ*чит йак дошч* ˈ*майе* ˈ*бути* (с. Романівка Чемеровецького р-ну Хмельницької обл.); ˈ*кан’а то так* ˈ*саме / то та*ˈ*ка*

пˈташка / йаˈка йаˈк'іс' таˈк'і зˈвуки виᵉдаˈйе / ˈкажут так йак ˈкан'а ˈт'ійі зˈвуки виᵉдаˈйе / то ˈбуде дош в нас (смт Сатанів Городоцького р-ну Хмельницької обл.). У виданні "Календар гуцулский на рік 1935" знаходимо: *Єк удень ґаня просит у Бога дож – піўкає, то на дожь*.

Лексикографічні праці дають можливість виокремити структурно-семантичну фразеомодель "насупитися + як + назва птаха + на негоду = насупитися, надутись від образи, розсердитися":

у поліських говірках – *надувся / насупився, іек тетерюк на негоду* [Грищенко 1975: 168], *надувся іек курка на негоду* [Грищенко 1975: 168];

гуцульських – *надýтиси, єк дрізд на вітер* розсердитися, набундючитися [ГСЛ: 243];

полтавських – *набиндюжитись* 'насупитися, надутись від образи, розсердитися': *А чого ти набиндюжився, як сич на віхолу* [Ващенко 1960: 61].

Отже, модель із компонентом-орнітонімом поширена у трьох наріччях української мови, а емоційно-експресивного забарвлення додають супровідні слова, як правило, регіоналізми. У західноподільських говірках зафіксовано вживання виразу з компонентом *жаба – наˈдутиᵉс'а йак ˈжаба на дошч;* синонімічний ряд доповнюють дані з західнополіських говірок – *надувс'а, йак миш на крупу* 'бути набурмосеним' [Аркушин 2003: 105].

За іншою моделлю побудовані фразеологізми:

у центральнополіських говірках – *абахˈмуруўсе* (насупився), *йак саˈва ˈтайа* 'насуплюватися' [Лисенко 1974: 23];

наддністрянських говірках – *чоˈго с'і наˈдув, йак ˈводвут* (одуд) [НРС: 78]; *як індик надутися* 'набундючитися, стати пихатим' [Грица 1996: 144];

лемківських – *надýти са як пулéк (індик)* 'сердитий' [ФСЛГСС: 110], *надутый як сóва* 'пихатий' [ФСЛГСС: 125], *надýти са як шýляк* 'розсердитися' [ФСЛГСС: 125];

подільських – *наˈдутиᵉс'а йак інˈдик / ін'ˈд'ук / ˈйендик* 1. 'виявляти незадоволення, сердитися'; *наˈдутиᵉс'а йак інˈдик* 2. 'чванитися, зазнаватися'

[Коваленко 2019: 146]; *з|дути^е^с'а йак сич* 'виявляти невдоволення' [Коваленко 2019: 325];

західноподільських та південноволинських – *на|дути^е^с'а йак сич* 1. 'виявляти незадоволення, сердитися'. 2. *на|дути^е^с'е* ~ 'сумувати' [Коваленко 2019: 325].

У виданні "Лексикон Львівський: поважно і на жарт", де представлено лексику південно-західних говорів, лексема *каня* не має декодифікації, натомість подано фразеологізм *дивиться, як каня в небо* зі значенням 'марно сподіватися' за ілюстрацією з твору Василя Гірного (Але стрічаю лікаря, і той дивиться як каня в небо: "Подивіться, ані руш дощу…") [ЛЛПЖ: 344]. У давніших джерелах зафіксовано такий фразеологізм з різними супровідними словами: *Виглядає, як каня дощу* [Чубинський 1872, I, 256]; *Чекає, як каня дощу.* Браславщина [Номис 1993: 589]; *чигає, як каня на дощ*. У примітках Матвій Номис зауважує: у польських письменників *каня* – у кого хмара, у кого хижа птиця. У сучасний західноподільських говірках відомий вираз *че^и^|кати йак |кан'а на дошч* 'марно сподіватися' [Коваленко 2019: 151]. Синонімічний ряд доповнює фразеологізм *чи^е^|кати на дошч ш |чистого |неба* 'даремно сподіватися на що-небудь' [Коваленко 2019: 109].

Отже, виявлено території, де: 1) вживання і розуміння слова збігається з його фразеотворчою властивістю; 2) відоме слово, але не зафіксовано фразеологізмів; 3) уживання фразеологізмів із компонентом, значення якого говірконосіям невідоме.

4.5.3. Компонент *індик*. Заналізуємо особливості фразеологічності варіантів назв *індика* в мовній свідомості носіїв українських говірок, їхньої ментальності.

Зовнішній вигляд індика, особливості його поведінки – поважної та гордовитої повільної ходи, незворушності у будь-яких ситуаціях, порівняно з войовничим та енергійним півнем, зумовили створення метафоричного образу пихатої, повільної та невдоволеної людини.

Словники підтверджують багатий фонд стійких сполучень слів, збіг та асиметрію значень, варіювання фразем в ареальній проєкції, а тексти говіркового мовлення демонструють вживання назв птахів у складі стійкого сполучення слів і поза його межами.

У “Словнику української мови” *індик* – “великий свійський птах родини фазанових, якого вирощують на м'ясо; самець індички; індійський півень” із вказівкою на вживання порівняння *надувся, мов індик* [СУМ, IV: 26]. Фразеологічний словник літературної мови теж фіксує лише компаративний вираз *як індик,* що вживається зі словами *надутися, напринди́тися* на позначення поняття ‘сильно, дуже’ [ФСУМ, I: 351].

Територіальна варіативність номінації *індик* підтверджується і записами минулого століття, наприклад, у подільських говірках: *йа маw д’в’і три коро´в’і /* ***гинди´ки*** [Москаленко 1965: 39], і сучасними збірками текстів – носій східноподільської говірки розповідає:

ˈкажного ˈроку ˈвуїко го^{у}дуˈваў зо два кабаˈни / триˈмаў куˈреї / гуˈсеї / ***инˈдик’іў*** *// куˈгут буў здороˈвец’киї і таˈкиї с^{з}каˈжениї / шо ї пса не^{и} тре буˈло три^{е}ˈмати* [Коваленко 2020, II: 456];

у західноподільських говірках: *Триˈмали хуˈдобу / триˈмали ˈкури / ˈгуси / качˈки /* ***йінˈдики*** */ ўс’о триˈмали // а хуˈдобу триˈмали ў хл’іˈв’і / ˈкури ў курниˈку* [Коваленко 2020, II: 452].

Словники говорів української мови підтверджують територіальні різновиди орнітоніма *індик*:

у західнополіських говірках – *анˈдик, андиˈґур* [Аркушин 2000: 3], *индиˈґур* [Аркушин 2000: 196], *йанˈдек, йанˈде^{и}к, йанˈде^{и}чка* [Аркушин 2000: 287];

середньополіських – *єнˈдик* [Лисенко 1974: 72];

буковинських – *інˈдюх* [СБГ: 177], *трухан, трюхан* [СБГ: 554];

гуцульсько-покутських – *ˈиндик* [Лесюк 2008: 101] та ін.

За нашими матеріалами, спостерігаємо збіг семантики, компонентного складу та структури деяких фразем із компонентом *індик* у різних діалектах, у літературній мові та діалектах, у споріднених мовах.

Про сердитого та невдоволеного, злого чоловіка здебільшого кажуть:

у західнополіських говірках – *наˈпужаниї йак інˈдик, наˈсупивс'а йак інˈдик* [Мацюк 2013: 371], *йак інˈдик наˈдутиї, завˈсиди наˈдути йак г'індиˈки, наˈдутиї йак інˈд'ук* [Мацюк 2013: 372];

середньополіських – *принди́ться як гиндик* [ФСГЖ: 71], *насупився як гиндик* [ФСГЖ: 38]; *надувся як індик* (*гиндик)* [ФСГЖ: 70];

лемківських – *наду́ти са як пуляк* розсердитися [Вархол, Івченко: 110];

наддністрянських – *надувсі як индик* [Романюк 2002: 37–38];

західноподільських – *набурˈмосиᵉтис'а йак ін'ˈд'ук* [Коваленко 2019: 146], *наˈдутис'а йак інˈдик* [Коваленко 2019: 146], *наˈдутис'а йак ін'ˈд'ук* [Коваленко 2019: 146], *наˈдутис'а йак ˈйендик* [Коваленко 2019: 146];

степових – *як індик надутися* [Грица 1996: 144];

східнослобожанських – *як індюк* [УУ: 227], *фуфиритися як індюк* ‘злитися’ [УУ: 227].

Прикметно, що вираз *надувся, як индик* зафіксовано в збірці Матвія Номиса із вказівкою на подільський ареал [Номис 1993: 180]. У складі фразеосистем інших східнослов’янських мов теж виявлено такі одиниці: у російській – *надулся как индюшка, надулся как индюк*) [Федоров 2011; білоруській – *нахохліўся (надзьмуўся) як індык* [РБС].

У трьох наріччях української мови знаходимо одиниці мовлення, які мають структурно-семантичні характеристики моделі “насупитися + як + назва птаха = розсердитися, ображатися”, а завдяки наповненню емпіричної бази надалі можна буде зробити висновок про територіальне поширення різних образних конкретизаторів (сич, жаба, дрізд та ін.), наприклад: у лемківських – *наду́ти са як шу́ляк* [ФСЛГСС: 125]; у наддністрянських говірках – *надувсі як квочка, надувсі як сич* [Романюк 2002: 134]; поліських – *абахˈмуруўсе, йак саˈва ˈтайа* [Лисенко 1974: 23]; у білоруській мові:

надзьмуўся як сыч, як сава, як цецярук, як сурма́ч; натапырыўся як вожык, як верабей [РБС]. Названі вирази здебільшого є усіченими формами фразем, зумовленими прагненням до економії мовних засобів.

Словники говірок української мови фіксують активне вживання і розширених форм, що надають більшої емоційно-експресивної насиченості повідомлення завдяки конкретизації причин поведінки:

у поліських говірках – *надувся / насупився, іек тетерюк на негоду* [Грищенко 1975: 16], *надувся іек курка на негоду* [Грищенко 1975: 168];

гуцульських – *наду́тиси, єк дрізд на ві́тер* розсердитися, набундючитися [ГСЛ: 243];

волинських – *наˈдутис'а йак ˈжаба на дошч* [Коваленко 2019: 124]; *надувс'а, йак миш на крупу* ‘бути набурмосеним’ [Аркушин 2003: 105];

полтавських – *набиндюжився, як сич на віхолу* ‘насупитися, надутись від образи, розсердитися’ [Ващенко 1960: 61].

Таку структурно-семантичну модель, що реалізує значення ‘сердита людина, в поганому гуморі’, доповнюють і вирази з компонентом *індик*: у подільських говірках – *наду'вся, як інди'к на моро'з* [Доленко 1975а: 156]; середньополіських – *надувся як індик на блохи, надувся як індик на дощ, як індик перед смертю* ‘сварливий, злий’ [Доброльожа 2003: 37].

Гордовитість і пихатість висміюють фразеологізмами західнополіських говірок – *ˈгордиї йак інˈд'ук, наˈдувс'а йак инˈдик* ‘про гордого’ [Мацюк 2013: 385], *йак інди́к* [Лєснова 2004: 48]; східностепових – *надутися як бабкин гиндик* ‘пихато’ [Грица 1996: 132]), *як індик надутися* ‘набундючитися, стати пихатим’ [Грица 1996: 144]; середньонаддніпрянських – *наду́тий йак инд'у́к, напунд'у́чивс'а йак инд'у́к* ‘пов’язаний з величавістю, гонором людини’ [Лонська 2011: 247].

У говірках Буковини вживають вираз *як (єк) ніби (мов) трюхан* (діалектна назва індика) із супровідними словами скакати, битися та ін. як синонім до *як когут* [ФПЧ: 246], декларуючи таким чином войовничий характер індика, хоч в інших говірках таких порівнянь не виявлено.

Цікаво, що такі риси поведінки людини, як хвалькуватість і чванливість, теж можуть висміюватися фраземами зі супровідними стилістично маркованими дісловами *пижитися, нагоготитися, дутися* та ін.: західнополіські говірки – *ˈпижиц'а йак інˈдик* ‘хвалитися’ [Мацюк 2013: 359]; середньополіські – *нагоготився як індик на перекладині, нагугалився як індик* ‘чванливий’ [ФСГЖ: 70]; західноподільські – *наˈдутис’а йак інˈдик* ‘чванитися, зазнаватися’ [Коваленко 2019: 146].

Мовна природа фразеологізму уможливлює образно-оцінну характеристику процесу говоріння людини через порівняння зі світом птахів, часто із супровідними словами, що вирізняються стилістичною маркованістю. Носії західнополіських говірок, наприклад, вживають: *булˈкоче йак инˈдик* ‘про балакучого чоловіка, базіку’ [Мацюк 2013: 349]; середньополіських – *булькоче як індик на купі гною* [ФСГЖ: 133]; волинських – *як гиндичка* (*єндик здохлий*) (*на дручку*) ‘говорити багато і нерозбірливо’ [СВФ: 41].

На репрезентацію того чи іншого типу оцінки суті сказаного в говірках Житомирщини вживають фразеологізм *то про індика, то про гуси дикі* зі значеннями: 1) ‘зайві розмови’; 2) ‘дурні розмови’ [ФСГЖ: 78]. У випадку, коли кожен зі співрозмовників говорить про своє, взагалі не можуть порозумітися, вживають дотепний вираз у середньополіських говірках: *я про індики, а вона про кури дикі* ‘непорозуміння між людьми’ [ФСГЖ: 78]; західнополіських: *ти йому́ про г’інди́ки, а вун то^{у}б’і про гу́си ди́к’і* [Мацюк 2013: 52]; *я тобі про індики, а ти мені про кури дикі* ‘кожен про своє’ [ЛЛПЖ: 325].

Неочікуваним є вживання фразем з досліджуваним компонентом на позначення зовнішності людини, але зафіксовані вони лише в лемківських говірках: *носа́тый як пуляк* ‘довгоносий’ [ФСЛГСС: 110], *носа́тий як пу́ляк* ‘довгоносий’ [Ступінська 2000: 79]. У цих говірках компонент *ніс* вживається у виразі *спусти́ти нус як пуляк* ‘бути пригніченим, впадати в розпач’ [ФСЛГСС: 93]. Єдиний фразеологізм з назвою самки індика *індюшиця*

записано в східнослобожанських говірках *індюшиця горбата* – ‘нестатурна жінка’ [УУ: 412]; у російській фразеології знаходимо *надулся как индюшка* [Федоров 2011].

Негативна характеристика розумової діяльності людини теж може реалізовуватися у фраземах із досліджуваним компонентом, в основі яких акцентовано, на нашу думку, на образі домашніх, не дуже розумних на думку мовлян, птахів, так само як і домашніх тварин, наприклад: *грамотний як попів індик* ‘дурний’ [ФСГЖ: 11], *поговорив як індик з гускою* ‘дурний’ [ФСГЖ: 14]; *приставиться мерзлим індиком* ‘вдавати із себе дурника’ [ФСГНН: 117]. Така структурно-семантична фразеомодель є поширеною в українських говорах і в слов’янських мовах загалом: *дурний як собака / коза / кіт* [Івченко 1996: 14], *дурний як пришиблена курка* [Івченко 1996: 22], *дурний як теля цицьковане / молоде, дурний як бузівок в череді, дурний як ягня* [Івченко 1996: 15-16].

Навіть на рівні різних говорів однієї мови спостерігаємо переваги у виборі мовцями певних особливостей поведінки чи інших характеристик предмета порівняння. Повільність рухів індика, зауважена мовлянами, використана у витворенні виразів, що характеризують переміщення людини в просторі: *повертається як індик* [ФСГЖ: 127], *ходить як індик* [ФСГЖ: 128], *як індик переяславський* ‘повільно рухатися’ [ФСГЖ: 128]. І навпаки, швидкість поглинання їжі спричинила появу порівняльного виразу *ковтає як індик коники* для характеристики метушливої, жвавої людини в середньополіських говірках [ФСГЖ: 53]. У говірках Східної Слобожанщини зафіксовано стійке порівняння *фуфиритися як індюк* зі значенням ‘причепурюватися’ [УУ: 227].

Більшість фразеологічних словників різних говорів української мови подають вираз *індик думав-думав, тай в суп попав* з різними варіантами компонентів, наприклад, *суп, зупа, борщ,* що свідчить і про надання переваги мешканців у вживанні назв страв (у цьому випадку), і про здатність фразем “утримувати” діалектизми: *індик думав та й в суп попав* ‘невдача’ [ФСГЖ:

78]; *индик думав-думав, тий у борщ попав* ‘нерішучість у прийнятті рішень має негативні наслідки’ [Лесюк 2008: 171]; *індик думав, думав, аж в зупу попав; індик думав, думав, аж йому голову втяли* – говорять тому, хто надто довго розмірковує, філософствує [ЛЛПЖ: 325]. Як два окремі значення ‘занадто повільна людина’ і ‘невдача’ подано до скороченої форми фразеологізму *індик думав* у говірках Житомирщини [ФСГЖ: 78]. Тільки в середньонаддніпрянських говірках замість компонента *індик* можуть вживати і *когут,* наприклад: *когут (також) думав і здох / в борщ попаў / і вдавивсі / і постарів та здох* [Романюк 2002: 58]. У фраземі східноподільської говірки збережено діалектну форму *гиндик – гиндик, думав та й здох* [Очеретний 1972: 151]. У фразеології російської мови є вираз *думает индийский петух,* і хоч цей птах не вирізяється якимось мисленнєвими здібностями, вчені мотивують семантику виразу тим, що індик часто надувається і мовчки сидить, ніби думає [Федоров 2011].

Окрім зв’язку порівняння рис та поведінки людини з домашнім птахом, можлива номінація абстрактного поняття ‘дуже мало’ в середньонаддніпрянських говірках, наприклад: *як індику коник* [ФСГНН: 160], в основі якої зіставлення великого за розміром птаха та маленького коника польового чи цвіркуна, яким не можливо втамувати голод.

Отже, людина, її зовнішній вигляд, поведінка, є об’єктом номінації засобами орнітологічних кодів, зокрема через компонент *індик*. У фразеології можуть активізуватись різні ознаки чи особливості об’єкта порівняння. І хоч діалектні фразеологізми кодують загальні ціннісні уявлення людини та її здатність щось характеризувати, давати оцінку через компонент (назву птаха), все ж певних територіях визначаємо специфіку метафоричних перенесень, акценти на різних ознаках.

Опрацювання інформації мисленнєвою сферою людини на основі спостережень за птахами сформувало стереотипи та оцінки в колективній етносвідомості. За нашими матеріалами визначено, що в досліджуваних фразеологізмах українських говірок із компонентом *індик* актуалізовано

значення ‘сердита, зла, невдоволена людина’, підтверджено збіг структури та семантики одиниць, але “утримування” діалектизмів, як фонетичних, так і лексичних.

4.5.4. Компонент *півень* / *когут*. У фразеологічній системі кожної мови особливе місце посідають фразеологізми з компонентами на позначення тварин, комах, птахів – усього живого світу, що оточує людину від найдавніших часів. Спостереження за зовнішнім виглядом, життям і поведінкою тварин, особливо свійських, метафорично реалізуються у сталих народних виразах, в основі яких – порівняння світу тварин і людей. Пізнання дійсності завдяки абстрактному мисленню реалізується у фразеологізмах, які мають особливі значеннєві мотивації, образність, зіставність, єдність форми і змісту.

Півень у картині світу українців – це чарівна птиця Сонця, передусім синонім світла, про прихід якого сповіщає; сильна, часом непереможна птиця; символ господарства; допомагає людині проти злої сили, особливо опівночі [Жайворонок 2006: 451-452], а тому прогнозованим є активне вживання назви *півень* чи діалектних варіантів (*ко́гут, когу́т, кугу́т* та ін.) у народних фразеологізмах, пареміях, повір’ях, табу та ін.

Зауважимо, що предметна спрямованість зовнішнього вигляду *півня* може узагальнюватися і характеризувати зовнішній вигляд чоловіка чи хлопця, наприклад, виснаження чи худорлявість: у західнополіських говірках – *йак п’івен’ калхозний* ‘худий і малий хтось’ [Аркушин 2003: 113]; лемківських – *ма́ти сва́лы (си́лу) як жена́тый воро́бель (ко́гут)* [ФСЛГСС: 67]; центральнослобожанських – *півень інкубаторський* ‘худий, виснажений чоловік, хлопець’ (*Шо од його д'ітей ждат' – в'ін же п'івин’ інкубаторс'кий, аж хитайіц':а* [Сагаровський 2015: 141]; *як колхозний півень* ‘про когось малого, худого, виснаженого’ (*Ус'і однокласники упитан’і, здоров'і, а наш – йак колхозний п'івин')* [Сагаровський 2015: 141]; виявлено й інше значення

такого самого фразеологізму у волинських говірках: *як півень з інкубатора* ‘дуже голосно’ [СВФ: 121].

Гумористичне забарвлення контексту порівняння полягає в характеристиці особливостей колишнього колгоспного господарювання, коли худоба й птиця були голодними, недоглянутими, на противагу домашньому. Чисельність компаративних одиниць із компонентом-орнітонімом підтверджують і матеріали лінгвістичного атласу Закарпатської обл.: *коконúш, йак ко^{у}гýт* [Дзендзелівський 1993: к. 402]; *нат’áг шúйу, ги ко^{у}гýт* [Дзендзелівський 1993: к. 402].

Експресивність фразем на позначення розумових здібностей людини зумовлює конотативна модальність, яку породжує образність, наприклад, у гуцульських говірках: *ˈмати кугуˈта ў голоˈв’і*; *ў голоˈв’і кугуˈти кукуˈр’ікайут* ‘дуже дурний’ [Олійник 2002: 96].

Досліджуваний компонент може бути смисловим центром фразеологізмів на позначення поведінки людини:

у середньополіських говірках ‘метушитися’ – *бігати півнем по вишках* [ФСГЖ: 134];

західноподільських ‘кричати’ – *ре^{и}пе^{и}ту*ˈ*вати йак ко^{у}*ˈ*гут* [Коваленко 2019: 167];

закарпатських – *скáче, йак молодый ку^{о}гýо^{о}т* [Дзендзелівський 1993: к. 402];

центральнослобожанських – ‘поводитися агресивно, провокувати сварку, бійку’ – *півником наскакувать* [Сагаровський 2015: 141];

середньонаддніпрянських – ‘присікуватися’ *півником наскакувать* [ФСГНН: 104].

Символіка номена *півень* зрозуміла для носіїв мови і пов’язана з криком, сваркою, наприклад, у середньополіських говірках – *кидати півня в хату* ‘сваритися’ [ФСГЖ: 134].

Влучною і дотепною, а подекуди й лаконічною в тексті мовлення може бути характеристика пихатої, сердитої, незадоволеної людини: *як (ек) (ніби,*

мов) когут (трюхан – індик*)*, зі сл. *скакати, битися* та ін. ‘про запальний характер людини’ [ФПЧ: 241]; *спірвсі, як когут* ‘виявляти незадоволення, сердитися’ [Коваленко 2019: 167]; *як когут* ‘сердитися, злитися’; *як когут на гною* ‘зверхньо поводитися’ [Ступінська 2013: 120]; *розкокошыти са як когу́т* ‘розсердитися’, *розтіга́ти са як когу́т на гно́ю* ‘надуватися, бундючитися’ [ФСЛГСС: 67]; гуцульських – *як кугут накукуїдже*^{и}*ний* ‘про набундючену, зверхню людину’ [Лесюк 2008: 186]; середньополіських – *ходити півнем* ‘пихата людина’ [ФСГЖ: 135]; західнополіських – *за*$^{|}$*дер хвус*$^{|}$*та йак* $^{|}$*п’івен'* ‘про хвалькувату людину’ [Мацюк 2020: 214]. Зазначимо, що експресивність у цих прикладах усе ж досягається завдяки дієсловам – діалектним, часто незрозумілим, оцінним.

Войовничий характер цієї домашньої птиці, своєрідного господаря обійстя, закріплено у фраземах, значення яких може бути більш загальним або конкретизованим:

у закарпатських говірках – *бйу'тс’а, йак ко*^{у}*гуты'* [Дзендзелівський 1993: к. 402];

лемківських – *стяти́ са як когу́ты* ‘запекло битися’ [ФСЛГСС: 67];

волинських – *як півні чубляться* ‘битися’ [СФВ: 121].

У фраземах лемківських говірок акцентовано на неможливості мирного існування двох півнів в одному дворі, що так само образно може переноситися на життя людини: *як два когуты на єднім дворі* ‘у постійних суперечках’ (*Рідни братя за кажду глупоту вадят ся меджы собом як два когуты на єднім дворі*) [ФСЛГ: 120]; *як два когу́ты на єднім дво́рі* ‘постійно сваритися’ [ФСЛГСС: 67].

У “Фразеологічному словнику української мови” вираз *пустити червоного півня* подано зі значенням ‘підпалити що-небудь, викликати пожежу з метою помсти, розправи’, у середньополіських говірках зафіксовано цей фразеологізм із загальним значенням ‘підпалити’ [ФСГЖ: 135]. У говорах південно-західного наріччя у складі виразу вживають діалектизм *когут,* що відповідає даним Атласу української мови про

поширення цього варіанту: *червоного когута пустити* ‘підпалити’ [ЛЛПЖ: 370]; у лемківських говірках – *пусти́ти червено́го когу́та* [ФСЛГСС: 67]; наддністрянських – *пускати червоного когута* [Романюк 2002: 97]. Скорочена форма *пустити півня* у говірках Житомирщини може використовуватися з більшими семантичними можливостями: 1. Підпалити. 2. Фальшиво співати. 3. Образити [ФСГЖ: 134].

Одне з центральних місць за кількісними характеристиками у фразеосемантичному полі “Час” посідають фразеологізми семантичного ряду ‘ніколи’, різноманітні за мотивацією, внутрішньою формою та структурою. Мотиваційною основою більшості виразів є неможливість (нереальність) якоїсь дії, і серед моделей можемо виокремити таку: “коли станеться неможлива подія з тваринами”. На рівні говіркового мовлення компонент *півень (когут)* теж вживається у структурі таких фразем: у західнополіських говірках – *йак п’ів’ін’ знисец’:а* ‘ніколи’ [Аркушин 2003: 113]; волинських – *як півень яйце знесе* [СВФ: 121]; центральнослобожанських – *як* півень знесеться [Сагаровський 2015: 141]; *як півень [йак п'і'вин'] закудкудаче, заквокче* (*Тод'і вийду за тебе, йак п'івин' закудкудаче); як півень подоїться (Розбагатійім, йак п'і'вин’ подойіц':а)* [Сагаровський 2015: 141].

Отже, в основі образності – неможливість півня мати ознаки курки або іншої тварини, що взагалі не може бути зіставним.

Мовне вираження моделі часу як поступального і водночас циклічного процесу спостерігаємо на рівні фразеологізмів, які є частовживаними у фольклорних жанрах, українській художній літературі, діалектному мовленні зокрема. За словником символів української культури, лінійний час (вечірній і нічний) традиційно розрізняли за співом півнів: *перші півні* – приблизно о десятій годині вечора (проганяють злих духів), *другі півні* – опівночі (проганяють мерців); *треті півні* – о другій годині ночі (проганяють відьом) [Жайворонок 2006: 452].

У словниках сучасних українських говірок спостерігаємо фіксацію часткової зміни значення фразем – від вказівки на конкретний час до

неозначеного. Зауважимо, що в окремих випадках збігається таке розуміння “три етапності” вечірньо-нічного часу, наприклад:

у середньополіських говірках – *треті півні співають* ‘друга половина ночі’ [ФСГЖ: 135]; але більшість фразем побутують з узагальненим значенням: *після третіх півнів* ‘на світанку’ [ФСУМ: 626];

середньополіських – *до третіх півнів* ‘до ранку’; *поки треті півні заспівають* ‘довго очікувати’ [ФСГЖ: 134]; *треті півні* ‘світанок’ [ФСГЖ: 135];

гуцульських – *єк треті когути піють* ‘дуже рано’; *тˈрету ангаˈрʹійу* (з лат. *angaria* – пісня) *кугуˈти в’ітˈн’ійали* [Олійник 2002: 157].

Зауважимо, що багато фразем усе ж транслюють колективні знання про те, що вранці півні своїм співом першими вітають схід Сонця, а тому *перші півні* – образ світанку, ранньої пори, наприклад: у середньополіських говірках – *до перших півнів, з першими півнями* ‘дуже рано’ [ФСГЖ: 134]; *почути перших півнів* ‘рано вставати’ [ФСГЖ: 134]; *як когути запілі* ‘вдосвіта’ [ФСЛГ: 120]; *йек ˈперш’і коˈгути (ˈкури) ˈп’ійут* [Олійник 2002: 157]; *ще півні не піють* ‘дуже рано’ [ФСГЖ: 135]; *ище когуты не шьпівали* ‘після півночі’ [ФСЛГ: 120]. Відповідно про людину, яка любить поспати, лемки кажуть: *Нескóро кóгут шьпíват* кому [ФСЛГСС: 67; ФСЛГ: 120].

Більшість фразеологічних словників різних говорів української мови подають вираз *індик думав-думав, тай в суп попав* із різними варіантами компонентів (*суп, зупа, борщ)* на позначення нерішучості у прийнятті рішень, що має негативні наслідки. У середньонаддніпрянських говірках замість компонента *індик* можуть вживати і *когут,* наприклад: *когут (також) думав і здох / в борщ попаў / і вдавивсі / і постарів та здох* [Романюк 2002: 58]; у середньополіських – *півень думав-думав і в борщ попав* [ФСГЖ: 134], так говорять тому, хто надто довго розмірковує, філософствує. Хоч півень чи індик не вирізняються якимось мисленнєвими здібностями, вчені мотивують семантику виразу тим, що півень часто надувається і мовчки сидить, ніби думає.

У свідомості реципієнтів існує певне шкала вияву ознаки, яка все ж таки залежить від оцінки – негативної або позитивної. Елементом, наприклад, такої градуйованої семантичної ознаки ‘дуже мало, трохи’ є гуцульська фразема з досліджуваним компонентом *єк когу́т з поро́га штри́кне* [ГСЛ: 329].

Значення посилення семантики можуть мати компоненти *клює, довбе* у фраземах з перебільшеною інформацією: у волинських говірках – *півень [в зад] клюнув* ‘спіткало лихо, якого можна було уникнути, доклавши певних зусиль’ [СВФ: 120]; центральнослобожанських – *півень [п'і'вин'] нижче пупа клює [кл'уйе], півень южніше пупа довбе* ‘крайня потреба, гранична необхідність’ [Сагаровський 2015: 141], наддніпрянських – *півень нижче пупа клюнув* ‘кому-небудь якась халепа, щось трапилося неприємне’ [ФСГНН: 104].

Лише в лемківських говірках зафіксовано вирази зі значенням ‘відомо всім, кожен про це знає’: *юж когут про тото сьпіват* ‘відомо всім’ [ФСЛГ: 120]; *вже когуты про тутó співáвуть* [ФСЛГСС: 67], які розкривають широкий експресивний рівень вияву ознаки.

Отже, у спілкуванні носій говірки завдяки фразеологізмам може вербалізувати спектр відчуттів, експресії, емоцій, ставлення до чогось або когось тощо. Визначено, що використання орнітоніма *півень (когут)* як компонента фразеологізму вмотивоване народним стереотипним уявленням про цього конкретного птаха. Орнітонім з іншими компонентами формує єдину цілісність, яка, переосмислюючись, створює наочно-чуттєве уявлення про людину: 1) зовнішність (худий, малий, виснажений чоловік чи хлопець); 2) розумові здібності (дуже дурний); 3) риси характеру (сварливість, пихатість, зверхність); 4) поведінку (зволікати, довго спати); 4) вчинки (битися, підпалити). Зафіксовано також мовне вираження розуміння людьми моделі часу як поступального і водночас циклічного процесу через фразеологізми, в основі яких – компонент *півень,* на позначення понять ‘рано’, ‘дуже рано’, ‘пізно’, ‘дуже пізно’ та ін.

Перспективою наступних наукових досліджень є простеження особливостей використання фразеологізмів із компонентом-орнітонімом у зв'язних діалектних текстах, словниках інших слов'янських мов з метою виявлення змін у значенні цих фразеологізмів, переосмислення символіки назви птахів у світогляді народів.

Пізнання дійсності завдяки абстрактному мисленню людини може вербалізуватися у фраземах, які вирізняються особливими характеристиками: різноманіття значеннєвих мотивацій, образність, єдність форми і змісту, варіативність та ін. У діалектному мовленні фразеологізми функціонують у конкретному тексті та щоразу набувають іншої актуальності, акцентуючи увагу на смислових відтінках; більшість фразеологізмів, що мають імена-зооніми, побудовані за структурою порівняння.

Рівень близькості співжиття людини і домашніх тварин, їхні ознаки та поведінка, територіальні особливості господарювання (особливо територія поширення тварин) впливають на частотність вживання назв у складі фразем та варіації їхнього конотативного значення. Визначено, що в говірковому мовленні, антропологічному за характеристиками, мовець є виразником етнічної свідомості, колективних знань, а індивідуальність може реалізуватися засобами фразеології зі спектром відчуттів, експресії, емоцій, особистого досвіду, ставлення до чогось або когось тощо.

4.5.5. Компонент *грушка*. Великим потенціалом фразеотворення і метафоричного перенесення характеризуються назви рослин (їхні складові частини), що поширені на великих територіях чи в певних ареалах. На сьогодні зафіксовано та описано фролономени більшої території України: північного наріччя (Г. І. Козачук, О. Малахівська, М. В. Никончук, Р. С. Омельковець, М. В. Поістогова, М. М. Ткачук), південносхідного (П. Ю. Гриценко, Л. І. Фроляк, Л. А. Москаленко), південнозахідного (Й. О. Дзендзелівський, О. Ф. Миголинець, І. В. Гороф'янюк, І. В. Сабадош).

Діалектне мовлення постійно продукує закодовані у внутрішній формі фраземи, які не тільки витворюються в певній культурі, часто “народжуються” з культурними компонентами, а й зберігають узагальнене надслівне вираження елементів етнокультури. Беззаперечною є теза дослідників (фольклористів, етнолінгвістів, мовознавців) про єдність духовного й матеріального в процесі усталення фразеологічного складу.

Зазначимо, що фраземи з компонентом *грушка (груша)* фіксують усі фразеологічні словники (матеріали до словників) українського діалектного мовлення, підтверджуючи активність їхнього побутування, не виявляючи територіальних особливостей, за винятком форм відмінкових закінчень.

Семантика слова *груша (грушка)* має глибинні етнолінгвістичні нашарування. За матеріалами слов’янських фольклорно-етнографічних праць, художньої літератури та ін. джерел, *груша (грушка)* символізує дівоцтво [Жайворонок 2006: 159]. У світовому масштабі – це символ кохання і материнства, що походить, за висновками вчених, від форми груші, що нагадує тіло жінки. У часи античності груша вважалася атрибутом давньогрецьких богинь Гери та Афродіти; у Китаї цей фрукт символізує довголіття, тому що грушка довго живе та плодоносить [Тресиддер 1999: 68]. Названі етнолінгвістичні знаки реалізовані у фраземах українських говірок: *переспіла груша* ‘дівчина, що довго не виходить заміж; стара діва’ [УУ: 159], *трушу грушу – сват'ів зрушу* [Мацюк 2006: 89], *рясна як груша* ‘товста, повногруда жінка’ [УУ: 159], *груш об'їстися* – евф. ‘завагітніти’ [УУ: 159], *з груші струсили* – евф. ‘про народження дитини’ (перев. у розмові з малими дітьми) [УУ: 159], *ходи́ти на дру́гы гру́шкы* ‘зраджувати, порушувати по дружню вірність’ [ФСЛГСС: 44].

В.В. Жайворонок визначає додаткову символіку слова *груша (грушка)* – нещасливе кохання і нещасливе подружнє життя [Жайворонок 2006: 159], що виразно відбивається у внутрішній формі фразем: *люби (жінку) як душу, тріси/товчи як грушу* [Романюк 2002: 156], *любити, як душу, товкти, як грушу* ‘про те, що любов не заважає бути справедливим і вимогливим’

[ЛЛПЖ: 725], *люби, як душу, а тріси як грушу* ‘про виховання дітей’ [Лесюк 2008: 173], *товкти, як грушку* ‘сильно або часто бити’ [ЛЛПЖ: 725], *дати грушку* ‘злегка вдарити по чолі (перев. дитину)’ [ЛЛПЖ: 209], *витрусив як грушу з мішка* ‘ворожий, агресивний’ [Доброльожа 2003: 47], *колотить як грушу* ‘ворожий, агресивний’ [Доброльожа 2003: 48], *грушу трусити* ‘сильно чогось домагатися’ [СЖФ: 75], *грушкы меджы собом грызти* ‘сваритися, сперечатися’ [ФСЛГ,: 66], *меджі́ собо́в гру́шкы грызти* ‘сваритися’ [ФСЛГСС: 45].

Традиційним для українців є вираз *вчепився (закохався) як чорт до сухої верби,* невипадковим у повір’ях є верба (особливо суха) як місце перебування нечистої сили. У фраземіці говірок активно побутує одиниця *закохався як чорт в суху грушу* ‘не любити когось’ [Доброльожа 2003: 22], у якій *суха груша* символізує нездатність давати плоди, а тому є привабливою для потойбічного світу.

В українському фольклорі *йти на грушку* (*грушка*) – ‘зібрання рідних та знайомих у хаті покійника, щоб віддати йому шану’: *Старі молєси і згадуют на грушці небощіка, а молодь вироб’єєт усякі геци: б’ют пасок, збираютси на діда і бабу, на жида-купца. Тепер йдут на посіжіні, а перше казали – на грушку* [ГСЛ: 206]. Наприкінці XIX ст. таку гру при померлому зафіксував на території Гуцульщини В. Шухевич: *Помолившись і привитавшись, збирають ся люде то у хоромах то перед хатою на “посїжінє” – на “привитє” коло “божого тіла”; парубки розпочинають “грушку”, яка має на цїли відвернути увагу домашнїх від мерця та розігнати тугу; окрім того має грушка ще ту цїль, аби як найбільше людий задержати у хатї, особливо в ночи, аби “хатнім не було лячно і скучно”* [Шухевич, III: 243]. Детально подано опис цього дійства та власне інструменту “грушка” у записі початку XX ст. з Косівщини: *Робє з дошки лопатку, котра си називає “грушка”. Грушка має бути бирше менче пив митер за довга, а дванаціть центимитрив за широка, а з на оден центимитер за груба. Коли си на ню дивити, то вна нїби и виглядає отак велика грушя з фостом (вид чього и*

пишла назва цілої тої забави “грушка”). Єк вже грушка зроблена, сїдає оден мушінин або парубок пид стїну в хоромах, або йорі на приспу, бере в руки шєпку и обертає иртом д горі [Похоронні 1912: 266].

У фразеології сучасних українських говірок компонент *грушка* вживається у складі сталих висловів, як основа метафоричних висловлень, пов’язаних переважно з характеристикою мовлення або суті сказанного: *скрипить як стара груша* [Доброльожа 2003: 139]. Зауважимо, що кількісно переважають фраземи на позначення незмістовних розмов, пліткарства, брехливості, що свідчить про засудження такої поведінки й негативне ставлення до людей, які витрачають час на порожні розмови, пересуди.

Зі значенням 1) ‘брехати’:

у середньополіських говірках – *наговорити на вербі груші*, *провадити на вербі груші*, *розказати, що з верби груші падають* [ФСГЖ: 52], *така правда як на вербі груші* [Доброльожа 2003: 24], *як із берези груш натрусити* [Доброльожа 2003: 25];

західнополіських – *в'ін туб'ї скаже, шо на верб'і грушки рустут* [Мацюк 2006: 54];

подільських – *показує грушки на вербі* [Номис 1993: 318], *на вербі груші, а на осиці кислиці* – ‘говорити неправду, фантазувати’ [Доленко 1975а: 106];

2) ‘говорити нісенітниці’: у середньополіських говірках – *груші на вербі чіпляти*, *на вербі груші* [ФСГЖ: 52], *на вербі грушки ростуть* [ФСГЖ: 53].

Образ ідіоматичних виразів аналізованого ряду ґрунтується на поєднанні несумісних речей, а саме плодів на неплодових деревах. В. М. Мокієнко, описуючи стійкі вислови такої моделі, зауважує: “Фразеологізми з подібним значенням звичайно будуються на підкреслюванні неправдоподібності розповіді...” [Мокиенко 1989: 179].

Такі ж компоненти побутують у сталих виразах іншого фразеосемантичного ряду ‘ніколи’: *коли грушка на сосні виросте*, *на вербі*

грушка виросте [ФСГЖ: 53], *коли груша на березі виросте, коли груша на сосні виросте* [ФСГЖ: 52]. За висновками вчених (Л. О. Івашко, В. М. Мокієнка, А. О. Івченка, Т. Г. Нікітіної та ін.), названий ряд посідає центральне місце у фразеосемантичній групі "Час" у слов'янських мовах. Матеріали лексикографічних праць дозволяють виділити структурно-семантичну модель "коли + на неплодовому дереві + виростуть плоди", до складу якої належить лемківський *коли верба ябко зродить* [ФСЛГСС: 27]; загальноукраїнський *як на вербі будуть грушки рости* [Пазяк 1991: 352]. Схожий тип мотивації спостерігаємо у сталому виразі, зафіксованому на Житомирщині, *помочі як з осики груш* 'зайвий' [Доброльожа 2003: 18].

Культурно-національна конотація семантики багатьох виразів пов'язана з такими рослинними реаліями, як верба, береза, осика, при цьому назви реалій відбивають не флору саму по собі, а швидше зацікавленість людей у символічних властивостях елементів свого національного середовища.

У фразеології говірок переважають одиниці, що передають негативні емоції та стани, що підтверджує аналізовані ряди: 1) 'зазнати невдачі' – *встрях як грушка в болото, добре як кінь на груші* [Доброльожа 2003: 112], *живе як кий на груші* [Доброльожа 2003: 113]; 2) 'нічого не отримати' – *груші-дулі їсти* [Ужченко 2009: 75; УУ: 159].

Особливості мотивації фразем *багатий як обтрушена груша* 'бідний' [Доброльожа 2003: 118], *обтрусити (обтрясти) кого як грушу* [Плетнєва 2004: 156] пояснюються схожістю дій стосовно людини, які призводять до її повного зубожіння, та стосовно дерева, плоди якого використовують зі споживною метою. Експресивне навантаження аналізованих стійких виразів зумовлене дієслівними компонентами *обтрусити (обтрясти), обтрушена,* спільна семантика яких – 'відокремити частину від цілого'.

У словнику постійних народних порівнянь з говірок Середнього Полісся та суміжних територій "Красне слово – як золотий ключ" Г. М. Доброльожа подала чимало компаративних виразів з образним

конкретизатором *груша*, які побутують зі значенням ‘скупий’ та ‘старий’: 1) *добрався як Манька до груш* [Доброльожа 2003: 59], *набрався як Май груш*, *набрався як Манька груш*, *наївся як Манька груш* [Доброльожа 2003: 60]; 2) *зморщився як суха грушка* – ‘старий’, *поморщений як сушені груші*, *старий як дідова груша*, *старий як зів’яла груша* [Доброльожа 2003: 105].

Отже, більшість народних спостережень, що реалізувалися у віруваннях, повір’ях і звичаях, вербалізувалася в образній основі багатьох фразеологізмів. Саме ці мовні одиниці презентують особливості етносимволіки, давньої основи та сучасного розуміння світу. Записи фразеологізмів з усіх діалектних територій України надалі дозволять зробити ґрунтовні висновки про структурно-семантичні особливості говіркових одиниць.

4.5.6. Компонент *гарбуз*. Світ природи, що образно відтворений у фразеологізмах із компонентами-фітонімами, характеризується як універсальністю, так і особливістю національного сприйняття. Дослідження фраземіки слов’янських і неслов’янських мов підтверджують, з одного боку, думку про загальні закони людського пізнання, що відбиваються у спільності семантико-образної організації, подібності асоціацій, з другого боку, визначають ознаки самобутності через вибір власне компонентів з проекцією на національну культуру, звичаї, обряди тощо.

Найпоширенішим та найвідомішим є вираз *дати гарбуза,* що, за давніми українськими звичаями, траплялося, коли відмовляли небажаному нареченому. Отже, гарбуз – ознака відмови, поразки, невдачі. Цікаве пояснення головної ролі гарбуза в обряді сватання подано у праці В. М. Войтовича “Українська міфологія”: “Вживання гарбузових страв заспоркійливо діє на організм, стримує статевий потяг. Імовірно, що юнак, якому судився гарбуз, мусив якось і пригостится ним, унаслідок чого інтерес до дівчини пропадав. Це було не образливо, а тактовно й мудро” [Войтович 2005: 431]. Дослідниця О. Самадова описує цю фразему як приклад

запозичення польської мови з української, тому що у Польщі був зовсім інший звичай – це батьки подавали *czarną polewkę* (чорний суп) у відмову [Samadova 2015: 183].

У фраземах цього семантичного ряду варіюється, як правило, дієслівний компонент: *привітати з гарбузом* ‘відмовити у сватанні’ [СВФ: 133], *винести печеного гарбуза*, *гарбуза дати*, *гарбуза дістати*, *гарбуза піднести*, *гарбузу підсунути*, *годувати гарбузами* [ФСГЖ: 40], *дати гарбузячої каші* [ФСГЖ: 80], *облупити гарбуза* [Аркушин 2003: 84].

Компонент *гарбуз* найчастіше вживається у фраземах на позначення зовнішнього вигляду людини: *голова як гарбуз у кого* ‘хто-небудь має велику круглу голову’ [Грица 1996: 134], *як гарбуз* ‘дуже товстий’ [УУ: 124], *як великий гарбуз* ‘дуже товстий’ [УУ: 124], *гарний як гарбуз на городі* [Доброльожа 2003: 82], *морда як репнутий гарбуз* [Доброльожа 2003: 84], *круглий як гарбуз*, *морда як здоровий гарбуз на баштані*, *пузо як гарбузо* [Доброльожа 2003: 102], *лисий як гарбуз* [Доброльожа 2003: 106], *пу́зо йак гарбу́з* ‘товстий [Лонська 2011: 243], *ˈтоўстиї йак гарˈбуз* ‘дуже гладкий’, *кру*ˈ*тиї йак гарˈбуз* ‘товстий’ [Коваленко 2012: 43].

Фраземіці тематичної групи ‘Поведінка людини’ притаманні як загальні, так і специфічні ознаки номінації, що здебільшого зумовлено особливостями об’єктів номінації, їхнього пізнання та закріплення цих результатів засобами мови: волинські – *як гарбуз* ‘образитися без пістави’ [СВФ: 41], *як свиня в гарбузах* ‘зовсім не розуміти чогось; бути необізнаним у певних сферах діяльності’ [СВФ: 149]; середньонополіські – *розбирається як свиня в гнилому гарбузі* [Доброльожа 2003: 14], *любить ласку як свиня гарбузу* [Доброльожа 2003: 22], *вибрав як свиня гарбузу*, *випаскудив як свиня гарбуз* [Доброльожа 2003: 33], *викотився як гарбуз* [Доброльожа 2003: 129].

Лише у “Фразеологічному словнику східнослобожанських і степових говірок Донбасу” В. Д. Ужченка та Д. В. Ужченка зафіксовано приклади фразем-відповідей на питання “Звідки я взявся?” у розмові з малими дітьми,

де опорним є компонент *гарбуз*: *серед гарбузів найшли (знайшли, сидів)* – евф. ‘те, що найшли в гарбузах’, *найшли (знайшли) в гарбузах* кого – евф. ‘про народження дитини’ [УУ: 124].

Гарбудз мамі твої – український традиційний “прокльон” з уживанням слова *гарбуз:* “… дівчина, яка не хотіла прийняти сватання нелюбого хлопця, підносила йому гарбуза, тобто створювала йому неприємність. Таку саму “неприємність” співбесідник бажає створити й матері свого супротивника” [Лесюк 2008: 162].

Отже, спектр значень фразеологізмів із компонентом *гарбуз* дуже широкий, що засвідчує високий рівень образності, дотепності та жартівливості.

4.5.7. Компонент *мак*. Близько 40 тисяч українських наукових і народних назв рослин подав у словнику Ю. Й. Кобів, де зокрема зафіксовано такі номінації *маку*: *мак д´икий, мачок, мак-самос´ійка, мак-тріскавець, м´ачок полев´ий, бат´іг п´етр´ів, вид´ун, видух, ви(і)д´юк, діркач, жер, здрік´а(´у)н, зірк´ач, мак діркатий, мак з´аячий, мак п´ад´али(і)шний, мак польов´ий, самос´ад, тр´іскавець, тріск´ун, хр´уставець* та ін. [Кобів 2004]. Зауважимо, що на рівні фразеологізмів українських говорів не виявлено вживання назв видів рослини, спостерігаємо лише номінацію *мак*.

О. П. Левченко описала особливості рослинної символіки, зокрема полісимволічність лексеми *мак* у складі фразеологізмів на рівні літературних слов’янських мов, і виявила істотні відмінності в порівнюваних мовах, міжмовну асиметрію [Левченко 2005: 198–199]. О. В. Назаренко дослідив різнопланові значення фразеологізмів, у складі яких є назви “ментальних” для українців рослин, зокрема *верби, калини і маку,* опираючись на приклади літературних одиниць, поданих у “*Фразеологічному словнику української мови”*; визначив, що уявлення та асоціації, які колись виникли, закріплювались у мові, символізувались і стали загальнонародними

[Назаренко 2005: 136]. Дослідження на рівні українського діалектного мовлення відсутні.

З'ясуємо особливості вживання та просторове поширення сталих виразів із компонентом *мак*, які особливості рослини є джерелом фітонімічних метафор і фразеологізмів.

Символіка *маку*, як і *калини*, в українській культурі є дуже давньою, відома вона і в світовій міфології через яскраво червоний колір квітки, красиве, але недовге цвітіння, надзвичайну плодовитість, форму та будову плода, снодійні властивості.

Особливу символіку цієї квітки, часте зображення знаходимо і в українських вишиванках, наприклад, у західноподільських говірках: *ну ви^{е}ши^{е}|вайу і хре^{и}с|том / і г|лад'у // а ўс'о йе / і з|в'ір'і йе / і тої|во / і у|зори / і к|в'іти / |маки / ўс'о йе // наї|б'іл'ше |л'убл'у / рушни^{е}|ки ви^{е}ши^{е}|вати наї|б'іл'ше |л'убл'у* [Коваленко 2020, І: 35].

Завдяки родючості *мак* часто використовували як обрядовий атрибут у сімейних і календарних святах. Додавання маку до куті – обрядової страви із пшеничних зерен (відомої для багатьох народів світу), що готують і подають напередодні Різдва Христового, випікання коржа з прісного тіста із тертим маком і цукром до свята Маковія (свято Першого Спаса) підтверджують велике обрядово-звичаєве та ритуальне значення *маку* як оберега дому, родини, символа безкінечного Всесвіту. Наприклад, у розповіді мешканки Західного Поділля про кутю є згадка про *мак*: *ми нази|вали йі|йі пше^{и}|ниц'ойу // те^{и}|пер |кажут ку|т'а |може^{и} де ў кот|р'ім се^{и}|л'і / а ў нас / то нази^{е}|вали п|росто пше^{и}|ниц'а з |маком / з го|р'іхами // а |зара то ўже ї і|з'уму да|йут / і то|го / хал|ви / а ко|лис' не^{и} |було |сего* [Коваленко 2020, І: 33]; у наддністрянських говірках: *голоў|не пше^{и}|ниц'у / пше^{и}|ниц'у ва|рили / да|вали |меду / |маку / го|р'іх'іў мо|лоли / пше^{и}|ниц'у тоўк|ли і так готу|вали пше^{и}|ниц'у* [Коваленко 2020, І: 126]; про святкування Маковія (Першого Спаса) розповідає носій подільських говірок: *йак ми с'ват|куйемо с'|вато С|паса / то ўс'і го|туйуц'а до |него // |сего дн'а ўс'і пи^{е}|чут' пи^{е}ро|ги і не^{и}|сут' до*

ˈцеркви с’ваˈтити // ˈтоже неᵘˈсут’ до ˈцеркви мак / ˈморкву / циˈбул’у / ˈйаблука / л’іˈкарствиᵉне ˈз’іл’а / це вас’іл’ˈки і чорноб ˈриўц’і [Коваленко 2020, I: 317].

Вдалося записати спогад від носія західноподільської говірки про традицію святити *мак* і його магічну здатність захищати оселю від усіх потойбічних сил і у Великодні свята: *ўс’і стаˈвали круˈгом с ˈкошиками ˈколо ˈцеркви / ˈбат’ушка с’в’аˈтиў тоˈто ўс’о / чиˈтаў моˈлитву / і поˈтому ўже кроˈпиў ˈкошики / опхоˈдиў три раˈзи круˈгом ˈцеркви с п’іс’ˈн’ами ўˈс’акими / і тоˈди ўже т’і с’в’аˈчен’і ˈкошики ˈнесли доᵛˈдому // ˈтакож с’в’аˈтили с’іл’ / мак // коˈлис’ ше наш ˈтато / ˈнаш’і йак буˈли ше жиˈв’і / о // то ўсе прихоˈдили доᵛˈдому / бˈрали ту с’іл’ і мак і за сˈходом ˈсон’ц’а йшли і опсиˈпали ўс’о подˈв’іра круˈгом / ўс’і буˈдинки опсиˈпали ˈсолеў // то каˈзали шо н’іˈйак’і зл’і ˈсили неᵘ ˈбудут с’і ч’іпˈл’ети ˈхати / о / і громоˈвиц’і ˈбудут обмиˈнати* [Коваленко 2020, II: 18].

Фразеологізми мають яскраве експресивно-стилістичне маркування, більші виразні можливості й тому часто використовуються в розмовному мовленні, вони здатні концентрувати характеристику важливої, на думку інформанта, інформації.

Фразеологізми як одиниці “утримують” в собі світогляд українців, який може мати загальнолюдську символіку та власне національні категорії культури, можуть набувати нових семантичних відтінків. Важливо, що фразеологізми з компонентом *мак,* завдяки спостережливості та допитливості українців, образно-узагальнювальному мисленню, етнопам’яті про давні дохристиянські звичаї та обряди, можуть презентувати стереотипи та оцінки зовнішнього вигляду людини, її поведінки та мовлення, морально-етичні якості, соціальні відносини, а також характеристики природних явищ, навколишнього світу.

Із найдавніших часів люди вірили, що *мак* захищає від усілякого зла. Освячений *мак* (особливо дикорослий) має особливу силу і здатність

відганяти нечисту силу від оселі, домашніх тварин, пасіки. Таким маком у Великодні свята, на Маковія (14 серпня) господарі обсівали людей і худобу.

У фольклорних пісенних текстах макові квіти, як і калинові, символізують здоров'я, радість, дівочу красу і чистоту, а водночас – сон і смерть; квіти маку вплітали у косу, щоб голова не боліла і щоб волосся було пишним. Віддавна люди вірили, що мак захищає від усілякого зла [Войтович 2002: 437, 439].

Червоний мак символізує красу та молодість, а тому поширеними є компаративні вирази, які, за різними джерелами, є символом красивої дівчини [ССКУ: 138]; із квітучим маком порівнюють і юнака-молодця [Войтович 2002: 439]; це узагальнений символ краси, молодості й молодецтва [Ужченко 2007: 285] – *як маків цвіт* [ФСУМ: 939]. У сучасних говірках збережено побутування таких порівнянь, наприклад: у гуцульських – *кˈрасниї, йеґ ˈмак'іўка, (ˈгож'иї) геї ˈмак'іў цв'іт (ў гоˈрод'і)* [Олійник 2002: 58]; *такий, як мак 'рум'яний'* [ГСЛ: 379]; буковинських – *як (єк) маківка* 'гарна, красива (про дівчину, жінку)' [ФПЧ: 248], *як (єк) (ніби, мов) маківка* 'гарна, красива (про дівчину, жінку)' [ФПЧ: 223]; західнополіських – *розцˈв'ів йак мак* 'про вродливого хлопця', *ˈгарна йак ˈмак'івка / ˈмакувка* 'про вродливу дівчину' [Мацюк 2013: 127]. Ремарку "народно-поетичне" подано в словниковій статті збірника фразеологізмів російської мови до одиниці *как (что) маков цвет* [Федоров 2011: 127]. Зафіксовано навіть перенесення означення для номінації гарних дітей у говірках Західного Полісся: *йак ˈмак'івки, ˈд'іточки йак ˈмак'івочки* [Мацюк 2013: 127].

Цілком очікуваним є вживання фразеологізмів із компонентом *мак* на позначення поняття 'соромитися, почервоніти від сорому': західнополіські – *йак ˈмаковка* 'почервоніння на лиці', *чирˈвониї йак мак, чирˈвона йак мак* 'почервоніти на лиці' [Мацюк 2013: 127], середньополіські – *зацвісти маком* 'засоромитися' [ФСГЖ: 104]; наддністрянські – *як маків цвіт* [Романюк 2002: 129], подільські – *почеᵘрвоˈн'іти йак мак* 'почервоніти від сорому' [Коваленко 2019: 193].

Сучасним мешканцям Поділля і Волині знайомий вираз *сядь маком!,* яким звертаються до дітей з вимогою заспокоїтись, не бешкетувати, тихо посидіти. У “Словнику української мови” *сісти маком* – 1) потрапити в біду, опинитися в скрутному становищі; 2) зазнати поразки, невдачі [СУМ, IV: 601]; у сучасному діалектному мовленні це підтверджено записами з наддніпрянських говірок – ‘потрапити у скрутне становище’ [ФСГНН: 128]; середньополіських – *сидіти маком* 1) ‘скрутне становище’, 2) ‘мовчати’ [ФСГЖ: 105]; буковинських – *сісти/сидіти (стояти) маком* 1) заспокоїтися, не рухатися, сидіти (стояти) непорушно (про людину), 2) потрапити в скрутне становище; зазнати поразки, невдачі [ФПЧ: 198].

У лексикографічних працях з інших говорів знаходимо чимало відтінків значень чи нових інтерпретацій, зокрема, у гуцульських говірках – *сидіти маком* ‘сидіти дуже тихо, без зайвих рухів’ [ЛЛПЖ: 432]; подільських – *ˈс’їсти ˈмаком, сˈтати ˈмаком* ‘осоромитися’ [Коваленко 2019: 193]; бойківських – *маком сісти* ‘про велику кількість дітей, яких потрібно погодувати’ (*маком сіли – усьо з’їли*) [Матіїв 2013: 425]. На нашу думку, мотиваційну основу аналізованого виразу найвдаліше виявляє речення з гуцульської говірки, що трансформувалося у фразеологізм: *сидíти тúхо, як би мáком сíяв* ‘сидіти непорушно, тихо’ [ГСЛ: 556] – *сісти маком*.

У “Словнику символів культури України” знаходимо інформацію про глибинний зв’язок рослини зі хтонічними істотами і навіть смертю: *маком сісти* – ‘загинути’ [ССКУ: 138], хоч в інших лексикографічних працях такого значення виразу не знайдено.

У минулих поколінь українців найприємніші спогади про дитинство пов’язані із солодкими смаколиками з *маком*, які готували лише у великі свята, тому вираз *з маком що-небудь* має значення ‘дуже смачне’ [Аркушин 2003: 103]. Носій західноподільської говірки розповідає: *пеᵘкˈли бат’ˈки ˈнаш’і / пеᵘкˈли / ше ми ˈдуже л’уˈбили / йак бат’ˈки пеᵘкˈли корˈж’і з ˈмаком // йак настуˈпаў п’іст / то ў ˈперший ден’ ˈпосту об’іˈзат’іл’но ˈмайе ˈбути ˈпечеᵘн’і корˈж’і з ˈмаком // мак ˈтерли ў маˈк’ітр’і і туˈди додаˈвали ˈцукру /*

в'ін буў со|лоткиў і роз|водили йі|йі во|дичкойу / а кор|ж'і пе^и^к|ли [Коваленко 2020, I: 353].

Мак у домашніх стравах на свято був ще й ознакою селянського добробуту та заможності: *запраў|л'айут ку|т'у гу^о^|р'іхами / |маком / кот|р'і |терли ў ма|к'ітрах / таї чим ба|гат'ша ку|т'а / тим ба|гат'ша і с'ім|йа* [Коваленко 2020, II: 30]. Саме тому *з маком* означає 'добре, щасливо', а *не з маком,* за "Словником української мови", – 'важко, погано' [СУМ, IV: 601]; наприклад, у наддніпрянських говірках *не з маком* 'погано, скрутно' [ФСГНН: 88], у середньополіських *не з маком* 'не пощастило' [ФСГЖ: 105].

У розповідях із Західного Поділля знаходимо: *таї |тоже ше |було бе^и^з |маку // ше |шейіс'ат д|ругиї / т|ретиї р'ік |було без |маку |було / |тоже^и^ ше |було |т'ашко* [Коваленко 2020, I: 419]. На Лемківщині поширеними були вирази *ани ма́рний мак не вхабы́ти* 'зубожіти' [Ступінська 2000: 138], *ани мака не мати* 'зовсім нічого' [ФСЛГ: 136]; *ани мака* 'зовсім нічого не мати' [ФСЛГСС: 80]; у середньополіських говірках про бідну, але з гонором людину кажуть: *гола спина – аби коржі з маком* [ФСГЖ: 169].

Отже, у фраземах завдяки образності мислення акцентовано на маленькому розмірі макової зернини. Ця особливість плоду *маку* є основою витворення низки одиниць, що виражають різні ступені вияву ознаки чи стану, наприклад, говорячи про поганий зір, носії лемківських говірок констатують: *не выдіти за мако́вой зерно* 'погано бачити' [Ступінська 2000: 157], середньонаддніпрянських – *не мати в роті ні росинки, ні макового зернятка* 'бути дуже голодним' [ФСГНН: 90].

У всіх говорах української мови відомий загальноукраїнський фразеологізм *дулю з маком* (з дієсловами *дати, показати* та ін.), що має значення 'абсолютно нічого не дати, не зробити і т. ін.' [СУМ, II: 434]. У більшості говорів південнозахідного наріччя маємо варіанти фразем із лексемами *фіґа, фыґа, фіґа* (порівняймо з польським *figa z makiem* – 'абсолютно нічого' [Космеда, Гоменюк, Осіпова 2017: 309]: лемківські – *ф'іґа з маком* 'нічого' [Турчин 2011: 324], *достати фыґу макову* 'абсолютно,

зовсім нічого’ [ФСЛГ: 80], гуцульські – *фіґа з маком* [ЛЛПЖ: 752], *а фіґі з маком не*^{и} *хоч? А фіґу з маком!* [Лесюк 2008: 164]; буковинські – *фіґа з маком (під ніс)* 1) зі сл. *буде, вийшла* та ін. ‘нічого’; 2) зі сл. *показати, зробити, заробити* та ін. ‘нічого не зробити, не виконати обіцянки’ [ФПЧ: 213]; волинські – *фіга (дулька) з маком* ‘нічого’ [СВФ: 176]. Компонент *дуля* більше (або паралельно з *фіга)* вживають у східнослобожанських говірках – *дулі з маком та пироги з таком* ‘нічого’ [Ужченко 2013: 188], середньонаддніпрянських – *ду́л’у з ма́ком* ‘нічого’ [Лонська 2011: 243], буковинських – *дуля з маком (під ніс)* [ФПЧ: 84]; у середньополіських говірках фразеологізм *дуля з маком* пояснюють як ‘невдача’ [Доброльожа 2010: 63]. У східностепових говірках побутує вираз *ду́л’а тоб’і́ з ма́ком* з більш конкретизованим значенням ‘відмовляти у проханні’: *коли́ у те́бе шчос’ про́с’ат’ таке́ / шо не*^{и} *хо́че*^{и}*ш дава́ти / то в душ’і́ і поду́майеш / ду́л’а тоб’і́ з ма́ком / при*^{е}*ду́муйеш причи́ну / шоб в’ідмо́вити* [Кушмет 2010: 44].

Записи діалектного матеріалу фіксують приклади можливих слів-супровідників до аналізованого виразу, наприклад, у східнослобожанських говірках *дулі з маком їсти* – ‘голодувати’ [УУ: 188], на території Західного Поділля зафіксовано вираз *заробити дулю з маком* зі значенням ‘нічого не заробити’, у лемківських – *ани марний мак не вхабыти* ‘зовсім нічого’ [ФСЛГ: 57].

Споживання *маку* як додатку до страв пов’язано з процесом його підготовки – розтиранням у макітрі, власне назва цього хатнього начиння і мотивована лексемою *мак*, а тому в подільських говірках *втерти маку* означає ‘набити’ [Коваленко 2019: 193]; буковинських – *потерти на мак* кого ‘побити, суворо покарати кого-небудь’ [ФПЧ: 177]; східнополіських – *утерти маку* 1) провчити когось, 2) побити [ФСГЖ: 105], так само в літературній мові – *втерти маку* ‘суворо покарати, побити [ФСУМ: 158]; *терти мак (на голові)* ‘завдавати кому-небудь болю різким натискаючим рухом великого пальця по волоссі на голові’ [ФСУМ: 880]. У говірках Східної Слобожанщини на позначення дії ‘побити, покарати’ побутує вираз

дати маку [УУ: 313].

Фраземи семантичних рядів на позначення кількісних понять “багато”, “мало” набувають експресивності за допомогою конотативної модальності. Саме такі одиниці переконливо демонструють категоріальну експресивність, “узагальнене посилення якості чи кількості сигналу залежно від деякого аргумента, тобто тієї додаткової інформації, що призводить до цього посилення” [Телия 1986: 123].

Експресивність мовних одиниць на позначення поняття “багато” базується на наочно-чуттєвих уявленнях через зіставлення з дійсністю, наприклад, через конкретне суб’єктивне уявлення про велику кількість когось або чогось, пов’язане з великою кількістю маку в маківці:

у лемківських говірках – *як в головці маку* ‘дуже багато, безліч’, *як ма́ку* ‘багато чого-небудь’ [ФСЛГ: 136; ФСЛГСС: 80];

гуцульських – *як ма́ку* ‘дуже багато’ [ГСЛ: 379];

східнослобожанських – *як маку в маковиці* ‘дуже багато’, *як маку насіяно* [УУ: 314].

У південноволинських та гуцульських говірках фраземи цього семантичного ряду мають внутрішню форму, значення якої розшифровується так: дуже велика кількість кого-небудь, чого-небудь, що не піддається підрахуванню через дрібність і чисельність: *як на стакан маку* ‘багато’ [СВФ: 161], гуцульських – *як ма́ку за ґрейца́рь* ‘дуже багато’ [ГСЛ: 216], *йаґ ˩маку за ґ˩рейцар´* [Олійник 2002: 153].

Завдяки конотативній модальності досягається експресивне забарвлення і фразем протилежного до вищеописаного значення – ‘мало; ніскільки’. В основі етимологічного образу досліджуваних фразем – конкретне народне уявлення про плід маку як найменшу одиницю виміру “мало”, порівняймо:

у лемківських говірках – *як єде́н мак* ‘дуже мало’ [ФСЛГ: 136; ФСЛГСС: 80], *мак навеце* ‘зовсім мало, трохи’ [ФСЛГ: 136], *а́ни за ма́рний*

мак ‘мізерна кількість чого-небудь’ [ФСЛГ: 137], *ани за марный мак* ‘дуже мало’ [ФСЛГСС: 80];

гуцульських – *за ма́кове зе́рно* ‘дуже маленький, дрібний; ніскільки, нічого’ [ГСЛ: 380];

середньополіських – *на макове зерня* ‘обмаль чогось’ [Доброльожа 2010: 74].

Більш узагальнене значення фразеологізму, що уможливлює його вживання в різних дискурсивних площинах, спостерігаємо в буковинських і лемківських говірках – *на (за) макове зерно (зерня, мак-зерно)* ‘зовсім, абсолютно’ [ФПЧ: 140], *за маковой зерно* ‘нітрохи, ніскільки’ [ФСЛГ: 101]. Із таким самим значенням, але з ремарками застарілий і просторічний описано фразеологізм *маковое зерно* у фразеологічному словнику російської літературної мови [Федоров 2011].

Для підсилення супровідного слова зі значенням ‘дуже, сильно’ вживаються фразеологізми *так же бы мак зберати* ‘дуже, надзвичайно’ [ФСЛГ: 136], *якбы маком засіяти* ‘уживається для підсилення ознаки, дуже’ [ФСЛГ: 95], в етимологічній основі яких – образ дуже дрібного насіння, яке неможливо порахувати, на невизначеній за розмірами земельній площі.

Дефініція слова *мак* ніяк не обмежує культурної конотації фразеологізмів із таким компонентом завдяки безпосередньому зв’язку зі світоглядом українського народу, наділенню елементів оточуючого світу символічними властивостями. Фразеологізм загальнонародного вжитку *тихо (тиша), хоч мак (маком) сій* декодовано в *“Словнику української мови”* з такими значеннями: а) ‘дуже тихо’; б) ‘безвітряно’ [СУМ, IV: 601]. У говірковому мовленні зафіксовано: гуцульські – *хоч мак сій* ‘дуже тихо, безмовно’; лемківські – *ти́хо як бы мак сі́яв* ‘дуже тихо’ [ФСЛГСС: 80; Ступінська 2000: 101], середньополіські – *хоч мак сій* ‘тихо’ [ФСГЖ: 105]; порівняймо, у польській мові *cicho (cisza) jak makiem zasial* [Космеда, Гоменюк, Осіпова 2017: 291].

Фразеоактивність досліджуваного концепту засвідчують і поширення значень для характеристики явищ та станів природи, зокрема, на позначення поняття ‘дуже ясно, світло’:

у гуцульських говірках – *ви́дко, хоч мак збира́й* [ГСЛ: 379];

буковинських – *хоч (хоть) мак збирай* [ФПЧ: 222];

лемківських – *так же́би мак збера́ти* ‘дуже гарно видно’ [Ступінська 2000: 102], *так шобы і мак збера́ти* ‘дуже світло’ [ФСЛГСС: 80].

Антонімічний компонент *сіяти* (до *збирати*) у східнослобожанських говірках є у складі фразеологізму *хоч мак посій (посип)* на позначення поняття ‘дуже чисто’ [УУ: 314].

Стебла рослини, макові квіти та плоди, крім проаналізованої вище символіки, можуть бути основою для метафоричної номінації слабких розумових здібностей людей, очманіння, нездатності до якоїсь роботи через їхню реальну снодійну дію на людину аж до втрати життя. Незрілий мак дурманить голову, а тому “став натяком на глупоту – *їж, дурню, бо це з маком*” [Войтович 2005: 439]. Мовні одиниці з такими значеннями зафіксовані в більшості говірок, наприклад: у східнослобожанських – *наїстися маку* ‘здуріти, очманіти’, *маку об’їстися* ‘збожеволіти’, *у маку не досидів* ‘хто-небуть хворий на голову, дурнуватий’ [УУ: 314]; східностепових – *ма́ку найі́сти^{е}с’а* ‘говорити дурниці’ [Кушмет 2010: 39], середньонаддніпрянських – *маку наївся* [Івченко 1996: 49].

Ключовим словом у семантичному ряду ‘дурний, нерозумний’, найчисельнішому в українській фразеологічній картині світу, є лексема *голова*, де зосереджена розумова діяльність, наприклад: у гуцульських говірках – *го$^{|}$лоўка йек $^{|}$мак’іўка / а $^{|}$розуму дасц’ б’іх* [Олійник 2002: 61]. Загальнослов’янську структурно-семантичну фразеомодель “мати + щось непотрібне *(вітер / капуста / пулі / дурман та ін.)* + в голові = дурний” доповнюють приклади із середньополіських говірок: *в голові мак росте* 1) молода людина; 2) неуважна людина [Доброльожа 2010: 104]; *старий, а в голові мак цвіте* 1) енергійна людина; 2) дурна людина [ФСГЖ: 105];

східнослобожанські – *маки в голові цвітуть (ростуть)* ‘у кого-небудь не все гаразд з розумовими здібностями’ [УУ: 313]; середньонаддніпрянські – *мак у голов·і ц’в·іте* ‘нерозумний’ [Лонська 2011: 244].

Плід маку нагадує голову людини (так як і макітра, баняк в етнофразеології), порівняймо: *баняк не варе, в макітрі карузеля крутиця, дати по макітрі*), тому цілком очікуваним є побутування таких фразем: *є маківка товста* в кого ‘розумний’, *маківочка варе (варить)* ‘хто-небудь розумний’ [УУ: 314]. Ймовірно, що тут конотативно представлений відголосок “старого світу” – давніх уявлень про матір як голову роду, його маківку [Жайворонок 2006: 350], а тому *стати на маківку* означає ‘зробити щось незвичайне’ [УУ: 315].

Снодійні властивості маку образно передано в компаративних фразеологізмах, зафіксованих на Поділлі ще в середині XIX ст., *спить, як маку випив; спить, як маку наівся* [Номис 1993: 499], і в сучасному мовленні – *сˈпати йак макоˈвин’а наˈпитис’а* ‘міцно спати’ [Коваленко 2019: 193]; у говірках лемків – *як кідь бы маковыня ся напыл* ‘дуже міцно, безпробудно’ [ФСЛГ: 153], *спáти як кідь бы са маковíння нáпив* ‘дуже кріпко спати’ [ФСЛГСС: 80]. Загальновживаний характер виразу підтверджено у Фразеологічному словнику української мови: *спить як (мов, ніби і т. ін) після маківки (маківок, маку)* ‘міцно, дуже добре’ [ФСУМ: 460]. Про спокійний сон і затишок йдеться у сталих виразах, де є порівняння з маківкою – міцним плодом маку:

у західнополіських говірках – *заснути, йак в маковц’і* ‘мати міцний сон’ [Аркушин 2003: 103], *спит’ йак у ˈмакувци / в ˈмаковц’і / у ˈмак’івц’і* ‘міцний сон’ [Мацюк 2013: 127];

середньополіських – *заснýт', йак у мáкувци* ‘про міцний сон’ [Громик 2002: 157], та й загалом *йак в макувц’і* [Аркушин 2003: 103] означає ‘міцно, добре, спокійно’ в говірках Західного Полісся та *як у маковці* Південної Волині [СФВ: 94].

Евфемістичність як важлива ознака фразеологізмів підтверджена і в виразі-відповіді на дитяче питання “Звідки я взявся?”, записаному, щоправда, тільки на території східнослобожанських говірок: *із маківки* ‘про народження дитини’ (переважно в розмові з малими дітьми) [УУ: 314].

Уявлення про певну ситуацію в процесі спілкування, характеристика різної мовленнєвої поведінки людини найяскравіше реалізуються у фраземіці. Прикметно, що до семантичного поля “Мовлення людини” належать і сталі вислови з досліджуваним компонентом *мак,* наприклад, загальновживаними є: *з медом та маком промовити* (сказати і т. ін.) ’облесливо сказати’ [СУМ, IV: 601], *вискочити (висунутися) як козак (як голий) з маку* [СУМ, IV: 601] */ як Кузьма* [ФСУМ: 104] ‘недоречно, недоладно або невчасно сказати що-небудь’; порівняймо, яким ключовим лексемам віддають перевагу носії говірок:

східноподільських – *вискочив, як Пилип (Марко, Сень, Кіндрат) з маку* ‘зненацька втрутитися в чужу розмову’ [Доленко 1975а: 103], *выскочив Панько з маку* ‘сказати щось несподівано або недоладно’ [Доленко 1975б: 137];

центральнополіських – *вискочив козак з маку* [ФСГЖ: 88]. Характеризуючи чиюсь недоречну репліку чи намагання різко змінити тему розмови, в говірках Середнього Полісся кажуть: *тринди-ринди, з маком корж / коржі з маком* [ФСГЖ: 91], а на території Східної Слобожанщини *нести бредовину з маком* – ‘обманювати, брехати’ [УУ: 72]. Усі три компоненти фразеологізму з волинської говірки є важливими у творенні образної картини ‘говорити про когось погане, пліткувати’ – *чорний мак сіять* [СВФ: 154].

Характеристики переміщення людини в просторі, її поведінки чи звичок засобами фразеології виявляють одиниці, які в своєму складі мають основний образний компонент *мак,* наприклад: *ходити по маку* ‘повільно рухатися’ [ФСГЖ: 105], *збератися як рак на мак* ‘повільно збиратися’ [ФСЛГСС: 80], *мак перетрясати* ‘довго шукати в домі речі, що повинні бути

на місці’ [Доленко 1975б: 154], *заливатися в дрібний мак* ‘пити до безтями; пиячити’ [ЛЛПЖ: 432].

Отже, фразеологізми відіграють велику роль у творенні мовної картини світу етносу, адже саме вони є виразниками “лінійки” оцінності (позитивної чи негативної). Народні спостереження, що реалізувалися у віруваннях, повір’ях і звичаях, вербалізувалися в образній основі багатьох фразеологізмів із компонентом *мак*. За матеріалами словників визначено, що в досліджуваних фразеологізмах українських говірок актуалізовано різні характеристики людини (розум, мовлення, зовнішність, поведінка, вчинки), а також абстрактні поняття (мало, багато, нічого), стани природи (тихо, безвітряно, ясно); підтверджено збіг структури та семантики одиниць, але збереження фонетичних, лексичних діалектизмів, архаїзмів.

На різних територіях можна простежити деякі переваги у вживанні символічних компонентів у складі фразем, виділення різних ознак чи рис одного об’єкта в складі фразеологізмів. Семантичні акценти пояснюють соціальними чинниками, навколишньою природою, територіальними особливостями ведення господарства, сільськогосподарськими традиціями, психологією сприйняття дійсності, правилами моралі, що відповідно фіксується у фразеологічній картині світу.

У фразеографічному матеріалі з трьох наріч української мови зафіксовано форми висловів і слова-компоненти, що не відповідають загальнонаціональному стандарту через діалектні фонетичні, акцентуаційні, морфологічні відмінності, проте це не впливає на традиційну внутрішню структуру фразеологізмів та їхнє значення. Зміни лексичного складу у фраземах спостерігаються у випадку заміни компонента фраземи літературної мови лексичним діалектизмом.

В усному мовленні найчастіше трапляються фразеологізми на позначення рис характеру людини і переважають номінації негативних якостей, ознак, станів. Дані з різних ареалів підтверджують, уточнюють або

спростовують висновки про рівень активності фразем і фразеокомпонентів у синхронії та діахронії.

Висновки до розділу 4

Дослідження компонентного складу фразем говіркового мовлення з погляду вияву ознак номінацій сприяє розкриттю природи називання, з'ясуванню особливостей творення, змін, функціонування та територіального поширення сталих виразів. У говірках, як і в літературному стандарті, фраземи завжди мають етнокультурний компонент, який може дещо по-різному презентувати рівень виразності, виявлятися в часовому зіставленні з іншими говорами.

Емпірична база говірок засвідчила активізацію всіх потенційних можливостей фразем, що доводить їхню багатоплановість, а також високий рівень продукування нових семантичних відтінків і контекстуальних варіантів.

У спілкуванні з респондентами, на матеріалах текстів говіркового мовлення виявлено, що в момент комунікації фразема виконує роль основного елемента у передачі знань, досвіду, але здебільшого – у вираженні експресії та емоцій.

Фраземи діалектного мовлення з компонентами-символами етнокультури транслюють і зберігають культурні цінності нації, тому важливо виявити їхні територіальні особливості та семантичні можливості для з'ясування проблемних питань про збереження чи втрату говіркових явищ, про нашарування та глибинний у часі зв'язок між регіоналізмами і компонентами фразеологізмів. У вживанні виразів із компонентами на позначення оселі та окремих її елементів (*хата*, *двері, піч, стіна, поріг, кут*), господарських приміщень, частин огорожі (*ворота, тин, пліт, хлів*), предметів побуту та господарювання (*цвях, сито, решето, голка* та ін.), номінаціями тваринного (*півень, каня, індик, лелека*) і рослинного світу (*мак, верба, гарбуз, груша*), основних ключових слів національної культури,

важливих і визначальних для української нації, спостережено кодування культурної інформації на рівні фразеологічної системи.

Культурно-національна конотація семантики багатьох виразів пов’язана з реаліями, хоч такі назви відбивають зацікавленість людей у символічних властивостях предметів свого культурного середовища, що засвідчують фраземи говорів української мови.

Дефініції досліджуваних лексем ніяк не обмежують культурної конотації фразеологізмів із такими компонентами, що безпосередньо пов’язані зі світоглядом українського народу, наділенням елементів навколишнього світу символічними властивостями. Культурно-національна конотація семантики багатьох виразів пов’язана з рослинними реаліями, хоч ці назви відбивають не власне флору, а швидше зацікавленість людей у символічних властивостях елементів свого культурного середовища, що засвідчують фраземи говорів української мови.

На ґрунті метафоризованого переосмислення номінацій утворені народні фразеологізми, що засвідчують своєрідність народного мислення та світобачення, побудовані на національних світоглядних принципах.

ВИСНОВКИ

Одним із актуальних завдань сучасної лінгвістики залишаються різноаспектні дослідження фразеологічного корпусу національної мови як мовних знаків, що здатні акумулювати знання про світ і правила життя в ньому, образно переосмислювати та вербалізувати емоції та почуття, поведінку, характеристики суспільно значущих реалій і водночас зберігати інформацію про локальні риси в мовленні та культурі, неповторність та варіативність номінацій у різних ареалах українського мовного континууму. Важливими є комплексні дослідження, у яких поєднано структурно-значеннєвий аналіз фразем, ураховано функціональні особливості та їхня семантична організація, контекстуальні можливості.

Із кінця XIX ст. й до сьогодні пошуки шляхів і методик запису фразеологізмів народного мовлення, їхня систематизація, принципи тлумачення зумовили укладання різних за спрямуванням і призначенням лексикографічних праць, матеріали яких сприяють оновленню й поглибленню наукового пізнання законів мовотворення. Безсумнівно, що цінність таких матеріалів для діахронної і синхронної діалектології з часом відчутно зростає. Теоретичні студії, словники та атласи уможливили зіставний аналіз фразеологізмів говіркового мовлення як крок до з’ясування своєрідності, етимології та генези мовних явищ.

Аналіз фразеологізмів українських говорів, з’ясування процесів їхнього утворення та побутування, території поширення, причин варіювання, втрати активності чи активізації у мовокористуванні, їхньої ролі як знаків мови у зв’язних текстах усного мовлення, можливостей проєктувати культурно-національні коди народу нерідко ускладнене суперечливою природою цих одиниць, взаємодією багатьох чинників, а також особливостями мотивацій фразем.

Бажана інформативність фіксування спектра вживань і значень фразеологізмів може бути досягнута завдяки використанню *методу автокоментування*, коли респондент коментує значення лексеми – компоненти фразеологізму. Найбільш інформативним є спілкування, коли респонденти, пояснюючи чи коментуючи значення слів із «затемненою» семантикою, намагаються передати всі відтінки значень, переконуючись, що їх правильно зрозуміли. Такі матеріали надзвичайно цінні тим, що стосуються не тільки формальної структури, значення та ступеня яскравості конотативного складника, семантики фразеологізмів, їхньої шкали за градацією, а й часових характеристик, підкреслюючи значення ‘давно’, ‘колись чули’, зазначаючи, що так ‘розказували старші люди’, ‘як була маленькою’ тощо.

Автокоментування в дослідженні фразеологізмів сприяє пізнанню їхнього формування, різноаспектного функціонування, визначення території поширення конкретної лексеми і фразеологізму з цим компонентом. Дослідження проблеми про просторове функціонування фразеологізму та його компонентів уможливив виявлення ситуацій, коли носії говірок: 1) розуміють семантику лексеми і вживають її в складі фразеологізму; 2) знають значення запропонованого слова, але не вживають із ним фразеологізмів; 3) використовують фразеологізми з компонентами, значення яких для них невідоме.

Незаперечною є теза дослідників (фольклористів, етнолінгвістів, мовознавців) про єдність духовного й матеріального у процесі формування й усталення фразеологізмів. З’ясовано, що діалектне мовлення постійно продукує закодовані у внутрішній формі фразеологізми, які не тільки утворені у відповідній культурі, часто «народжені» з культурними компонентами, а й зберігають узагальнене надслівне вираження елементів етнокультури (ˈ*шимко ў голоˈв’і* ‘непосидючий’; *не в моді* кому ‘байдуже’ *тре'пеᵘш, йак січка'рн’а* ‘говорити нерозбірливо’, *пйе, йак дугá; пйе, гі дугá*

‘про п’яницю’; *зби*$^{е|}$*рати кле*^{и}*п*$^{|}$*ки* ‘почати думати’; *кач'ки гнати* ‘бути п’яним’ та ін.).

Зіставлення особливостей уживання фразеологізмів та їхніх компонентів за діалектними текстами і словниками, що відтворюють локальні особливості різних діалектних зон, виявило наявність у віддалених між собою діалектах: 1) однакових одиниць; 2) варіювання компонентів (як основних образних маніфестантів, так і інших складників); 3) різну семантику формально однакових фразеологізмів.

Найвищу структурну близькість виявляють фразеологізми у різних говорах, до складу яких входять компоненти, що не виявляють виразної локальної маркованості (як назви *вода, мак, грушка, сито, хата, ворота, вікно, двері* тощо). За відсутності виразних ареальних фонетичних чи морфологічних рис таких лексем спостережено відмінності значень фразеологізмів, появу різних відтінків значень або творення нових. У структурі таких стійких виразів регіональні мовні риси можуть мати інші компоненти, здебільшого дієслова (напр. *хпáсти, вихáти, вопхати, глєдáти, б*$^{|}$*ратис’і, седéт'*), менше – прикметники (напр. *зимний, яшний, мерзлий, расний, марний*), сполучник як (*$^{|}$таги, $^{|}$тан’би, шо, г’і, $^{|}$к’іби*). Спостережено, що фразеологізми, однакові на структурно-семантичному рівні у різних наріччях, часто введено до фразеологічного словника української літературної мови як нормативні.

У складі однакових за структурою та семантикою фразеологізмів особливо вирізняються фонетичні та морфологічні регіоналізми, напр.: *ка*$^{|}$*чан – кочан, голова – гулува', з н’іг – з нуг, восе*$^{и|}$*лец’а – оселедця, жи*$^{е|}$*л’етки – ж’іл’о'тки, мокрій – мо'кри, чо*$^{|}$*тири – ш*$^{|}$*тир’і, зійти' – зыйти, не*^{и} $^{|}$*чути – ни чуте, розумити шя – розумітися.* Регіональне вживання продемонстрували назви предметів побуту та господарювання (*цвях, голка, сито*), птахів (*півень, лелека, індик*), хоч у складі фразеологізмів зафіксовано найбільш поширені в ареалах номінації, напр.: у західнополіських говірках – *ан*$^{|}$*дик, анди*$^{|}$*гур, инди*$^{|}$*гур, йан*$^{|}$*дек, йан*$^{|}$*де*^{и}*к, йан*$^{|}$*де*^{и}*чка,* але у стійких

сполученнях з цього ареалу – *на|пужаниї йак ін|дик, йак ін|дик на|дутиї, зав|сиди на|дути йак г'інди|ки, на|дутиї йак ін|д'ук;* у лемківських говірках зафіксовано вживання лексеми *пуляк*, відповідно й у фразеологізмах – *носáтий як пýляк* 'довгоносий', *спустúти нус як пуляк* 'бути пригніченим, впадати в розпач'.

У діалектному мовленні деякі лексеми збереглися лише у сталих виразах, їх не виявлено у позафраземному вживанні (*ходи'ти, йак се^{и}мбри'л'а* 'блукати, ходити без певної мети по селах'; *|бити |гандри* – 'байдикувати, пустувати, гратися'; *грати в бетки* 'Великодня гра крашанками; виграє той, у кого крашанка не поб'ється').

У говірках однакові за компонентним складом фразеологізми нерідко виявлено з різним значенням, напр.: *дуба дати* 'замерзнути', 'померти'; *сушити зуби* 'сміятися', 'голодувати'; *голова місце шукає* 'дурний', 'хтось вплутується в небезпечну ситуацію' та ін.

У фразеологізмах можуть бути актуалізовані різні ознаки чи особливості номінативних об'єктів, нерідко закодовано загальні ціннісні уявлення людини про довкілля, її здатність характеризувати, давати оцінку через влучні зіставлення, порівняння з різноманітними десигнатами. У фраземах із різних теренів актуальними для зіставлення, оцінок можуть бути не однакові образні маркери, об'єкти зіставлення, напр., у східноподільських говірках – *вискочив, як Пилип (Марко, Сень, Кіндрат) з маку,* центральнополіських – *вискочив козак з маку* 'зненацька втрутитися в чужу розмову', *выскочив Панько з маку* 'сказати щось несподівано або недоладно'; в середньополіських – *тринди-ринди, з маком корж / коржі з маком* 'про недоречну репліку чи намагання різко змінити тему розмови', волинських – *чорний мак сіять* 'говорити про когось погане, пліткувати'; східнослобожанських – *нести бредовину з маком* 'обманювати, брехати'. Зауважимо, що із залученням ширшої емпіричної бази української діалектології ареальний опис може бути уточнений і доповнений.

Аналіз фразеологізмів та їхніх компонентів у мовному просторі за діалектними текстами виявив як не фіксовані раніше стійкі сполучення слів (напр., у подільських говірках – *ˈв'ітром ˈчути* 'не смачне', *на йаˈзиц'і миˈн'і с'а маˈчайе* 'важко пригадати', у середньополіських – *на ˈголову наˈб'ігло* 'згадати'), так і відсутність у говірках сподіваних структурних елементів (напр., у подільських говірках *не мати тями* 'не пам'ятати', у волинських *дійти до памн'аті* 'пригадати', 'порозумнішати'). Тексти зв'язного мовлення, окрім цінності для пізнання структури говірок на різних мовних рівнях, окреслення меж ареалів, є надійним матеріалом для досліджень мовленнєвої компетенції та вправності носія говірки – знань лексики, фразеології, фонетики, граматичних категорій, синтаксису та ін. На підставі наративів спостережено шляхи і причини переходу емоційно-експресивних виявів фразем в окремий вербальний знак засобами фразеології, які відчуття набувають словесної образності.

Однією з визначальних рис говіркових фразеологізмів є їхня здатність передати широкий спектр людських емоцій і відчуттів. Носій говірки намагається чіткіше й повніше передати співрозмовникові зміст свого повідомлення, найтонші емоції та стани, дошукуючи слова, влучні фраземи, що є важливим показником мовної компетенції, а дослідникові говірок додає знань про говірку як ідіом.

Народження фразеологізму та його побутування відбувається в тексті і пов'язане з текстом. Реалізовуючись у нових мовленнєвих ситуаціях, фразеологізми метафорично номінують часову реальність у різних планах: природному, фізіологічному, історичному, релігійному. Важливими є дослідження «текстової розмовності», зокрема, виявлення слів, словосполук, якими заступають фразеологізм і навпаки. У момент комунікації, коли до якоїсь інформації, повідомлення долучається співрозмовник, лексеми та фраземи опозиційного поля *давно – тепер* стають максимально навантаженими, центральними. Експресивність респондента пов'язана з

різними видами оцінок та емоцій, що вимагає відповідної лексики, а також фразеологізмів, які здатні виражати інтенсивність ознаки.

Фразеологізми як мовні одиниці «утримують» у своїх значеннях світогляд носіїв мови / говірок, який має загальнолюдську символіку та власне національні категорії культури, здатні набувати нових семантичних відтінків. Важливо, що фразеологізми з досліджуваними словами-компонентами, завдяки спостережливості українців, образно-узагальнювальному мисленню, етнопам'яті про давні дохристиянські звичаї та обряди, репрезентують стереотипи та оцінки зовнішнього вигляду людини, її поведінки та мовлення, морально-етичні якості, соціальні відносини, а також характеристики природних явищ, навколишнього світу.

Традиційним є образно-метафоричне відображення у фраземіці зв'язку людини з навколишнім (ближнім) світом та осмислення себе в цьому світі, а звідси й розуміння законів побудови всесвіту загалом. З'ясовано, що фразеологізми можуть активно функціонувати в особливих, культурно маркованих обрядово-звичаєвих текстах. Водночас у структурі фразем частими є номінації тих реалій, які щодень супроводжують носіїв говірок, є звичними у їхньому повсякденні (як назви оселі та окремих її елементів – *хата*, *двері, піч, стіна, поріг, кут*; господарських приміщень і елементів огорожі – *ворота, тин, пліт, хлів*; предметів побуту та господарювання – *цвях, сито, голка* тощо; кухонного начиння; номінаціями тваринного – *півень, каня, індик* і рослинного світу – *мак, верба, гарбуз, груша*. Назви цих понять стали основними ключовими словами національної культури, важливими і визначальними для української нації, за допомогою яких здійснюється кодування культурної інформації на рівні фразеологічної системи.

Рівень близькості співжиття людини і домашніх тварин, їхні ознаки й поведінка, територіальні особливості господарювання (особливо територія поширення тварин) впливають на частотність уживання назв у складі фразем різних говорів та варіації їхнього конотативного значення. У говірковому мовленні, антропологічному за визначенням, мовець є виразником етнічної

свідомості, колективних знань, а індивідуальність може реалізуватися засобами діалектної фразеології зі спектром відчуттів, експресії, емоцій, особистого досвіду, ставлення до чого-небудь або кого-небудь.

Фразеологізми відіграють велику роль у творенні й збереженні у часі мовної картини світу носія говірки, маркують шкалу оцінності (переважно негативної). Народні спостереження, що реалізовані у віруваннях, повір'ях і звичаях, вербалізувалися в образній основі багатьох сталих виразів. З'ясовано, що в таких фраземах українських говірок актуалізовано різні характеристики людини (*розум, мовлення, зовнішність, поведінка, вчинки*), абстрактні поняття (*мало, багато, нічого, смачно*), стани природи (*тихо, безвітряно, ясно*), уявлення про час та ін. Підтверджено збіг структури та семантики одиниць у різних говорах, але збереження фонетичних, лексичних регіоналізмів.

На різних територіях оприявлені переваги у використанні символічних компонентів у складі фразем, виділенні різних ознак чи рис об'єкта в складі фразеологізмів. Семантичні акценти пояснюють соціальними чинниками, навколишньою природою, територіальними особливостями ведення господарства, сільськогосподарськими традиціями, психологією сприйняття дійсності, правилами моралі, що зафіксовано у фразеологічній картині світу.

У безпосередньому спілкуванні з респондентом саме в момент повідомлення фразеологізм нерідко стає центральним у переданні знань на основі спостережливості, а також експресії.

Наступні дослідження народної фразеології мають бути скеровані на виявлення лексем, що побутують лише у фраземах, фонетичних і граматичних явищ у сталих виразах, що нерідко вже знівельовані у говірковому мовленні. Це дозволить розв'язати низку загальнотеоретичних проблем української діалектології, зокрема ареалогії, мовних елементів, явищ і процесів.

Перспектива дослідження полягає і в продовженні просторово-значеннєвого аналізу фразеологізмів та їхніх компонентів із залученням

нових свідчень діалектології, матеріалів фольклорних і етнографічних текстів, ширшого спектра праць з ареалогії, етнолінгвістики, когнітології. Актуальним залишається укладання регіональних фразеологічних словників на основі текстів діалектного мовлення, де найповніше розкривається природа фразеологізмів, їхнє варіювання, здатність передавати найтонші почуття та емоційні стани мовців, свідчення про мовну вправність носіїв говірок. Отримані результати стануть важливим складником лінгвогеографії, лексикографії, спонукатимуть до створення синтетичного загального фразеологічного словника українського діалектного мовлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ НАУКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авксентьев 1988: Авксентьев Л.Г. Сучасна українська літературна мова. Фразеологія : навч. посіб. 2-ге вид., допов. і перероб. Харків : Вища школа, 1988. 134 с.
2. Аксамитов 1978: Аксамитов А. С. Белорусско-украинские изофраземы. *Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови* : тези доп. Ужгород : Вид-во Ужгородського ун-ту, 1978. С. 86–87.
3. Алефіренко 2000: Алефіренко М. Ф. Фразеологізм. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2000. С. 708–710.
4. Аляхновіч 1997: Аляхновіч М. М. Характарыстычнасць у фразеалогіі: тэорыя і практыка (на матэрыяле дыялектнай фразеолалогіі беларуска-ўкраінскага памежжа). *Український діалектологічний збірник* / упоряд., ред., передм. П. Ю. Гриценка; Редкол.: П. Ю. Гриценко (відп. ред.) та ін. Київ : Довіра, 1997. Кн. 3: Пам’яті Тетяни Назарової. С. 428–458.
5. Аркушин 2005: Аркушин Г. Л. Словник евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся і західної частини Волині. Луцьк–Люблін, 2005. 198 с.
6. Аркушин 2007: Аркушин Г. Л. Голоси з Підляшшя (Тексти). Луцьк : Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 536 с.
7. Аркушин 2008: Аркушин Г. Л. Атлас мисливської лексики Західного Полісся. Луцьк, 410 с.
8. Аркушин 2008а: Аркушин Г. Л. Атлас західнополіських фаунономенів. Луцьк, 322 с.
9. Аркушин 2012: Аркушин Г. Л. Західноподільська діалектологія : навч. посіб. з регіональної діалектології для студентів спеціальності “Українська мова і література”. Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2012. 256 с.

10. Аркушин 2018: Аркушин Г. Л. Словник західнополіських діалектизмів у художній літературі. Луцьк : ПП Іванюк В.П., 2018. 268 с.

11. Артюх 1986: Артюх Л. Ф. Їжа та харчування в Київській Русі. *Етнографія Києва і Київщини : традиція і сучасність*. Київ : Наук. думка, 1986. С. 65–83.

12. Бабич 1971: Бабич Н.Д. Фразеологія української мови. Чернівці : Вид-во Чернівецького ун-ту ім. Ю. Федьковича, 1971. Ч. 2. 91 с.

13. Бабич 1973: Бабич Н.Д. Соотношение общенародного и узколокального в фразеологии украинского языка : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.02. Одесса, 1973. 20 с.

14. Бабич 1975: Бабич Н. Д. О фразеологическом словаре буковинских говоров. *Вопросы фразеологии. Тр. СамГУ*. Самарканд, 1975. Вып. 272. №8. С. 5–13.

15. Бабич 1978: Бабич Н. Д. Лексичні варіанти ФО буковинських говірок (особливості компонентного складу і функціонування). *Проблеми дослідженя діалектної лексики і фразеології* : тези доп. Ужгород, 1978. С. 87–88.

16. Баран 1997: Баран Я. А. Фразеологія у системі мови. Івано-Франківськ, 1997. 176 с.

17. Баценко 1966: Баценко К. С. Деякі назви сільськогосподарських знарядь та їх частин у говірках Хмельниччини : *тези доп. на звітній науковій сесії кафедр Кам'янець-Подільського педінституту за 1965 р.* Кам'янець-Подільський, 1966. С. 63–65.

18. Баценко 1971: Баценко К. С. Про назви деяких побутових реалій у говорах Хмельниччини. *Праці XII Республіканської діалектологічної наради.* Київ : Наук. думка, 1971. С. 298–304.

19. Бевзенко 1972: Бевзенко С. П. До характеристики відмінностей української діалектної мови у фразеології. *Питання фразеології східнослов'янських мов. Тези респ. наукової конференції*. Київ : Наук. думка, 1972. С. 148–149.

20. Бевзенко 1974: Бевзенко С. П. Актуальність вивчення української діалектної фразеології. *Мовознавство*. 1974. №2. С. 15–19.

21. Березовська, Розгон, Тищенко 2005: Березовська Г. Г., Розгон В. В., Тищенко Т. М. Діалектологічна практика : методичні рекомендації. Умань : Пронікс, 2005. 22 с.

22. Бичко 2000: Бичко З. М. Діалектна лексика наддністрянського говору. Тернопіль : Лідер, 2000. 280 с.

23. Бігусяк 1997: Бігусяк М. В. З лексики родильного обряду у гуцульських говірках. *Український діалектологічний збірник* / упоряд., ред., передм. П. Ю. Гриценка; Редкол.: П. Ю. Гриценко (відп. ред.) та ін. Київ : Довіра, 1997. Кн. 3: Пам'яті Тетяни Назарової. С. 293–301.

24. Бігусяк 2001: Бігусяк М. В. Із спостережень над обрядовою фразеологією гуцульських говірок. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства* : зб. наук. праць. Ужгород, 2001. Вип. 4: Українське і слов'янське мовознавство. Міжнародна конференція на честь 80-річчя професора Йосипа Дзендзелівського. С. 109–111.

25. Бігусяк 2012: Бігусяк М. В. Етнолінгвістичний аспект лексики решетарів Рожнятівського району Івано-Франківської області. *Історико-культурна спадщина Рожнятівщини як складова частина Бойківщини: минуле та перспективи розвитку* : зб. наук.-теорет. ст. / гол. ред. В. Андрейків. Рожнятів, 2012. С. 156–161.

26. Бігусяк 2015: Бігусяк М. В. Лексика сучасних решетарів села Липовиця Рожнятівського району Івано-Франківської області. *Діалектологічні студії. 10 : Традиції і новаторство* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2015. С. 334–340.

27. Борисенко 1994: Борисенко В. К. Родильні звичаї та обряди. *Поділля*: історико-етнографічне дослідження / Артюх Л. Ф., Балушок В. Г., Болтарович З. Є. та ін. Київ : Доля, 1994. С. 211–217.

28. Бриняк 2011: Бриняк О. Родильна обрядовість українців: регіональні варіації за етнографічними записами кінця XIX – початку XX ст. *Київська старовина*. 2011. № 2. С. 55–80.

29. Бурмистрович 1971: Бурмистрович Ю. А. Образование фразеологизмов как процесс, осуществлённый по моделям. *Вопросы семантики фразеологических единиц (на материале русского языка)* : тезисы докладов и сообщений / ред. коллегия: проф. В. П. Жуков (отв. ред.) и др. Новгород, 1971. Ч.1. С. 9–12.

30. Бушуй А. М. Лексикографическая и библиографическая репрезентация фразеологических единиц: дис. …докт. наук. : 10.02.19. Москва, 1982. 454 с.

31. Васильченко 2009: Васильченко В. Генетичні зв'язки української обрядової фразеології з етнічною культурою. *Дивослово*. 2009. № 6. С. 37–44.

32. Васянович 2016: Васянович О. О. Метеорологічні знання та вірування українців на території, постраждалій від Чорнобильської катастрофи. *Чарнобылем не зарасце: традыцыі матэрыяльнай і духоўнай культуры Усходняга Палесся :* зб. навуковых артыкулаў : у 2 ч. / рэдкал.: А. А. Станкевіч (гал. рэд.) [і інш.]. Гомель, 2016. Ч. 1. С. 83–91.

33. Васько 2016: Васько Р. В. Семантична модуляція соматизмів رأس / head / голова у фразеотрансформах арабської, англійської, української та російської мов. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету.* Серія філологія. Київ, 2016. Т. 19. № 1. С. 26–36.

34. Вашичек, Вашичкова 2020: Вашичек М., Вашичкова Д. Усталені порівняння з анімалістичним компонентом у "Лексичній базі південно-карпатських говорів з матеріалів І. Панькевича". *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. На честь д. філол. наук, проф. В.М. Мокієнка, Почесного Голови Комісії зі слов'янської фразеології при Міжнародному комітеті славістів (до 80-річчя від дня народження)* / М. Номачі (голов. ред.), Н. Венжинович (голова редакц.

ради), Г. Шумицька (відп. ред.) та ін. Ужгород : ПП Данило С.І., 2020. Вип. 2(44). С. 68–77.

35. Ващенко 2007: Ващенко І. А. Фразеологічні одиниці в структурі діалектних словників південно-східних говорів України. *Культура народов Причерноморья*. 2007. №118. С. 130–133. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/87391177.pdf

36. Велигорський 1934–1935: Велигорський І. Говірка с. Серафинець Городенського повіту. *Рідна мова.* 1934. Ч.12. С. 525–530. 1935. Ч.1. С. 27–30. 1935. Ч.2. С. 71–74.

37. Венжинович 2011: Венжинович Н. Ф. Фразеологічні одиниці на позначення категорії кількості в англійській, українській та російській мовах. *Наукові записки. Серія "Філологічна"*. Острог : Вид-во Національного університету "Острозька академія", 2011. С. 215–220.

38. Венжинович 2015: Венжинович Н. Ф. Фраземіка української мови на тлі народної духовної культури. *Славянская мифология и этнолингвыстика* : сб. науч. ст. Гмель : ГГУ им. Ф.Скорины, 2015. С. 50–53.

39. Венжинович 2018: Венжинович Н. Ф. Фраземіка української літературної мови в контексті когнітології та лінгвокультурології : монографія. Ужгород : ФОП Сабов А.М., 2018. 463 с.

40. Венжинович 2020: Венжинович Н. Ф. Діалектна фраземіка як предмет лінгвокульрознавчого аналізу. *Słowiańska frazeologia gwarowa II* / pod redakcją Macieja Raka i i Valerija M. Mokienki. Kraków : Księgarnia Akademicka, 2020. T. 28. C. 73–80. Biblioteka „LingVariów".

41. Весілля 1970: Весілля : у 2-х кн. / упор. М. М. Шубравська. Київ : Наук. думка, 1970. (Серія "Українська народна творчість").

42. Виногородський 1933: Виногородський В. Говори української мови. *Рідна мова.* 1933. Ч. 1. С. 25.

43. Виноградова 1992: Виноградова Л. Н. Материалы к Полесскому этнолингвистическому атласу (формулы-поверья о чудесном

появлении на свет детей). *Гомельщына: Народная духовная культура. Дыялекты. Тапанімія. Матэрыялы рэгіянальнай навуковай конференцыі*. Гомель, 1992.

44. Виноградова 1995: Виноградова Л. Н. Откуда берутся дети? Полесские формулы о происхождении детей. *Славянский и балканский фольклор. Этнолигвистическое изучение Полесья.* Москва, 1995. С. 173–187.
45. Виноградова 1999: Виноградова Л. Н. Народная фразеология, объясняющая, откуда берутся дети. *Фразеология в контексте культуры* / отв. ред. В.Н. Телия. Москва, 1999. С. 235–239.
46. Возняк 1996: Возняк М. Народний календар із Овруччини 50 рр. XIX ст. в записі Михайла Пйотровського. *Древляни* : зб. ст. і матеріалів з історії та культури Поліського краю. Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1996. Вип. 1. С. 291–336.
47. Войтович 2005: Войтович В. М. Українська міфологія : вид 2-ге, стереотип. Київ : Либідь, 2005. 664 с.
48. Гаврилюк 1981: Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры: по материалам родильной обрядности украинцев. Київ : Наук. думка, 1981. 279 с.
49. Гаврилюк 1993: Гаврилюк Н. К. Міфологічні формули на тему “походження дітей” (досвід систематизації українських текстів на інослов’янські паралелі). *Мистецтво, фольклор та етнографія слов’янських народів*. Київ, 1993. С. 176-197.
50. Гаврилюк 1994: Гаврилюк Н. К. Формули-міфи про народження дітей. *Проблеми сучасної ареалогії*. Київ, 1994. С. 332–339.
51. Гаврин 1976: Гаврин С. Г. Проблема фразеологического моделирования. *Проблемы образования фразеологических единиц* : Респ. сб. / ред. кол.: В. Л. Архангельский (отв. ред.) и др. Тула : МП РСФСР Тульс. гос. пед. ин-т им. Л.Н.Толстого, 1976. С. 58–75.

52. Гаєвський 1915: Гаєвський С. Говірка села Михиринець Староконстантинівського повіту Волинської губернії. *Філологічний збірник пам'яті Михальчука*. Київ, 1915. С. 123–149.

53. Галай 1978: Галай Ю. П. Лексика українських говорів району Карпат, пов'язана з піччю. *Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови*. Ужгород, 1978. С. 13–14.

54. Галас 2019: Галас А. М. Порівняльні конструкції в закарпатських говірках. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства* : зб. наук. праць. Ужгород, 2019. Вип. 24. С. 25–33.

55. Галас 2020: Галас А. Діалектна специфіка фраземіки боржавської говірки Закарпаття. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. На честь д. філол. наук, проф. В.М. Мокієнка, Почесного Голови Комісії зі слов'янської фразеології при Міжнароднеому комітеті славістів (до 80-річчя від дня народження)* [М. Номачі (голов. ред.), Н. Венжинович (голова редакц. ради), Г. Шумицька (відп. ред.) та ін.]. Ужгород : ПП Данило С.І., 2020. Вип. 2(44). С. 90–96.

56. Гвоздарёв 1977: Гвоздарёв Ю. А. Основы русского фразообразования. Ростов-на-Дону, 1977. 184 с.

57. Гвоздевич 1996: Гвоздевич С. Архаїчні елементи у родильній обрядності поліщуків (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.). *Полісся: мова, культура, історія.* Київ, 1996. С. 249.

58. Геннеп 2002: Ван Геннеп А. Обряди перехода. Москва : "Восточная литература" РАН, 2002. 179 с.

59. Герман 1995: Герман К. Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини : у 2-х т. Чернівці, 1995. Т. 1. Фонетика. Фонологія. 410 с.

60. Герман 1998: Герман К. Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини : у 2-х т. Чернівці, 1998. Т. 2. Словозміна. Службові слова. 215 с.

61. Глібчук, Асіїв 2005: Діалектологічна практика: Навчально-методичний посібник для студентів українського відділення філологічного факультету / укл. Глібчук Н. М., Асіїв Л. В. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. 74 с.

62. Глуховцева 2004: Глуховцева К. Д. Говірка як об'єкт діалектологічних досліджень. *Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми /* відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2004. С. 262–274.

63. Глушко 2008: Глушко М. С. Методика польового етнографічного дослідження : навч. посібник. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 288 с.

64. Говірки 2008: Говірки історичної Уманщини і суміжних земель : монографія / [Г. Г. Березовська, І. І. Кривошея, Т. М. Тищенко та ін.]; за ред. Т. М. Тищенко. Умань : РВЦ "Софія", 2008. 259 с.

65. Голубовська 2003: Голубовська І. О. Метафорико-символічні іпостасі зоонімів у рамках фрагмента мовної картини світу "царство тварин" (на матеріалі української, російської, англійської та китайської мов). *Мовознавство*. 2003. №6. С. 61–68.

66. Голянич 2018: Голянич М. І. Мовний портрет села Тюдів. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2018. Т. І. А–М. 1000 с.

67. Горбач 1973: Горбач О. Південноволинська говірка й діялектний словник села Ступно, кол. повіту Здолбунів. *Матеріали до української діялектології.* Мюнхен, 1973. Вип. 1. С. 12.

68. Гринчишин 1978: Гринчишин Д. Г. Спостереження над фразеологією наддністрянських говірок. *Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови* : тези доп. Ужгород : Вид-во Ужгородського ун-ту, 1978. С. 88–89.

69. Грица 1996: Грица Т. Г. Фразеологія говорів Гуляйпільського району Запорізької обл. : дис. … канд. філ. наук : 10.02.01. Харків, 1996. 182 с.

70. Гриценко 2000: Гриценко П. Ю. Текст як простір вияву діалектних

явищ. *Збірник лінгвістичних праць*. Ізмаїл, 2000. С. 9–15.

71. Гриценко 2003: Гриценко П. Ю. Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії. *М. Павлюк, І. Бобчук. Українські говори Румунії*. Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. С. I–XVI. (Серія "Діалектологічна скриня").

72. Гриценко 2010: Гриценко П. Ю. Локалізми у структурі діалектної мови. *Jazykovedné štúdie. XXVIII: Súradnice súčasnej slovanskej dialektológie*. Bratislava, 2010. С. 236–244.

73. Гриценко 2015: Гриценко П. Ю. Інформаційний простір діалектного тексту. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*. Київ, 2015. С. 100–118.

74. Гриценко 2018: Гриценко П. Ю. Просторінь народного слова Гуцульщини. *Голянич М. І. Мовний портрет села Тюдів. Словник* : у

2-х т. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2018. Т. І. А–М. С. 4–10.

75. Грищенко 1975: Грищенко П. П. Материалы для диалектного фразеологического словаря украинского Полесья (село Лучанки Овручского района Житомирской области). *Вопросы фразеологии. Тр. СамГУ*. Самарканд, 1975. Вып. 272. №8. С. 162–177.

76. Громик 2002: Громик Ю. В. Фразеологізми середньополіської говірки села Липне Ківерцівського району Волинської області. *Волинь – Житомирщина*. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Житомир, 2002. Вип. 8. С. 152–170.

77. Громик 2019: Громик Ю. В. Відображення фонетичних і морфологічних особливостей говірки в місцевих пареміях (на матеріалі поліської говірки с. Липне). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський : "Аксіома", 2015. Вип. 48. С. 95–99.

78. Губарев 1985: Губарев В. П. К типологии фразеологических моделей (на материале немецкого языка). *Филологические науки.* 1985. №4. С. 65–68.

79. Гуйванюк 2009: Гуйванюк Н. В. Слово – Речення – Текст : вибр. праці. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. 664 с.

80. Ґрещук 1983: Ґрещук В. В. Діалектологічна практика: методичні рекомендації до проведення діалектологічної практики (для студентів філологічного факультету спеціальності “Українська мова і література”. Івано-Франківськ, 1983. 24 с.

81. Ґрещук, Вакалюк 1988: Ґрещук В. В., Вакалюк Я. В. Діалектологічна практика: програма для студентів спеціальності 2102 “Українська мова і література” філологічних факультетів педагогічних інститутів УРСР. Київ, 1988. 24 с.

82. Ґрещук, Ґрещук 2019-2020: Ґрещук В. В., Ґрещук В. В. Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові. Словник : у 2-х т. / відп. ред. Василь Ґрещук. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2019. Т.1. 584 с.; 2020. Т. 2. 468 с.

83. Дарманський 1974: Дарманський А. Обряд в житті людини. Київ, 1974. 199 с.

84. Дейниченко 1984: Дейниченко Н. П. Питання вивчення зоологічної лексики рідного краю в курсі “Українська діалектологія” : методичні поради. Суми, 1984. 119 с.

85. Делюсто 2020: Делюсто М. Фразеологізми в українських південнобесарабських говірках: стан і перспективи досліджень. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.* На честь д. філол. наук, проф. В.М. Мокієнка, Почесного Голови Комісії зі слов’янської фразеології при Міжнароднеому комітеті славістів (до 80-річчя від дня народження) / М. Номачі (голов. ред.), Н. Венжинович (голова редакц. ради), Г. Шумицька (відп. ред.) та ін. Ужгород : ПП Данило С.І., 2020. Вип. 2(44). С.128–135.

86. Демський 1978: Демський М. Т. Деякі особливості бойківської дієслівної фраземіки. *Проблеми дослідженя діалектної лексики і фразеології* : тези доп. Ужгород : Вид-во Ужгородського ун-ту, 1978. С. 90–91.

87. Демський 1982: Демський М. Т. Деякі особливості бойківської фразеології. *Структура українських говорів*. Київ : Наук. думка, 1982. С. 176–182.

88. Демський 1987: Демський М. Т. Дериваційна база діалектної фраземіки з бойківського ареалу. *Українська діалектна лексика* : зб. наук. праць. Київ, 1987. С. 45–61.

89. Демський 1990: Демський М. Т. Суть фраземи, її ономасіологічні функції й особливості номінації (Матеріали до ідеографічного Словника українських фразем). *Записки НТШ*. Львів, 1990. Т. ССХІХІ. С. 238–265.

90. Денисенко 2011: Денисенко С. Н. Фразеологічна деривація: утворення і становлення фразеологічних одиниць з власним іменем, а також походження власних імен як їхньої складової частини / С. Н. Денисенко, О. В. Романчук, О. В. Матвіяс, Т. П. Мартишук. *Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Сер. : Філологічна*. 2011. Вип. 20. С. 57-62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2011_20_10

91. Дзендзелевский 1972: Дзендзелевский И. А. Фразеология как материал для реконструкции (палеонтологии) утраченных лексем и их ареалов. *Русское и славянское языкознание :* сб. статей к 70-летию члена-корреспондента АН СССР Р. И. Аванесова. Москва : Наука, 1972. С. 83–91.

92. Дзендзелівський 1958: Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика). Ужгород, 1958. Ч. І.

93. Дзендзелівський 1960: Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика). Ужгород, 1960. Ч. ІІ.

94. Дзендзелівський 1992а: Дзендзелівський Й. О. І. Огієнко як діалектолог і організатор діалектологічних досліджень. *Іван Огієнко (Незабутні імена української культури)* : тези доповідей всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 110-річчю від дня народження професора Івана Огієнка (26–27 травня 1992 року). Львів, 1992. Ч. І. С. 74–77.

95. Дзендзелівський 1992б: Дзендзелівський Й. О. Питання діалектології на сторінках журналу "Рідна мова". *Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка в контексті українського національного відродження. До 100-річчя від дня народження*. Кам'янець-Подільський, 1992. С. 95–98.

96. Дзендзелівський 1993: Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика). Ужгород, 1993. Ч. ІІІ. 464 с.

97. Добош 1972: Добош В. І. Питання фразеологізації конструкцій із знахідним відмінком у південнокарпатських українських говорах. *Питання фразеології східнослов'янських мов* : тези доп. Київ, 1972. С. 151–152.

98. Доброльожа 1997: Доброльожа Г. М. Ідеографічний словник поліських народних порівнянь з компаративними об'єктами-назвами тварин. Житомир : Вид-во "Волинь", 1997. 52 с.

99. Доброльожа 2003: Доброльожа Г. М. Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. Житомир: Вид-во "Волинь", 2003. 160 с.

100. Доброльожа 2010: Доброльожа Г. М. Поліська компаративна фразеологія анімалістичного спрямування. *Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. 2010. № 22(ІІ). С. 65–71.

101. Доброльожа 2012: Доброльожа Г. М. Хліб та борошняні вироби в поліській фразеології: історичний та етнокультурний коментар. *Мовознавчий вісник* : зб. наук. праць / відп. ред. Мартинова Г.І. Черкаси, 2012. Вип. 14–15. С. 128–134.

102. Доленко 1972: Доленко М. Т. Фразеологічний словник Поділля. *Питання фразеології східнослов'янських мов* : тез. доп. Київ, 1972. С. 141–142.

103. Доленко 1975а: Доленко М. Т. Материалы для словаря диалектных фразеологизмов Подолья. *Вопросы фразеологии. Тр. СамГУ*. Самарканд, 1975. Вып. 272. №8. С. 131–161.

104. Доленко 1975б: Доленко М. Т. Із спостережень над діалектною фразеологією Поділля. *Українське мовознавство*. Київ, 1975. Вип. 3. С. 102–107.

105. Доленко 1975в: Доленко М. Т. О диалектной фразеологии Подолья Украинской ССР. *Вопросы фразеологии. Тр. СамГУ*. Самарканд, 1975. С. 14–20.

106. Дубравська 2018: Дубравська З. Р. Зооніми як окремі лексичні одиниці та як компоненти сталих виразів. *Молодий вчений*. 2018. №3.1 (55.1). С. 51–54.

107. Эмирова А. М. К теоретическим основам фразеологической идеографии. *Вопросы фразеологии*. Самарканд, 1979. Вып. XIV. С. 50–61.

108. Євтушок 1993: Євтушок О. М. Атлас будівельної лексики Західного Полісся. Рівне, 1993. 134 с.

109. Євтушок 1997: Євтушок О. М. Вивчення лексики говірок Рівненщини. Рівне, 1997. 164 с.

110. Жайворонок 2006: Жайворонок. В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник. Київ, 2006. 703 с.

111. Жайворонок 2001: Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень. *Мовознавство*. 2001. №5. С. 48–63.

112. Жвава 2006: Жвава О. М. Весільна лексика наддністрянсько-подільського суміжжя. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Філологічні науки*. Ізмаїл : Ізмаїльський державний гуманітарний університет, 2006. Вип. 21. С. 82–89.

113. Жвава 2007: Жвава О. М. Структура весільного обряду та номінація його етапів у подільських говірках. *Мова і культура* (Науковий журнал). Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2007. Вип. 9. Т. IV (92) [Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту]. С. 288–294.

114. Жвава 2008: Жвава О. А. Лексика родильного обряду у говірках наддністрянськоподільського суміжжя. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. Вип. 16. Т. 1. 508 с.

115. Желехівський, Недільський 1886: Желехівський Є. І., Недільський С. Малоруско-німецкий словар : у 2 т. Львів, 1886. Т. 1: А–О / уложив : Євгений Желеховський. 1886. VIII + С. 1–590 + 10 с.; Т. 2: П–Я / уложили : Євгений Желеховський та Софрон Недільський. Львів, 1886. 632 с.

116. Жиліна 2001: Жиліна Н. Матеріали до фразеологічного словника с. Вівчарове Троїцького району Луганської області. *Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка: Філологічні науки*. Луганськ, 2001. № 12 (44). С. 209–215.

117. Жуйкова 2007: Жуйкова М. В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов. Луцьк, 2007. 416 с.

118. Зельський 1934: Зельський І. Мовна традиція й територія слів. *Рідна мова*. 1934. Ч. 3. С. 107–110.

119. Зикань 1978: Зикань И. В. Типы украинско-венгерских фразеологических параллелей с точки зрения их происхождения. *Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови* : тези доп. Ужгород : Вид-во Ужгородського ун-ту, 1978. С. 91–92.

120. Иванов, Марусов 1893: Иванов А., Марусов П. Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии. *Харьковский сборник*. Харьков, 1893. Вып. 7. С. 415–460.

121. Ивашко 1981: Ивашко Л. А. Очерки русской диалектной фразеологии. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1981. 111 с.

122. Івановська 2012: Івановська О. Український фольклор: семантика і прагматика традиційних смислів : підручник. Київ : ВПК "Експрес-Поліграф", 2012. 336 с.

123. Іващенко 2009: Іващенко В. Л. Фразеологічні енантіосеми та енантіоніми в українській мові. *Учені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія "Філологія. Соціальні комунікації"*. Симферополь, 2009. Т. 22 (61). № 4 (1). С. 26–33.

124. Івченко 1993: Івченко А. О. Матеріали до фразеологічного словника Харківщини. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. Харків, 1993. Т. 1. С. 153–162.

125. Івченко 1993а: Івченко А. О. Фразеологія українських говірок Пряшівщини на загальноукраїнському та слов'янському тлі. *Наукові записки*. Пряшів, 1993. № 18. С. 137–144.

126. Івченко 1993б: Івченко А. О. Здобутки і перспективи етимологічних досліджень української фразеології. *Другий Міжнародний конгрес україністів. Доповіді і повідомлення. Мовознавство* (Львів, 22–28 серпня 1993 р.). Львів, 1993. С. 178–183.

127. Івченко 1995: Івченко А. О. Ареальний опис фразеології українських народних говорів. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія*. Харків, 1995. Т. 5. С. 155–168.

128. Івченко 1996: Івченко А. О. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. *Харківське історико-філологічне товариство. Наукова бібліотека.* Харків : Око, 1996. 158 с. (Наукові розвідки; Т.1).

129. Івченко 2000: Івченко А. О. Темпоральна фразеологія українських народних говорів: ономасіологічних аналіз семантичних рядів ‘ніколи’ і ‘дуже давно’. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства* : зб. наук. пр. Ужгород, 2000. Вип. 2. С. 114–122.

130. Казимир 2007: Казимир І. І. Концепт ПТАХ у мовній картині світу українського народу : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2007. 19 с.

131. Левченко 1928: Казки та оповідання з Поділля в записах 1850–1860-х рр. / з передмвою акад. А.М.Лободи; упорядкував Микола Левченко. Київ, 1928. Вип. 1/2. 601 с.

132. Каракуця 2002: Каракуця О. М. Фразеологізми української мови з компонентом душа (структурносемантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2002. 19 с.

133. Касцючык 1996: Касцючык В. М. Фразеалагічныя сінонімы дзеясловнага тыпу ў палескіх гаворках. *Полісся : мова, культура, історія.* Київ, 1996. 155-159.

134. Касцючык 2000: Касцючык В. М. Сінанімія і варыянтнасць у дыялектнай фразеалогіі (на матэрыяле гаворак Брэстчыны) : аўтарэф. дыс. на атрыманне вучон. ступені канд. філал. навук : 10.02.01 – беларуская мова. Мінск, 2000. 22 с.

135. Килимник 1957–1964: Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні : у 5 т. Вінніпег, Торонто, 1957–1964. Т. І. Зимовий цикль. 1964. 154 с.; Т. ІІ. Весняний цикль. 1959. 254 с.; Т. ІІІ. Весняний цикль. 1962. 372 с.; Т. IV. Літній цикль. 1957. 178 с.; Т. V. Осінній цикль. 1963. 288 с.

136. Килимник 1994: Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні : у 3 кн., 6 т. Київ : Обереги, 1994. Кн. І. Т.1: (Зимовий цикл). 400 с.

137. Кірілкова 2011: Кірілкова Н. В. Відображення деяких семантичних процесів у фразеологічному словнику південноволинських говірок. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія* / відп. ред. к. філол. н. І. С. Гнатюк. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 164–171.

138. Клименко 2014: Клименко Н. Ф. Фразеологізми – визначники часу: паралелі та відмінності в українській і новогрецькій мовах. *Українська мова*. 2014. №2. С. 19–34.

139. Кобів 2004: Кобів Ю. Й. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. Київ : Наук. думка, 2004. 800 с.

140. Коваленко 2001: Коваленко Н. Д. Фраземіка говірок Західного Поділля : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2001. 324 с.

141. Коваленко 2004: Коваленко Н. Д. Лексикографічний опис фразем західноподільських говірок. *Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми /* відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів : Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2004. С. 379–391.

142. Коваленко 2009: Коваленко Н. Д. Живе багатство української мови (матеріали до словника епітетів мови І. Огієнка). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта :* наук. збірник. *Серія історична та філологічна* / [редкол. : Є.І.Сохацька (відп. ред.), О.М. Завальнюк (голова) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. Вип. VI. С. 48–52.

143. Коваленко 2010: Коваленко Н. Д. Моделювання фразеологізмів із соматизмом "язик" (на матеріалі українських говірок). *Мовознавчі студії*. Дрогобич : Посвіт, 2010. Вип. 2: Фразеологізм і слово у тексті і словнику (За матеріалами Всеукраїнської наукової конференції на пошану 75-річчя від дня народження професора Мар'яна Демського). С. 187–191.

144. Коваленко 2011: Коваленко Н. Д. Слова з язика, як бджоли з вулика : матеріали до словника народних порівнянь подільських і волинських

говірок Хмельниччини. Кам’янець-Подільський : ПП Буйницький О.А., 2011. 144 с.

145. Коваленко 2012: Коваленко Н. Д. Енантіофраземи-іроніми в діалектному мовленні. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки.* Кам’янець-Подільський, 2012. Вип. 29. Ч. 1. С. 33–35.

146. Коваленко 2014: Коваленко Н. Д. Компонент *хата* в складі паремій українського діалектного мовлення. *Вестник Новгородского государственного университета.* Великий Новгород, 2014. № 77. С. 115–117.

147. Коваленко 2015: Коваленко Н. Д. Етнолінгвістика. Традиційні родинні обряди. Кам’янець-Подільський : ТОВ “Друкарня «Рута»”, 2015. 240 с.

148. Коваленко 2015а: Коваленко Н.Д. Фраземи з компонентом *піч* у говорах південно-західного наріччя. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам’янець-Подільський : “Аксіома”, 2015. Вип. 38. С. 169–173.

149. Коваленко 2017: Коваленко Н. Д. Текст як джерело вивчення процесів фразеотворення. *Contemporary issues in philological sciences: experience of scholars and educationalists of Poland and Ukraine*. Lublin, 2017.

С. 35–42.

106. Коваленко, Коваленко 2019: Коваленко Б. О., Коваленко Н. Д. Фразеологізми в ідіостилі Анатолія Свидницького. Кам’янець-Подільський : ТОВ “Рута”, 2019. 364 с.

150. Коваленко, Щегельський 2015: Коваленко Н. Д., Щегельський В. В. Фольклорно-діалектологічна практика : навчально-методичний посібник. Кам’янець-Подільський, 2015. 144 с.

151. Ковалів 2007: Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ “Академія”, 2007. Т. 2 : М–Я. 624 с.

152. Коваль 1971: Коваль В. И. Пути образования фразеологических единиц. *Иностранные языки в школе*. 1971. №1. С. 8-24.

153. Коваль 1978: Коваль В. И. К типологическому изучению диалектной фразеологии близкородственных языков. *Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови* : тези доп. Ужгород : Вид-во Ужгородського ун-ту, 1978. С. 92–94.

154. Коваль 2005: Коваль В. И. Славянская этнофразеология в гендерном аспекте. *Грани слова :* сб. науч. ст. к 65-летию проф. В. М. Мокиенко. Москва, 2005. С. 82–88.

155. Коваль 2011: Коваль В. И. Языковая картина мира и ее отражение в словянской этнофразеологии : Материалы Междунар. науч. конф. Славянская фразеология в синхронии и диахронии. Гомель, 2011. Вып. 1. С. 29–32.

156. Козяр 2000: Козяр С. Віхи людської долі: весілля, похорон. Хмельницький, 2000. 72 с.

157. Коковський 1934: Коковський Ф. До словника назов народних одягів. *Рідна мова*. 1934. Ч. 3. С. 111–112.

158. Колєснік 2020: Колєснік Л. Фразеологізми на позначення негативних рис людини в покутсько-буковинських говірках. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. На честь д. філол. наук, проф. В.М. Мокієнка, Почесного Голови Комісії зі слов'янської фразеології при Міжнародному комітеті славістів (до 80-річчя від дня народження)* [М. Номачі (голов. ред.), Н. Венжинович (голова редакц. ради), Г. Шумицька (відп. ред.) та ін.]. Ужгород : ПП Данило С. І., 2020. Вип. 2(44). С. 190–196.

159. Конобродська 1997: Конобродська В. Л. Номінація поліського поховального обряду. І. *Український діалектологічний збірник*. Київ, 1997. Кн. 3: Пам'яті Тетяни Назарової. С. 428–458.

160. Конобродська 2003: Конобродська В. Л. Курсова і дипломна роботи з етнолінгвістики: навч. посібник. Житомир : "Полісся", 2003. 236 с.

161. Конобродська 2007: Конобродська В. Л. Поліський поховальний і поминальний обряди. Т.1. Етнолінгвістичні студії. Житомир, “Полісся”, 2007. 356 с.

162. Коновратська 2001: Коновратська Н. В. Народні фразеологізми та паремії на означення часу й мовна картина світу. *Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка. Філологічні науки*. Луганськ, 2001. № 3 (35). С. 101–107.

163. Коновратська 2002: Коновратська Н. В. Основні лексико-граматичні моделі номінативних фразеологічних одиниць на означення простору й часу. *Культура народов Причерноморья.* Сімферополь, 2002. Т. 32. С. 142–147.

164. Коралова 1978: Коралова А. А. Характер образности фразеологических единиц. *Сб. науч. трудов МГПИИЯ им. М. Тореза*. Москва, 1978. Вып.131. С. 77–90.

165. Космеда, Гоменюк, Осіпова 2017: Космеда Т., Гоменюк О., Осіпова Т. Короткий українсько-польський словник усталених виразів: еквіваленти слова, фразеологізми, прислів’я та приказки / за заг. ред проф. Т. А. Космеди. Познань – Харків : Коло (м. Дрогобич), 2017. 408 с.

166. Кунин 1970: Кунин А. В. Английская фразеология: Теоретический курс. Москва, 1970. 344 с.

167. Куриленко 1978: Інструкційна програма з питальником для збору лексики з тваринництва / уклад. В.М. Куриленко. Глухів, 1978. 34 с.

168. Курило 1928: Курило О. Б. Матеріяли до української діялектології та фольклористики. *Історично-філологічний відділ УАН*. Київ, 1928. № 85. 135 с.

169. Кушмет 2010: Кушмет М. Матеріали до фразеологічного словника українських східностепових говірок (на матеріалі говірки с. Оленівки Волноваського району Донецької області). *Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка*. Донецьк, 2010. Т. 28. С. 34–50.

170. Лавер 1973: Лавер В. И. Русско-украинско-белорусские лексические варианты диалектных фразем. *Совещание по общеславянскому лингвистическому атласу* : тезисы докладов (Ужгород, 25–28 сентября). Москва, 1973. С. 134–136.

171. Лавер 1973а: Лавер В. І. Фразеологізми в українських говорах Закарпаття, пов'язані з народними обрядами заручин і весілля. *Культура і побут населення Українських Карпат* : матеріали республіканської наукової конференції. Ужгород, 1973. С. 248–253.

172. Лавер 1974: Лавер В. И. Из наблюдений над диалектной фразеологией в украинских говорах Закарпатской области УССР. *Совещание по общеславянскому лингвистическому атласу* : тезисы докладов (Воронеж, 11–16 сентября). Воронеж, 1974. С. 217–218.

173. Лавер 1975: Лавер В. И. Об одной семантической группе фразеологизмов в украинских говорах Закарпатской области УССР. *Вопросы фразеологии. Тр. СамГУ.* Самарканд, 1975. Вып. 272. №8. С. 58–66.

174. Лавер 1975а: Лавер В. И. Семантико-структурные варианты диалектных фразеологизмов в южно-карпатских говорах и их лингво-географическая интерпретация. *Вопросы фразеологии. Тр. СамГУ*. Самарканд, 1975. Вып. 272. №8. С. 178–191.

175. Лавер 1978: Лавер В. І. До питання про дослідження діалектної фразеології методом лінгвогеографії. *Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови* : тези доп. Ужгород : Вид-во Ужгородського ун-ту, 1978. С. 95–96.

176. Лавер 1989: Лавер В. І. Взаємодія української діалектної і літературної фраземіки. *Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народно-розмовної мови* : тези доп. респ. конф. Ужгород, 1989. С. 81–83.

177. Лавер 1992: Лавер В. И. Фраземика украинских диалектов карпатского региона : авт. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра филол. наук : 10.02.01. Київ, 1992. 50 с.

178. Ларін 1961: Ларін Б.О. Про народну фразеологію. *Праці X Республіканської діалектологічної наради.* Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. С. 52–64.

179. ЛЕ – Літературознавча енциклопедія. Київ, 2007. Т. 2.

180. Лебеденко 2011: Лебеденко Ю. М. Експлікація моральних якостей особистості в українській фразеології (на базі фразеологізмів з компонентом “хата”). *Українська лексикографія в загальнослов’янському контексті: теорія, практика, типологія* / відп. ред. к. філол. н. І. С. Гнатюк. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 150–156.

181. Левченко 2001: Левченко О. П. Принципи зооцентризму у фразеотворенні. *Проблеми зіставної семантики* : зб. наук. ст. Київ, 2001. С. 206–209.

182. Левченко 2005: Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект. Львів, 2005. 352 с.

183. Лесюк 2008: Лесюк М. П. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району). Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. 328 с.

184. Лєснова 1999: Лєснова В. В. Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини: Людина та її риси. Луганськ : Шлях, 1999. 76 с.

185. Лєснова 2004: Лєснова В. В. Номінація рис людини в українських східнослобожанських говірках. Луганськ, 2004. 193 с.

186. Лисько 1933: Лисько З. Говірка села Ракобути. *Рідна мова*. 1933. Ч. 12. С. 398–399.

187. Литвиненко 2014: Литвиненко Я. Типи мотивації орнітономенів у східнополіських говірках. *Українська мова*. 2014. № 4(52). С. 126–144.

188. Лонська 2011: Лонська Л. Народна фразеологія як елемент збереження етнокультури. *Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини* : зб. наук. праць / гол. ред. Л. М. Полюга. Умань : ВПЦ “Візаві”, 2011. Вип. 1. С. 240–249.

189. Любицька 2000: Любицька Г. П. Традиційні вірування українського народу про народження дитини (обрядові оберегові вирази, формули, тексти). *Вісник Харківського університету. Серія Філологія*. Харків, 2000. № 491. С. 644–648.

190. Ляшчынская 2015а: Ляшчынская В. А. Аналіз фразеалагізмаў з кампанентам *сцяна* ў беларускай і рускай мовах. *Региональные аспекты современных историко-правовых, филолого-культурологических, психолого-педагогических, естественнонаучных и экономических исследований* : сб. матер. Междунар. науч.-практ. конф. Новозыбков, 2015. С. 185–194.

191. Ляшчынская 2015б: Ляшчынская В.А. Дзверы – сімвальны кампанент фразеалагізмаў архітэктурна-домаўладкавальнага кода культуры. *Скарынаскія традыцыі: гісторыя і сучаснасць* : зб. навук. артыкулаў : у 2 ч. Гомель, 2015. Ч.1. С. 194–202.

192. Ляшчынская, Шведава 2016: Ляшчынская В. А., Шведава З. У. Фразеалагізмы архітэктурна-будаўнічага кода культуры беларусоў з кампанентам *вугал/кут*. *Чарнобылем не зарасце: традыцыі матэрыяльнай і духоўнай культуры Усходняга Палесся* : зб. навук. артыкулаў : у 2 ч. / рэдкал.: А. А. Станкевіч (гал. рэд.) [і інш.]. Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2016. Ч. 1. С. 214–221.

193. Магрицька 2003: Магрицька І. Семантична структура і культурна мотивація весільних фразеологізмів у східнослобожанських говірках. *Діалектологічні студії. 2: Мова і культура /* відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАНУ, 2003. С. 182–193.

194. Мартинова 2008: Мартинова Г. І. Говірки Південної Київщини як

об’єкт лінгвістичного вивчення. *Говірки Південної Київщини : збірник діалектних текстів* / упоряд. Г. І. Мартинова, З. М. Денисенко, Т. В. Щербина. Черкаси, 2008. С. 7–18.

195. Матвіяс 1972: Матвіяс І.Г. Народна фразеологія в матеріалах Атласу української мови. *Питання фразеології східнослов’янських мов : тези респ. наукової конференції*. Київ : Наук. думка, 1972. С.147–148.
196. Матвіяс 1990: Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. Київ : Наукова думка, 1990. 169 с.
197. Матіїв, Матіїв 2013а: Матіїв М. Д., Матіїв Т. З. Оніми у „Словнику стійких зворотів бойківських говірок”. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства.* 2013. Вип. 6(1). С. 133–136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apftp_2013_6(1)__19.
198. Матіїв 2014: Матіїв М. Д. Словник стійких зворотів бойківських говірок. Київ; Сімферополь : Доля, 2014. 176 с.
199. Мацюк 2011: Мацюк З. С. Людина і її буття у західнополіській фразеології : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Луцьк, 2011. 375 с.
200. Мацюк 2016: Мацюк З. Структурно-символічний аналіз фразеологічного ряду «материнство» (на матеріалі західнополіської фразеології). Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика : зб. наук. пр. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2016. С. 187–201.
201. Мацюк 2018: Мацюк З. Модифікаційні процеси у фразеології Західного Полісся. *Україна і світ: діалог мов та культур* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 11–13 квітня 2018 р. Київ : Вид. центр КНЛУ, 2018. С. 197–199.
202. Мацюк 2019: Мацюк З. Від трансформації до конотації: шлях західнополіської фраземи. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки*. Кам’янець-Подільський : Аксіома, 2019. Вип. 48. С. 200–205.

203. Мацюк 2020а: Мацюк З. Імідж особистості крізь призму фразеологічної картини світу. *Słowiańszczyzna dawniej i dziś – język, literatura, kultura. Monografia ze studiów slawistycznych IV*, pod red. A. Kołodziej, E. Tyszkowskiej-Kasprzak, M. Ślawskiej, A. Ursulenko. Wrocław : Oficyna Wydawnicza ATUT 2020. 150–156.

204. Мацюк 2020б: Мацюк З. Народження позашлюбної дитини в західнополіському фразеологічному корпусі. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки.* Кам'янець-Подільський : Видавець Панькова А. С., 2020. Вип. 51. С. 88–91.

205. Мацюк, Фенко 2019: Мацюк З., Фенко М. Синергія концепту «дух» та соціально-культурний контекст. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*. Кропивницький : Видавництво «КОД», 2019. Вип. 175. С. 613–618.

206. Мацюк, Фенко 2020а: Мацюк З., Фенко М. Концепт "душа" в ареальній фразеології. *Studia ucrainika posnaniensia. Zeszyt 8 (1)* / Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Poznan, 2020. С. 127–138.

207. Мацюк, Фенко 2020б: Мацюк З., Фенко М. Міжкультурні фраземи із запозиченою лакуною. *Актуальні проблеми сучасної освіти та науки в контексті євроінтеграційного поступу* : матеріали VI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, присвяченої 20-ти річчю інституту (м. Луцьк, 21–22 травня 2020 р. / упоряд.: О.А.Бундак, Т.Й.Жалко, Н.Г. Конон. Луцьк : Вежа-Друк, 2020. С. 150–152.

208. Мацюк, Фенко 2020в: Мацюк З., Фенко М. Оказіональні компоненти у фразеологічних одиницях західнополіського континууму. *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія Філологія.* Ужгород, 2020. № 1 (43). С. 219–225.

209. Медведєв 1978: Медведєв Ф. П. Діалектні та архаїчні компоненти фразеологізмів – важливе джерело вивчення історії розвитку та стилістичних функцій словникового складу сучасної української

літературної мови. *Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови* : тези доп. Ужгород : Вид-во Ужгородського ун-ту, 1978. С. 96–98.

210. Мельник 2003: Мельник Л. Фітофразеологія Донбасу. *Діалектологічні студії. 2: Мова і культура* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. С. 194–200.
211. Миголинець 2013: Миголинець О. Ф. Фраземи, пов'язані з народною медициною, в українських закарпатських говірках. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства* : зб. наук. праць. Ужгород, 2013. Вип. 18. С. 39–43.
212. Миголинець 2020: Миголинець О. Ф. Фраземи, пов'язані з весільною обрядовісю, в українських закарпатських говірках. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. На честь д. філол. наук, проф. В.М. Мокієнка, Почесного Голови Комісії зі слов'янської фразеології при Міжнародному комітеті славістів (до 80-річчя від дня народження)* / [М. Номачі (голов. ред.), Н. Венжинович (голова редакц. ради), Г. Шумицька (відп. ред.) та ін.]. Ужгород : ПП Данило С.І., 2020. Вип. 2(44). С. 219–225.
213. Міняйло 2001: Міняло Р. В. Активні процеси в ареальній фразеології сходу України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Донецьк, 2001. 19 с.
214. Міняйло 2001а: Міняйло Р. В. Вербалізація зовнішнього вигляду людини у східнослобожанських і степових говірках (на матеріалі варіантно-синонімічних груп на означення понять "товстий" / "худий"). *Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка. Філологічні науки.* Луганськ, 2001. № 12 (44). С. 201–209.
215. Міняйло 2003: Міняйло Р. В. Діалектні фразеологічні одиниці у словниках. *Діалектологічні студії. 1: Діалект і пам'ятка* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. С. 392–397.

216. Міняйло, Ужченко 1998: Міняйло Р. В., Ужченко В. Д. Традиційні міфологеми в ареальній фразеології Сходу України. *Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка*. Луганськ, 1998. № 9. С. 108–113.

217. Мойсієнко 2001: Мойсієнко В. М. До етимології фраземи “шпари в руки зайшли”. *Актуальныя проблемы моўныі вучняў ва ўмовах рэфармавання агульнаадукацыйнай школы :* зборнік матэрыялоў рэспублыканскай навукова-метадычнай канферэнцыі. Маздыр, 2001. С. 85–87.

218. Мойсієнко 2011: Мойсієнко А. К. Актуалізація фразеологічних одиниць у художньому тексті. *Українська лексикографія в загальнослов’янському контексті: теорія, практика, типологія* / відп. ред. к. філол. н. І.С. Гнатюк. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 115–121.

219. Мокиенко 1973: Мокиенко В. М. О специфике ареального описания и интерпретации фразеологических моделей. *Совещание по общеславянскому лингвистическому атласу* : тезисы докладов (Ужгород, 25–28 сентября). Москва, 1973. С. 131–133.

220. Мокиенко 1975: Мокиенко В. М. Фразеологические параллели и фразеологические изоглосы в славянских диалектах. *Вопросы фразеологии. Тр. СамГУ.* Самарканд, 1975. Вып. 272. №8. С. 122–132.

221. Мокиенко 1978: Мокиенко В. М. Славянская фразеология как динамическая система. *Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови* : тези доп. Ужгород : Вид-во Ужгородського ун-ту, 1978. С. 99–100.

222. Мокиенко 1980: Мокиенко В. М. Славянская фразеология. Москва, 1980. 207 с.

223. Мокиенко 1983: Мокиенко В. М. Проблемы ареального описания восточнославянской фразеологии. *Сравнительно-типологические исследования славянских языков и культур. К IX Международному*

съезду славистов : сб. ст. Ленинград : Изд-во Ленинградского ун-та, 1983. С. 40–53.

224. Мокиенко 1983а: Мокиенко В. М. За фразеологичната синонимия в българския език. *България: 1300: Стати и изследования на Ленинградските българисти*. София : Наука и изкуство, 1983. С. 290–310.

225. Мокиенко 1986: Мокиенко В. М. Образы русской речи: Историко-этимологические и этнолингвистические очерки фразеологии. Ленинград : Издательство ЛГУ, 1986. 280 с.

226. Мокиенко 1989: Мокиенко В. М. Славянская фразеология. 2 изд. Москва : Высшая школа, 1989. 288 с.

227. Монахова 2010: Монахова Т. В. Українська діалектологія : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. 128 с.

228. Мороз 2002: Мороз О. А. Фразеологічні одиниці з компонентом “власне ім’я” в сучасній українській мові : структурносемантичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Донецьк, 2002. 21 с.

229. Москаленко 1958: Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. Одеса, 1958. 78 с.

230. Москаленко 1965: Москаленко А. А. Методичні рекомендації до практичних занять з української діалектології. Одеса, 1965. 64 с.

231. Мукан, Непийвода 1972: Мукан Г. М., Непийвода Ф. А. Діалектні риси у фразеологізмах української мови. *Питання фразеології східнослов’янських мов* : тези респ. наукової конференції. Київ : Наук. думка, 1972. С. 149–150.

232. Назаренко 2001: Назаренко О. В. Українська фразеологія як вираження національного менталітету : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Дніпропетровськ, 2001. 18 с.

233. Назаренко 2005: Назаренко О. В. Вираження національних ментальних рис у фразеотематичних групах “воля”, “природа”. *Studia methodologica 15*. Тернопіль, 2005. С. 133–137.

234. Назарян 1981: Назарян А. Г. Семантическая структура образных фразеологизмов и проблема её моделирования (на материале французского языка). *Лексико-грамматические и стилистические проблемы изучения иностранных языков* : сб. науч. тр. / отв. ред. Н. М. Фирсова. Москва, 1981. С. 12–23.

235. Назарян 1983: Назарян А. Г. Семантическая моделируемость фразеологизмов: реальность или фикция? *Филологические науки.* 1983. №6. С. 34–40.

236. Неґрич 2008: Неґрич М. Скарби гуцульського говору: Березовий. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України (Серія “Діалектологічна скриня”), 2008. 224 с.

237. Неровня 1985: Неровня Н. М. Фразеологізм, його синоніми і варіанти. *Культура слова*. 1985. Вип. 28. С. 45–47.

238. Никитина 1995: Никитина Т. Г. Проблемы идеографического описания народной фразеологии. Москва, 1995. 96 с.

239. Никончук 1972: Никончук Н. В. О народной орнитологической терминологии Полесья и Карпат. *Карпатская диалектология и ономастика.* Москва, 1972. С. 140–162.

240. Номис 1993: Українські приказки, прислів’я, і таке інше. Уклав М. Номис / упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. 768 с.

241. Огієнко 1933: Огієнко І. Життя слів. *Рідна мова*. 1933. Ч. 2. С. 62.

242. Огієнко 1933а: Огієнко І. Вік нашої форми І “руков”. *Рідна мова*. 1933. Ч. 6. С. 198.

243. Огієнко 1934а: Огієнко І. Мапа українських говорів. *Рідна мова*. 1934. Ч. 3. С. 95–102.

244. Огієнко 1934б: Огієнко І. Як записувати народні говори. *Рідна мова*. 1934. Ч. 4. С. 151–156; Ч. 6. С. 249–254; Ч. 7. С. 287–292.

245. Огієнко 1958: Митрополит Іларіон. Наша літературна мова. Як писати й говорити по-літературному. Вінніпег : “Наша культура”, 1958. 424 с.

246. Огієнко 1973: Огієнко І. Словник слів, у літературній мові не вживаних. Нью-Йорк, 1973. 154 с.

247. Огієнко 1978: Огієнко І. Український стилістичний словник. Вінніпег, 1978. 496 с.

248. Огієнко 1992: Проф. Іван Огієнко. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. Київ : “Довіра”, 1992. 142 с.

249. Олійник 2000: Олійник М. Я. За лісом, за пралісом рябенька крайка лежить: фразеологізми, пов’язані з поняттям “змія” в гуцульських говірках. *Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження.* Львів, 2000. С. 192–201.

250. Олійник 2000а: Олійник М. Я. Компаративні сполуки з компонентом-ентонімом у гуцульських говірках (на тлі загальнонародної компаративної фразеології). *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів, 2000. Вип. 29. С. 116–123.

251. Олійник 2001: Олійник М. Я. Жіноча тематика у фразеології гуцульських говірок. *Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка. Філологічні науки.* Луганськ, 2001. № 12 (44). С. 192–197.

252. Олійник 2001а: Олійник М. Я. Відображення морально-етичних якостей людини засобами гуцульської фразеології. *Вісник Черкаського університету. Серія: філологічні науки*. Черкаси, 2001. Вип. 25. С. 36–42.

253. Олійник 2001в: Олійник М. Я. Фразеологізми зі значенням ‘ледарювати’ в гуцульських говірках. *Волинь–Житомирщина :*

Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Житомир, 2001. №6. С. 274–280.

254. Олійник 2001г: Олійник М. Я. Характеристика сімейного життя засобами фразеології гуцульських говірок. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства* : зб. наук. праць. *Українське і слов'янське мовознавство. Міжнародна конференція на честь професора Йосипа Дзендзелівського*. Ужгород, 2001. Вип. 4. С. 390–393.
255. Олійник 2002: Олійник М. Я. Фразеологія гуцульських говірок : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Львів, 2002. 222 с.
256. Олійник 2003: Олійник М. Я. Етнокультурна конотація фразеологізмів гуцульських говірок і способи її реалізації. *Діалектологічні студії. 2.: Мова і культура* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. С. 174–181.
257. Омельковець 2003: Омельковець Р. С. Атлас західнополіських назв лікарських рослин. Луцьк, 2003. 132 с.
258. Онищук 1909: Онищук А. Матеріали до гуцульської демонольогії. Матеріяли до української етнології. Львів, 1909. Т. XI.
259. Очеретний 1972: Очеретний А. Д. Діалектизми у прислів'ях і приказках східноподільських говірок. *Питання фразеології східнослов'янських мов*. Київ, 1972. С. 150–151.
260. Пазяк 1991: Українські прислів'я та приказки / укл. М. Пазяк. Київ : Дніпро, 1991. 224 с.
261. Панцьо 1997: Панцьо С. Матеріали до словника лемківських говірок (Дієслівна лексика). Тернопіль, 1997. Ч. І. 56 с.
262. Панченко 2014: Панченко О. І. Фразеологізми з компонентом-зоонімом в українській та англійській мовах. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия "Филология. Социальные коммуникации"*. Симферополь, 2014. Т. 27 (66). №1. Ч. 1. С. 111–114.

263. Папіш 2008: Папіш В. Діалектизми як компоненти фразем (на матеріалі художньої прози закарпатоукраїнських письменників 40–90 рр. ХХ ст.). *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства* : зб. наук. праць. Ужгород, 2008. Вип. 12. С. 162–164.

264. Пасік 2000: Пасік Н. М. Власні назви в українській фразеології та пареміології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2000. 18 с.

265. Петрова 2004: Петрова Н. О. Українська традиційна обрядовість Одещини (20 – 80 рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.05. Київ, 2004. 22 с.

266. Пискач 2020: Пискач О. Фраземи в структурі діалектних словників українських говірок Закарпаття: стан і перспективи дослідження. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. На честь д. філол. наук, проф. В.М. Мокієнка, Почесного Голови Комісії зі слов'янської фразеології при Міжнародному комітеті славістів (до 80-річчя від дня народження)* [М. Номачі (голов. ред.), Н. Венжинович (голова редакц. ради), Г. Шумицька (відп. ред.) та ін.]. Ужгород : ПП Данило С.І., 2020. Вип. 2(44). С. 262–268.

267. Плетнєва 2004: Плетнєва О. Л. Фразеологія говірок центральної Слобожанщини (структурно-семантичний аспект) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2004. 232 с.

268. Полянський 1933: Полянський О. До підкарпатського словника. *Рідна мова*. 1933. Ч.12. С. 407–408.

269. Постовалова 1999: Постовалова В. И. Лингвокультурология в свете антропологической парадигмы (к проблеме оснований и границ современной фразеологии). *Фразеология в контексте культуры* / отв. ред. В.Н. Телия. Москва, 1999. С. 25–33.

270. Похоронні 1912: Похоронні звичаї й обряди в селі Головах, Косівського повіта. *Етнографічний збірник. Видає етнографічна комісія наукового товариства імени Шевченка.* Т. XXXI–XXXII.

І. Свєнціцький: Похоронні голосіня. В. Гнатюк: Похоронні звичаї й обряди. Львів, 1912. 426 с.

271. Прадід 1992: Прадід Ю. Ф. Із спостережень над українською діалектною фразеологією (на матеріалі бойківських говірок). *Мовознавство*. 1992. №5. С. 44–47.

272. Прадід 2011: Прадід Ю. Ф. Історія дослідження української фразеології (50–80-ті роки XX ст.). *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія* / відп. ред. к. філол. н. І. С. Гнатюк. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 50–73.

273. Прадід 2012: Прадід Ю. Ф. Історія української фразеографії. *Мовознавство*. 2012. №1. С. 31–39.

274. Приймак 1934: Приймак М. Лемківський словничок. *Рідна мова*. 1934. Ч. 10. С. 447-450. Ч. 11. С. 495–498.

275. Редін 1994: Редін П. О. Типи системних зв'язків фразеологічних одиниць у мові. *Мовознавство.* 1994. №4–5. С. 50–52.

276. Річинський 1933: Річинський А. Рідна мова й лікар на провінції. *Рідна мова*. 1933. Ч. 3. С. 99–102.

277. Ройзензон 1974: Ройзензон Л. И. Украинско-русская (сибирская) фразеологическая изоглосса и формирование новых межславянских фразеологических связей. *Актуальные проблемы лексикологии. Тезисы докладов IV лингвистической конференции. Слово в языке, речи, контексте, 7–8 мая 1974 г.* / отв. ред. Н.А. Лукьянова. Новосибирск : НГУ, 1974. С. 96–98.

278. Романюк 1991: Романюк П. Ф. Лексика весільного обряду Правобережного Полісся. *Дослідження з української діалектології*. Київ : Наук. думка, 1991. С. 225–251.

279. Романюк 2002: Романюк Н. В. Фразеологія верхньонаддністрянських говірок нижньої течії річки Бистриці : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Запоріжжя, 2002. 232 с.

280. Руснак, Гуйванюк, Бузинська 2006: Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів / Укл. Руснак Н., Гуйванюк Н., Бузинська В. Чернівці : Рута, 2006. 383 с.

281. Руснак 2009: Руснак Н. О. Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок. Чернівці, 2009. 448 с.

282. Рязановский 1997: Рязановский Л. М. Идеографические аспекты немецкой фразеологии: Темпоральная фразеология. Санкт-Петербург : Из-во С.-Петербур. ун-та, 1997. 200 с.

283. Сабадош 1999: Сабадош І. В. Атлас ботанічної лексики української мови. Ужгород, 1999. 103 с.

284. Сагаровський 2010: Сагаровський А. А. Із фразеології центральнослобожанських говірок. *Лінгвістика* : зб. наук. праць. Луганськ : ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2010. Вип. 3(21). Ч. І. С. 200–206.

285. Сагаровський 2011: Сагаровський А. А. Професійні елементи у фразеологічному ідіодіалекті. *Лінгвістика* : зб. наук. праць. Луганськ : ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. № 3 (24). Ч. І. С. 140–146.

286. Салата 2010: Салата І. А. Особливості семантичного й прагматичного аспектів зооморфних фразеологізмів в англійській та українській мовах. *Філологічні студії.* 2010. Вип. 5. С. 57–64. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/PhSt_2010_5_10.pdf

287. Свидницький 1985: Свидницький А. П. Фольклорно-етнографічні нариси та статті. *Анатолій Свидницький. Роман. Оповідання. Нариси.* Київ, 1985. С. 406–512.

288. Селіванова 2004: Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). Київ; Черкаси : Брама, 2004. 276 с.

289. Сердега, Сагаровський 2011: Сердега Р. Л., Сагаровський А.А. Українська діалектологія : навч. посібник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 156 с.

290. Скаб 2011: Скаб М. В. Фразеологізми з релігійним компонентом в українських словниках. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія* / відп. ред. к. філол. н. І. С. Гнатюк. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 107–114.

291. Скоробагатько 2006: Скоробагатько Н. О. "Рука" в соматичному коді культури (на матеріалі фразеології східнослобожанських і східностепових говірок). *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. Запоріжжя, 2006. Вип. 2. С. 249–252.

292. Скрипник 1973: Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. Київ : Наук. думка, 1973. 280 с.

293. Скуратівський 1994: Скуратівський В. Т. Вінець. Київ : Вид-во УСГА, 1994. 240 с.

294. Солодуб 1982: Солодуб Ю. П. К вопросу о совпадении фразеологических оборотов в различных языках. *Вопросы языкознания*. 1982. №2. С. 106–114.

295. Солодуб 1987: Солодуб Ю. П. Сопоставительная структурная типология фразеологизмов славянских языков и возможности её отражения в двуязычной фразеологии. *Фразеологизм и его лексикографическая разработка. Материалы IV Международного симпозиума в рамках заседания Международной комиссии по проблемам славянской фразеологии при Международном комитете славистов.* Минск : Наука и техника, 1987. С. 126–127.

296. Сольчаник 1935: Сольчаник В. Назви частин воза в західних бойків. *Рідна мова*. 1935. Ч.11. С. 511–514.

297. Степанов 2006: Психологічна енциклопедія / авт.-упоряд. О. М. Степанов. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.

298. Стишов 2015: Стишов О. А. Основні джерела поповнення фразеологічного складу української мови кінця XX – початку XXI століть. *Мовознавство*. 2015. № 1. С. 33–46.

299. Ступінська 2000: Ступінська Г. Ф. Фразеологія лемківського говору української мови : дис. … канд. філол. наук : 10.02.01. Івано-Франківськ, 2000. 198 с.

300. Ступінська 2000а: Ступінська Г. Ф. Фразеологія лемківського говору української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Івано-Франківськ, 2000. 20 с.

301. Тараненко 1978: Тараненко О. О. Особливості системного підходу до вивчення лексико-фразеологічної специфіки діалекту (на матеріалі говірки с.Олефірівки Дніпропетровської області). *Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови* : тези доповідей. Ужгород : Вид-во Ужгородського ун-ту, 1978. С. 100–102.

302. Телия 1986: Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. Москва,1986. 141 с.

303. Телия 1988: Телия В. Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира. *Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира*. Москва, 1988. С. 173–204.

304. Тепляков 2012: Тепляков І. Про деякі парадокси фразеології. *Проблеми слов'янознавства.* 2012. Вип. 61. С. 237–243.

305. Тищенко 2000: Тищенко О. Р. Лексико-семантичне поле "позитивні емоції" у слов'янській родинній обрядовості: концептуальний підхід. *Мовознавство*. 2000. № 2–3. С. 57–66.

306. Тищенко 2008: Тищенко Т. М. Номінація головних учасників весільного обряду в говірках Східного Поділля. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Філологічні науки.* Вип. 16. Т. 16. Кам'янець-Подільський, 2008. С. 67–78.

307. Тищенко 2014: Тищенко Т. М. Східноподільський родильний обряд: лексикографічний і текстовий описи. Умань : РВЦ "Візаві", 2014. 392 с.

308. Ткач 2007: Ткач Л. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX століття. Частина 3 : Буковинська фразеологія у

міжмовних зв'язках та в загальноукраїнському контексті. Чернівці : Книги – XXI, 2007. 252 с.

309. Толстая 1989: Толстая С. Терминология обрядов и верований как источник реконструкции древней духовной культуры. *Славянский и балканский фольклор.* Москва, 1989. С. 215–227.

310. Толстая 1992: Толстая С.М. Этнолингвистическое картографирование в зоне украинско-белорусского пограничья. *Dzieje lubelszczny*. Lublin, 1992. T. VI. S. 75–81.

311. Толстая 1997: Толстая С. Из полесской обрядовой лексики: нашлось дитя. *Український діалектологічний збірник* / упоряд., ред., передм. П. Ю. Гриценка; Редкол.: П. Ю. Гриценко (відп. ред.) та ін. Київ : Довіра, 1997. Кн. 3: Пам'яті Тетяни Назарової. С. 287–293.

312. Тресиддер 1999: Тресиддер Дж. Словарь символов / пер. с англ. С. Палько. Москва : ФАИР-ПРЕСС, 1999. 448 с.: ил.

313. Чубинський 1872–1877: Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы исследования собранные д. чл. П. П.Чубинским. Санкт-Петербург, 1872–1877. Т. I–VII.

314. Ужченко 1993: Ужченко В. Д. Матеріали до фразеологічного словника східнослобожанських і степових говірок Донбасу. Луганськ, 1993. 112 с.

315. Ужченко 2000: Ужченко Д. В. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Луганськ, 2000. 248 с.

316. Ужченко 2001: Ужченко Д. Структурно-семантичний аналіз східноукраїнської фразеології. *Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка. Філологічні науки.* Луганськ, 2001. №12 (44). С. 185–192.

317. Ужченко 2003: Ужченко В. Культурологічно-етимологічна експлікація фразеологізмів. *Діалектологічні студії. 3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської /* відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів : Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2003. С. 348–358.

318. Ужченко 2003а: Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія: монографія. Луганськ, 2003. 362 с.

319. Ужченко 2004: Ужченко Д. Східноукраїнські зоофразеологічні репрезентанти структурно-семантичних моделей. *Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми /* відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів : Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2004. С. 294–300.

320. Ужченко, Ужченко 2007: Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української літературної мови : навч. посібник. Київ : Знання, 2007. 494 с.

321. Ужченко 2008: Ужченко Д. В. Фразеологічна варіантність у східнослобожанських говірках. *Науковий часопис національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови* : зб. наук. праць. Київ, 2008. Вип. 3. Кн. 2. С. 191–199.

322. Ужченко 2013: Фразеологічно-паремійний словник Східної Слобожанщини XIX століття / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко, Н. О. Барвіна та ін.; за ред. В.Д. Ужченка. Луганськ : Вид-во ДЗ "ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2013. 288 с.

323. Ужченко 2017: Ужченко Д. В. Від етнографічних джерел до сучасної фіксації діалектної фразеології. *Студії з діалектології: матеріали і дослідження*. Київ, 2017. Вип. 1. С.136–143.

324. Унук 2000: Унук З. І. Словацька й українська фразеологія з компонентами-назвами метрологічних і грошових одиниць: автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.03. Київ, 2000. 18 с.

325. Федоров 1974: Фёдоров А.И. О критериях выделения диалектных фразеологических единиц (ФЕ). *Актуальные проблемы лексикологии* / отв. ред. Н. А. Лукьянова. Новосибирск : НГУ, 1974. С. 93–94.

326. Федоров 2011: Федоров А. Фразеологический словарь русского литературного языка. 2011. Режим доступу: http://frazbook.ru/2011/02/08/

327. Франко 1901: Франко І. Я. Галицько-руські народні приповідки. Львів, 1901–1905. Т. 1.

328. Франчук, Поздрань 2019: Франчук Н. Л., Поздрань Ю. В. Семантична класифікація українських фразеологізмів із компонентом-зоонімом (на матеріалі "Українсько-російського словника" А. Ніковського). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. Київ, 2019. Т. 30 (69) № 1. Ч. 1. С. 38–42.

329. Хобзей 2011: Хобзей Н. В. Фразеологізми та паремії із компонентами *виганяти* / *вигнати* в говорах південно-західного наріччя. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія* / відп. ред. к. філол. н. І. С. Гнатюк. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 138–144.

330. Хомчак 2007: Хомчак Л. М. Проблеми дослідження родинно-обрядової лексики в надсянських говірках. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови :* зб. наук. праць / відп. ред. М. Я. Плющ. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. Вип. 3. Кн. 2. С. 145–152.

331. Царьова 2015: Царьова І. В. Етнокультурна семантика в обрядовій фразеології східнослобожанських говірок : монографія. Дніпропетровськ : Вид-во "Інновація", 2015. 258 с.

332. Чабаненко 1978: Чабаненко В. А. Фразеологія говірок Нижньої Наддніпрянщини. *Проблеми дослідження діалектної лексики і*

фразеології української мови : тези доп. Ужгород : Вид-во Ужгородського ун-ту, 1978. С. 105–106.

333. Чайковський 1933: Чайковський А. В справі нашої письменницької мови. *Рідна мова*. 1933. Ч. 1. С. 3–6.

334. Черепанова 2008: Черепанова С. О. Філософія родознавства. Київ, 2008. 460 с.

335. Чирук 2010: Чирук Л. М. Атлас ентомологічної лексики Західного Полісся. Луцьк, 2010. 150 с.

336. Шевченко 2007: Шевченко Н. Концептуалізація назв диких птахів у східноукраїнській фразеології. *Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка :* зб. наук. праць, присвячений 70-річчю від дня народження проф. С. Я. Єрмоленко / відп. ред. академік НАН України В.Г.Скляренко. Київ, 2007. С. 465–470.

337. Шемлей 1933: Шемлей Й. Орудний однини жіночих іменників в українських говорах. *Рідна мова.* 1933. Ч. 3. С. 90–91; Ч. 4. С.130–131.

338. Шемлей 1934: Шемлей Й. Прислівники на *о, е* в українській мові. *Рідна мова.* 1934. Ч. 4. С. 157–160; Ч. 5. С. 199–204.

339. Шеремета, Коваленко 2003: Шеремета Н. П., Коваленко Н. Д. Навчальна практика з діалектології : навч. посібник. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, 2003. 84 с.

340. Шило 1957: Шило Г.Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. Львів, 1957. 252 с.

341. Шкуран 2011: Шкуран О. В. Культурологічний аспект Середньоподінцівської компаративної фразеології. *Лінгвістика* : зб. наук. пр. Луганськ : ДЗ "ЛНУ імені Тараса Шевченка", 2011. № 3 (24). Ч. І. С. 161–163.

342. Шухевич 1899–1908: Шухевич В. Гуцульщина. *Матеріали до українсько-руської етнології.* Львів, 1899–1908. Т. I–V.

343. Щербакова 2002: Щербакова Н.В. Фразеологізми з назвами людей у лексичному наповненні : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2002. 20 с.

344. Эмирова 1988: Эмирова А. М. К теоретическим основам фразеологической идеографии. *Вопросы фразеологии*. Самарканд, 1979. Вып. XIV. С. 50–61.

345. Юрчанка 1977: Юрчанка Г. Ф. Слова за слова (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны). Мінск, 1977. 272 с.

346. Яким 1989: Яким М. Б. Народно-розмовні іменникові фразеологізми бойківського говору (у зіставленні з літературною мовою)”. *Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народно-розмовної мови :* тези Республіканської конференції (Ужгород, листопад 1989 р.). Ужгород : Вид-во Ужгородського держ. ун-ту, 1989. С. 154–155.

347. Яким 2000: Яким М. Б. Іменникові фразеологізми бойківського говору (етнокультурний аспект). *Вісник Харківського університету. Серія Філологія. Традиції Харківської філологічної школи. До 100-річчя від дня народження М.Ф. Наконечного*. Харків : Видавничий відділ ХНУ, 2000. № 491. С. 309–313.

348. Яким 2003: Яким М. Б. Українська діалектологія: навчально–методичний посібник. Дрогобич : Коло, 2003. 48 с.

349. Яким 2011: Яким М. Б. До проблеми синонімійності ареальних фразеолозмів (на матеріалі бойківських говірок). *Українська лексикографія в загальнослов’янському контексті: теорія, практика, типологія* / відп. ред. к. філол. н. І. С. Гнатюк. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 216–225.

350. Яким, Зубрицька 2002: Яким М. Б., Зубрицька М. І. З діалектології Бойківщини: іменникова словозміна, іменникова фразеологія. Дрогобич : Коло, 2002. 148 с.

351. Яковлева 1992: Яковлева Е. С. Языковое отражение циклической

моделі времени. *Вопросы языкознания*. 1992. №4. С. 73–83.

352. Яцьків 2018: Яцьків М. Ю. Фраземіка роману Мирослава Дочинця «Світован. Штудії під небесним шатром» у лінгвокультурологічному та лінгвокогнітивному висвітленні. *Студії з філології та журналістики* : збірник наукових праць / міжнар. редкол.: М. Вашичек, Н. Венжинович (відп. ред.), М. Горди та ін. Ужгород, 2018. Вип. 5. С. 301–304.

353. Яцьків 2010: Яцьків М. Ю. Фразеологічні одиниці на позначення мовленнєвої діяльності у художніх творах Дмитра Кешелі. *Студії з філології та журналістики* : зб. наук. праць / міжнар. редкол.: М. Вашичек, Н. Венжинович (відп. ред.), М. Горди та ін. Ужгород, 2020. Вип. 6. С. 105–109.

354. Matsiuk 2016: Matsiuk Z. The names of birds and the plantsnames within phraseological units of Western Polesia. *East European Scientific Journal : Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*. Warszawa, 2016. № 5 (9). V. 2. P. 85–88.

355. Samadova 2015: Samadova A. Номінації їжі в українських і польських фразеологізмах. *Studia ucrainiaca varsoviensia*. Варшава, 2015. С. 179–186.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЇХ СКОРОЧЕНЬ

Аркушин 2003 – Аркушин Г. Л. Сказав, як два зв’язав: Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. Люблін –Луцьк, 2003. 178 с.

АУМ – *Атлас української мови* [1984, 1988, 2001]: У 3-х т. Т. 1. Полісся, Наддніпрянщина і суміжні землі / ред. тому І. Г. Матвіяс. Київ, 520 с.; Т. 2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі / Відп. ред. Я. В. Закревська. Київ, 520 с.; Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор’я і суміжні землі / Відп. ред. А. М. Залеський, І. Г. Матвіяс. Київ, 272 с.

БГ – Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів / укл. Руснак Н.,

Гуйванюк Н., Бузинська В. Чернівці : Рута, 2006. 383 с.

Ващенко 1960 – Ващенко В. С. Словник полтавських говорів. Харків : Вид-во Харківського державного університету імені О.М. Горького, 1960. Вип. 1. 107 с.

ВГХ – Коваленко Н. Д., Коваленко Б. О. Волинські говірки Хмельниччини. Збірник діалектних текстів. Кам'янець-Подільський, 2019. 344 с.

ГВП – Аркушин 2010 – Аркушин Г. Голоси з Волинського Полісся (Тексти). Луцьк : Ред.-вид. відд. "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2010. 542 с. +CD.

ГГКС – Гуцульські говірки. Короткий словник [відп. редактор Я. Закревська]. Львів, 1997. 232 с.

ГЗП – Говірки Західної Полтавщини : збірник діалектних текстів / упоряд.: Г. І. Мартинова, З.М. Денисенко, Т. В. Щербина. Черкаси : ПП Чабаненко Ю. А., 2012. 325 с.

ГП – Аркушин Г. Л. Голоси з Підляшшя (Тексти). Луцьк : Ред.-вид. відд. "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 536 с.

ГПЗН – Говірки південно-західного наріччя української мови. Збірник текстів / упор. Н. Глібчук. Львів, 2000. 155 с.

ГПК – Говірки Південної Київщини : збірник діалектних текстів / упоряд.: Г. І. Мартинова, З.М. Денисенко, Т. В. Щербина; відп. ред. Г. І. Мартинова. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2008. 370 с.

ГСЛ – Гуцульські світи. Лексикон / Н. Хобзей, Т. Ястремська, О. Сімович, Г. Дідик-Меуш. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. (Серія "Діалектологічна скриня"). 668 с.

ГСМ – Говірка села Машеве Чорнобильського району / укл.: Ю. Бідношия, Л. Дика, Г. Воронич, Л. Москаленко, Л. Пономар. Київ, 2003. Ч. І.; Ч. ІІ.

ГУМ – Говори української мови (Збірник текстів) / укл. : Довгопол С. Ф., Залеський А. М., Прилипко Н. П.; відп. ред. Т. В. Назарова. Київ : Наук. думка, 1977. 590 с.

ГЧ – Говірки Черкащини: Збірник діалектних текстів / упоряд.: Г.І. Мартинова, Т.В. Щербина, А.А. Таран. Черкаси : ПП Чабаненко Ю.А., 2013. 870 с.

ГЧЗ – Говірки Чорнобильської зони : Тексти / упоряд.: Гриценко П. Ю. та ін. Київ : Довіра, 1996. 358 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1982–2012.

КА – Картотека автора.

КДА – Карпатский диалектологический атлас / Бернштейн С. Б., Иллич-Свитыч В. М., Клепикова Г. П., Попова Т. В., Усачева В. В. Москва, 1967. Т. 1, 271 с.; Т. 2, 220 с.

Коваленко 2019 – Коваленко Н. Д. Фразеологічний словник подільських і суміжних говірок. Кам'янець-Подільський : ТОВ "Рута", 2019. 412 с.

Корзонюк 1987 – Корзонюк М. М. Словник західноволинських говірок. *Українська діалектна лексика* : зб. наук. праць. Київ : Наук. думка, 1987. С. 62–267.

ЛАЗО – Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської обл. України (лексика). Ужгород, 1993. Ч. III. 464 с.

Лисенко 1961 – Лисенко П. С. Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся. Київ, 1961. 72 с.

Лисенко 1974 – Лисенко П.С. Словник поліських говорів. Київ : Наукова думка, 1974. 260 с.

ЛЛПЖ – Лексикон львівський: поважно і на жарт / Н. Хобзей, О. Сімович, Т. Ястремська, Г. Дідик-Меуш. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. 896 с.

Матіїв 2013 – Матіїв М. Д. Словник говірок центральної Бойківщини. Київ – Сімферополь, 2013. 602 с.

Мацюк 2006 – Мацюк З. С. Із народу не викинеш. Діалектний словник фразеологізмів. Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. 136 с.

Мацюк 2013 – Мацюк З. С. Що сільце, то нове слівце: словник фразеологізмів Західного Полісся. Луцьк : Вежа-Друк, 2013. 476 с.

Мацюк 2020 – Мацюк З. С. Говорити як медок варити : словник фразеологізмів Західного Полісся та суміжних територій. Луцьк : Вежа-Друк, 2020. 688 с.

МСБГ – Матеріали до словника буковинських говірок (випуск другий) / укл. : В.А. Прокопенко та ін. Чернівці, 1971–1979. Вип. 1–6.

НРС – Шило Г. Наддністрянський реґінальний словник. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2008 [Серія “Діалектологічна скриня”]. 228 с.

Онишкевич 1984 – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. Київ : Наук. думка, 1984. Ч. 1 (А–Н). 446 с. Ч. 2 (О–Я). 515 с.

Піпаш, Галас 2005 – Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород, 2005. 266 с.

Сагаровський 2015 – Матеріали до фразеологічного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини) / укл. А. А. Сагаровський. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. 228 с.

СБГ – Словник буковинських говірок / за заг. ред Н. В. Гуйванюк. Чернівці : Рута, 2005. 688 с.

СВФ – Кірілкова Н. В. Словник волинської фразеології. Острог–Рівне, 2013. 192 с.

СГГБ – Неґрич М. Скарби гуцульського говору: Березовий. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України (Серія “Діалектологічна скриня”), 2008. 224 с.

СГГР – Грицак М. Скарби гуцульського говору: Росішка (вівчарство у текстах). Львів, 2008. 320 с.

СЖФСС – Ужченко Д. В. Словник жаргонних фразеологізмів Східної Слобожанщини : матеріали. Луганськ : СПД Рєзніков В.С., 2009. 248 с.

СЗГ – Аркушин 2000: Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2-х т. Луцьк : Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. кн-ту ім. Лесі Українки, 2000. Т. 1. 354 с.; Т. 2. 458 с.

Сизько 1990 – Сизько А. Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини. Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т., 1990. 99 с.

ССГ – Словник середньонаддніпрянських говірок / Г. І. Мартинова, Т. В. Щербина. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю.А., 2020. 492 с.

ССКУ – Словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. Київ : Міленіум, 2002. 260 с.

ССНП – Юрченко О. С., Івченко А. О. Словник стійких народних порівнянь. Харків : Основа при ХДУ, 1993. 172 с.

СУМ – Словник української мови / за заг. ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1970–1980. Т. I–XI.

СУМБГ – Словарь української мови [упорядкував з додатками власного матеріалу Борис Грінченко] : у 4-х т. Київ, 1907–1909.

СУСГ – Словник українських східнослобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Лєснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. Луганськ, 2002. 234 с.

СФЗП – Мацюк З.С. Що сільце, то нове слівце: словник фразеологізмів Західного Полісся. Луцьк, 2013. 476 с.

Турчин 2001 – Турчин Є. Словник села Тилич на Лемківщині. Львів : Українська академія друкарства, 2001. 384 с.

УГПЗН – Українські говірки південно-західного наріччя. Тексти / упор. та автор передм. Н. Глібчук. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. 238 с.

УГР – Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії. Діялектні тексти. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто. 2003. 784 с.

УДСХО – Юрченко А. С., Ройзензон Л. И., Ройзензон С. И. Украинский диалекный словарь Харьковской области (Фрагменты словаря). *Вопросы фразеологии. Тр. СамГУ*. Самарканд, 1975. Вып. 272. №8. С. 192–207.

УЗГ – Українські закарпатські говірки. Тексти / упоряд. та примітки: О. Ф. Миголинець, О. Д. Пискач. Ужгород, 2004. 400 с.

УМЕ – Українська мова. Енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ : Українська енциклопедія, 2000. 752 с.

УНГ – Українська наддунайська говірка: збірник діалектних текстів / М. Делюсто. Ізмаїл : СМИЛ, 2016. 196 с.

УСГ – Українські східнослобожанські говірки: сучасні діалектні тексти : навч. посіб. / упоряд. : К. Д. Глуховцева, В. В. Лєснова, І. О. Ніколаєнко; за ред. К. Д. Глуховцевої. Луганськ : Вид-во ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. 424 с.

УУ – Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу : 6-е вид. Луганськ, 2013. 552.

ФПССС – Фразеологічно-паремійний словник Східної Слобожанщини XIX століття / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко, Н. О. Барвіна та ін. ; за ред. В. Д. Ужченка. Луганськ : Вид-во ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013. 288 с.

ФПЧ – Фразеологізми та паремії Чернівеччини : матеріали до словника. Г. Кузь, Н. Руснак, М. Скаб, Л. Томусяк. Чернівці, 2017. 352 с.

ФСГЖ – Доброльожа Г. М. Фразеологічний словник говірок Житомирщини. Житомир : ПП Туловський, 2010. 404 с.

ФСГНН – Чабаненко В. А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя, 2001. 201 с.

ФСЛГ – Ступінська Г. Ф., Битківська Я. В. Фразеологічний словник лемківських говірок. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. 464 с.

ФСЛГСС – Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. Братіслава : Словацьке педагогічне вид-во. Відділ укр. літ-ри в Пряшеві, 1990. 160 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови : у 2-х кн. / уклад. В. М. Білоноженко та ін. Київ : Наук. думка, 1993. 984 с.

ХГ – “Палає пам’яті свіча. Вогонь – не згас”: Хрестоматія діалектних текстів очевидців Голодоморів / упор. І. В. Гороф’янюк. Вінниця, 2014. 148 с.

Чабаненко 1992 – Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4 т. Запоріжжя, 1992. Т. 1: А–Ж / Передм.: С. 3–8. 324 с. Т. 2: З–Н. 371 с.; Т. 3: О–П. 304 с.; Т. 4: П–Я. 261 с.